

Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ

Բ Ե Ն Ե Կ Ե Ն

2044003
L. H. B. B. B.

16

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՊՏ ԱՐՈՒԵՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ

Կ Ա Մ

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍԻ ՍՈԱԿԻՒՄ

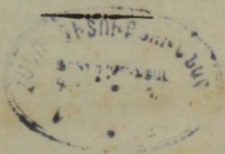
ՓՈԽԵԱՅ Ի ՀԱՅ

Հ. ԱՐՄԷՆ Վ. ԱՆԹՈՒՄՈՍԵԱՆ

ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

130

~~5517~~

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

1825

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 101

LECTURE 1

MECHANICS

CHAPTER 1

INTRODUCTION

1.1

1.2

1.3

1.4

1.5

130
100

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ ԱՌ ԸՆԹԵՐՅՈՂՍ .

Վազմագէմ իմաստասիրացն գրոց յառաջ
 ջիկայիա թարգմանութիւն ամեալ մեր ըստ հար-
 կեցուցող հրամանի և ընտրութեան ուսմնասի-
 րի որումն և արդարև իմաստասիրի Առն վսե-
 մականի, թէպէտ և գործ ոչ ըստ արժանի նորա
 իմաստասիրութեանն չափոյ համարիմք կատա-
 րեալ, սակայն զփոփաք ցանկացելոյն ընուլ կար-
 ծեմք՝ զնորատի համբակացն օգուտ, պարզիմաց
 ոճով մատենիս . որ զի թէ և ընդ մեծամեծ իմաս-
 տասէրսն ոչ կշուեցի խոր և նուրբ բանիւ և
 անօսը ընտրութեամբ, այլ շահիցն մասամբ ոչ
 ինչ կարի պակաս ՚ի նոցանէն գտանիցի :

Սովին խորհրդով ամենեցուն զսա զիւրահաս
 և հեշտալուր առնելոյ, զգուշացաք ըստ կարի
 յամենայն խրթնատեսակ անսովոր բառից , որ
 յատուկ իմաստասիրականքն կարծին կամ ուս-
 մնականք . առ որ բազում են մեզ տալ իրաւունս,
 բայց զմեծն ասել և զհամառօտ, որ ինչ մեքս ոչ
 իմանայաք՝ անվաւեր թուեցաւ զայլս ՚ի նոսին
 աշխատունել տարապարտուց . և քան զխորախօս
 իմաստասիրի կերպարանս՝ շատ համարիմք փոքր
 մի յստակ հայեցի խօսել, որպէս առնէր մինչև
 ցայժմ և առնէ ամենայն հայկազն , յորժամ ի-
 մաստասիրէ քաջ՝ առանց իմաստասիրել կարծե-
 լոյ : Ակայեմք զի շև ևս որպէս ցանկալին էր ՚ի
 կատարումն ամաք զայս յստակութիւն ոճոյ .
 այլ առ ժամայս մեք այսչափ կարացաք կամ այս-
 չափ իշխեցաք . ընկացի որ որպէս ակործէ . և
 թէ գործն ոչ զովեցի , դէթ անբասիր լիցի յօ-
 ժարութիւնն :

Վազմագէմն տպագրաց խտալական բնագրին

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԻՆ .

Բազմաց յիմաստասիրացն հաճոյ թուեցաւ մի բաժանել զբանականն արուեստ 'ի բնազանցութենէ . և առ զանուանցն անդամ որոշմունս լուսփանելոյ՝ զերկաքանչիւր միանգամայն յորջորջեն այժմ Վերլուծութիւն գաղափարաց :

Եւ ինձ իսկ գլխովին այնպէս թուեցաւ, միահետ տանել զերկոսին գիտութիւնս, անգտին 'ի 1778 ամէ հետէ, յորում ժամանակի յաթոռոյ Բարոյականին 'ի Բանականն հրաւիրեալ և 'ի Բնազանցականն, սկիզբն արարի հասարակաց դասատուութեան 'ի Միգուլան : Եւ երկուս արարեալ գիրս, մի յազագս քննելոյ և ճանաչելոյ զճնարտութիւն, և միւս յազագս առաջարկելոյ զնոյն և ցուցանելոյ այլոց, յառաջնում անդ սկիզբն առեալ 'ի մեկնութենէ բնութեան և զօրութեանց և ներգործութեանց հոգւոյն, բովանդակեալ էր իմ զամենայն որ ինչ հոգեբանութեան են կարևոր մասունք, անցեալ ապա 'ի ճառս սկզբան գաղափարաց և ծանոթութեանց, բովանդակէի անգանօր զամենայն առ էակաբանութիւն պատշաճեալսն, անտի առ հմտութիւնս անցանելով, ցուցեալ և անդ թէ զիարդ հասանելք 'ի գիտութիւն գոյութեանն Աստուծոյ և յատկութեանցն՝ այլովքն հանդերձ, ընդ զկարևոր մասն բնազանցութեան՝ զբնականն անուանեալ Աստուածաբանութիւն :

Քաջ իսկ և սմին հետեւեցի կարգի մինչդեռ ձայնիւ աւանդէի զգաս գիտութեանցս . զի սպողութեան ժամուն հարկաւորեալ 'ի կարճապատ կացուցանել զամենայն, և ձայնիւ ընդար-

ձակեղ զփորք 'ի շատէ նշանակեալն 'ի գրի ,
 ամփոփումն լինէր իւրաքանչիւր գրոց : Բայց
 իբրև յամին 1791 կամ եղև ինձ 'ի տիպ ար-
 ձանացուցանել զայսոսիկ , և յայնժամ անթե-
 բի և ճոխագոյն բանից կարօտէին , տեսի զի վեր-
 լուծութիւն զօրութեանց և ներգործութեանց
 հոգւոյն՝ հանդերձ միանգամայն և գաղափարաց
 և ծանօթութեանց , այնչափ թանձրանայ 'ի հա-
 սակ , մինչ զի առաջնոյ գրոցն յոյժ անհամեմատ
 գոլ երկրորդին . վասն որոյ 'ի հաւասարութիւն
 երկոցուն գրոցն պատշաճ դատեցայ զկարևորսն
 և եթ 'ի նախագրելոցդ վերլուծութեանց ակնար-
 կել յառաջնումն , զկատարեալ գիտութիւնն
 այլում տեղոյ թողեալ :

Այսպէս ահա Բնականցականին հրահանգք,
 յորում բաց 'ի հոգեբանութենէ , յէակաբա-
 նութենէ և 'ի բնական աստուածաբանութենէ՝
 յաւելի և զտիեզերաբանութիւն , անջատեցան
 'ի բանական արուեստէն . բայց ոչ եթէ իբրև
 նոր իմն և առանձին գիտութիւն լինել , այլ որ-
 պէս թէ յաւելուածս՝ յառաւել բացայայտու-
 թիւն մասանցն յողելոց ընդ նմա :

Նոյն կարգ պահեցաւ յերկրորդ տպագրու-
 թեան յամի 1795 փոփոխութեամբ իւիք , նոյն
 և յայտմ պահեսցի այլով իւիք բարեձևու-
 թեամբ , յաւելեալ ոչ սակաւս 'ի կարևորաց
 և 'ի նոյն ինքն 'ի համառօտ պատմութեան անդ
 իմաստասիրութեան , որ 'ի մասունս մասունս
 ամեաց և զարգարեցաւ :

ԻՄ ԸՍՏ ԸՍՏ ԻՐ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՆԱԻԱՆԴ ԸՍՏ ՄԱՍԻՆ ԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ԲՆԱԶԱՆՅՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ .

Փիլիսոփայութիւնն 'ի հելլենականէն 'ի մերս
փոխարեքեալ Խմաստասիրութիւն, ոչ զսեր միայն
խմաստից և զմեծարանս յայտ առնէ, այլ և զդա-
րապումն նոցին և զջան հմտութեան: Եւ զի ըստ
Կիկերոնի խմաստութիւն է գիտութիւն բնական
իրաց և աստուածայնոց՝ հանդերձ պատճառք,
սպա և խմաստասիրութիւն սահմանեցի, Ու-
սումն բնական և աստուածային իրաց, և պատճա-
ռաց նոցին:

Աւանդէ նոյն ինքն Կիկերոն, առեալ 'ի Հերա-
կլիդեայ պոնտացոյ աշակերտէ Պլատոնի, թէ 'ի
Պիլթագորայ անուանեցաւ խմաստասիրութիւն:
Քանզի, ասէ, պարապեալքն յէիցս քննութիւն
յառաջագոյն խմաստունք համարէին, և այնպէս
իսկ յորջորջէին. այլ Պիլթագորայ գնացեալ 'ի
Փլիուս, և անդ խմաստնարար պերճարանեալ զի-
րաց բազմաց առաջի Աւանդեայ իշխանի փլիաց-
ւոց, զարմացաւ սա ընդ հանճար նորա և ընդ ճո-
ւոմութիւն, և եհարց, ուստի իցէ նմա այնքան
խմաստութիւն. իսկ նա ջածութեամբ արար պա-
տասխանի. Ես ոչ խմաստուն եմ, այլ խմաստա-
սեր: Սակայն պարկեշտ անունն՝ յապա ժամա-
նակի և առ մեզք 'ի հակառակ պարծանս ամբար-
տաւանութեան փոխեցաւ յոմանց: Չոր ինչ ոչ
թիւրեաց անձնահաճ տգիտութիւն:

Առ հինսն սովորութիւն էր բաժանել զխմաս-
տասիրութիւն 'ի չորս մասունս. որոց երեք՝ ա-

բուէսա բանական, բնազանցութիւն Կ և բարոյական՝ ընդ որով բովանդակի և քաղաքականն, ախրապէս մտաց պատշաճին. իսկ չորրորդն՝ բնաբանութիւն ընդ չափաբերութեան ² ունի զամենայն գիտութիւն զգալեաց:

Անգստին յառաջ ժամանակաց կարիք և բնաբոյս հետաքրքրութիւն 'ի զարմանալիս բնութեան յորդորեցին զմարդիկ յայլ և այլ հնարս՝ աճեցուցանել զհմտութիւնս իւրեանց. սակայն իմաստասիրութեան հնագունիցն ազանց, ընդ որս և մեր հայոցս, որ 'ի վարժս արհեստից և գիտութեանց կանխեցին քան զյոյնս, և ապա խուժ և դուժ անուն առին 'ի նոցանէ, դոյզն ինչ և եթ յիշատակք հասին առ մեզ 'ի վիպաց. վասն որոյ և մէք զնովաւ սղագունիւ անցանեմք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ
ԱԶԱՆՅ.

ԳԱՂԴԷԱՅԻՈՅ.

Լուաջինս 'ի մարզս գիտութեանց զքաղզէացիսն ասացին ոմանք, և թէ 'ի Զրագաշտէ ³ ընկալան նոքա զսերմանսն, զոր Խորենացին և նքն Եպիփան ժամանակակից Ներբովթայ դնեն, բայց այլք զկնի: Բէլ, որոյ նոյնպէս անստոյգ է ժամանակ, համարի սկզբնահայր աստեղաբաշխութեան առ նոսա:

Մնացորդք ինչ իմաստասիրութեան նոցա որ կանս առ մեք, բնազանցականք են և բարոյականք: Սակայն եթէ 'ի քաղզէացւոց և եթէ յայլոց հնագոյն ազգաց՝ զորոց խօսել կայ յառաջիկայսդ,

չիք ինչ ուրուք մատեան բարոյական, այլ առածք ինչ և վճիռք միայն : Իսկ զբնազանցութենէ՝ որ առաւելապէս զԱստուծով և զսկզբամբ աշխարհի պարապէր, սուղ ինչ միայն և անհաւաստի զրոյցք են 'ի միջի :

Ըստ ոմանց խոստովանէին Աստուած զոմն վեհագոյն, և ընդ նովաւ զանազան կարգս մտաւորաց 'ի նմանէ յառաջագայեալ : Որոշէին երիւ աշխարհս, զգալի, օգային և արփային. և յիւրաքանչիւր 'ի նոսա գնէին երիւ երեւելի յառկութիւնս, ձև, լոյս և շարժումն : Կմին իրի և զթիւն երեք խորհրդաւոր իմն իմանային : Իսկ ըսա այլոց, համարէին նոքա զաշխարհ համօրէն իբրև ծագումն ինչ Աստուծոյ. և Աստուած իմանային զհրեղէն տարրն ծաւալեալ ընդ բովանդակ բնութիւնս. յորմէ և տարրացաւ առ նոսա կրակապաշտութիւն և արևապաշտութիւն, զի զարեգակն միջակէտ հրոյ կարծէին :

Համարեցան ևս կարողութիւն ունել մարդկան իօսակից լինելոյ 'ի ծածուկ և առնուլ զինդրելին 'ի դասուց անախ աստուածածնունդ մտաւորացն բնակաւորաց յաստեղս և յօգս կամ յերեսս երկրի, զոր և կոչէին դազանի գիտութիւն կամ մոգութիւն. և 'ի զանազան դրից աստեղաց խոստանային կանխագուշակ լինել մտաւորացն ազդեցութեան 'ի կենցաղականս, որ և անուանէր ախտաբք կամ քաւդէութիւն. վասն որոյ և քան զամենայն ազգս քաղզէացիք մոլեցան միշտ 'ի ժամագէտ և 'ի ծննդաբաշխ ախտարս և յղծութիւնս : Սակայն աստեղագիտութեամբն իւրեանց յառաջեցին դոքս յամենայն ազգաց՝ յաստեղաբաշխական մակացութիւն. և ինքեանք դաին նախ ըզկարգաւոր ընթացս արեգական ընդ աստեղաառնս կենդանակամարին. և առաջինք որոշեցին զմոլորական աստեղսն յանմոլարից, նշանակեցին զփոփոխմունս լուսնի և զմոլորակաց, և հաստատեցին զերեսին հռչակաւոր շրջանս աստեղաբաշխականս, շար, ներ և սոս, և 'ի յոքունց արգի աստեղաբաշխից յաւէտ դրուատեալ :

Առաջին 'ի նոցանէ բերող քաղզէական գիտու-

Թեանց 'ի յոյնս գաաւ Պերող ոմն անուն, որ առ եղբայրասէրն Պողոմեաւ իբր 280 ամաւ յառաջ քան զհասարակ Թուականն, և արձանաւ պատուեցաւ յաթենացւոց ըստ Պլինիոսի :

Պ Ա Ր Մ Ի Յ Ե Ի Հ Ա Յ Ո Ց .

Օ հայս և զպարսիկս 'ի մի կարգեմք, զի ոչ գոն մեր յիշատակարանք ինչ ազգային նախնի ի մաստասիրութեան, և նոյն համարի եղևաւ ընդ պարսիցն :

'Ի բաղդէացւոց անցին գիտութիւնք առ մեզ և առ պարսիկս, զորս և բարգաւաճեցոյց այլ ոմն Չրադաշտ՝ առ ժամանակօք Գարեհի Վշտասպեայ : Չրադաշտիս այսորիկ կան պատգամք ինչ, 'ի բաղմաց յանվաւերականս գրեալք . որպէս և Չէնտ կամ Չենտավեստա և Սադդերն անուանեալ հռչակաւոր մատեանք : Չանդիկն որ է աշակերտ Չէնտ գրոցն՝ յիշատակի 'ի դիրս մեր, և առ Եզնկայ մանիքեցին ևս զանդիկ հոչի :

Գնէին սոքա երկուս արմատս հակառակս իրերաց . զմին բարւոյ սկիզբն և արարիչ . Որմիզզ կամ Որմըզզ անուն, և զմիւսն չարի՝ անուն Արհմն կամ Խարաման . և զայլ ոմն միջնորդ ընդ մէջ սոցա Միհր անուն, որ և Միթրա կամ Միթրոս 4, այն է սէր կամ Աստղիկ, և արեգակն : Չսոցին առասպելս հանդերձ եղծմամք նոցին ունիմք և մէք տեսանել առ մերոյն Եզնկայ և Եզիշէի :

'Ի բարոյական մասին խմատասիրութեան, անմահութիւն ոգւոց և անտի կենացն հատուցմունք բարեաց և չարեաց խոստովանեալ էր առ նախնեօքն մերովք որպէս և առ Պարսս, ըստ որում երևի 'ի վէպս և 'ի պատմութիւնս . և Պղատոն 'ի կատարած քաղաքավարութեանց գրոցն 'ի մէջ առնու զառասպելական պատմութիւն կամ ըզպատմական առասպելս հայ գիւցազին Էրայ կամ Թէ ուղիղ ևս արդեօք ասել Արայ, որ սպանեալ 'ի պատերազմի և տասնօրեայ անարատ պահեալ 'ի մէջ դիականց, յերկոտասանին 'ի խա

բուկէ անտի վերակենցաղէ, և ճառէ անդ եղև լոցն զհանդերձեալ դատաստանս ոգւոցն բարեգործաց և չարագործաց, և զկշիռ փոխարինի հատուցման պատուհասի և պսակաց ըստ արժանի որոց գործեաց ինչ որ յաստի կեանս: Երևի իմն 'ի վէպս յայս և յարութեան նշմարանք, կամ թէ փոփոխութեան ոգւոց մարմնոց 'ի մարմնս:

Առաջին որ եմոյծ զկարծիս սոցա առ յոյնս՝ եղև Ոսթան ոմն, և են ցայսօր առ պարսիկս հեռուողք հնոյ իմաստասիրութեան մտգաց, որ այժմ 'ի տաճկաց կէպր կամ կաւր անուանին:

ԱՐԱԲԱՅԻՈՅ .

Կախնի արաբացիք ևս, մանաւանդ սաբայեցիքն, ունէին իւրեանց մոզս. և 'ի վաղ ժամանակաց զարդարեալ էին գիտութեամբ բազմաւ, որպէս երևի և 'ի գրոցն Յօբայ: Այլ յաղագս սկզբան չարի 'ի վիճաբանութենէ անտի բարեկամացն Յօբայ թուի թէ յոյժ միտեալք էին 'ի կարծիս պարսից:

Լոգման ոմն անուն յարաբացւոց, զոր ոմանք Գաւթի ասեն ժամանակակից, գրեաց առասպելս, որպէս Եսովպոս 'ի յունաց:

ԵԳԻՊՏԱՅԻՈՅ .

Յարգեցաւ մոգեանն և առ եգիպտացիս, որք և ըստ հնութեան գիտութեանց զբազդէացւոյքն ելևել առնէին:

'ի սոցանէ ելին սկզբնատարերք երկրաջափութեան, առ որ առաջնորդեաց նոցա հարկն որոշելոյ զչափ և զսահման անդաստանաց իւրեանց, որք շփոթէին ստէպ յողողելոյ՝ Նեղոսի: Զճարտարութիւն նոցա և յարուեստս հնարագիտութեան շարժմանց և գործեաց, վկայեն բրգունքն և կոթողք 'ի նոցանէն կանգնեալք:

Ոչ սակաւ աջողակ էին և յաստեղաբաշխու-

Թեան . զոր ցուցանեն նոյն բրգունք կշիռ կա ,
 ուուցեալք առ չորեալն գլխաւոր կէտս երկնից ,
 և կոթողքն՝ որ արեւային ժամացոյցք լինել կար-
 ծին : Խեղամուտ էին ևս ստոյգ պատճառաց խա-
 ւարման արեւու և լուսնի , և գիտէին իսկ դու-
 շակել , որպէս աւանդեն Գիողոր և Գիողինէս
 Լայերտացի կամ Լայերտեան 5 : Յօրինեալ էք
 նոցա և աղիւսակս աստեղաբաշխականս պարա-
 դայութեան մոլորակաց և ուղղաշարժութեան
 նոցա և յետագարձութեան և առկայութեան :
 Բայց ոչ սակաւ հետամուտք էին և սոքա ըզմա-
 պատումն քաղէութեան և մողութեան :

Գիցաբանութիւն նոցա յոյժ նման էր պարս-
 կայնոյն , և Ոսիրիս էր առ նոսա Որմիզք , Տիւ-
 փոն՝ Արճմն , և Որոս կամ Հորոս , որ է հուր ,
 Միհր : Կարծի հաւանաբար թէ 'ի խորհուրդս
 Խախի կամ Խաիգեայ , զոր և ընկալան յոյնք՝ խոր-
 հրգատոնս ասելով Գեմետրի կամ ելևսեանս ,
 ուսուցանէին զմիութիւն Աստուծոյ և զինամա-
 կալութիւն , զհոգւոց անմահութիւն և զհասուց-
 մունս ընդ բարեաց գործոց և չարեաց 'ի հան-
 դերձեալ աշխարհին . այս էին խաիգեան և ելև-
 սեան խորհուրդքն թաքուն պահեալք 'ի մնա-
 պաշտ ռամկէն , և վասն թաքնութեանն այնքան
 բամբասեալք :

Նախկին խնամակալու գիտութեանց գտաւ առ
 նոսա Ագողի ոմն կամ Հերմէս . զոր յետ բա-
 զում ժամանակաց յաջորդեաց Սոփոս ոմն նոյն-
 պէս Հերմէս անուն կարգացեալ և Տրիսմեգիս-
 տոս , այն է եռամեծ : 'Ի սորա անուն յածին մա-
 տեանք ինչ , զորս առ ստայօդս ունին բազումք :

Այնպիսի էր համբաւ իմաստութեանն եգիպ-
 տացւոց , զի Լիկուրգոս և Սողոն մեծ օրէնսդիրքն
 յունաց , և Թաղէս , Պիւթագորաս և Պլատոն
 նախահարք իմաստասիրութեան նոցա , և գրե-
 թէ ամենայն իսկ երևելի գիտունք նոցա և բանա-
 ստեղծք ճանապարհ արարին յԵգիպտոս՝ լսել և
 ուսանել 'ի նոցանէ զկրօնս աստուածապաշտու-
 թեան նոցա և զիմաստասիրութիւն , և անախտն
 ցուցին բազում ինչ առ յոյնս . բազումք ևս ուս-

մամբ և գրովք 'ի հեռաստանէ աշակերտեցան նո,
ցա . մինչև յիրաւի ասել զեգիպտացիսն վարդա-
պետս յունաց , և այնու բոլոր աշխարհի :

Հ Ր Է Ի Ծ .

Ընթերցեալ ոմանց 'ի գործս առաքելոց , թէ
վարժեցաւ Մովսէս ամենայն իմաստութեամբ ե-
գիպտացւոցն , պատճառս ասին կարծելոյ՝ զամե-
նայն գիտութիւնս իւրեանց յեգիպտացւոց անախ-
ուսնել հրէից : Սակայն աստուածաբանութեան
մասամբ այնչափ հեռի էին 'ի միմեանց , որչափ
լոյս 'ի իսրայէլ , և ճշմարտութիւն 'ի ստութե-
նէ : Աքանչելի սահմանք և վճիռք բարոյականք՝
զոր ունիմք 'ի իրատական և 'ի մարդարէաճառ
գրոցն՝ չեն և չեն բնաւ եգիպտացի մուրացածք :

Բայց յայլ մասունս իմաստասիրութեան սչ
թուին հրեայք բազում յառաջագիմութիւն ա-
րարեալ մինչև 'ի դարձբարեկական գերութեանն .
այլ յետ այնորիկ բազում ինչ ասին 'ի սար-
սից և 'ի յունաց , և պառակտեցան յայլ և այլ
հերձուածս փարիսեցւոց , սագուկեցւոց և յես-
սեանց , զոր փոխանորդեցին ապա խորհրդաբանք
կամ ծածկագէտքն անուանեալք : Փարիսեցիք ըն-
կալան զստոյիկեանցն վարդապետութիւն , մա-
նաւանդ թէ զընականացն . սագուկեցիք զեպի-
կուրայցն , և յեսսեանք զպիւթագորացւոցն , զս-
րոց խօսեսցուք զկնի :

Իսկ ծածկագէտ խորհրդաբանութիւն զանա-
զանեալ էր 'ի տեսական և 'ի գործական : Առա-
ջինն էր գաղանի իմն աւանդութիւն աստուա-
ծայնոց՝ խառն ընդ եգիպտական և քաղդէացի
խորհուրդս , և ընդ պիւթագորեան և պղատո-
նական իմաստասիրութեան : Իսկ երկրորդն էր
նոյնպէս գաղանի աւանդութիւն , որով արուես-
տարար 'ի գործ արկեալ զաստուածական անու-
անսն և զճայնս գրոց , կարգաւոր շարագրութեամբ
նոցին մեծամեծս պանծային հրաշագործել :

Սանթոնիատոն՝ որ հնագոյն ասի լինել ժամա նակաւ քան զարովական մարտն , և Ոքոս կամ Մոքոս և Մոսքոս՝ առաջին վարդապետ հիւ ղեայ , այսինքն է նիւթոյ և անհաս և անբաժին մարմնոց , ըստ Սարաբոնի , զոր յետոյ նշանա կեսցուք , սոքա երկոքեան ականաւոր իմաստա սերք էին փիւնիկեցւոց :

Սոցա ընծայի գիւտ գրոյ , յումանց և նաւար կուծեան . ասելով , թէ սոքա եգիւն նախ զաստղն բեւեռական առաջնորդ նաւարկուծեան :

Առ Էւսեբեայ կայ հատած ինչ բանից Սան քոնիատոնի 'ի վերայ աշխարհածնուծեան կամ լինելուծեան աշխարհի . այլ բաղումք անհարա զատ դնեն :

ՀՆԴԿԱՅ .

Սերկիմաստակքն 'ի մերկուծենէն անուա նեաւք՝ էին նախնի իմաստասերք հնգկաց : Պարա գլուխ եղև նոցա Բուդգաս ոմն , և ապա յայլ և այլ աղանդս հերձան , յորս առաջինք են բրաբ մանացն և գերմանաց կամ սամանացւոց :

Ոչինչ այլ համարէին նոքա զաշխարհ , քան թէ ծագումն ինչ Աստուծոյ , մանաւանդ թէ և ծաւալումն նորին ինքեան Աստուծոյ . որով և յոյժ ձայնակից քաղզէացւոցն գտանէին : Գնէին և մարմնափոխուծիւն կամ հոգեփոխուծիւն , որ է փոփոխումն շնչոց՝ մարմնոց 'ի մարմինս : Չայս կարծիս յետոյ Պիւծագորաս 'ի սոցանէ առ , մանաւանդ թէ յեգիպտացւոց՝ առ որս նոյն կար ծիք էին , և տակաւին ցայսօր առ յուրվս հնգկաց ընդունելի է : Գնէին զիմաստուծիւն յանախ տուծեան և իբրև 'ի բռնի անդգայուծեան , որում աշակերտեցան զկնի սոցիկեանք : Հնագոյն մասեան նոցա է Ալեատամն անուանեալ , առ մեզ անծանօթ :

ՃԵՆԱՑ ԿԱՄ ՍԻՆԷԱՑԻՈՑ .

Եւ սինէացւոցն իմաստասիրութիւն նման յոյժ էր հնդկայնոյն յազադս սկզբան աշխարհի և զկարծեալ անզգայութենէ հոգւոյ : Փոյոս ոմն համբաւի վաղնջական իմաստասէր լեալ սինէացւոց և առաջին օրէնսդիր . զոր յետ բազում ժամանակաց յաջորդեցին Աոնփուկիոս և Մեմփոս կամ Մէմփոս : Ընտիր մատեանք առ սինէացիս են հնդեակ Գինկ , որ ճառեն զկրօնից նոցա . ըզբարոյականէ , զքաղաքականէ և զպատմութենէ :

Էն ազգիս այսորիկ վաղեմի գիտողութիւնք աստեղաբաշխականք : Ի գիւտս տպագրութեան , վառօդոյ , բեռացուցի կամ կողմնացուցի և այլոց իրաց կանխեցին յոյժ քան զեւրոպացիս : Արհեստից և գիտութեանց խնամք ՚ի հեռուստ ժամանակաց մուտ կալեալ է առ նոսա : Բայց հայրենատուր խարանք նախնեաց , և անքակութիւն ՚ի վաղնջուց սովորութեանց , և դժուարութիւն գրոյ նոցա , զի այնչափ են տառք որչափ բառք , ուստի և սակաւուց է ուսանել բովանդակ , այս ամենայն նահանջ մեծ արկին նոցա ՚ի զարդացումն գիտութեանց :

ԵԹՈՎՊԱՑԻՈՑ , ՄԱՒՐԻՏԱՆԱՑԻՈՑ ,

ԹՐԱԿԱՑԻՈՑ , ՍԿԻԻԹԱՑԻՈՑ

ԵՒ ԿԵՂՏԱՑԻՈՑ .

Ին և եթովպացւոց մերկիմաստակք իբրև զհնդկաց . իսկ այլով ամենայնիւ ընդ եգիպտացիս հաւասարէին :

Ատլաս առ մաւրիտանացիս կարծի յոյժ հըմուտ եղեալ աստեղաբաշխութեան . և աստի է առասպելն՝ բառնալ սմա զերկինս ՚ի թիկունս :

Որփէի , որ զանզգամ վայրագութիւն թրակացւոցն զգօնացոյց ՚ի մի միաբանութիւն զնոսա ժողովեալ , մինչև ասել առասպելին , թէ զհետ իբձգէր երգով զգաղանս , գտանին ցարգ տաղք ինչ :

զոր այժմ առ հասարակ խորթս գրեն : Մմա ըն-
ծայի և կարծիք հրով վախճանելոյ տիեզերաց և
'ի հրատէ անտի նորոյ աշխարհի ծնանելոյ, աս-
տեղաց մի մի աշխարհս գուր, և լուսնի՝ երկիր
աստանդական, լերամբք, ծովուք և քաղաքօք յօ-
րինեալ : Բայց հնագոյն քան զՈրֆիւս են կար-
ծիքդ, յասիացւոց և յեգիպտացւոց առեալ և
'ի յոյնս աարածեալ : Կարծեցաւ ոմանց թէ չիք
ոք եղեալ Որֆիւս կամ Օրֆիւս, այլ այդ ԱբէՔ
ձայն արաբացի է ասեն, որ առանց ուրուք գի-
մի զիմաստունն յայտ առնէ :

Աստուածն սկիւթացւոց էր Չամուքսիս, ընդ
որում յետ մահու ակն ունէին երթալ երջան-
կանալ : Այս էր նոցա իմաստասիրութիւն :

Կեղտք կամ Կեղտացիք ⁶ կոչէին յուրվ և մե-
ծամեծ ազինք, ոչ յաւէա հիւսիսականքն միայն
Եւրոպէի, այլ և գերմանացիք, գաղղիացիք, բրի-
տանացիք, սպանիացիք, լիւրիկեցիք, պաննոնա-
ցիք, գէտացիք և մասն ինչ հնոյն Խաալիայ :
Դիք Կեղտաց էին Տևտաս, Էս, Տարանիս, Ո-
գին, Տուխտոն և Ման : Դրուիդք էին նոցա
'ի քուրմս և յիմաստասէրս, ախտարմուք իբրև
ղարեւելեայս : Հաւատային 'ի յոյս հատուցման և
տանջանաց յետ աստեացս վճարելոյ, սակայն ոմն
այսպէս և ոմն այնպէս : 'Ի քերդածս Ոսիանի
քերդողի կեղտացւոց, ոգիք հրաժարելոցն երևու-
թանան բազում ուրեք իբրև ընդ ամպս շրջելով :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Հ Ի Ե Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Կ Յ Ո Ւ Կ Ա Յ .

Պաղթականքն զորս Ինաբոս և Գանաւոս և Կեկրսիս յեգիպտացւոց և Կաղմոս 'ի փիւնիկեցւոց ածին յերկիրն յունաց, առաջինք եղեն 'ի հրահանգել զյունական ազգն՝ զերբեմն վայրենին: 'Ի միջոցի ասա է առասպելապատում իմաստասիրութեանն ժամանակ, զորքերդոզքն և բանաստեղծք երգէին ազգի ազգի նուազօք. յորս հնագոյն ճանաչին Լինոս վարդապետ Սրփէի, Հերակլի և Թամիրայ. Մուսէ զոր ոմանք զնոյն ինքն Մովսէս կարծեն, Ամփիոն, Եւմոլպոս, Մելամպոս, և Արիստէոս, որ այժմ առ մեօք առնուանք միայն են: Սոցա զհեա եկին Լսիոզոս և համբաւառենչն Հոմերոս, որոյ քերդօք շամարան ամենայն գիտութեան և իմաստութեան հռչակէին երբեմն, իսկ այժմ առ բանիրունն արդարապէս հաշուին անհամեմատ սքանչելիք միայն և ծայր քերդութեան, և Հոմերոս գլուխ և սոսակ բանաստեղծից: Սակայն քերդօք, մանաւանդ յեաինք, ոչ առանձին դաս իմաստասիրութեան կացուցանեն, զի կամ զոր ընկալան յազգէն զայն պահեն, և կամ 'ի պաճոյճս բանի և առասպելեաց զարդարեալ խանգարեն. իսկ կարի նախնականացն անյայտ և առասպելախառն զրոյցք և եթ 'ի միջի կան:

Բայց բարգաւաճութիւն գիտութեանց և սէր՝ ծայրս արձակեաց առ նոսա իբրև վեց հարիւր մամա յառաջ քան զմեր հասարակ թուականս, յորում ժամանակի և համբաւաւորքն 'ի նոսա իմաստուն անուամբ պատուեցան: Եօթանց միայն եղաւ անունդ, Թաղէսի միլետացւոյ, Սոլոնի մթենացւոյ, Քիզոնի լակոնացւոյ, Պիտաակոսի միտիլենացւոյ, Բիսոսայ սրիենեցւոյ, Կղէոբուզոսի քինդացւոյ և Պերիանդրի կորնթացւոյ: Բայց եր

կու յետինքդ նենգաւ և բռնութեամբ յափշտակեցին զանուկդ, քան թէ վատտակոց փոխարէնս ժառանգեալ : Վասն որոյ ապա և հելլէնք 'ի մեհենի դելփականն Ապողոնի արձանագրեցին ըզտառդ Ե Ե, որ և առ նոսա հինգ նշանակէ, առ 'ի ցուցանելոյ՝ այնչափս և եթ համարել նոցա 'ի կարգ իմաստնոց : Սակայն յաւելան յոմանց 'ի նոսա և Անաքարսիս յազգէ սկիւթացի, Փերեկիդէս սկիւրացի, Եպիմենիդէս Արետացի, և Միսոն՝ զոր ոմանք լակեգեմոնացի ասեն, այլք արկադացի, և կէսք կրետացի :

Չերկու մասունս իմաստասիրութեան՝ զբարոյականն և զքաղաքական առաւել պայծառացուցին սորա, օրէնսգրութեամբք և կարգաւորութեամբ պետութեանց, և պէսպէս խրատուց և բարոյական առածից քարոզութեամբ. որում ոչ սակաւ օգնեաց և Էսովպոս մերձաւոր ժամանակաւ՝ առակաւոր իւրովքն բարուախօսութեամբք : Թաղէս միայն պարսպեցաւ յերկրաչափութիւն, յաստեղաբաշխութիւն և 'ի բնազննութիւն. և հիմն արկ յունական դպրոցին, յորմէ էլին ապա այլք առ հասարակ, որպէս առաջիկայդ ցուցանէ :

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ՅՈՆԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅ .

Թաղէս հայրենեօք 'ի Միլետայ քաղաքէ Յունիոյ, յետ երկար պանդխտութեանց յԱսիա, յԷգիպտոս, 'ի Փիւնիկէ և 'ի Արետէ, դարձ 'ի հայրենիսն արարեալ՝ եդ անդ աթոռ դպրութեան, ուսուցանել զոր ինչ միանգամ ճանապարհորդութեամբ իւրով և ջանիւ տեղեկացեալն էր. և այսպէս սկզբնաւորեաց զառաջին աղանդն, որ յանուն տեղւոյն յոնիական կամ յունական յորջորջեցաւ :

Ճանեաւ նա յաշխարհի գերագոյն զոմն էիցս պառճառ. եգիտ յերկրաչափութեան զանազան տեսութիւնս. դիտեաց և գուշակեաց զխաւարմունս լուսաւորաց. բաշխեաց զերկինս 'ի հինգ

դօտիս, և եցոյց զհասարակածն. զամն առ իւրև
անյայտ և անստոյգ 'ի յոյնս՝ սահմանեալ կար-
գեաց յաւուրս երեք հարիւր վաթսուն և հինգ.
յայանեաց զփոքր արջն. և յաւէտ իմն Զան տա-
րաւ բնախօսութեան, յորում զջուրն դնէր նա-
խասկիզբն ամենայն էից :

Յաջորդեաց զնա 'ի վարժարանին Անաքսի-
մանդրնոյնպէս միլէտացի, հնարող ժամացուցից,
գնաց, արեւացուցակ սլաքի, և աշխարհագրական
տախտակաց : Սկիզբն իրաց եդ զանհուն, որով
Արիստոտէլ իմանայր զԱստուած, իսկ Վիկե-
րոն զանհնութիւն բնութեան :

Չհետ նորա յարեաւ Անաքսիմենէս, նմանա-
բար և սա միլէտացի, որ առաջին ճարտարեաց
զարեային ժամացոյցն, և զօդ եդ սկիզբն ամե-
նայնի :

Սմա յաջորդեաց Անաքսագորաս կլաղոմենա-
ցի, որ միտք ասացաւ՝ վասն քան զամենեսեան
յայտնագոյնս խոստովանելոյ միտս իմն աստուա-
ծային, տիեզերաց յօրինիչ : Չամենայն ինչ միա-
խուռն ասաց լինել 'ի սկզբանէ, և մտացն որո-
շել զնոսա և յարդարել՝ համահաւաքեալ զնմա-
նասեր մասունսն, որ հրեղէն, որ օդային, որ ջը-
րական և որ հողեղէն. զոր և Վմանամասունս ա-
նուանակոչեաց : Ճիտեաց զաստուածութիւն ա-
րեգական և զլուսնի, և զայլոց լուսաւորաց,
որով և յաթենացւոց անտի ընկեցաւ յօտարու-
թիւն՝ յետ հարուստ մի ամաց վարդապետ և մը-
տերիմ լինելոյ Պերիկլի :

Ընդ սորա տեղակալեաց յաթէնս Արքեղայոս
բնագէտն կարդացեալ. վասն զի նախ ինքն տա-
րաւ անդր 'ի Յոնիոյ զբնազննականն դիտութիւն,
և ուսոյց 'ի դպրոցի, յոր և Սոկրատէս յաճախ
երթևեկէր :

ՍՈԿՐԱՏԵԱՆ ԴՊՐՈՑ .

Սոկրատէս ծնեալ յԱթէնս 467 ամաւ նախ քան զհասարակ թուականս՝ ՚ի Սոփրոնիսկոսէ արուեստիւ քանդակագործէ և յԱրեաեայ մանկաբարձէ, թէպէտ և աշակերտ էր Արքեղայոսի, ՚ի մի կողմ՝ ծրարեալ զբնաբանութիւն, ետ զանձն բոլորովին ՚ի բարոյական իմաստասիրութիւն, որոյ և հայր իսկ և նախագահ վարդապետ ճանաչի առ յոյնս :

Բազում երախտիք են նորա և առ բանականն արուեստ . որ մեծ ևս յառաջագէմ ընթանայր առ հնովքն, եթէ սորա օրինակին և խրատուցն քաջ զհետ կրթեալ էին : Չեանայր սա և ասէր զանձնէ ոչինչ գիտել, զի զամբարտաւանութիւն ամենագէտն յոխորտացելոց և զամենայնէ յախուռն վիճողաց՝ իւրով չափաւորութեամբն յամօթ արասցէ : Եւ էր ուրեք զի տարակոյս մի առաջի արկեալ մեծանուն բանամարտիցն, և էր զի այլ իմն, և մերթ զայս և մերթ զայն հարցանելով զնոսա, ստիպէր տագնապէր ճշգրիտ սահմանել զբառս իւրեանց, և մանր համար տալ զգաղափարաց իւրեանց, իջանել յընդհանուր և ՚ի տարտամ սկզբանց յորս ճոխանային՝ ՚ի մասնաւորս և յանհատս . և այսպէս անհնարին ՚ի նեղ արկեալ զնոսա բռնագատէր խոստովանել ակամայ զտգիտութիւն իւրեանց :

Օրինակ զայս ուսոյց նա զուղիղ արուեստն բանական . ոչ զայն մասն եթէ՝ որ աւանդէ զօրէնս ցուցանելոյ զճշմարտութիւն, այլ և զվերլուծականն՝ որ ՚ի գիւտնորին առաջնորդէ : Քանզի լաւագոյն շաւիղ գիւտի ճշմարտութեան այն իսկ է զոր նայն գնայր . սկիզբն առնել ՚ի խոհական երկբայութենէ, և ոչ մի ինչ ճշմարիտ համարել՝ մինչև յայտնի ապացոյցք վկայեցեն . որոշել նախ զպայման ամենայն խնդրոց, մեկին սահմանել զբառսն և քննել զոր ՚ի նոսա գաղափարք . յամենայն քննութիւնս ոտն ոտն յառաջ

խաղալ 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս, և մի եր-
բէք ընդ հակառակն :

Բայց Սոկրատէս ոչինչ եթող իւր մատեան .
և վարդապետութիւնք նորա բնաւին անհետ լի-
նէին, եթէ աշակերտք նորա Քսենոփոն, Աե-
բեա և Պլատոն չէին պէտ արարեալ աւանդել
մեզ 'ի մատեանս իւրեանց :

Հասեալ սորա յեօթանասուն ամ կենաց իւ-
րոց, զսպարտեցաւ գիցն լինել անարգու . քան-
զի մի Ատուած դաւանեալ, ուժգին կշտամբէր
զառասպելեալ տուփանս և զշամբշութիւնս աս-
տուածոցն . առ այնու դարձեալ թէ և զմանկունս
'ի ծնողացն քեցէ, իբր 'ի մանկատուփութեան ա-
ղագս 7. քանզի խուռնընթաց գիմէին համբակացն
դասք 'ի լուր նորա . և այսպէս պարտաւորեցաւ
յաթենացւոց ըմպել մուլախինդ . յորմէ թէպէտ
գիւրին էր նմա ճողոպրել՝ փրկանաւորեալ զանձն
արծաթոյ բարեկամացն՝ զոր մատուցանէին, կամ
փախստիւ՝ զոր պատրաստեալ էր նմա Արիտոն
աշակերտն, կամակար յանձն առ զմահ գիւցաղ
նաբար . և բազում ինչ անխռով անձամբ առ աշա-
կերտսն ճառեալ զանմահութենէ հոգւոյ և զհան-
դերձեալ երանութենէ արդարոց, մեռաւ խա-
ղաղութեամբ :

Բազում եղեն սորա աշակերտք . յորոց յո-
լովք յարուցին ապա այլ և այլ աղանդս, որպէս
Ալկիդիդէս զմեգարեանն՝ որ կոչեցաւ և վիճական
և հակաճառական . Փեգոն զեղիսականն, յորմէ
ել երեարիականն . Պլատոն զակագեմեանն, յոր-
մէ սերեցաւ ապա ճեմականն . Անտիսթենէս
զչնականն, որ ընծայեաց ապա զստոյիկեանն . Ա-
րիստիպպոս զկիւրենեանն կամ զհեշտական, որ
մասամբ իւրիք սկիզբն էտ եպիկուրականին : Զայս
ամենայն աղանդոց նշանակեսցուք ինչ ինչ առան-
ձինն :

ՄԵԳԱՐԵԱՆ ԱՂԱՆԴ.

Եւկղիզէս մեգարացի, ոչ աղէքսանդրացին՝ որ իբրև յետ դարու հռչակեցաւ երկրաչափական տառիւքն, այնպէս հարաւ 'ի դիտութեան, զի իբրև մահուչափ արգելին մեգարացիք մի ումէք կոխել յաթէնս վասն մարտի պատերազմաց յարուցելոյ ընդ միմեանս, առեալ զինքեամբ տարազ կանացի՝ զամենայն գիշերս գնայր լսել զՍոկրատ :

Քան զամենայն ինչ զբանականն արուեստ, մանաւանդ թէ զհակաճառութիւն բարգաւաճեցոյց, յօժարեալ յայն ոչ այնչափ յանկեղծ ուսմնասիրութենէ ճշմարտութեան, քան թէ 'ի մարմաշանաց բանակուութեան. մինչև զդպրոցն զոր կառոյց յիւրում գաւառին, և յառաջ 'ի տեղւոյն մեգարեան անուանէր, վասն վիճող բնութեանն կոչեցաւ զկնի վիճական : Եւ քանզի վիճաբանութիւնքն լինէին առաջարկութեամբ և պատասխանատութեամբ, աստի հակաճառական ևս յորջորջեցաւ :

Յաջորդեաց ընդ նորա Եւբուղիզէս՝ հնարող բազմապատիկ իմաստակութեանց, որոց և զանազան այլանդակ անուանս կարգայր, խաբու, դրութան, զանխուլ, քողաւոր, դիզան, եղջերիկ, ճաղատ, ասի և վարդապետ լեալ Գիմութենի իշխանի սերճախօսացն հելլենացւոց : Զկնի նորա յարեան Ալէքսինոս, Եւփանդ, Ասողոնիոս, Գիոգոր Կրոն, Իքթիաս, Կլինոմաք և Ստիլպոն, անխոնջ և կարկաչող վիճաբանք յաջ և յահեակ կոտորելով զամենայն ինչ, յորմէ և իմաստակ անուն ժառանգեցին :

ԵՂԻՍԱԿԱՆ ԵՒ ԵՐԵՏՐԻԱԿԱՆ

ԱՂԱՆԴ.

Փեդոն եղիսացի, մի 'ի սիրելի աշակերտացն Սոկրատայ, եբաց դպրոց՝ որ նախ անուանեցաւ

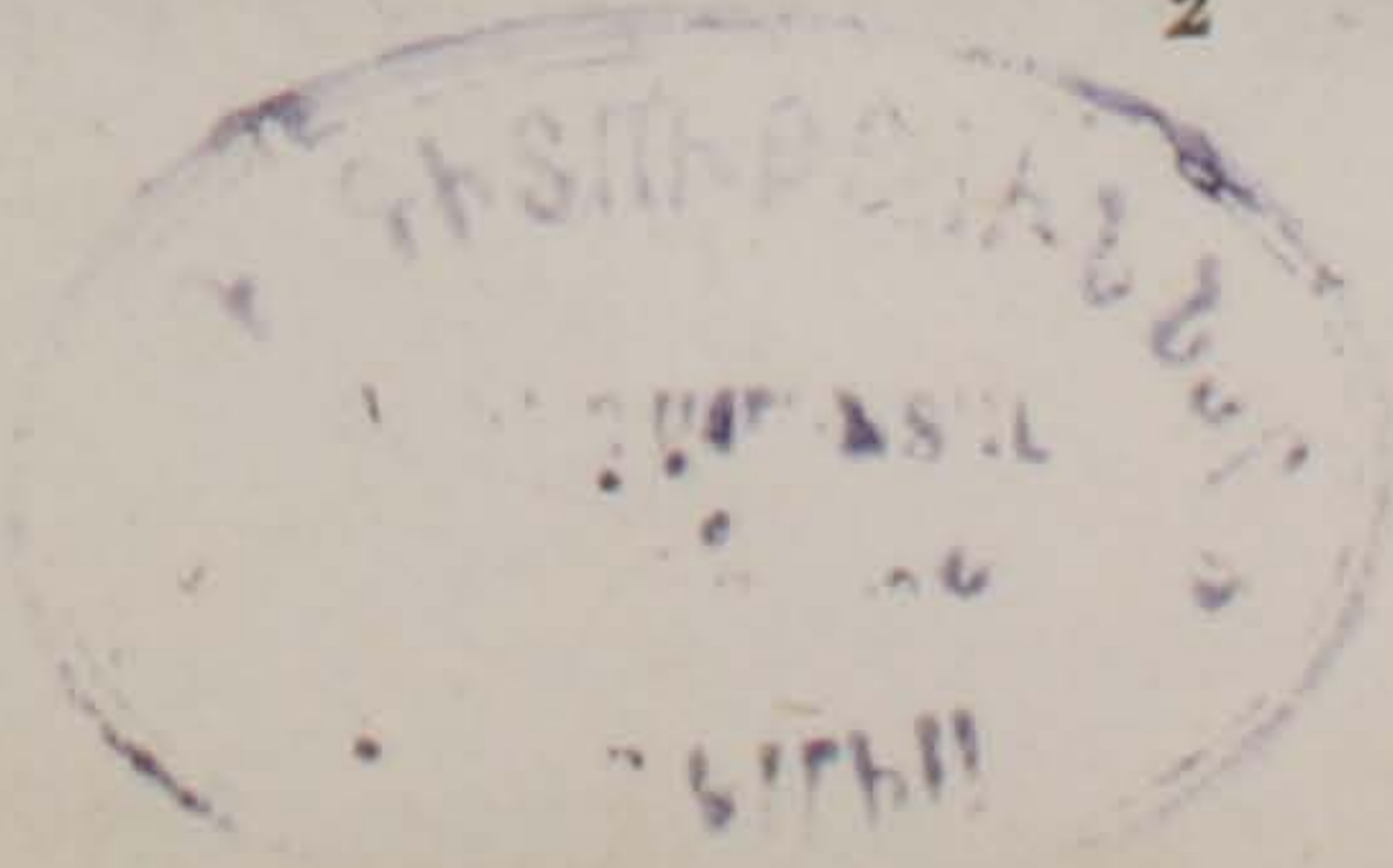
եղիսական, յորում և փոխանորդեաց զնա Պղիս
թենէս . և անցեալ ապա 'ի Մենեգեմ երեսրիա
ցի, կոչեցաւ երեսրիական . և զնա փոխանակեաց
Ասկղեպիագէս : ՉՄենեգեմէ և զԱսկղեպիա
գեայ պատմի, թէ առ աղքատութեան իւրեանց և
ուսմնասիրութեան զցերեկ իմաստասիրացն ուն
կընդրութեան սլարասլէին, և զցայդ աղային յեր
կանս 'ի պաճարանս պարենի :

ԱԿԱԴԵՄԵԱՆ ԱՂԱՆԴ .

Յաշակերտս Սոկրատայ գերահռչակ քտաւ
Պղատն, ծնեալ յԱթէնս 429 ամաւ յառաջ
քան զհասարակ թուականս : Յետ մահուն Սո
կրատայ ել նա շրջել . եկն յիտալիա ըսել 'ի
սիւլթագորեանց . գնաց և յԵգիպտոս հարցանել
զքուրմսն : Գարձեալ 'ի գաւառ իւր՝ կառոյց
անդ գալրոց 'ի տեղի ուրեք 'ի ներքոյ հովանաւոր
ծառոց, որ յանուն տեառնն Եկագեմոսի անուա
նեցաւ նախ Եկագեմիա, և ապա Ակագեմիա :

Մշտնջենաւոր ասաց զնիւթ, բայց անկազմ
և անկերպարան, և խառն 'ի խուռն վարեալ,
և ապա յԱստուծոյ ամեալ 'ի կարգ և 'ի կեր
պարանս ըստ յաւիտենական գաղափարին, զոր
ովանք ինքնուրոյն գոյացութիւն իմացան, և ու
մանք զաստուածեղէն բանն կամ զօրինակն պատ
կերացեալ 'ի միտսն Աստուծոյ : Եդ աշխարհի
հոգի մշտնջենաւոր, ամենայնի վարիչ ըստ Աս
տուծոյ տեսչութեանն : Բաց 'ի վեհագունէս աս
տի Աստուծոյ՝ կարգեաց այլս ևս կրսերագոյնս
աստուածոց, և դէս աստուածաղարմս կամ դիւ
ցազունս : Նոյնպէս աստուածածնունդք էին ըստ
նմա և ամենայն հոգիք մարդկան, և նմին իրի
մշտնջենականք և անմահք 'ի բնէ . սակայն 'ի մար
մինս արգելեալք՝ կորուսեալ իցեն կամ նսեմա
ցուցեալ զառաջին ախպն կամ զտեսական, զորս
հարկ է ստանալ վերստին հոգեորական վարուք
հայեցողութեան կամ խոկման, առ 'ի միւսան
գամ նմանող Աստուծոյ լինելոյ և դառնալ առ

130
5517

նա յետ մահու: Աւանդէ Եղնիկ մերս վարդապետ, թէ « Զաստուածեղէն շունչսն (մարդկան) և նա իբրև զառաջինսն փոփոխելիս 'ի մարմնոց 'ի մարմինս համարէր, մինչև 'ի սողունս անգամ և 'ի ճճիս »: Զայս մարմնափոխութիւն 'ի պատիժ և 'ի քաւարան մեղաւորաց դնէ Պղատոն. և նախ յարանց փոխին ասէ 'ի կանայս, և 'ի կանանց յանասունս, եթէ չգան յուղղութիւն. իսկ եթէ 'ի զգաստութիւն դառնան, յաստեղս երկնից վերառեալ դասին:

'ի պղատոնական դպրոցին յաջորդեցին կարգաւ Սպեւիպպոս քեռորդի նորա, ապա Քսենոկրատէս⁸, Պողեմոն, Արանդոր, Արատէս, որք անփոփոխ պահեցին զվարդապետութիւնս նորին, վասն որոյ և նախնի աղադեմիայն սոքօք յօգանայ:

Բայց Արկեսիղայոս յաջորդ Արատէսի եմոյժ անդր ոչ սակաւ փոփոխութիւն, և ձևացոյց զմիջին աղադեմիայն, յորում յաջորդք եղէն նորա Լակիրէս, Եւանդր և Եգեսինոս:

Զկնի ապա Կարնէադէս յաջորդ Եգեսինոսի արար այլ ևս փոփոխութիւն, և կազմեաց զնորն աղադեմիա, յորում փոփոխեցան ընդ նորա Ալեատոմաք, ապա Փիլոն ոմն, որոյ եկեալ 'ի Հռոմ 'ի պատերազմին Միհրդատայ՝ ստացաւ իւր աշակերտ և զԱիկերոն. և հուսկ յետոյ Անտիոքոս ասկաղոնացի, որում և Աիկերոն և Ատտիկոս լսող եղէն յԱթէնս:

Առաջին անմիաբանութիւն երից աղադեմեան ուսմանցս էր 'ի վերայ ստուգութեան մարդկային գիտութեանց: Զի որովհետև է ինչ որ անընդմիջաբար զգայութեամբք ուսանիմք, և է ինչ որ մտաւորական խոկմամբ, զսա յետինդ յատուկ ասէր Պղատոն ծնող ճշմարիտ գիտութեան և ստուգութեան, իսկ զզգայութիւնս՝ կարծեաց և հաւանականութեան միայն: Արկեսիղայոս ընդ հակառակն՝ ոչինչ հնար է ասէր գիտել, և իրաց իսկ բնութիւն չտանի զճշմարիտ գիտութիւն. և Կարնէադէս, թէ գոյ արդարև 'ի բնութեան իւրաց ճշմարտութիւն, բայց մեզ անհասանելի:

Յարեաւ և այլ աղանդ պղատոնական 'ի յետին

031
2222

Ժամանակս՝ ասացեալ Պղատոնեանց կրօնքաց, զորոց զկնի :

ՃԵՄԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԵԱՆ
ԱՂԱՆԴ .

Արիստոտէլ որդի Նիկոմաքի բժշկի՝ ծնաւ 'ի Ստագիրա 384 ամաւ յառաջ քան զՔրիստոս : Աշակերտեցաւ Պղատոնի, որ կոչէր զնա հոգի և միտք իւրում վարժարանին : Փիլիսոսոս մակեդոն խնդրեաց զնա 'ի վարժապետ Աղեքսանդրի մեծի, ընդ որում եկաց ամս ութ . որ և ասէր 'ի հօրէն զկեանսն ունել, և յԱրիստոտէլէ զբարւոյք կեանսն : Մինչդեռ Քսենոկրատէս ուսուցանէր յԱկադեմիայն, ինքն դարձ արարեալ յԱթէնսեբաց դպրանոց 'ի վարժարանին կառուցեալ 'ի Պերիկղեայ երիտասարդանոց մարմնոց կրթարանաց և զինուորական հրահանգաց : Եւ քանզի ճեմելով ուսուցանէր նա անդ, աշակերտք նորուն անուանեցան ճեմականք, և յոյն ձայնիւ պերիպատիկեանք : Սակայն են որ զնոսա յայդ անուն ասեն կոչեցեալս 'ի ճեմելեաց վարժարանին, զոր ճեմարանն ձայնէին :

Վարեաց զդպրոց իւր ամս երեքտասան . և ապա 'ի զրպարտութենէ թշնամեաց փախուցեալ 'ի Քաղկիս, եթող անդ ընդ իւր զՏօկոփրաստոս երեսացի, որում յաջորդեաց Ստրաբոն լամբսակեցի, ապա Լիկոն տրովացի, Արիստոն կէացի, հուսկ ապա Արիտոլայոս և Դիոգոր : Բաց 'ի սոցանէ 'ի նախնի ճեմականաց են համարի Եւդեմոս և Հերոնիմոս հռոգացիք, Փանիաս երեսացի, Դիկէարք մեսանացի, Արիստոքսէն տարենտացի, Գեմետրիոս փաղերեան և Երասիտարատ կէացի բժիշկ և անդամազնին :

Արիստոտէլէս այր մեծ և ըստ արժանի գերահամբաւեալ 'ի գլուխ անձուկ դասակարգի տիրապէս գիտնաւորաց և ուժաւորաց ոմանց յիմաստասիրութեան, իւրով ընդարձակամտութեամբ և սուր հանձարով հաս կալաւ դրեթէ

զբովանդակ արուեստից և զգիտութեանցն հոյբս ,
 զքերդողականն , զճարտասանականն , զբանա-
 կանն , զբնազանցականն , զբարոյականն , զքաղա-
 քականն , զբնազննականն , և մանաւանդ զկենդա-
 նաւանութիւն , յորում Աղեքսանդրի օժանդակե-
 լովն զննութիւնս և գիւտս 'ի վեր երևեցոյց , ար-
 դեաց իսկ սքանչելիս 9 :

Առաջին եղև որ ընդ գրով արկ զբանականն
 արուեստ , թէպէտ և առաւել 'ի հակաճառական
 մասին պարապեալ քան 'ի վերլուծականն , և ու-
 սուցեալ յաւէտ զօրէնս ապացուցանելոյ զճըշ-
 մարտութիւն քան թէ գտանելոյ զայն . սակայն
 արդարանայ այնու զի որովհետև իմաստակացն
 պատիր արուեստք զօրացեալ էին յոյժ 'ի ժամա-
 նակին , կարևոր քան զամենայն դատեցաւ ռսու-
 ցանել զյեղանակ պատերազմելոյ ընդ նոսա և յաղ-
 թահարելոյ : Բայց և յայսմ բաւական է 'ի սար-
 ծանս անուան իւրոյ հրաշալին այն և իորին ա-
 ռած , թէ Չիք ինչ 'ի միտս մինչև եղեալ 'ի զգայու-
 թեան . զոր դաւանեցին աներկբայաբար և Ա-
 ըրիստիպապոս , Եպիկուրոս և Չենոն կիտտացի և
 Դարոցականք . թէպէտ ոչ նա և ոչ սոքա կարա-
 ցին զամենայն հետևանս ուղիղ հանել վերլուծա-
 բար յառածէ աստի , որոյ զօրութիւն և պիտա-
 նութիւն բացայայտի յայժմու բանական արուես-
 տրս . զի 'ի վերայ նորա հիմնի ամենայն ողջախո-
 հիցն իմաստասիրութիւն :

Բանական արուեստի և այլ իմաստասիրական
 մատեանք բազում են նորա , զորոց ցանկ երկա-
 րատող հիւսէ Գիոգինէս լայերտացի : Այնմ
 ամենայնի ժառանգ եթող զԹէոփրաստոս , յոր-
 մէ կտակաւ անցին առ Նելէոս և առ ժառանգս
 նորուն , որոց երկուցեալ թէ գուցէ գրաւեսցեն
 զնոսա թագաւորքն Պերգամայ , և տարցին 'ի մեծ
 մատենադարանն զոր 'ի կողմանց կողմանց ժողո-
 վէին անդր ժիրաժիր փոլթով , թաղեցին զնոսա
 յերկիր , ուր ասպականեցան ըստ բազում մասանց :
 Հանեալ անտի յետ հարիւր երեսուն ամի , վա-
 ճառեցան Ապելիկոնի տէացւոյ . որ ըստ քմաց
 իւրոց և 'ի մտաց խրամակարկատ արար զայնս :

Չնոյն արար յետոյ և Տիրանիոն քերական, ու
 րում աւանդեցան 'ի Ղուկիոսէ Սիղղայէ, որոյ
 'ի սլարտութիւն մասնեալ զաթենացիս՝ ընդ այլ
 աւարն և զայնոսիկ տարեալ էր ընդ իւր 'ի Հռովմ:
 Որպէս զիարդ և էինն խաթարեալք և եղծեալք՝
 զառաջինն 'ի լոյս ընծայեցան յԱնդրոնիկէ հռո-
 դացւոյ, որոյ 'ի կարգի եղեալ զբանականն, զբա-
 րոյականն և զբնախօսականն, իբրև ետես ե-
 թէ են և մատեանք ինչ որ ճառեն զէակէ սե-
 աականաբար, չգիտելով յոր դաս կարգել զնոսա,
 եզ զհետ բնախօսականացն, և անուն կոչեաց նո-
 ցա յետաբնական կամ բնազանցական, յորմէ
 սկիզբն կալաւ բնազանցութիւնդ անուն, ընծայ-
 եալ յետոյ այնմ մասին իմաստասիրութեան՝ ու
 րոյ է զհոգեղէն գոյացութեանցն ճառել:

ԿԻՆԻԿԵԱՆ ԿԱՄ ՇՆԱԿԱՆ ԱՂԱՆԻ.

Աինիկեանն աղանդ էառ զանուն նախ 'ի տեղ-
 ւոջէն, ուր Անտիսթենէս կանգնեաց զգալրոց իւր,
 հուպ 'ի մեհեանն. Հերակլի արտաքոյ Աթենայ
 Աինոսարգէս կամ Աինոսարգոս անուն, որ այն
 ինքն է շուն սպիտակ կամ երագ ¹⁰, և ասլա 'ի
 շնական ցոփութենէ և 'ի խաճանողութենէ, որ
 սովորութիւն էր այսր աղանդոյ ¹¹:

'ի վարդապետութեանցն Սոկրատայ այն առա-
 ւել հաճոյական թուեցաւ Անտիսթենի ¹², որ
 ինչ հայեր 'ի վշտամբերութիւն և 'ի կենցաղա-
 կանացս ամենայնի արհամարհութիւն: Բայց յան-
 չափս ձգեալ զայս վարդապետութիւն, ետ զանձն
 ոչ 'ի կամաւոր աղքատութիւն միայն, այլ բնաւ
 իսկ 'ի գծծութիւն հատաւ, յաւելեալ 'ի նոյն
 և զանպատկառութիւն, զոր նա ինքն ազատու-
 թիւն անուանէր:

Նշանաւոր հետևողք եղեն աղանդոյս Դիոգի-
 նէս սինոպեցի ¹³, Մոնիմոս, Ոնեսիկրիտոս, Արա-
 տէս թերացի ¹⁴ Իպարքեաւ կնաւ իւրով, Մե-
 արսիզ, Մենիպպոս և Մենեգեմ:

ՍՏՈՅԻԿԵԱՆ ԱՂԱՆԴ.

Օ ենոնի կիտտացւոյ՝ ի կիտրացւոց՝ որ առ ժա-
մանակս ինչ աշակերտեցաւ Արատեօի, տաղտուկ
թուեցաւ շնական գծծութիւնն և անպատկա-
ռու թիւն, մանաւանդ իբրև ՚ի լուր մատեաւ ի
մաստասիրաց այլոց աղանգոց, Ինոգորի Արոնի
և Ստիլպոնի մեգարեանց, Քսենոկրատեայ և Պո-
ղեմոնի աղագեմեանց: Ասան որոյ պահեալ զխրս-
տամբերութեանն վարդապետութիւն շնական, և
զայլն ամենայն մերժեալ, յարոյց նոր դպրոց ՚ի
գահլճի միում՝ որ համբաւաւոր էր նկարուք Պո-
լիգնոտեայ. և սասի աշակերտք նորա առ յոյնս
ստոյիկեան կոչեցան, այսինքն սրահական:

Անգանոր յաջորդեաց նմա Աղէանթ՝ զոր առ-
թանձրամտութեանն էշ ձայնէին աշակերտակիցք
նորա. բայց ասպա պնդասլէս ջանիւ ուսմնասի-
րութեան կարող գտաւ տալ նոցա սլատասխանի,
թէ այն էշ է՝ որ ինքն միայն է բաւական տանել
զբեռն Չենոնի: Չհետ սորա յարեան Քրիսիա-
պոս, Չենոն տարսոնացի, Ինոգինէս սելեկիացի,
Անգիպատրոս սիգոնացի, Պանեաիոս հռոգացի
և Պոսիգոնիոս ապամէացի: Ստոյիկեան էր ՚ի
յեանոց և Եպիկտետոս¹⁵, որոյ խեցեղէն ճրա-
գարան իբրև գանձ ինչ ցանկալի վաճառեցաւ,
ասեն, երեք հազար գենարի. թերևս կարծելով
գնողին թէ ՚ի լոյս նորա ճարտար իմաստասիրեա-
ցէ իբրև զԵպիկտետոս: Մատեան մի սորա կայ
մինչև ցայսօր, ոչ իւրով գրութեամբ, այլ Փլա-
բիոսի Արրիանոսի աշակերտի իւրոյ, որ զխրա-
տական վարդապետութիւնս նորա ՚ի մի հաւա-
քեալ գրեաց:

Ստոյիկեանք յոյժ հպատակեցին հակաճառու-
թեան, զոր և օրինակէին ՚ի փակ բուռն. որպէս
և զճարտասանութիւն՝ ձեռին պարզելոյ. և կա-
րի նրբախօսք էին. բայց բազում այն էր՝ զի նրբ-
բութիւն նոցա յարուեստ իմաստակացն գառնայր,
զոր ՚ի մեգարեանց անտի ուսեալ էր Չենոնի:

Ի բարոյականին զառաքինութիւն միայն հա-

մարէին բարի, և չար զախտս ևեթ, զայլն ամե-
 նայն անզանազան, անխտիր և ումպէտ ասելով:
 Կամէին զիմաստունն ազատ ամենեին յախտից
 գող, զի սոքա հակառակ են, ասէին, առաքինու-
 թեան: Ճանաչէին մի միայն Աստուած, բայց հո-
 գի աշխարհի զնա գնէին, և ընդ կոյր բախտին
 իշխանութիւն անկեալ. դովին ևեթ որոշեալք 'ի
 սղատոնեանց, որք զհոգի աշխարհիս արտաքոյ
 աստուածայնոյն գնէին: « Ոմանք 'ի նոցանէ,
 ըստ մերոյն Եզնկայ, 'ի հրոյ էութենէ ասեն զքնու-
 թիւն աշխարհիս, վասն զարեգակն առաւել զար-
 մանալի համարելոյ և զքնութիւն հրոյ սաստկա-
 գոյն իմանալոյ: Եւ հայեցեալ 'ի միտս, թէ զա-
 մենայնէ մտօքն նկատել մարթեն, վասն այնորիկ
 զմիտս Աստուած համարեցան, իբրև զշունչ երկ-
 նից և երկրի և ամենայնի որ 'ի նոսա, և աչս զլու-
 սաւորսն: Եւ զմարմին իբրև զայլսն կորստական
 համարին, և զշունչսն փոփոխելի 'ի մարմնոց 'ի
 մարմինս »:

ԿԻՒՐԵՆԵԱՆ ԱՂԱՆԴ.

Հակառակ ամենեին Անտիոթենի էին վար-
 դապետութիւն և վարք Արիստիպպոսի՝ ազգաւ
 'ի Կիւրենեայ Լիբիոյ. և զարմանք են զի 'ի միոյ
 գպրոցէն Սոկրատայ ելին երկու ազանդք այսչափ
 հակառակք: Զամենայն երջանկութիւն եդեալ
 Արիստիպպոսի 'ի հեշտութեան միայն, զայն
 խնդրէր յամենայնի, կենցաղ վարելով հեշտա-
 կեաց. ուստի և աղանդոյ նորա 'ի յոյնն անուն
 կոչեցաւ հեշտական: Փոխանորդեաց զնա որդի
 դստեր իւրոյ Արեատայ՝ նոյնպէս Արիստիպպոս
 անուն. յորոյ աշակերտացն էր և Թէոգորոս ոմն,
 որ 'ի ցոփութիւն անդր յաւել և զյայտնի ամ-
 սարշտութիւն՝ համարձակ ուրանալով զէութիւն
 գերաբուն էին. յորմէ և անաստուած յորջորջե-
 ցաւ: Ընդ սորա յաջորդեաց Անդիպատրոս, ա-
 պա Եպիտիմիդէս, Պարեբատէս, Եգեսիաս և
 Անիկերիս:

Եւսիկուրոս Նէոկղի որդի ծնեալ իբր 340 ա մաւ յառաջ քան զհասարակ թուականս 'ի Գարգեսիոն գիւղ մօտ յԱթէնս, թէպէտ և ոչ ումէք աշակերտեցաւ 'ի կիւրենեանց, մանաւանդ թէ և պարծէր ևս ոչ զոք ունել վարդապետ, սակայն ընկալաւ զնոցա առածն, ծայր երջանկու թեան զհեշտութիւն ասել. այլսա յաւելոյր զկնի թէ հեշտութիւն մեծ անգորրութիւն հոգւոյ է, և զայն չիք ունել առանց ողջախոհութեան և այլոց առաքինութեանց. և ինքն 'ի վարս իւր չափաւոր էր, պարկեշտ և հրահանգ¹⁶: Բայց ոչ այնպիսի գտան աշակերտքն, որ եսիկուրեան ա նուամբ՝ արդեամբք և կրօնիւք գրեթէ առ հասարակ հեշտականք եղեն:

Եսիկուրոս զառաջինն վարեաց զիւր դպրոց 'ի Միաիլինէ. ապա 'ի Լամբսակոն, և յետոյ 'ի դրախաի ուրեմն առերի Աթենայ, զոր գնեաց 'ի նոյն պէտս. յԱթէնս փոխանակեցին զնա Հերմաքոս, Պողիսարադոս, Իիոնիսիոս և Բասիլիդէս. 'ի Լամբսակոն Մեարոգորոս, Պողիենոս և Ղևոնդիոս:

Եթող կանոնս ինչ բանական արուեստի, զոր և վասն այնորիկ ախորժեաց կոչել կանոնական: Երիս դնէր իրաւագատս կամ միջնորդս ուղղադատութեան. զգայութիւն, նախագիտութիւն և հեշտութիւն կամ ցաւ: 'Ի զգալիս զգայութիւնք ինքնին ոչ խաբեն, ասէր, և որ անախ յառաջ գան կարծիք՝ ճշմարիտ են կամ սուտ, եթէ համաձայն և կամ հակառակ իցեն վկայութեան զգայութեանց: Յիմանալիս հիմն ամենայն ստուգութեան դնէր զպայծառ ծանօթութիւն իրին և զճշգրիտ սահման: 'Ի գործնականս կամ բարոյականս պատուիրէր սիրել զհեշտութիւն՝ որ 'ի ցաւոց անմասն իցէ, և փախչել 'ի ցաւոյ՝ որում ոչ ինչ հեշտութիւն լծորդիցի. բայց հրաժարել 'ի դոյզն հեշտութեանէ՝ որ մեծին խափան լինիցի, և տանել փոքու ցաւոց՝ առ 'ի մեծաց պահելոյ:

Ի բնազանցութեան մասին, այլ ինչ գոյացու-
թիւն քան զգգալիս ոչ խմանալով, ըստ նմին և
զոգիսն կորստականս ասաց և ապականացուս իբրև
զմի՛ ի նիւթականաց: Խոստովանէր զգոյութիւն
աստուածոց, բայց բանիւ քան արգեամբք. քան-
զի մարմնաւորս ասէր և բնաւ պարասպորգս ի
խնամակալութենէ, մինչև ոչինչ գիտել և ոչինչ
խնամ տանել իրաց աշխարհի: Այլ և յարար-
չութենէ աշխարհի կողոպտեաց զգիս. և ինք-
նակաց եղեալ հաւատաց զնա՛ ի սլատահական զու-
գաւորութենէ հողամաղ նիւթոց, այս է՝ մանրիկ
և անբաժանելի մասանց նիւթոյ: Չայս կարծիս
առեալ էր ի Ալկիպպոսէ և ի Իմոկրիտեայ ե-
ղէականաց, զորոց տեսցուք զկնի. և բազումք,
որպէս ասացեալս է, համարին զայն գիւտ Մոս-
քոսի փիւնիկեցւոյ:

Ահա այսքան և այսպիսի աղանդք կամ հեր-
ձուածք ելին ի յոնիական դպրոցէն, մանաւանդ
թէ ի սոկրատեան: Այլ ևս զնովին ժամանա-
կօք ետ ի դուրս իտալականն դպրոց, թէպէտ և
ոչ այնչափ յոքնաթիւս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆՈՅՆ ԻՏԱԼԻԱՅ.

Պ Ի Թ Ա Գ Ո Ր Ե Ա Ն Ա Ղ Ա Ն Դ .

Առաջնորդ և հիմնադիր իտալական դպրոցին
եղև բազմահռչակն Պիւթագորաս կամ Պիթագոր,
ծնեալ ի Սամոս իբրև 56՛ ամօք նախ քան զհասա-
րակ թուականն: Առաջին վարդապետ նորա եղև
Երմոգամանդ, ապա Փերեկիդէս սկիւրացի ի Աես-
բոս, յետոյ ի Միլետոս Անաքսիմանդր, և ինքն

իսկ թաղէս: Սորա խորհրդով սկսաւ ճանապարհորդել 'ի Փիւնիկիա և յԵգիպտոս, ուր 'ի քըրմաց անտի ուսաւ զամենայն խորհուրդս նոցա և զերկրաչափութիւն և զաստեղաբաշխութիւն, յորս յաւել և զերաժշտութիւն և զթուականութիւն վարժեալ 'ի մոգացն քաղգէացւոց և պարսից, առ որս գերի վարեցաւ 'ի Աամբիւսեայ եգիպտացւոցաշխարհակալէ: Գրաւաթափ եղեալ յիշխանէն կրօտոնացւոց եկն 'ի Սամոս. այլ տեսեալ թէ ոչ ուղիղ իմանան և խոտեն զուսումն իւր՝ անց 'ի Արոտոն քաղաք տարենտեան ծոցոյն՝ յեղերս ծայրից Իտալիոյ, զոր յայնժամ յունական հատուածք բնակիչք տեղւոյն մեծ յունաստան կոչէին. և անգէն կառուցեալ իւր համալսարան, արար վաղվաղակի աշակերտս յոլովս:

Սոքա յերկուս դասս էին բաժանեալ, 'ի հստատակս պիւթագորական կարգացեալս, և 'ի լոկունկնդիրս պիւթագորեան անուանեալս: Առաջինքն միշտ ընդ նմա կէին իբրու հասարակութեան իմն օրինօք, և հաղորդ էին խորին խորհրդոց, և աւագ բանից վարդապետութեան նորա, արժանի եղեալ այնմ՝ յետ երկար փորձոյ և երեմեան կամ հինգամեայ սաստիկ լռութեան, և զցայգ միայն լսէին 'ի նմանէ՝ և այն 'ի ներքոյ վարագուրի: Յերկրորդաց սակի էին ամենեքին որ ընթանային 'ի լուր վարդապետութեանցն՝ զոր հրապարակախօս լինէր յաղագս գլխաւոր կարգաց բարոյականին:

Զիմաստասիրութիւն՝ զոր նախ ինքն անուանակոչեաց, բաժանէր 'ի տեսական և 'ի գործական: Յառաջնումն ճառէր զԱստուծոյ և զհոգւոց և զզգալեաց. յերկրորդումն զկարգաց բարոյականին: Ընդ քողով թուոց առագաստեալ էր բնազանցական վարդապետութիւն նորա: Միակն նշանակէր զԱստուած, երկակն զնիւթն աստուածաստեղծ յաւիտենից, երրեակն զարարչագիր համեմատութիւն կարգի և խառնուածոյ նիւթոյն. այլ պէսպէս ցոյցս իմաստից ունէին ամենայն ընդարձակ թիւք. և տասնեակն՝ յորում բովանդակին ամենեքին, անուանէր հանդիսարան

ամենայն թուական և երաժշտական բանի, և նշանակ տիեզերաց: Ընդ ձեռամբ վեհագունին Աստուծոյ գնէր զայլ ստորին աստուածան՝ զայսս կամ զգևս և զգիւցազունս սերունդս նորա: 'Ի լուսնոյ 'ի վեր ամենայն ինչ ըստ նորա յաստուածայնոյն տեսչութենէ ուղղեալ լինէր. իսկ ենթալուսնեայքս՝ է ինչ որ 'ի խնամակալութենէ, է որ 'ի հրամանաց կապելոց կամ 'ի ճակատագրէ և 'ի բախտէ, և է որ 'ի խորհրդոց մարդկան:

Եւ զհոգիս մարդկան իբրև մասն ինչ աստուածական էութեանն խոստովանէր. և գնէր փոփոխումն շնչոց 'ի մարմնոց 'ի մարմինս մարդկան կամ անասնոց, ուսեալ 'ի հնգկաց և յեգիպտացոց: Նմին իրի և չհրամայէր սպանանել զկենդանիս, և մի ուտել. սակայն զայդ ոմանք կարծեն արարեալ նմա առ 'ի խորշեցուցանելոյ զմարդիկ յարենէ, և զբանջարակերութիւն առողջագոյն ճանաչելոյ¹⁷: Իսկ մերն Եղնիկ, «Յայտ են, ասէ, պատճառքն ուստի զմիսն շնչաւորացն հրամայէր չուտել, որպէս թէ հոգի աստուածեղէն իցէ 'ի մսեղիսն, և վասն այնորիկ չիցէ պարա ուտել զմիս կենդանեացն: . . . Նոյնպէս . . . ոչ հրամայէ անասունս զոհել դից, որպէս թէ չիցէ պարա զոհել աստուածս աստուածոց. քանզի հոգի աստուածեղէն ասէ յանասունսն. և յայտ անտի է, զի երկիր պագանել (աստուածոցն) հրամայէ, և զոհել ոչ»: Բայց զպատուէրն չզոհելոյ անասունս այլք Եմպեդոկղի ընծայեն:

Մարդկան երջանկութիւն գնէր զարձակուրդ 'ի կապից և յարգելանաց մարմնոյ. յորում համամիտ գտաւ նմա և Պղատոն. և յայս հայեցուցանեն զանազանեալ աստիճանք մաքրութեան, համբարձման մտաց, հայեցողութեանց և խոշտանգանաց մարմնոյ՝ զորս պատուիրէր:

Յաւիտենական համարէր զաշխարհս առ 'ի Աստուծոյ յարգարեալ, և նախ ինքն անուանեաց զնա յունարէն κόσμος, որ է կարգ, արդ, զարդ: Եւ 'ի շարժմունս լուսաւորաց իմանայր երաժշտական ինչ յարմարութիւն եղանակաւոր նուագաց և միաբանութիւն արուեստականաց, որ առ

բնացարձակ հեռաւորութեանն ոչ լինի մեզ լսելի : Ըստ ոմանց 'ի միջակէտ տիեզերաց եդ զարեգակն անշարժ ետեղակալ, և զնսվաւ շրջեցոյց զերկիր և զայլ մոլորակս այլ և այլ հեռաւորութեամբ : Եցոյց զլուսաբերն և զգիշերավար զնոյն ինքն զարուսեակն գոլ . զաստեղան եդ մէն մի աշխարհս, զլուսին և զայլ մոլորակսն բնակաւորս . և զգիսաւորսն աստեղս ասաց լինել, որ ընդ ժամանակս ինչ իւրեանց շրջանին երևին մեզ : Ազգի ազգի գիւտովք ճոխացոյց զերկրաչափութիւն և զերաժշտութիւն, ընդ որս համարի և հռչակաւոր տեսութիւն հակուղղոյն և գիւտ միալարին :

Յաջորդեաց 'ի վարժարանին Արիստէոս, որ և առ իւր 'ի կնութիւն զայրի նորին զԹէանով ¹⁸, և ուսոյց զերկոսին որդիս նորա զՄնեսարք և զՏելաւգէս, որոց առաջինն յաջորդեաց զԱրիստէոս, և զսա Տիւգաս կրօտոնացի . առ որով աղմուկ շփոթի եղեալ 'ի Արոտոն՝ լռեաց դպրոցն պիւթագորական : Սակայն ուսումն նոցա մնաց բազում ժամանակս . և բաց 'ի Չալեկոսէ լոկրացւոցն օրէնագրէ և 'ի Քարոնդասայ օրինագրէ սիբարիացւոց, զորս ոմանք երիցացուցանեն ժամանակաւ, ընդ հռչակաւոր աշակերտս Պիւթագորայ դասին Արքիտաս տարենտացի, որ գրեաց զբնութենէ տիեզերաց, յոճ և 'ի ձև արուեստի արկ զշարժաբանութիւն ¹⁹ և ճարտարեաց 'ի նմա զճախարակ և զպտուտակ : Փիլոլայոս կրօտոնացի աշակերտ նորին, որ առաջին համարի ուսուցող լեալ շարժման երկրի : Ալփանատոս նոյնպէս կրօտոնացի, որ եցոյց զշարժումն երկրի ոչ տեղուջէ 'ի տեղի անցանել, այլ իբրև անուոյ միոյ զառանցիւքն : Ալկմէոն նմանապէս կրօտոնացի, զորմէ ասեն նախ ձեռնարկեալ յանդամազննութիւն մարդկային մարմնոյ : Տիմէոս լոկրացի . 'ի սորա գրոցն որ յաղագս հոգւոյ աշխարհի և բնութեան՝ առ Պլատոն զբազում կարծիս իւր : Ոկեղոս լուկացի, յորոյ աշխարհապատում գրոցն բազում ինչ ընկալաւ Արիստոտէլ 'ի գիրս ծննդեան և ապականութեան : Եպիքարմոս սիկիլիացի ի մաստասէր և բանաստեղծ, որ գրեաց զբնութենէ

և զբժշկականէն . արար կատակերգութիւնս հին
 ոճով, և 'ի հելլենական այբուբենսն յաւել զեր-
 կոսին տառսն Յ և X : Եմպեգոկղէս սիկիլիա-
 ցի, որ սկիզբն ամենայն գոյից եգ զմիաբանութիւնս
 կամ զսիրելութիւն և զհակառակութիւն, և տո-
 չորեալ մեռաւ 'ի բոց հրոյ Ետնէ լերին, ուր կա-
 մաւ հոսեալ ասէն ոմանք զանձն²⁰ : Եւգոքսոս
 կնիդացի իշխան աստեղաբաշխութեան ժամանա-
 կին, որոյ են և բազում մատեանք աստղաբաշ-
 խականք, չափաբերականք և բնախօսականք : Ի
 պասոս մետապոնտացի, որ ուխտանէնդ պիւթա-
 գորական դատեցաւ, քանզի փոխեաց զսահմանս
 վարժարանին և նշաւակեաց զծածուկսն :

'Ի սմին ազանգոյ յետ ոչ սակաւ ժամանակաց
 երևեցաւ և Իպարքոս նիկիացի, որ առաջին յայտ-
 նեաց զյետախաղաց շարժումն աստեղաց յարեմը-
 աից յարեւելս, յորմէ լինի կանխումն գիշերահա-
 լասարից, որոց և զաղիւսական իսկ յօրինեաց : Աջ
 օտար համարելի է 'ի դպրոցէ աստի և Արքիմի-
 դէս սիրակուսացի, երկրաչափական, գործիա-
 կան և բնազննական գիւտովք և ստեղծուածովք
 աշխարհաքարոզ այր, և մի 'ի ճշմարիտ գիտնոց
 հասնի ժամանակաց :

ԵՂԻԱԿԱՆ ԱՂԱՆԻ

Մ. յս սկիզբն առ 'ի Քսենոփանեայ կողոփո-
 նացւոյ, և անուն 'ի Պարմենիդեայ աշակերտէ նո-
 րա, որ էր բնիւ յԵղէս կամ Վեղիա քաղաքէ Լու-
 կանիայ : Քսենոփանէս վտարանդեալ 'ի հայրե-
 նեաց, յետ հարուստ մի աստ անդ շրջելոյ՝ անկաւ
 'ի Կատանիա և 'ի Չանկլէս, այժմս Մեսինա .
 ուր ձեռն տուեալ 'ի կարծիս պիւթագորեանց՝
 որ յաղագս մշտնջենաւորութեան աշխարհի, մի
 միայն գոյացութիւն ընկալաւ 'ի նմա, զամենայն
 ինչ մի ասելով, մշտնջենաւոր, անբաւ, անշարժ,
 անփոփոխ, գնդատեսակ, և զմին զայն՝ Աստուած :

Յարեաւ ընդ նորա Պարմենիդէս, որ մխեցաւ
 և 'ի բնագիտութիւն . ապա Մելիսոս սամիացի :

և Չենոն եղէացի՝ առաջին գրիչ օրինաց ինչ հա-
կաճառութեան, որք ըստ Արիստոտելի առա-
ւել յիմաստակացն առաջնորդէին արուեստ: Ա-
շակերտ գտաւ Չենոնի Աւկիալպոս արդերացի
'ի Թրակիայ, որ զՔսենոփանեայ կարգածն թիւ-
րեաց 'ի նիւթական իմաստասիրութիւն, և կամ-
ասել՝ 'ի վարդապետութիւն աշխարհակերտ հիւ-
ղեաց: Նմին իմաստասիրութեան անսաց և Մի-
մոկրիտոս արդերացի՝ աշակերտ նորուն Աւկիալ-
պոսի, ընդարձակեալ զայն յոյժ. և այր եղեալ
անխոնջ և սաստիկ հետամուտ բնագիտութեան,
և յառաջեալ քան զամենեսին, անուանի եղև և
զամենայնէ ծաղր ածելով: 'Ի նոյն անկաւ և Հե-
րակղիտոս եփեսացի. յայն ինչ և եթ չմիաբա-
նեալ Միմոկրիտեայ՝ զի զամենայնէ արտասուէր,
և արհամարհոտ մարդատեցութեամբ աւուրս բա-
զում 'ի կենաց իւրոց անցոյց յանտառս, և ոչ
գնաց և ոչ յարգեցաւ ուսումն նորա վասն անի-
մանալի մթութեան ոճոյ և բանիցն նորա, որով
միայն հռչակաւոր եղև:

Եամանակակից և բարեկամ Միմոկրիտեայ,
այլ և աշակերտ ասի լեալ մեծն այն և բազմա-
հռչակ յամենայն ողջամիտ գիտութիւնս բնու-
թեան, և անմահ 'ի բժշկականին բանիւ և ար-
դեամբք գերազանցեալն զամենեքումբք Հիպո-
կրատէս. որոյ պատառ մի 'ի գրոցն թերթից մնա-
ցեալ մինչ առ մեզ՝ սքանչացումն է և պատգամ
բնախօսաց, մանաւանդ բժշկաց:

'Ի դիմոկրիտեան աշակերտութենէ անաթի ել
և Պրոտագորաս արդերացի, որոյ յերկբայս ար-
կեալ զգոյութիւն աստուածոց, աքսորեցաւ յա-
թենացւոց. և Միագորաս մեղացի, զորոյ զգլուխ՝
տաղանդոյ կշռեցին ատենացիք՝ եթէ ոք սպանցէ
զնա, և երկուց՝ եթէ ողջ 'ի ձեռն տայցէ. քան-
զի ժպրհեցաւ ժխտել համարձակ, լուտալ և
հայհոյել զգիտն: Պրոտագորայ աշակերտ եղև
Պրոդիկոս քիացի անուանին յիմաստակաց, որ ընդ
այլ աշակերտսն ստացաւ և զԱւերիալիդէս և զՄ-
սոկրատէս. բայց պարտաւորեցաւ ըմպել մոլա-
խինդ՝ իբրև անկրօնութեամբ խանդարիչ մանկու-

Թեան: Աերջինն՝ ի նմին աղանդոյ եղև Անաքսարքոս
աբդերացի, հաչակելին արիու թեամբ՝ ի համբերու
թիւն չարչարանացն՝ զոր խոշտանգեաց զնա գո
ւողն՝ Նիկոկրէոն 21 :

Աստանօր գիտելի լիցի, զի չիք գրեթէ և ոչ
ոք ՚ի նախնի իմաստասիրաց, որ ընդ ամպարըշ
աու թեան դատաստանաւ չիցէ անկեալ ըստ պատ
մու թեանն: Սակայն ողջամիտք ոմանք, որոց փոյթ
է պատիւ մարդկու թեան և բանականութեան,
արգարացուցանեն զբազումս ՚ի նոցանէ, իբրև
ՂՍոկրատ, յանկրօն և յանաստուած կարծեացն
ամբաստանութենէ. բայց յոմանց, որոց ոչ իմաս
տասիրի, այլ մոլոյ և խելագարի անուն վայելէ,
եթէ բնաւ և իցեն ոք եղեալ այնպիսիք. քանզի
ասեն, թէ որ ճշմարիտ իմաստասէրքն էին, նո
քա զբազմաստուած կրօնսն և զպաշտամունս հայ
րենականս միայն ընդ հենգն հանեալ անարգէին,
և զերախանս՝ մանաւանդ թէ զնախիրս գիցն
չամբշէլոց. այլ ՚ի սիրտս իւրեանց, և բանիւ ևս՝
դաւանութիւն գիտութեան բերէին առ մի Աս
տուած ամենայնի և առ խնամ նորա, և վասն
ոգւոցն անմահութեան ճարտարամտէին: Իսկ
ուամիկն զամենայն խոտորումս ՚ի հարցն խարա
նաց՝ ամպարչտութիւն և հայհոյանս կարծէ. չպա
կասեն և թշնամիք որ բարրանս պատճառեալ
յօգեն. ուստի և որ համարձակախօս գտան առ
նոսա, ՚ի մահ և ՚ի վտարանդութիւն կնքեցան:
Միւս կարծիքն վտանգ է ևս յանաստուածիցն
կողմանէ, որ զամենայն իմաստունս՝ անձանց իւ
րեանց նմանս կամին և քարոզեն իսկ, ստուա
րացուցանել զիւրեանց ջոլիրն և հօրան լինել:

Պ Ի Ի Ռ Ո Ն Ե Ա Ն Ե Ի Ս Կ Ե Պ Տ Ի Կ Ե Ա Ն
Ա Ղ Ա Ն Դ .

Պիււոն կամ Պիհուոն յաղգէ եղէացի աշա
կերտ Անաքսարքոսի համարեցաւ առաջնորդ ա
ղանդոյն՝ որոյ օրէնք էին յերկուանալ զամենայնէ,
թէպէտ նոյն օրէնք էին և միջինն աղագեմիոյ՝ զոր

ոսհմանեաց Արկեսիղայոս : Այլևայլ անուանք
են աղանդոյս , պիւռոնեան՝ յանուն առաջնոր
դին , յերկուական , սկեսարիկեան՝ որ է զննական ,
խուզակ , անճառական և անհասական . այս ամե-
նայն ՚ի կրօնից անախ աղանդոյն , զի յաւէժ երկ-
մտութեամբ ուսուցանէր զննել և խուզել զամե-
նայն , և իբրև անհասից ոմանց անքննութիւն խոս-
տովանել և անհաւան կալ :

Արդ՝ ուսուցանէր Պիւռոն չլինել ինչ ՚ի բնու-
թեան իրաց ճշմարիտ կամ սուտ , արդար կամ
անիրաւ , բարի կամ չար . և անգիտութիւն ամե-
նայնի և անհասութիւն կամ անստուգութիւն .
և զամենայն ինչ ՚ի կարծեաց և ՚ի կոյր սովորու-
թենէ մարդկան :

Եւ այսքան այլանդակ վարդապետութիւն ե-
դիտ իւր համախոհս , յորս նշանաւոր եղեն Կւ-
րիլոք , Կիատէոս արքերացի , Նաւսիփանէս աէա-
ցի և Տիմոն փլիացի , ընդ որում շիջեալ էր աղան-
դոյս , եթէ յետ բազում ժամանակաց չէր ար-
ծարծեալ զնա Պաղոմեայ կիւրենացոյ , զորոյ
ղբազմութիւն աշակերտացն թուէ Լայերտացին .
յորս և անուանի գտաւ Սեքստոս ներհմտականն
կարդացեալ , առ ինքնակալութեամբ Անտոնինո-
սի Պիոսի , և ճոխ և հարուստ հմտութեամբ ա-
րար տասն գիրս իմաստակութեան , թէ անհնար
է ունել ինչ գիտութիւն , որ կարծի ՚ի ծաղր և
յայպանումն համարձակախօս և վճռաբան իմաս-
տասիրաց ժամանակին :

ՅԱՂԱԳՍ ԵՏՐՈՒՐԱՅԻՈՅ ԵՒ ԼԱՏԻՆԱՅ .

Նարտարարուեստ անօթքն ետրուրացիք՝ դե-
ղեցկաձև յօրինուածովք պճնաղարդք , որ առատ
գտանին ՚ի թանգարանս Փլորենտիայ , Հռովմայ
և Նեապօլսի , որպիսիք ոչ սակաւ զարդիս ևս ՚ի
վեր երկեցան ՚ի գաւառս Կապուայ և Նոլայ ,
թող զհռչակաւոր յիշատակարանս Պեստոսի՝ զորս
համարին հմուտք ձեռակերտս ետրուրացոց քան

զհէլէնականն անգամ հնադոյնս, այս ամենայն ցուցանեն բաւականութեամբ, որչափ զարգաւցեալ էր յազատական արուեստս և յառաջ քան զհէլէնացիս՝ ազգն այն վաղնջական, որ զաշխարհ մի մեծ իտալական կողմանցն ընոյր յայնժամ : Աստի գիւրաւ է ևս հասանել, քանի՛օն բարգաւաճեալ էին նոքա և 'ի գիտութիւնս, որ կից գնան կամ զկնի ազատական արհեստից : 'Ի կրօնից սոցա բազում կարգս և ձևս արարողութեանց գիտեմք առեալ հռովմայեցւոց, մանաւանդ զհաւատման թիւն և զլերդահամայութիւն : Իսկ այլոց կորուսեալ է յիշատակ, և չիք ինչ զնոցանէ հաւաստիք :

Ընդ հակառակն՝ նախնի հռովմայեցիք, որ և լատինացիք, 'ի սպառ պատերազմաց պարապեալք, ոչինչ հոգ տարան ազատական արուեստից և գիտութեանց. վասն որոյ ոչ մի դք յիշատակի նոցա իմաստասէր առ թագաւորօք, և սակաւք ոմանք առ բղէշխօքն : Իմաստասիրութեան ինչ փոյթ ոչ երևեցաւ առ նոսա, մինչև սկսան ելումուտ ունել ընդ յոյնս, ուստի և ոչ մի ինչ ազանդ սահմանեցին իւրեանց, այլ 'ի բազմապատիկ ազանդոց անտի յունաց՝ էր որ այսմ, և էր որ այնմ աշակերտեցաւ :

Յակագեմեանն նուիրեցան Մ. Բրուտոս, Մ. Տերենտիոս Վարրոն ամենահմուտ այր, Մ. Պետոն, և Մ. Տուղլիոս Աիկերոն, գլուխ ճարտասանից և իմաստասիրաց հռովմայեցւոց, որոյ բազում մասեանք կան և առ մեօք : 'Ի ստոյիկեանն Սկիպիոն ափրիկեցի, Մուտիոս Սկեւոլա, Կ. Լելիոս, Լ. Փիլիպպոս, Մ. Կատոն, և յետոյ Լ. Աննէոս Սենեկա կորդովացի 'ի Սպանիոյ՝ վարժապետ Կերոնի. Լուկանոս, Պերսիոս, Գիոն ոսկիրեան, Եպիկտետոս 'ի Հերապոլսոյ Փաիւրիայ սարուկ Եպափրոգիտեայ՝ զոր և վերագոյնդ յիշեցաք, Փլաբիոս Արրիանոս, և Մարկոս Արեղիոս կայսր : Յեպիկուրեանն՝ Լուկրետիոս Կարոս, որ զուսումն զայն աւանդեոց գրով 'ի քերդածին բնութեան էից, Տ. Պոմպոնիոս Ատտիկոս, Լ. Տորկուատոս, Կ. Վելլէյոս, Կ. Տրե-

բատիոս, Կ. Կասսիոս, Ովլրատիոս Փլակոս բա-
նաստեղծ, ըստ ոմանց և կրսերն Պլինիոս : 'ի
Ճեմականն Տիրանիոն, Անդրոնիկոս հռոգացի, Պլի-
նիոս երէց՝ բարեացապարտն բնապատմութեան,
Թէպէտ զբաղեալ 'ի հոգս հասարակաց սակաւ ինչ
ժամանեաց անձամբ քննել, և բազում ինչ 'ի մա-
տենագրաց հաւաքեաց կամ 'ի բերանոյ ժողովր-
դեան, որով և յուով առասպելս 'ի ներքս ընկա-
լաւ, և Աղեքսանդր Ափրոզիսեան՝ մեկնիչ կամ
լուծիչ Արիստոտելի կարգացեալ, որ նախ 'ի
Հռովմ առաջնորդ եկաց Ճեմական դպրոցին
կանգնելոյ 'ի Մարկոսէ Աբրեղիոսէ և 'ի Լ. Վե-
րոսէ, յետ մեծաւ նախանձու ուսուցանելոյ յԱ-
թէնս և յԱղեքսանդրիա զարիստոտելեան ա-
զանդն անխառն յամենայնէ : Սա համարի գլուխ
մեկնչաց Արիստոտելի, և այլք առ հասարակ
յամենայն ազգաց սմա անսացին : Առ Մարկոսիւ
Աբրեղիոսիւ էր, և բժիշկ տան նորա, մեծ իմաս-
տասերն և բժշկապետ Գաղենոս կամ Գաղիա-
նոս, երկրորդ յետ Հիպոկրատեայ. որ Թէպէտ
ճաշակեաց փոքր մի յայլ և այլ աղանդոց, բայց ա-
ռաւել Պլատոնի ուսմանցն եղև սիրող և մեկնիչ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Յ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Ը Ն Տ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Յ .

Մինչդեռ ազգ ազգ աղանդոց առ հելլէնս
և առ իտալիացիս մարանչէին ընդ միմեանս, մա-
նաւանդ որ յառաջագէմք և պերճագոյնքն էին
'ի նոսա հնգեքին սոքա, պիւթագորականն, ակա-
դեմեանն, ճեմականն, ստոյիկեանն և եպիկու-
րեանն, այլ իմն նորօրինակ ոճ՝ իմաստասիրու-
թեան՝ որ միայն է ուղիղ և հարազատ, սկիզբն
կալաւ յԱղեքսանդրիա 'ի մուսս անդ հասարակ
Թուականիո. և ոճն այս ինչ է. չյարել յաղանդ-
ինչ, այլ ընտրել յամենեցունց զբանաւորն :

Նորս այս դպրոց յոճոյ անախ էառ զանուա-

նակոչութիւնն ընտրական . և սորա հայր եղև Պո-
տամոն բնիկ Աղեքսանդրու , ուր վասն առատա-
ձեռնութեան Պաղոմեանց և մեծի մատենագարա-
նին 'ի նոցանէ կառուցելոյ՝ ընթանայր յայնժամ
աստի և անտի խուռն բաղմութիւն գիտնաւորաց
և իմաստասիրաց յամենայն կարգէ :

Յաչս անձանց ընտրական իմաստասէրք թուէին
և մոլիքն այնոքիկ ազանդապետք նորածին եկե-
ղեցւոյ , Սիմոն մոզ , Մենանդր , Սատուրնինոս ,
Բասիլիդէս , Վաղենաինոս , Կերինթոս , Մար-
կիոն և Մանի և այլք , որոց արևելեան , եգիպ-
տական , հելլենական և աղեքսանդրեան ազան-
դոցն արբեցութեամբ և մրրկաւ գլխագարութեան
դանգաչեալ , ժայթքեցին զայլանգակ հրէչս մը-
տաց իւրեանց , և յարուցին հերձուածս իմաստա-
սիրութեան և աստուածաբանութեան , և թքա-
լից մերժեցան 'ի բանէ և յեկեղեցւոյ :

Իսկ 'ի խոհական ոճ ընտրական իմաստասիրու-
թեան ձեռն ետուն առ ժամայն նախնի քրիստո-
նեայք , որոց հերքեալ բնաւին զեպիկուրեանն ա-
զանգ՝ իբրև յոյժ հակառակ աւետարանին , յայ-
լում ամենայնի որ ոչ ընդգէմ ելանէր նմա՝ ըն-
տրէին 'ի հակաճառականն զԱրիստոտէլ , 'ի բա-
րոյականն զսոյիկեանս , և յաստուածաբանա-
կանս և որ յազադս գիւաց կամ հրչտակաց և
հոգւոց մարդկան՝ զՊղատոն , իմաստասիրացն բո-
լորեցունց վեհագոյն զսագասելով , վասն վարդա-
պետութեանց սորա ընտանեգոյն քրիստոսական
կրօնիցս թուելոյ :

Առաջին 'ի դպրոցէ աստի 'ի քրիստոնեայս եղև
ըստ Սիդեայ Աթենագորաս , որում յաջորդեաց
Պանդենաս , ապա մեծն Կղեմէս աղեքսանդրացի ,
Երանոս , Յուստինոս վկայն , Տերտուլիանոս , Մի-
նուտիոս կամ Մինուկիոս Փելլիքս , Որոգինէս ,
Հերակղէս , Անատոլիոս լաւոգիկեցւոց եպիսկո-
պոս , Արնորիոս , Լակտանտիոս , Եւսեբի , Սի-
նեսիոս , Ամբրոսիոս , Օգոստինոս , Հերոնիմոս ,
Բարսեղ , Գրիգոր աստուածաբան , Յովհան Ոս-
կերերան , և այլք բազումք 'ի հարց սրբոց նախ-
նոյն եկեղեցւոյ :

Եւ 'ի մեզ 'ի հայս, յետ երկուց մեծամեծ լուսաւորացն իմաստից, Սահակայ և Մեսրովպոյ, Եզնիկ իմաստասէր և պերճաբան վարդապետ կողբացի, որ քաջ և ճարտար կշտամբեաց զզանազան մոլորութիւնսնիւթապաշտից, զքեշին պարսից և զմանիքեցւոց և զՄարկիոնի, և ինչ ինչ 'ի թիւր կարծեացն հելլենացւոց. և թէպէտ ինքն ևս գթէ ուրէք ուրէք 'ի բնագիտականս, սակայն և այնպէս այն մատեան նորա սքանչելի օրինակէ, որպէս հայերէն շարագրութեան, նոյնպէս և ուղղախոհութեան և կարգաբանութեան: Չկնի նորա պայծառացաւ Գաւթի թանյաղթ ներգինացի գրովքն Սահմանաց, յորում ոչ սակաւ հմտութիւնք երևին և կարգաբանութիւն. թարգմանեաց և մեկնեաց և զգիրս ինչ Արիստոտելի, և թէ արդարև մեծին Գաւթի իցեն այն թարգմանութիւնք և լուծմունք, բարի կարծելով առնել ազգին. բայց եթէ ոչ այնպիսի այլանդակ ոճով և լեզուով էր վարեալ յայն շարագրածս, թերևս փոքր մի աւելի օգուտ գործէր: Մովսիսի խորենացւոյ մերոյ քերթողահօր յոյժ գերահռչակեալ էր անուն զայնու ժամանակօք քերթողութեամբ և իմաստասիրութեամբ. բայց առ մեօք գրեթէ ոչինչ գտանեմք յամենածախ ժամանակէն մնացորդայնքանոյ անուան արժանաւոր, բաց 'ի համառօտ գրոցն աշխարհագրութեան, զորմէ և ումանք երկբայաբար ունին զկարծիսն: Սակայն այլ ամենայն գրուածք նորա թէպէտ և ոչ բնիկ իմաստասիրականք, անշուշտ վկայութիւն մատուցանեն աստ անգ բազմահմուտ իմաստասիրութեան նորա և մեծի անուանն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ՅԱՂԱԳՍ ՊՂԱՏՈՆԵԱՆՑ ԿՐՍԵՐԱՑ .

Յընտրականացն գպրոցէ յարեաւ աղանգ Միաւորչականաց կամ սղատոնեանց կրսերաց , որոց ջան էր իբրև թէ զամենայն աղանգաց վար գապետութիւնս 'ի մի միաբանութիւն բերել , որոց և գլուխ եղև Ամմոնիոս Սակկա աղէքսան , դրացի յազդէ , 'ի ծնողացն քրիստոնեայ . որոյ վարժեալ նախ յընտրականն իմաստասիրութիւն՝ ըստ ոմանց 'ի Պանդենայ , և ըստ այլոց 'ի մեծէն Կղեմայ աղէքսանդրացւոյ , բայց ապա վտարան ջեալ և 'ի դիցապաշտութիւն զառաձեալ , ապա կանեաց չարաչար զուսումնն , զոր յընտրականացն էր ընկալեալ : Տեսեալ թէ իմաստասէրք քրիստոնէից առ մեծ ինչ ունին զՊղատոն , առ 'ի յաղթահարել զքրիստոսական հաւատս՝ գուն գործեաց ցուցանել , թէ որ ինչ բարի գտանի 'ի վար գապետութիւնս քրիստոնէից՝ 'ի Պղատոնէ աւանդեալ էր յառաջագոյն . վասն որոյ յամենայն զօրութենէ հնարեցաւ առ իմաստաստուածեղէն տառիցն 'ի քարշ ածել զբանսն Պղատոնի թիւր նշանակութեամբք և բռնի մեկնութեամբք աստանդելով , մինչև կարծիս տալ՝ թէ բազում ինչ այլայլեալ իցէ 'ի նմա և յեղծումն տարեալ : Կազմեալ այսպէս խառնուրդ ինչ սղատոնական իմաստից , արկեալ 'ի նոյն և փոքր ինչ 'ի սիւլթագորականէն և 'ի ծածկագիտականէն , զի Պիւթագորաս և Պղատոն հիմունք էին ուսման աղանգոյս , իբրև աստուածարեալք և աստուածարիչք , յօգեաց նոր իմն ոճ՝ իմաստասիրութեան և հաւատոց , զոր և ընդ քրիստոնէականին 'ի կշիռ բերել ժպրհեցաւ :

Յուովք աշակերտեցան նմա 'ի սոյն , ընդ որս Էրեննիոս , և Պղոտինոս , որ զնոր ուսումն եմոյժ 'ի Հռովմ , և աշակերտեաց անդ զԱմելիոս

կամ զԱմերինոս Թոսկացի, զՊաւլինոս սկիւթու-
պօլսեցի, զԷւստոքիոս աղէքսանդրացի, զՉեա-
արաբացի, զՉոտիկոս, զԿասարիկոս, զՓերմոս,
զՄարկէղոս, զՈրոնտիոս, զՍարինիղոս, և զՌո-
դատիանոս :

Հզօր ասոյեան յայսմ աղանդոյ և սխերիմ
քրիստոնէից եղև քան զայլս Պորփիւր, որում
աշակերտեցան Թէոդոր ասինեցի, և Յամբղի-
կոս քաղկիսացի՝ ոչինչ սպկաս հռչակաւոր քան
զվարդապեան : Փոխանակեաց զսա Եդեսիոս, որ
ընծայեցոյց զԷւստաթիոս, զԱնտոնինոս, զՍո-
պաարոս, զԷւսերի մինդացի, զՊրիսկոս Թես-
պրոսացի, զՄաքսիմոս եփեսացի և զԲրիսան-
Թիոս, որոց յինքեանս արկեալ զՅուլիանոս կայսր,
յուխտէ քրիստոնէութեան ետուն ապստամբել :

Եւ յԱտտիկէ բազումք ընծայեցան աղանդոյս
այսմիկ, զոր տարաւ անգր Պրուտարբոս աթենա-
ցի, այլ 'ի համբաւաւոր պատմաբանէն Պրուտար-
քեայ քերոնացւոյ որ առ Տրայիանոսիւ ընարա-
կան իմաստասէր և ամենահմուտ բանիբուն : Աւ-
սեալ նորա զայն յԱղէքսանդրիա 'ի Յերոկղէ և
յԱղիմպիոդորայ, կառոյց վարժարան յԱթենս 'ի
չորրորդ դարու 'ի Փամանակս Թագաւորութեան
Թէոդոսի, և փոփոխեցան անգր ընդ նորա Սի-
րիանոս, Պրոկղ, Մարինոս, Կամասկիոս և Սիմ-
պլիկիոս :

'ի վախճանին Յուլիանոսի ուրացողն՝ հզօր
ձեռնկալուի այսր աղանդոյ, սկսաւ և նա անկանել
'ի հինգ դարուն. մինչև ապա 'ի վեցն առ Յուս-
տինիանոսիւ կայսերաւ սպառսպուռ իազազա-
ցաւ 'ի միջոյ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՆՅԱՆԵԼ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌ
ՄՈՒՂՏԻՍ ԿԱՄ ԱՐԱԲԱՅԻՍ .

Լրջաւան հիւսիսական ազանց վայրենեաց 'ի հինգ դարէ հետէ բարձեալ էր յարևմտից զհասով մէկականն ինքնակալութիւն, և թաղեալ ընդ նմին զգալութիւնս և զգիտութիւնս, մինչ զի յերկոսին հեռագայ դարս չերևեցաւ որ անուանի, բաց 'ի Սեւերինոսէ Բոյեաիոսէ, 'ի Կասիոգորոսէ, 'ի սրբոյն Գրիգորէ մեծէ Հռովմայ և 'ի կըրսերն Գիոնիսեայ : Եւ յարևելեայս յիշատակին Էնէաս գաղացի, Նեմեսիոս համբաւաւոր գրովքն յազագս բնութեան մարդոյն ²², յորում կարծեօք յիշատակեաց զմի յերևելի դիւտից արգեաց, իմա զչրջան արեանն, Չաքարիա միաիլինեցի, Յովհաննէս Փիլոպոն և սուրբն Յովհան դամասկացի : Չայնու ժամանակօք իմաստասիրութեան անուամբ պերճացեալ էին և առ մեզ 'ի հայս համարող և աստեղաբաշին Անանիա շիրակունի, Յովհան իմաստասէր, Ստեփանոս սիւնեցի, և այլք : Ապա այնուհետև յերեսաց ծանր հակառակութեանց ժամանակին և բունն հալածանաց զոր յարոյց զինի յութ գարու Անն իսաւրացի կոչսր 'ի վերայ իմաստասիրաց, 'ի յետին վաթարութիւն անկեալ զնէր իմաստասիրութիւն, մինչև եգիտ իւր ասպնջականութիւն առ Սուղրիս կամ արաբացիս, որ անակնունելին էր :

'Ի բաւնալ ազգին Օմայունեաց՝ որոց սիրելի էր սնապաշտ ագիտութիւն գենին իւրեանց, իշխանք երկու ապազունիք Ալմանզօր և Հարոն Ռաշիդ ժողովեցին զոմանս ոմանս 'ի գիանոց՝ յաթոութադաւորութեան իւրեանց 'ի Բաբելոն, և վարձս և պատիւս առաջի դնելով՝ ետուն թարգմանել յասորի և յարաբացի լեզու զբազում մատեանս յունացն իմաստասիրաց, և մանաւանդ զԱրիս

տոտելին : Չհետ նոցա Աւամառն ոմն նոցին նախանձաւոր գերազանցեաց զնոքոք , և զկնի ապա ալ ևս ամիրապետք 'ի բաժանել և տարածանել զսահման թագաւորութեան իւրեանց , յորդեալ ծաւալեցին զգիտութիւնս յԱսիա , յԱփրիկէ և 'ի Սպանիա , զոր կալան 'ի մտից դարուն հինգերորդի մինչ յելս հնգետասանին :

Յովհան Գամասկացի՝ յարարացւոց Աւմանզոր կարգացեալ՝ որ առաջին անուանեաց զմարդս Գրգ աշխարհ , և Հոնայն իսկն իսահակեղեն առաջին հարք արարացի գիտութեանց , ընդ որոց յաջորդեցին ապա Ալկենտի , Ալփարաբի՝ որոյ քառասուն անգամ ընթերցեալ ասի զընախօսութիւնն Արիստոտելի , և երկերիւր անգամ զճարտասանութիւն նորա , և վաթսուն գիրս լուծմանց արարեալ 'ի վերայ իմաստասիրին այնորիկ . Աբասարի , Աւուազի , Ավերրոէս և Ավիկեննա , որք զամենայն աշխատութիւն թափեցին 'ի վերայ Արիստոտելի . Բայց ոչ շատացեալք թարգմանութեամբ և եթ , լցին զայն և բիւրաւոր մեկնութեամբք , և 'ի տեղիս տեղիս խանգարեցին իսկ , և այսպէս արկին զառաջին սերմանս իմաստասիրութեան Գպրոցականաց :

Գրիգոր իշխանն մեր մագիստրոս՝ այր հմուտ իրաց նոցա , այսպէս աւանդէ եղեալ առ նոսա զգիւտ իմաստից և գիտութեանց . « Սահլ ոմն որդի Շապհոյ քաղզէացի և Ահարոն քահանայ , սոքա թարգմանիչք և յոյժ տեղեակք յունական լեզուին և արաբացւոց , թարգմանեցին նախ զթշկականն . և իբրև ոչ եղեն հասու Ասկլեսպիայ և Հիսոկրատեսայ բառիցն , հարկ եղև նոցա զքերականութիւն նախ թարգմանել և զճարտասանութիւն . և զկնի այնորիկ զիմաստասիրութիւն . և ապա մի ըստ միոջէ : Եւ զի քաղաքականք էին , և հարստութիւն իմայելական ազգին տակաւին գոյր , բազում փոյթ յանձին կալեալ , մինչ զի այսպէս գրեալ է 'ի մատեանս իւրեանց ստուգութեամբ , թէ որչափ թուղթս թարգմանեալ ցուցանէին արքային , յոսկւոյն արաբացւոց յազնուէն պարածածկեալ լինէին : »

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Օ Թ Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Դ Պ Ր Ո Ց Ա Կ Ա Ն Ա Ց .

Մօտ 'ի վախճան ութերորդ դարու յաջորդեալ մեծին Կարողոսի 'ի Թագաւորութեան դադը զիացւոց աշխարհին զՊիլիպին զհայր իւր , իբրև խորտակեալ զԴեսիգեր վերջին Թագաւոր ընդթարտացւոց՝ առ զնոցա Թագն և պսակեցաւ 'ի Հռովմ կայսր հռովմայեցւոց , գուն գործեաց ա մենայն ջանիւ 'ի զարգացումն գիտութեանց ըստ սադրելոյ հռչակաւորին Աւիուինի աշակերտին Բեդայի . կանգնեաց զհամալսարանն Փարիզու , հիմն արկ և այլոց ոմանց , որպէս Բոնոնիայ և Պապիայ իտալացւոց : Իմաստասիրութիւն որ մուտ կալաւ յայնժամ առ նոսա , ոչ այլ ինչ էր քան զարխտոտելեանն , և այն արաբացի ծպտեալ , որպէս տեսաք 'ի վերոյ . և 'ի տիրապետութենէ անտի զոր յայնց ժամանակաց հետէ պահեաց յերկար յամենայն դպրոցս , Դպրոցական յորջորջումն ընկալաւ :

'Ի յաջորդաց մեծին Կարողոսի զլիաւոր օժանդակիչ և նպաստամատոյց ուսմանց յարեաւ 'ի յաջորդ դարուն Լութարիոս կայսր , որպէս երևի 'ի հրովարտակէ իւրմէ 829 ամին , յորում սահմանին դպրոցքն Պապիայ , Եպորեզեայ կամ Իվրեայ , Ագոստեայ տաւրինացւոց , Կրեմոնայ , Բոնոնիայ , Փլորենտիայ , Փիւմոնի , Վերոնայի , Վիկենտիայ , Փորոնին Յուլեայ , և այլք , որք և բացան առ հասարակ առաջի ուսմասէր համբակացն դասուց այլոց քաղաքացն իտալացւոց : Այսմ հրովարտակի բարեյորդոր պատճառք ճանաչին երկու եղբարք միանձունք , Ադելարդ և Վալլա , որոց վերջինն Արսէնիոս անուն առեալ , եկաց արքայ Կորբէյայ , և այլ ոմն կրօնաւոր Դունգալ անուն սկովաիացի , որ վարեաց դպրոց 'ի Պապիա :

Սակայն ջանք Լութարիոսի սակաւ ինչ արգիւնս

եառուն . քանզի աշխարհաւեր վրդովմունք երկ պառակուծեանց , որ յետնորա ծագեցան 'ի յա ջորդս իւր , բաժանմունք դաւառաց որ զհետն եկին , սպստամբուծիւնք մարդպետաց և ազատաց բռնացելոց յանուն կայսերացն՝ յորմէ սկիզբն կալաւ վիճակական պետուծեան , հինահարուծիւնք հունդարացւոց և աւարեանց կամ հագարացւոց և տաճկաց աստի և անտի 'ի միջերկրայս Խտալիայ , և անդադար պատերազմունք յորս պաշարեցաւ համօրէն Եւրոպէ , շիջուցին 'ի սպառ զսէր գիտուծեանց , և ընկրկեցին գարձեալ զԵւրոպէ 'ի խորին տգիտուծիւն , յորում և մնաց զինն և զտասն դարն ողջոյն և զմեծ մասն ինչ մետասանին : Ընդ այն ամենայն ժամանակս սակաւք ու մանք յիշատակին որոց կայծակն ինչ գիտուծեան պահեալ իցէ :

'Ի կէս մետասան դարուն սկսան գիտուծիւնք կենդանանալ 'ի մեռօրինակ թմբրուծենէն , և աստ անդ երևեցան գիտնականք ոմանք . յորում ժամանակի ընարական իմաստասիրուծեամբ ծաղկէին 'ի հայս յեա Նարեկացւոյն մեծ իշխանն և իմաստասէր Գրիգոր մագիստրոս , և փոքր մի զկնի Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ՝ թուական և տումարական արուեստիցն ներհուն : Գուրգոն ոմն անուն արեւոցի նորոգեաց յԽտալիա զերաժշտուծիւն , Իրներիոս զերաւագիտուծիւն : Յերկոտասանին աճեցին գիտուծիւնք , յորոյ սկզբան ծաղկեաց սուրբն Բեանարդոս . 'ի կէս նորին վանական ոմն Գրատիանոս՝ զսահմանս և զկոնդակս քահանայապետից հաւաքեաց 'ի մի , և եղև հայր դպրոցաց կանոնական իրաւանց . և Պետրոս Լոմբարդոս նորաձև իմն յարգարեաց զաստուածաբանական գիտուծիւնն գրովք վճռոցն , յորս բացայայտեաց զերևելի բանս գրոց սրբոց և հարց . և յեչս այնր դարու համբաւեցան յոյժ Գերարդ կրեմոնացի և Վամպան նովարացի չափաբերուծեան և աստեղաբաշխուծեան հրահանգօք : Առ այսու ժամանակօք աստուածաբանական և իմաստասիրական ուսմամբք և գրովքալ կանաւոր էին 'ի հայս Սարգիս և Իգնատիոս վար

դասկեայք, երկուքին՝ Ներսէսք Շնորհալին և Լամբրոնեցին, և Մխիթար Գօշ առակախօս և օրէնսագէտ :

Չաստեղաբաշխութիւն առաւել ջանացաւ պայծառացուցանել 'ի Սպանիա յերեքտասան դարուն Ալփոնսոս Թագաւոր Կաստիլիայ, որ ետ ուղղել զպաղովեան աղիւսակսն, և նովաւ անուանի եղեն ալփոնսեան աղիւսակք. իսկ յԻտալիա Բ. Փեաերիկոս կայսր, որ զԱլմաճէսգն Պաղռմեայ, այսինքն զմեծ մատեանն երկրաչափական և աստեղաբաշխական, հանդերձ գրովքն Արիստոտելի և այլոց իմաստասիրաց և բժշկաց, ետ Թարգմանել յարաբացւոյ 'ի լատին լեզու. կանգնեաց համալսարան 'ի Նեապոլիս, և Թիկոնոս և օգնականութիւն ետ բժշկական դպրոցին Սալէրնոնի: Բայց աստեղաբաշխութիւն այնց ժամանակաց խառն էր ընդ աստղահամարութեան: 'Ի սմին դարու Լէոնարդ Փիպօնակեան պիղացի եմարտութեան, և յօրինեաց գիրս ինչ սկզբանց գրահաշուի²³ և արտաչափութեան: Ծիրանազգեաց աւագ ոմն եկեղեցւոյն Հռովմայ Պետրոսայլիեցի եղև առաջին յորդորիչ նորոգութեան օրացուցի. Ռիբարդոս Սուխէտ անուն անգղիացի Թուարանական և աստեղաբաշխական գրովք համարող անուն ժառանգեաց, և Հոգէր Պէքքն անգղիացի յաւել ընդ աստեղաբաշխութեան և զուսումն տարրալուծութեան, և կարծի դաակ լեալ վառօգոյ, և իբրև 'ի հեռուստ նշմարեալ զգիւսս ինչ արդեաց, որպէս զգիտական, զըստուերատան, և զօգապարիկ գնտոյ. և 'ի ռամկէն կախարդ կարծեցաւ: Գիտունք 'ի հնումն իբրև կախարդք բամբասեալ լինէին, առ միօք իբրև անկրօնք և հերեաիկոսք, ասէ Մոնդէսքեէօ:

Յառաջեաց յոյժ յայնժամ և աշխարհագրականն հմտութիւն ճանապարհորդութեամբ վենետիկեցւոցն Նիկողայոսի Մաիէոսի և Մարկոսի Պօղոսի զոր արարին ընդ ցամաք մինչ 'ի սիւնեացւոցն կամ 'ի ճենաց աշխարհ և յապոնացւոց. զարգացաւ և նաւուղղութեան արուեստ գիւաիւ

րեւեաացուցին կամ կողմնացուցին, զոր ոմանք այսմ ընծայեն և ոմանք այնմ, բայց սովորաբար ընծայի Փլարիսի ճօյեայ :

Սահայն նախապատիւ ուսումն այնր դարու էր աստուածարանութիւն և իրաւագիրութիւն. յառաջնումն հաշակաւորք եղեն մեծն Աւսերա, սուրբն Թովմաս ազուինացի, սուրբն Բոնաւեն, տուրա, Յովհաննէս Տունս սկովա կամ սկովախացի . իսկ յեկրորդումն այլք բազումք . ոյր ազադաւ բաց 'ի Բոնոնիայ, կառուցաւ համալսարան և 'ի Պատաւիոն 'ի նմին դարու . և գպրոցք և վարժարանք յայլ բազում քաղաքս, որք և բազմաժողովք էին զասուք համբախաց . սկսաւ և սովորութիւն հանգիսի վարդապետական պսակաց :

Իսկ արուեստն բանական, բնագանցութիւն, բարոյական և բնագիրութիւն 'ի ճեմական և 'ի գպրոցական ազճամղջի, այս է յիմաստական և 'ի սնտոի նրբախօսութիւն անօգուտ մանաւանդ թէ և չլասակար խնդրոց պատանդեալ կային . և Ռայմոնդոս Լուլլոս մտորիկեցի յազգէ՝ զուր աշխատեղև իւրով Մեծ Արուեստիւն մուծանել նոր իմն ոճ ուղղախօսութեան: Ամենայն ուսումն և ջան ժամանակին՝ էր դատանել, թէ զինչ մեկնութիւն, զինչ միտս արժան իցէ տալ բանից Արիտասելի, առանց ինչ փոյթ տանելոյ՝ բննել տեսանել, թէ բանք Արիտասելի՝ ըստ կամս կարկատեալք նախ Մպելիկոնէ և 'ի Տիրանիոնէ, և սպա յարաբացւոց, համաձայնք իցեն արդեօք բանի և ճշմարտութեան և բնութեան իրաց :

Մարթ է զճաշակ ինչ առնուլ զայնր իմաստասիրութեան յերկուց ազանդոց անախ յորս ճեզքեցաւ նա յայնժամ. մի՛ Իրականաց կոչեցեալ, որք պնդէին թէ արտաբոյ անհատից և մասնաւորաց գոն տեսակք ինչ և բնութիւնք ընդհանուրք, որոց եկեալ զմասնաւորօքն՝ որոշեն զնոսա յայս և յայն սեռ կամ տեսակ . և միւս՝ Անուանականաց կարգացեալ՝ որ ընդհակառակն ասէին, ընդհանուր բնութիւնք 'ի ձայնս և եթ են և 'ի միտս մեր, և ոչ 'ի բնութեան իրաց . քանզի սեռ և տեսակ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մտաւոր յորինուած

չանձնաւոր գաղափարաց, զոր մէք մեզէն առեալ յանհատից իրաց և 'ի մասնականաց, կազմեմք 'ի միաս, և կապեմք ընդ ձայնս ինչ. զի բնութեան զանհատան և զառանձնաւորան միայն է 'ի դոյութիւն ամեւ: Առաջին կարծիքն նշանակեալ յառաջագոյն 'ի Սեւերինոսէ Բոյեախոսէ արծարծեցաւ վերստին յերկոտասան դարու 'ի հիւսիսա կողմանս գաղղիացւոյ աշխարհին յԱգուարդէ արբայէ, յոր և անկան Պեարոս Լոմբարդոս, Աւպերա մեծն, սուրբ Թովմաս, Բոնաւենտուրա, Սկովա, և այլք. երկրորդ կարծիքն եւ նախ 'ի Ռոսկեղինոսէ անգղիացւոյ, որում անսացին ապա վերոյիշեալքն Պեարոս այլիեցի, Սուխետ, և Յովհաննէս Գերսոն, և այլք յայլոց աղգաց: Եւ այսպէս սոնբացեալ ստուարացեալ երկոցուն կողմանցն, այնքան սասակապէս ամեհարար եկին բախեցան բանակուիւ մարաիւ 'ի դիմի իրերաց, մինչ երիցս վտարանդութեամբ հալածական լինեւ առանականացն յաշխարհէն գաղղիացւոյ, թէպէտ և նիզակակից 'ի կողմ իւրեանց ունէին զիւրաւանցն Ճշմարտութիւն: Բայց 'ի լուսանալ Ճշմարիտ իմաստասիրութեան՝ միւս կողմն մեր ժեցաւ յամենայն ողջամասց. յորս երեւելի գրտաւ Գուլիէլմոս Ովկամոս, ուղիղ իմաստասիրութեան աշակերտ և վարդապետ 'ի նմին դարու. և մեծաւ քաջութեամբ եղծ կործանեաց զսնտախ նրբութիւնս ժամանակին, մանաւանդ զՍկովասայն:

Եւ չորեքասան դարուն են արք հաշակաւորք 'ի չափարեբութեան, 'ի բնագիտութեան, յաստեղարաշխութեան, յիրաւագիտութեան, յարուեստս, 'ի գիւտ թղթարարութեան և ակնուցաց՝ որ եղև յԽաալիս, անուաւոր ժամացուցի՝ որ նախ յԱնգղիա հնարեցաւ և 'ի Պատալիոն զկատարումն առ. նոյնպէս 'ի գրանկանութեան, 'ի քերթողութեան, յաստուածաբանութեան, և յայլն: Մոնդին ոմն բոնոնիացի ուսոյց նախ ոչ չափաւորապէս զանգամազննութիւն ամենայն մասանց մարմնոյ. որ մեծ ինչ է ըստ ժամանակին. քանզի ամպարչտութիւն համարեալ էր երբեմն

կարատել զգիակունս վասն գիտելոյ զցաւսն և օգնելոյ ակտացելոց : Փրանկիսկոս ոմն Ստարիլէանց Չէքքօ Տասքօլի ասացեալ խտալացի, աստարաց և զիւթութեան զհետ կրթեալ ըստ կարծեաց ռամկին, դատապարտեցաւ կենդանւոյն 'ի հուր ըստ խստութեան ժամանակին : Սակայն առ բազումս տակաւին 'ի դպրոցական խաւարի մնաց իմաստասիրութիւն, մանաւանդ ըստ բանական արուեստի և ըստ բնազանցութեան մասին :

Առ մեզ յերեքտասան և 'ի չորեքտասան դարին ծաղկէին իմաստասիրական բանիւք Վանական վարդապետ, Վարդան մեծն, Յովհան եղնկացի, Եսայի նչեցի, և այլք : բայց սոցա դեռ անծանօթ էր դպրոցական ոճն, որ եմուտ ճարակեցաւ յազգս մեր 'ի նմին չորեքտասան դարուն 'ի Բարթուղիմէոսէ լատինացւոյ, 'ի Ներսիսէ Պալիեհց և 'ի Յակոբայ Թարգմանէ և 'ի ջահեցւոց, մանաւանդ 'ի գրոցն Առաքինութեանց և Մոլոութեանց . և այնմ ոճոյ իբրև լաւի իմիք և գիտականի հպատակեցին և այլ բանիբունք և իմաստասէրք ժամանակին, քաջ 'ի բաց անկեալք 'ի լուսահետ շաւղաց նախնի ճարտարացն . և սակաւք ոմանք ազատ մնացին 'ի նորաձեւութենէ անտի, մանաւանդ թէ յապականութենէ . որով և պղծեցաւ ոչ միայն իմաստասիրութեանն և կարգաբանութեանն ոճ, այլ և հայերէն յստակ շարագրութեանն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒ
ՐՈՒԹԵԱՆ .

Առաջին պարծանք նորոգելոյ իմաստասիրութեանն յիտալիա, յորմէ տարածեցաւ ապա յայլ կողմանս Եւրոպայ, առաւելապէս խոստովանելի դուր թուի յունացն՝ որոց խուռն բազմութեամբ փախուցեալ 'ի մէջ հնդեաստան դարուն յերեսաց

Բ. Մահմեաի, որ 'ի 1455 առեալ զՎոստանդնուպօլիս բնաբարձ արար զյունական ինքնակալութիւնն, եկին անկան յԽաալիա, և թիկունս ինքեանց արարեալ զՄեգիկեան տունն, մաին բնակեցին 'ի Փլորենաիա: Բերեալ սոցա ընդ իւրեանս զքաջ բնագիրս հելլենացւոցն իմաստասիրոց, որ յայնժամ առաւել արաբացի թարգմանութեամբ ծանօթ էին քան բուն սկզբնագրօք, և նորոգեալ զնախնեացն ուսումն, թէպէտ ոչ այլ ինչ արարին քան թէ յարուցանել միւսանգամ զհին ազանդս հելլենացւոց, սակայն նովին խնդրելու նոր ետուն հանձարոյ մարդկանն, որով առ սակաւ սակաւ յայլ իմն կերպարան փոխեցաւ իմաստասիրութիւն, մանաւանդ ջանիւք ուսմնարանին Փլորենաիոյ, Հոովմայ, Վէապօլսի և Վենետիոյ, որ ժրացեալք էին 'ի ժամանակին յիմաստասիրական յորդորմունս:

Վէպք 'ի նոցանէ միամտեցին ընդ Արիստոտելի՝ ուղղագրեալ զնա ըստ հելլէն բնագրացն, և այլք 'ի Պլատոնի կողմ էլին. եղեն և խեղածիւրք ոմանք որ կամակորեղով զբանսն Արիստոտելի՝ նօքօք հնարեցան հաստատել զբաջադանս իւրեանց զմշանջենաւորութենէ աշխարհի և զմահկանացութենէ հոգւոյ:

Յովհաննէս Պիկ իշխան Միրանդուլայ ընդօրբարտացւոց, վասն ընդարձակ մտացն փիւնիկ կարգացեալ իւրոյ դարուն, ընդ սղատոնական իմաստասիրութեանն զուգեաց և զսլութագորեանն և զծածկագիտականն, զոր ընկալան և այլք ոմանք յիտալացւոց և 'ի գերմանացւոց, արք կախարդասարք մոլեալք 'ի սլաաիրս կիւսահմայ ախտարաց և մոգութեան:

'Ի սկիզբն վեշտասան դարու սահմանեցաւ 'ի թէոփրաստոսէ Պարակելսոսէ այլ իմն ազանդ ոչ ինչ ընդհասա 'ի ծածկագիտականէն, այն է՝ ազանդն բանգագուշեւոց կամ աստուածիմաստից, որում անսացին և այլք ոմանք՝ յիմարբար զակատեալք 'ի անոտի խաբէութիւն ոսկեսոյզ բնալուծութեան, զայլ և այլ հրահալելիս յոսկի կարծելով փոխարկել:

'ի նմին դարու Բեռնարդին Տելեսիոս կոսեն, դացի յարոյց զիմաստասիրութիւն Պարմենիդեայ, և կառոյց զառաջին ուսմնարանն 'ի Մէապօլիս՝ տելեսեան կամ կոսենտեան անուամբ, յորում առաջին սկիզբն կալաւ փորձական ոճոյ բնազննութեան: Անտի էլին արք անուանիք նորանոր և յանդուգն վարդապետութեամբք. յորոց ոմն Թովմաս Վամպանէլ ամս քսան և եօթն բանտարդել մնաց 'ի Մէապօլիս, և այլ ոմն Յորդան Բրունոս անուն կենդանւոյն այրեցաւ 'ի Հռովմ: Առաջինն՝ յոյժ երախտաւոր գտաւ բանական իմաստասիրութեան, հաստատելով զտրեսին Ճճմարտութիւնս. թէ չմարթեմք գիտել զեութիւն ի բաց յինքեանս, այլ միայն զերևոյթս նոցին և զհամեմատութիւնս. թէ ներքին գիտակցութիւն գոյութեան մերոյ՝ է առաջին հաստատուն գիտելին մտաց. թէ ամենայն իմացական զօրութիւնք մեր բովանդակին 'ի զօրութեան զգալոյ. թէ համեմատութիւնն որ առաջնորդէ 'ի ծանօթէ յանծանօթն, սկիզբն է ամենայն գիւտից:

Էլին և որ զստոյիկեանցն կենդանացուցին զիմաստասիրութիւն. որպէս և այլք, մանաւանդ գաղղիացիք, զեպիկուրեանն, մաքրեալ յամենայնէ որ հակառակ կայ մերոյ բարեպաշտութեանս:

'ի սկիզբն այսր վեշտասան դարու յարեաւ յԷրոսպէ հերձուածն նորաղանդից, որոյ ազանգապետք եղեն Լուծեր, Չուինգլիոս գերմանացիք, և Վալվին գաղղիացի: Չայս նշանակեմք աստանօր, զի կեշտք նոր ոչ սակաւ փոփոխութեան պատճառ եղև քրիստոնէական իմաստասիրութեան և աստուածաբանութեան Էրոսպէի:

Սակայն 'ի բազմամբոխ հակառակութեան անդաղանդոցս, է որ նոր և է որ նորոգեալ, զօրհանապաղ տիրեաց Արիստոտէլ 'ի դպրոցս առաւել քան զամենեսին, թէպէտ և ուժգին ընդդէմ՝ կացին բազումք յԽտալիա և 'ի ծիրանաւոր աւագաց անգամ՝ եկեղեցւոյն Հռովմայ, 'ի Գաղղիա, 'ի Գերմանիա, 'ի Հոլանդիա և յԱնգլիա. որք ոչ այնչափ զարիստատելեան ուսումնն, քան թէ զարարացի և զդպրոցական զանչաճ մտածութիւնս

և զբաժան ինդիւս սաստկապէս կշտամբեալ ազարտեցին 'ի մատեանս իւրեանց , յորոց է և Երասմոս հոլանդացի , մի 'ի մեծամատեան և փոքրիմաստ գրչաց : 'ի ջերմանալ խելապատակաց , անդուստ Պետրոս ոմն Ռամոս գաղղիացի՝ ժըխտեաց 'ի սպառ և զհարազատութիւն և զստուգութիւն գրոցն Արիստոտելի , և ումպէտ աղճատանս եցոյց զվարդապետութիւն նորա :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ն Ո Ր Ո Գ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի
Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն .

Դպրոցական իմաստասիրութիւնն արիստոտելեան՝ յամենուստ պաշարեալ անհնարին մարաիւ , սկսաւ սասանել , և մի ըստ միովէ անկան ախյոանքըն իւր , թէպէտ և խրախուսական ձայն զօրավարացն ոչ հատանէր լսելի լինել : Առաջին բարեբաստութիւն իմաստասիրութեան այն եղև , զի բաժանեցաւ յաստուածաբանութենէ . և այսու ազահարզանիւ եղև ուսումն ինչ աշխարհական կամ արաքին , որով և բաղմաց այնուհետև համարձակելի եղև նորին պարապումն , և սկսան միտք մարդկան խմորել և եռալ 'ի նորանոր ծընունդս :

Առաջինք տիրապէս 'ի նկատելխոհեմ և աներկիւղ ահամբ զխոճիճն արիստոտելեան , և 'ի թափել զմիտս մարդկան 'ի ճեմական և 'ի դպրոցական լծոյ , և հանել 'ի նոր և 'ի գիւրագոյն շաւիղ իմաստասիրութեան , եղեն Փրանկիսկոս Պաքոն յանդղիացւոց , Գալիլէոս Գալիլէի յիտալացւոց , և Ռենաս Տէքառգ կամ Կարգէսիոս 'ի գաղղիացւոց :

Պաքոն կամ ըստ անդղիականին Պէքըն , ծնեալ 'ի Լոնդոն յամի 1560 , իւրով անմահական գրովք՝ որոց մի է յաղագս աճման գիտութեանց , և միւսն՝ Նոր գործի գիտութեանց , արգարապէս մարթի

կոչել կարասպետ երագ ընթացից իմաստասիրու-
թեան, զոր յառաջացաւ յապագ ժամանակի. թէ-
պէտ և ինքն Պաքոն չմխեցաւ 'ի դործ, այլ ե-
ցոյց միայն այլոց զճանապարհն զոր պարտ էր գնալ
և գուշակեաց ևս ինչ ինչ յորոց ընդ այն գտա-
նելոց էին :

Աւելի իմն դործեաց քան զնա Գալիլէոս՝
ծնեալ 'ի Փլորենաիա 'ի 1564 : Քանզի ոչ շատ
համարեցաւ այլոց միայն ցուցանել զճանապարհ
ճշմարիտ և անվրէպ գիտութեանց՝ զոր գտեալն
էր, այլ և անձամբ գնալ կամեցաւ. վասն որոյ
մերժեալ 'ի բնագիտութենէ զգազանի որակս և
զանդէպ խրթնարանութիւնս ճեմականաց, եմյծ
անգր զփոյթ գիտողութեան և փորձոյ՝ զոր և Պա-
քոն պատուիրէր անդադար, լծորդեաց 'ի նոյն
զճշգուծիւն երկրաչափութեան և զհաշուի, և
ճարտարեալ ճոխ և լուսաւոր գիւտս՝ հորդեաց
ասպարէզընդարձակ յայլ ևս նորանորս՝ որոց կա-
մեցան գնալ զչաւիզս նորա. որպիսիք էլին ոմանք
յամենայն երեւելի ազգս եւրոպէացւոց :

Իսկ 'ի բանականութեան արուեստի, 'ի բնա-
զանցութեան և 'ի բարոյականի մեծագոյն փոփո-
խութիւնն մուծաւ 'ի Վարդեսիոսէ ծնելոյ յԱյա
Տիւրքենայ յամի 1596 : Նորագիւտ ոճն իմաստա-
սիրութեան՝ զոր յամս քսանևհինգ հնարեալ և
կազմեալ 'ի լոյս եհան 'ի Հոլանդիա՝ ուր էր նորա
բնակութիւն, թէպէտ զառաջինն ծանր ծանր հա-
կառակութիւնս կրեաց առ ոմանս, բայց 'ի սուղ
ժամանակի ընդարձակեալ ծաւալեցաւ, և առ սա-
կաւ սակաւ կարդեսեանն իմաստասիրութիւն
յաղթական արձանացաւ 'ի վերայ աւերակի ճե-
մականին : Սակայն մեծագոյն 'ի շահիցն, զոր ա-
րար նա քաջի իմաստասիրութեան, եղև ընդվզելն
'ի լծոյ գերութեան կարծեաց այլոց և կանխա-
կալ մտահաճութեանց 'ի մարդկային գիտու-
թիւնս, ընդ որով 'ի բազում կողմանս դեռևս
հեծէին հանճարք, որոց ուսոյց վարել փոքր մի
և խելօք իւրեանց, խոհեմաբար երկբայել զանյայ-
տից, քննել զամենայն՝ արժանաւոր խնամով և
իմաստութեամբ, և ջանալ 'ի պայծառութիւն և

'ի յստակութիւնն դաղափարաց : Բայց ուղղադատութեանն սահմանն զոր ետ նա յընարութիւնն ճշմարտութեան կամ ստուգութեան , զայն ամենայն ստոյգ համարել՝ որոյ է 'ի մեզ պայծառ և յստակ գաղափար , ոչ է անսխալ յամենայնի , այլ բազում ուրեք և վրիպական : Հանդերձ այսու և կարծիք բնածին դաղափարաց , և թէ հոգին միշտ խորհիցի , և թէ էութիւնն հոգւոյ է խոկումն , անբանք ընդ սոսկ նիւթեղէն կազմածս դատակրնքեալք , բնաջինջ բարձումն դատարկութեան 'ի բնութեանէ , և աիեղերակալութիւնն նուրբ և ամենալից նիւթոյ անծանօթի , և յորձանքն որ ըստ նորա կազմեն զյօրինուած աիեղերաց , այս ամենայն այլովքն հանդերձ , որոց 'ի յայտ եկն անտէրութիւնն , ոչ ետունն ինքնակալէլ յերկար կարգեսեան իմաստասիրութեան :

Սակայն 'ի գրոց անախ ելէլոց 'ի կարգեսեան զպրոցէ 'ի վերայ արուեստի բանաւորութեան , բնազանցութեան և բարոյականի , բաց 'ի ճառէ անախ նորին կարգեսեայ որ յաղազս ոճոյ ուղիղ վարելոյ բանիւ և խնդրելոյ զճշմարտութիւնն 'ի գիտութիւնս , և բաց 'ի միւս գրոց նորա որ յաղազս կրից , են և երկուք այլ ընտիրք յոյժ . մին՝ Բանականն կամ արուեստ խորհելոյ , որ կարծի Արնուգոսի և Կիկողայ , և միւս՝ յաղազս հետազօտութեան ճշմարտութեան , գործ հօրն Մալպրանչի : Արուեստն խորհելոյ , թէպէտ և ոչ ամենեւին ազատ 'ի թերութեանէ , ընարելագոյն է 'ի բանական արուեստի գիրս ժամանակին , և գովի մինչև զայժմ : 'ի հետազօտութեան ճշմարտութեան սքանչելի զննութիւնք գոն 'ի վերայ սխալմանց զգայարանաց , երևակայութեան , ախորժակաց , կրից և մտահաճութեանց . բայց և բազում ինչ արտաքոյ քան զարժանն բերի . և վարկածն թէ ամենայն ինչ երևի մեզ յԱստուած , անգոյ է ամենեւին և մտացածին :

Հետևող Պարսնի եղև գաղղիացին Գասենտոս , որ սարգեաց զոճ և զվարդապետութիւնն նորա և յարմարեաց յայլ և այլ մասունս իմաստասիրութեան , մանաւանդ 'ի բնութիւնս մարդկային

հոգւոյ և մտաց, և իրրև առաջնորդ եղև Լաբի:
Առաւել քան զնա զօրացաւ թողմաս Հոսպէս
անդգիացի, որ ընդ բազում կպիկուրեան վրիպանս
նիւթականութեան՝ և ՚ի յոլով ճշմարտութիւնս
առաջնորդ եղև զկնեացն գրովք իւրովք:

Յոյժ օտար գտաւ ՚ի սոցանէ Բենեգիկոսոս Սալի
նոզա, թէպէտ և կարգեսեան աշակերտութեամբն
պանծայր: Տնաւ սա յԱմսդրրտամ ՚ի 1672 յԵՐ
բայեցի ծնողաց. մտեալ ընդ կրօնիւք քրիստո
նէութեան՝ անկաւ ՚ի նմանէ, և ՚ի բարոյականի
իւրում զերկրաչափական առեալ զերեսօք նեն
գապատիր կերպարան, յարոյց վերստին զանտեղի
վարդապետութիւնն ուրուագրեալ երբեմն ՚ի
Քսենոփանեայ. այն՝ թէ մի միայն գոյացութիւն
կայցէ յաշխարհի՝ զոր և Աստուած անուանէ,
և հոգիք և մարմինք՝ ըստ մեզ զանազան և որիչ
գոյացութիւնք, ոչ այլ ինչ իցեն, եթէ ոչ այլ
և այլ կերպարանք միայնոյ և տիեզերական գոյա
ցութեանն:

Կանգոպրէ Գուլիէլմ Լայսնից կամ Լէյբնի-
տիոս ծնեալ ՚ի Լիպսիա յամի 1646, այր սրա
միտ, հանճարեաց և սա կարգ ինչ նոր վարդա
պետութեան բազում մասամբ համաձայն Կար
գեսեայ: Տարերբ մարմնոց ըստ նորա պարզ են
առ հասարակ և անբաժանելի, զորս և Միու
թիւնս անուանէ կամ Միակս. և տիեզերք ա
մենայն ՚ի միութեանց աստի են յօդեալ: Միու
թիւն մի է և հոգին, որ ունի իշխանութիւն ՚ի
վերայ միութեանցն յորոց զօդեալ են մարմինքն,
և սմա անդէն կոչեաց Տիրական Կատարունու
թիւն: Յառաջին վայրկենէ անտի միաւորութեան
ընդ մարմնոյ՝ տայ անձ հոգւոյն բազմապատիկ իմա
ցուածս և գաղափարս՝ որ մի ըստ միօջէ յաջոր
դեն իրերաց, իսկ ՚ի մարմնի յոլով շարժմունս
ըստ համեմատութեան յաջորդական գաղափա
րաց հոգւոյն, առանց ինչ ներգործելոյ բնաւ հոգ
ւոյ և մարմնոյ ՚ի միմեանս, և զայս աստուածա
գիր համեմատութիւն կոչէ Կախակարգեալ Գաշ
նակութիւն:

Այս վարդապետութիւն հանճարեզ քան հապ

տնատուն՝ որ յիշեցուցանէ փոքր մի զՊիւթագու
բաս և զՊղատուն, կարի տարածեցաւ ՚ի գերմանիայ
մանաւանդ յետ մեկնարանութեանց Քրիստիանո,
սի Վոլփիոսի, որ և ՚ի լոյս եհան բնագիտութիւն
մի ամբողջ՝ բազմահատոր՝ երկրաչափական ոճով :
գործ յարդոյ յոյժ . բայց և զյայտնիան ցուցա-
նել կամելով՝ բազում ուրեք զլուսաւորագոյնսն
անգամ խաւարեցոյց . թող զտաղտուկ շնայլու-
թիւն բանից :

Գ Լ Ո Ի Խ Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Ն Ո Ր Ո Գ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի
Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն .

Ի մէջ եօթնուտասն դարին սկիզբն եղև եր-
րորդ նորոգութեան իմաստասիրութեան, զոր
մարթ է ասել վերջին ըստ մեզ, այլ ոչ կատա-
րեալ : Գործոյս մեծի հեղինակք և առաջին ճար-
տարապետք եղեն Նևտոն և Լոք, երկոքեան անգ-
ղիացիք :

Իսահակ Նևտոն, ըստ անգղիացի հնչմանն Նիւ-
թըն, ծնեալ ՚ի 1642, ցրուեաց և քայքայեաց ՚ի
բնագիտութենէ զմէք վայրապար և հնարիմաց յօ-
բինուածոցն Վարդեսեայ, փոխանակ ինքնահա-
ճոյ վարկածից՝ ՚ի ձեռն առեալ զգիտողութիւն .
զփորձ և զճշգուծութիւն համարողութեան, յորս
յեցեալ քաջաբար, յստակեաց և ճոխացոյց ըզ-
բնարանութիւն, և եղև հայր բնական իմաստա-
սիրութեան :

Իսկ Յովհաննէս Լոք ծնեալ ՚ի 1652, առաջ-
նորդ կամ ուղեցոյց ունելով զՊաքոն և մանա-
ւանդ զԳասենտոս, ձեռնարկեաց և նա ՚ի նմին
Ժամանակի փարաւել ՚ի բանական արուեստէն և
՚ի բնազանցութենէ զխաւարն ագիտութեան, որ
դեռ ՚ի վերայ կայր : Վտարեաց ՚ի բանական ի-
մաստասիրութենէ զերևութական ցնորս մտաց և
զանգոյ վարկածս . և փոխանակ ՚ի ներքս եբեր

զվերլուծական մանր քննութիւնս և զգուշաւոր
 մտածութիւնս, անաչառ և սուր գիտողութեամբ
 և փորձով առաջնորդեալ, որ ոչինչ ընդհատ 'ի բա-
 նական իմաստասիրութիւն քան 'ի բնականն միայն
 առաջնորդք են մեր: Վասն որոյ արգարապէս ա-
 սացաւ զսմանէ, թէ ուր այլք զառասպելս մարդ-
 կային մտաց և զհոգւոյ կցկցէին, սա զբուն զճըշ-
 մարիտ պատմութիւն նորա յօրինեաց: Չայս նոր
 և լուսահետ ճանապարհ հորդեաց մեզ մասեան
 նորա մակագրեալ ճաշակ իմաստասիրական կամ
 քննութիւն 'ի վերայ մարդկային մտաց: Բաժանի
 սա 'ի չորս առաջս. 'ի միումն բացէ 'ի բաց հեր-
 քէ զկարգեսեան վարկած բնածին գաղափարացն
 և սկզբանց կամ օրինաց մտաց. 'ի միւսումն հա-
 լատարանէ զառածն արխտոտէլեան, թէ ամե-
 նայն գիտութիւնք մեր և հմտութիւն և իրաց
 խելամտութիւն 'ի զգայութեանց է և 'ի մտածու-
 թենէ. յերրորդումն ճառէ զբառից, որովք 'ի
 յայտ ածեմք զտեսակս կամ զգաղափարս մտաց,
 և բազում ինչ շահաւոր աւանդէ յաղագս բնու-
 թեան նոցա, պիտոյից և թիւրութեան, 'ի չոր-
 րորդումն անցանէ 'ի գիտութիւնս, ցուցեալ զնո-
 ցա աշտիճանսն, զընդարձակութիւն, զստուգու-
 թիւն, զյեղանակ գիւտի հաւաստեաց նոցա և
 հաւանականութեան, 'ի յայտ բերէ և զարմատս
 մոլորութեանց, և ստուերագրէ զմասունս համօ-
 րէն գիտութեանց: Ընաիր ընաիր մտածութիւնս
 գործնական արուեստի բանականութեան յուեղ-
 նա և 'ի գիրսն իւրում մակագրեալ Առաջնորդ-
 մտաց 'ի քնին ճշմարտութեան, որ յետ վախճա-
 նի նորա 'ի լոյս ընծայեցաւ: Այս ամենայն, բաց
 'ի մարդկօրէն սխալանացն, ուղղապէս տան մեզ
 ասել, թէ բանականն իմաստասիրութիւն յառ-
 նէ աստի սա գառաջին հաստատութիւն իւր և
 զվերջին մեծութիւն՝ յոր եհաս զկնի. և որչափ
 գիտասցեն մարդիկ խորհել 'ի վերայ երկրի, ան-
 մահացուսցեն զյիշատակ սորա:

Արդ այսպէս 'ի ծագել արուսեկի ուղիղ և
 լուսաւոր իմաստասիրութեան, կէսք ողջսխոհու-
 թեամբ պատուեալք՝ զուարճանային 'ի լոյս նո-

բա . բայց խառնադանջն գիտնաւորաց՝ կանխակալ սովորութեամբ և մասհաճութեամբն պաշարեալ ասող ինչ օրհասօրեր կարծելով տեսանել, դոյժ արկանէր անիծիւք և հայհոյիչ զբարտութեամբք : Եւ զի կամ մատեանք Լոբի գեռ բազմաց խիտ ինչ էին և անծամ, կամ զի ժամանակին է միայն քաղցրացուցանել մարդկան զճշմարտութեանն ճաշակ, ընդ ամս յիսուն չիշխեաց որ հրապարակաւ 'ի բերան առնուլ զայն, և 'ի յարգս և 'ի կերպարանս օժեղ զնորն զայն գիտութիւն :

Թողեալ զերկոսին մեծանուն գերմանացիս, Չիանհաւզէն և Թոմասիոս, որոց առաջինն վաստակաւոր եղև 'ի բնախօսութեան, և երկրորդն 'ի բարոյականի և յիրաւագիտութեան, եկեսցուք 'ի Կրաւեսանդ, որ զհետ եկեալ Լոբի, թէ պէտ և ոչ իշխեաց մտիլ 'ի խորին քննութիւնս հոգւոյ, բայց կարգաւորեաց զվարդապետութիւնս անդղիացի իմաստասիրին, փոխանակ բազմօրանութեան նորա զհամառօտութիւն պատուելով . յաւել և յիւրմէ բազում ինչ՝ զարմանալի զննութեամբ և հանճարով, առաւելապէս 'ի վերայ պարզ և խառն հաւանականութեան, 'ի վերայ պատճառաց բնազանցական մտորութեանց, 'ի վերայ ոճոյ և վարկածից և արուեստի ուսանելոյ : Կոյնպէս Պիւֆիէ գաղղիացի առաջին եղև որ զկազմութենէ գաղափարաց գեղեցիկ ճշգրտօրանեաց ըստ մտաց Լոբի : Եւ յիաւազուոց Անտոն դէնուացի քաջ գտաւ կոխել առաջին ըզշաւիղս Լոբի, և ողջմտութեամբ ծանօթացուցանել իւրոց ազգայնոց զնոր ոճն իմաստասիրութեան : Վարժապետ հզօր կացեալ 'ի համալսարանին Կեսպօլի, ընդ բանականին յաւել և զգատողականն արուեստ . և 'ի բնազանցութեան խորագոյնս և մանունս քննեալ ճառեաց զամենայն խրնդիրս կարևորս : Չկնի նորա եկին Տաակէթթի, Սառթի, Տանօթթի, և այլք :

Իսկ Պետրոս Պէլ և Ֆռէսէ 'ի գաղղիացւոց, 'ի զգայապաշտ նիւթականութիւն և յանհաւատութիւն միտեալ չարաչար, խառնակութեամբ լցին զմիաս իւրեանց և զգիրս, մինչև բազում

Հանձարոջն իւրեանց՝ յուով ուրեք ցոփարան և յանձանց խկ հերձեալ երևին : Չհեա նոցա և Հելլիեախոս բժիշկ, լոբեան իմաստասիրութեամբն պանծացեալ, այլ արդեամբք եպիկուրեան, անց ըստ չափ 'ի ջատագովութիւն զգայութեանց, մինչև 'ի նիւթականութիւն գթեաց և գթեցոյց ոչ սակաւս : Կոյնն սակի և համամիտ ընդ նոսա դտան յեա ամաց՝ համբաւաւորք ոմանք յանցեալ դարու, Վզլթեա, Յովհաննէս Յակոբ Ռուսօ, Տալանպէո, Քօնաօուսէ, Տիաոօ, Օլտար, և այլք. որոց օրինակն և բանքն բազում յեղափոխութեանց և խառնակրօնութեանց, զի մի ասացից անկրօնութեանց, պատճառք եղէն, և լինին ցարգ մատեանք նոցա. և չասիցեմ ընդէր համարձակ. զի թէ գիտունք ոմանք սուտ բամբասին, այլ ոչ և ամենայն բամբասեալքն սուտ իցեն :

Այլ զի յայտնի լինիցի հիբութիւն և անմիաբանութիւն մարդկեղէն մտաց, 'ի նմին ժամանակի մինչդէռ դոքա 'ի զգայութիւն ընկզմեալ բաց 'ի նիւթոյ և 'ի զգալեաց ոչինչ ճանաչէին, փոքրինչ հեռի 'ի նոցանէ յԱնգղիա Պրըքլի ոմն սնուն, նոր պիւռոնական, ժխտեաց բնաւ և զգոյնութիւն ամենայն զգալեաց, և ընդ երազս և սնուրջս գրեաց զամենայն. որում ոչ պակասեցին համախոհք. բայց դիւրաւ յանդիմանեցան, զի և յուրանալն անդ բանիւ զմարմնոց գոյութիւն, արդեամբք հաստատէին զայն, դրութեամբն, մատենիւքն, ձայնիւ առ այլսն խօսելով, և ջանիւքն 'ի հաւան զնոսա ածելոյ :

Եւ մինչդէռ սա զազգմունս զգայութեանց իբրև անգոյ ինչ և անհաստատ մերժեալ, 'ի դերև հաներ զվկայութիւն նոցա, մերձ առ նմին 'ի նմին աշխարհի և 'ի Հոլանդիա նստեալ այլք ոմանք, ոչինչ ընդհատ քան զնա պիւռոնականք, ստեղծանէին վեցերորդ իմն զգայարան բարոյական, որ ծննդակից մարդոյն կարգեալ իցէ 'ի բնէ յընտրութիւն բարւոյ և չարի, ինքնաբաւ և անկարօտներգործութեանց մտացն, իբրև զմի 'ի թանձր և մարմնաւոր զգայութեանցս, որովք ընարեմք զքաղցր և զգառն, զցուրտ և զջերմ. և այլ :

որսկէս թուի, 'ի զերծուցանել զբարոյական կարևոր ճշմարտութիւնս՝ յանստուգութենէ և 'ի սուտ վկայութենէ այլոց հինգ զգայարանացն, յորոց է և մտացն ամենայն ներգործութիւն. բայց ծայրն 'ի նիւթականութիւն ելանէ, թէ ոք մանր քննեացէ : Գաիւք կամ ջատագովք այսր կարծեաց եղեն անգղիացիքն Քրմսլըրլընս, Շաֆթսլըրի, Հիուսմ, Հըչսըն, և այլք : Եւ այսր կարծեաց ընդ բնածին գաղափարսն է տեղի, թէսկէտ և կերպարանքն նոր թուեցուցանեն զնա : Շատ լիցի յիշեցուցանել, զի բարութիւն և չարութիւն գործոց ոչ պարզաբար յիրան են, թէ զգայութեան ազդիցին, այլ 'ի բազմապատիկ բնական և բարոյական համեմատութիւնս նոցին առ իրեարս : որոց զանազան գաղափարացն միաբանութեան կարօտին միտք յընտրութիւն բարւոյն և չարի. օրինակ իմն, այլ մի սպանեալ ընկեցեալ, և նոյն իսկ սպանութեանն գործ՝ ինքնին ոչինչ յայանէ անիրաւութիւն, այլ եթէ 'ի վերայ յաւելցի այնմ և սպանողն, և սմա՝ բռնութիւն և հարստահարութիւն և զրկումն :

Սակայն ճշմարիտ և ուղիղ իմաստասիրութեանն Լըբի աշակերտք և զարգացուցիւք ոչ պակասէին, այլ մանաւանդ օրքան զօր բազմանային, ջանացեալ 'ի կատարելութիւն զայն հասուցանել : Յորոց Պօնէթ ոմն գաղղիացի, որ ձեռնարկեաց 'ի վերլուծութիւն զօրութեանց հոգւոյ, ցուցեալ զարձակումն նոցին 'ի մարզն գեռ անզգայ՝ իրրև 'ի շնչաւոր արձանի. բաւական գտանէր յայն գործ մեծ և կարևոր, եթէ էր գիտացեալ չափ գնել իւրում հանձարոյ : Բայց արկ նա զմիտան 'ի փորձ, որում ոչ իւրն զօրութիւն և ոչ ուրուք մահկանացուի կարէր հանգարտել. վասն որոյ և մտլոբեցաւ ոչինչ ընդհատ յայնգանէ, որ երազայոյզ կեղծեք ուղղախոհէլ կարծեն : Սակայն ընդ վերպանաց է առ նմա և օգուտ բազում. չէք որ հրմուտ քան զնա կազմածոյ խորհրդոց մտացն, և զօրութեանց և ներգործութեանց հոգւոյն. և ուր Լըբերկայնաբան է, սա համառօտախօս, երբեմն և յանդէպս : Սակայն 'ի Վերածնութեանն մտաե-

նի յորում ան նա ցուցանել զհանգամանս յարութեան մարմնոց, ընդ արտուղի անկեալ երևի:

Այլ նշանաւոր յողջամիտ աշակերտս Առքի, որ իբրև յիւրմէ բղխելով զվարդապետութիւնս նորա, ուղղեաց և կատարելացոյց զամենայն, եղև Քոնտիյլեաք բազմարգիւն իմաստասէրն գաղղիացի. որ այնչափ քաջացաւ 'ի վերլուծական արուեստին, զի 'ի ձեռնն նորա փոխեցաւ հոգեբանութիւնն իբրև 'ի փորձական իմն բնազննութիւն: Չանազան ընտիր ընտիր մասենիւք, որոց գլխաւորք են քննութիւն սկզբան մարդկային գիտութեանց, յազագս զգայութեանց, յազագս ինքնօրէն կարգածոց, յազագս կենդանեաց, յազագս արուեստի խորհելոյ, արուեստ բանական և հանդէս ուսմանց, ձեռն արկ 'ի բացայայտել և հաստատել զամենայն որ ինչ ճշմարտութիւնք կային 'ի գիրս իմաստասիրաց մինչև 'ի Առք, յուղղել զսխալանս նոցա, և տապալել հիմնովին զինքնագլու մականամածութիւնս կարգեսեանց և մալպրանչեանց, որք դեռ ունէին զգայրոցս: Մանր զննութեամբ և գիտողութեամբ պայծառացոյց և գրեթէ ստեղծ զգիտութիւն գաղափարաց, ըստ նմանէ և զբառից և զլեզուի հմտութիւն: 'Ի ըզգայութեանցն ճառի եզեալ ըստ Պօնեթի արձան մի շնչաւոր կամ մարդ դեռ անզգայ, և տուեալ նմա մի առ մի զզգայարանսն ըստ հաճոյս, ցուցանէ զօրինակ և զհանգամանս արձակելոյ 'ի նմա զօրութեանց հոգւոյն և ներգործութեանց նորա: Որով եցոյց և հաւաստեաց յամենայնի զառածն արխտոտեւեան, թէ ամենայն գիտութիւնք մեր ընդ զգայութիւնս մասնեն 'ի մեզ. և ուր Առք ինքնին՝ հզօր գիմամարան բնածին գաղափարաց՝ յանգէտս սահեալ էր 'ի նոյն, բնգածինս գնելով զզօրութիւնս հոգւոյն, սա բացէ 'ի բաց հերքեաց յիմաստասիրութեանէ զամենայն՝ որ բնածին կարծիցի 'ի մարդու մա և առանց զգայութեանց հմտութիւն, և եցոյց թէպէտ 'ի հարեանցի իբրև զժողմասս Սամուանէլ, թէ և ամենայն հոգեղէն զօրութիւնք մարդոյն վերլուծաբար երթան յանգին 'ի միայն զօրութիւն զգայութեան, և են այլ և այլ

կերպարանք նորա 24 : Չզօրութեանց և զնեղործութեանց հօգւոյ խուճ ինչ և եթ նշանակեալ էր Արք. սա իննամտ և կատարեալ քննութեամբ մանրապատում՝ ճշգրտարանեաց մեզ զայնս ոճով իմն և գեղեցիկ կարգարանութեամբ : Աշաւակեաց զանշահութիւն և զվտանգ մտաւորական յօրինուածոց . հօրգեաց արահետ 'ի գիւտ ճշմարտութեան , յայտ ածեալ 'ի բանական արուեստին զսկիզբնն զայն ցայն վայր անծանօթ , թէ որպէս բնութիւն՝ ամենեցուն մայր՝ կրթէ զմարմնոցս զօրութիւն , սոյնպէս նմա միայնոյ է անկ անմօլար առաջնորդել մտաւոր զօրութեանցս և ուղղել զնոսա ընդ հետս ճշմարտութեան :

Այսքան և այսպիսի գիւտովք պայծառացեալ նորս այս ոճ՝ իմաստասիրութեան՝ պատուեցաւ առ անաչառ և մանրակրկիտ ճշմարտասէրս , և յորդորեալ սփռեցաւ ընդ ամենայն իմաստասիրն գիր ազինս , և 'ի բնաւ գիտութիւնս և յարուեստս և մատենագրութիւնս ընծայեցոյց արգիւնս շայեկանս , և դասս տկանաւոր մատենագրաց կարգ ըստ կարգէ , զորոց և ոչ զցանկ անուանցն ներէ մեզ տեղիս ընդ գրով առնել . նա զի և յանուանց գիտութենէ ոչինչ է շահ , և կասկածեմք իսկ թէ գուցէ ձանձրացուցաք ևս յաճախութեամբ անուանց : Իւ սչ այդ միայն , այլ և բացաւ դաշտ և ասպարէզ համարձակ յառաւել յառաջագիմութիւն և 'ի կատարելութիւն ամենայն հմտութեանց մերոց , և նորին իսկ բանական իմաստասիրութեան , 'ի լուծումն ամենայն տարակուսութեանց և 'ի յայտնութիւն ծածուկ խորհրդոց և դաղանեաց նորա :

'ի վերայ ամենայնի այսորիկ , փոխանակ զի չմնայր ինչ առնել , բայց հաւարել 'ի մի զամենայն ուղիղ վարդապետութիւնս Քոնստիյլէսքայ և այլոց իմաստնոց , և յոճ և 'ի կարգ գիտութեան աւանդել , յարեաւ յանկարծակի 'ի Գերմանիա այլ իմն նոր յօրինուած բանական իմաստասիրութեան , յամբօխել զամենեցուն միտս : Քանթ ոմն անունեհան 'ի լոյս զանազան մատենս յազագս Դատողութեան տեսական և գործնական բանի

և դատման, յորն աւանդէ զգերազանցականն և նուանեալ իմաստասիրութիւն : Թէպէտ ոչ 'ի սպառ վտարեաց զգգայութիւնս յիշխանութենէ իմացական ներգործութեանց և հմտութեանց, սակայն յոյժ ընդ փոքու գրաւեաց զսահման նոցա, զամենայն ծանօթութիւնս մեր ասելով փոք. ձիւ կամ զգայութեամբ լինել, բայց ոչ 'ի փոք. ձոյ կամ 'ի զգայութենէ : Քանզի համարի ունել մեզ 'ի ծնէ զգայութիւն մի ներքին, յորում յառաջնմէ գանձեալ կան ամենայն ընդհանուր տեսակք էութեան, գոյացութեան, միջոցի, ժամանակի, միութեան, տեղութեան, քանակի, որակի, առաքինութեան, չարութեան, և ամենայն ճշմարտութիւնք տեսական երկրաչափութեան. որոց ամենեցունց քանզի չիք անձնաւոր բնութիւն կամ թանձրացեալ էութիւն, և նմին իբրի գժուարին և անմարթ էր վեր 'ի վերոյ տեսողի՝ քննութեամբ հասանել, թէ զիտրդ զգայութեանց ազգիցին, կամ որով մանուածոյ ճանապարհաւ 'ի զգայութեանց առնուցու զայնս միտքն, այսուրիկ աղաքաւ որպէս 'ի բազմաց՝ նոյն և 'ի Քան. թէ, ըստ որում յայանի երևի 'ի վարդապետութիւնս նորա, բնածինս կարծեցան և ապտամբս 'ի զգայութեանց : Բայց թէպէտ և զայդոսիկ ոչ ասաց նա բնածինս, այլ աւանդեալս կամ գանձեալս 'ի մեզ, զի ըստ պիտոյից կենացս զարթնուցուն 'ի ժամու 'ի ձեռն զգայութեան և փոք. ձոյ, գիւրաւ իմանայ ամենայն դ՛ թէ ոչ նոր ինչ է այդ ուսումն, քան թէ պղատոնական տեսակացն կամ դադափարացն երազք, և թէ կայ ինչ աւելի ինքնաստեղծ յօգուած՝ իւրում ոճոյն սեփական, մ'թարք են ամենայն և խրթնարանութիւնք : Սակայն և 'ի մ'թան անդ բաւականապէս յայանի եղև, թէ միտք այսր վարդապետութեան է նախապատուել զչարագրական ոճն քան զվերլուծականն, իմա ոչ զյառաջագոյն լուծեալս ինչ վերստին յօգաւորել, այլ միայն կարգաւորել զինքնահար և զմտացածին կամ զանստոյգ մտածութիւնս. որով և լինի 'ի հարկէ տարերս գիտութեանց առդնել զներքին զգացումն կամ

իմացուած հոգւոյն և զգիտակցութիւն, ոչ ման,
 բախուզիւ նկատեալ, այլ յախուռն և վեր 'ի
 վերոյ տեսեալ: Արու՛մ հարկաւ հեռեանայ՝ ամե
 նայն ընդհանուր գաղափարաց յառաջ քան զմաս
 նաւորսն բնածինս լինել 'ի միտս մեր, և մասնա
 ւորացն յընդհանրոցն ծնանել, կամ եթէ մասնա
 ւորքն 'ի ձեռն զգայութեանց գայցեն մեզ, գոնէ
 ընդհանրոցն այլ պատճառս ունել, որ է ասել
 պարզ բանիւ, թէ միտք մարդոյ յառաջ քան զաշ
 խարհս իցէ. զի այս է ասել բնածին գաղափարս.
 Իբրև զի չիք ինչ գաղափար 'ի միտս, սրոյ նախա
 ախպն ոչ գտանիցի 'ի զգալի բնութեան, կամ չիցէ
 'ի զգալեաց գուշակութիւն կամ մտաւոր տեսու
 թիւն ընդ զգալոյ իրիք կապեալ. որոյ վասն իսկ
 այնքան զանազանութիւնք կարծեաց և տեսու
 թեանց են. որ չպարտէր լինել, եթէ բնածին ինչ
 էին և անկարօտ զգայութեանց: Այս կարճա
 ռօտ հերքումն է բնածին գաղափարաց. խնդիր
 մեծ և ընդարձակ:

Այլ զմոլորութիւն այսր վարդապետութեան
 յուզիզ շաւղաց իմաստասիրութեան, լիով և քա
 ջաբար յանդիմանեցին բազումք և 'ի նոցին իսկ
 գերմանացոց, որպէս Քրիստիանոս Սէլ, Մա
 քօ, Շթոքէնաւ և այլք, որք առարկու ելին
 Քանթի և հեռեողաց նորա, մանաւանդ հռչա
 կաւորն Կաքօպի, ցուցեալ թէ չիք բնաւ 'ի միտս
 մեր պարզ տեսական բան և իմացութիւն, կամ
 պարզ զգայականութիւն, և թէ բովանդակ այդ
 ո՞՞հ հիմնի 'ի մոլար ճանաչումն անմարմին գաղա
 փարաց և ընդհանուր սկզբանց, և 'ի թիւր կար
 ծիս հնոց, որպէս թէ զմասնաւորաց ընդհանրօքն
 դատիցիմք, և ընդհանուրքն յառաջ քան զմասնա
 ւորսն կայցեն 'ի միտս մեր. որ այն ինքն է, այ
 լով բանիւ զՊլատոնի նախագաղափարսն ուսու
 ցանել. և թէ ուսումնդ այդ նոր կարծեցեալ վասն
 նորութեան մեկնութեանցն կամ ցուցմանց, խառ
 նուրդ է յամենայն աղանդոց հնոց և նորոց, և
 յանգի 'ի պաճուճեալ տգիտութիւն, յանհա
 բութիւն ճշմարիտ գիտութեան, 'ի պիւռօնս
 կան յերկուականութիւն և յոչինչ, այլ և որ

չար ևս է, 'ի կատարեալ նիւթանահանութիւն, արտաքոյ կարծեացն Քանթի : 'ի դերմանացւոց որք խոտորեցան 'ի գայթ 'ի գայթ շաւղաց Լէիբ նիտիոսի և Քանթի, երևելի գտաւ յոյժ 'ի կողմն ուղիղ իմաստասիրութեան Տիրվինկ ոմն անուն, որ խոհական ընտրութեամբ և գրեթէ առանց ուրուք աշակերտութեան կամ աջառութեան եկաց 'ի մէջ զգայապաշտից և մտամոլաց :

Մինչդեռ այսպէս բազում արք աւագք 'ի Գերմանիա և 'ի Գաղղիա 'ի կռիւ կային ընդ գերմանացւոյն ընդ այնմիկ, յարեաւ յԱնգղիա այլ իմն այլանդակագոյն վարդապետութիւն, զոր մօտ յաւուրս մեր երազեաց Տարուին ոմն անգղիացի 'ի մատենի կենսական օրինաց, յորում բազում հանճարով և չքնաղ զննութեամբք հնարի հիմն 'ի վեր տապալել ոչ զսկզբունս միայն գիտութեան մտաց, այլ և զլեզուն սովորական, յօտար միտս տարեալ զբառս ուսմանն. և ստուերաց և ցնորից մարմին զգեցուցանել, և անէից էութիւն տալ և զէսն յոչէութիւն տանել. և անընտրող նիւթական մեկնութեամբք հոգեղէն զօրութեանց և ներգործութեանց մտացն՝ փոքր մի և խախտէր արգեօք զհաստատուն հիմն ամենայն իմաստասիրութեան մերոյ՝ զբանաւորութիւն հոգւոյ և զլեմացականութիւն :

Արդ յանկ ել աւասիկ համառօտագիծ պատկեր իմաստասիրութեան, ըստ ականաւոր արանց և գլխաւոր կարծեաց նոցա, յորս բովանդակին և այլք յոլովք 'ի նախնեաց և յարգեաց. յընդարձակ պատմութեան իրացդ, ընդ յոլովութեանն՝ տեսանի և յեաին աղքատանք, աղջամուղջ և անկատարութիւն, յաւել թէ և գարգաչանք և եղկութիւն մարդկային գիտութեանց : Ըստ խոստաբանութեան մերոյ յերկարեցուք փոքր մի 'ի վերայ բնական և բնագանցական մասին իմաստասիրութեան, որ յաղագս սկզբան մարդկային հմտութեանց, յաղագս ոճոյ մեկնութեան հոգեղէն զօրութեանց և ներգործութեանց, բնածին կարծեցեալ գաղտնիարաց և ընդհանրոց կամ չանձնաւորաց : Վասն զի սոքա են հիմն գիտու-

Թեանցն այնոցիկ և այլոց բազմաց . և ըստ հիմանն արկանելոյ 'ի հաստատուն վիժին բնութեան և ճշմարտութեան , կամ յաւազուստ ինքնակամ վարկածից և կարգածոց , և շինուածոյն լինի կանգնուամի՞ ոչ բանականին և եթ իմաստասիրութեան , այլ և բնազննականին : Աւ զի մանր քննութեամբ գտանեմք գլխաւոր պատճառս երկպառակութեան այսքան և այսպիսի աղանդաց և հերձուածոց և դպրոցաց 'ի սկզբանէ լիեալ զհակառակ կուսակցութիւն նոցա , ոմանց զփորձոյ և զզգայութեանց և եթ կողմ ունել , և ոմանց զմտախոհութեան , զմտածութեան և զբանական գուշակութեան միայն , 'ի քնին և 'ի գիւտ ճշմարտութեան , կիսոց աներկբայ և վճռաբար վարդապետել զամենայնէ , և այլոց յերկուանօք և անստուգութեամբ ընուլ զամենայն . կիսոց դործ մտաց և իմացական գաղափարս և եթ առգնել զամենայն , և այլոց զամենայն ինչ նիւթացուցանել կամ արտաքոյ զգալեաց ոչ ինչ խոստովանել : Քանզի գտանի իմաստասիրութիւն 'ի սկզբանէ և այսր , 'ի Թաղէսէ և 'ի Պիւթագորայ մինչև ցոյսօր , հերձեալ յայդ վեցեակ աղանդս հակառակս միմեանց , որ են համառօտաբար՝ փորձականութիւն և բանականութիւն , վճռաբանութիւն և յերկուականութիւն , մտաւորականութիւն և նիւթականութիւն կամ զգայականութիւն . որք և առհասարակ յերկուս ամփոփին , 'ի կուսակցութիւն մտաւոր իմացականութեան և զգալի գիտաւորութեանց . որով և իմաստասէրքն ջոկին յերկուս գասս՝ մտամոլաց և զգայապաշտից :

Յետ այսր ամենայնի քննութեանց , արժան է մեզ այսուհետև յերկոցունց ծայրայեղ խոսորմանցն զգուշացեալ արդարակ կշռութեամբ խոհեմագունի կողմանն ընծայութիւն հաւանութեան մատուցանել ընդ Սոկրատայ , Արիստոտելի , Պաքոնի , Լոքի և ընտիր ընտիր համապատիւ աթոռակցաց նոցա , յորոց յառաջեալ յոյժ տեսանի 'ի վերջինս Քոնախլէաք , որ ըստ վերոյ ճառելոցս հոգ տարեալ և ջան սաստիկ , մեկնեաց և յստակեաց զգեղեցիկ աւանդս իմաստասիրու-

Թեան և ճոխացուցեալ պայծառացոյց : Բայց
 քանզի վարդապետութիւնք նորա ցան և ցիր
 սփռեալ են 'ի զանազան դրուածս նորա, և ոչ
 'ի մի կարգ ուսման աւանդեալ, և ըստ սխալոս
 մարդկութեան կան և 'ի նոսա վրիպակք ուղիղ
 տեսութեան, կարօտէր տակաւին իմաստասիրու-
 թիւն քրտանց առն միոյ, որ զպէտպէս ցանկալի
 աւանդս հանձարոյ նորա և զայլոց իմասանոց
 զտեալ և պարզեալ յամենայն եկամուտ խառ-
 նուածոյ, 'ի մի յարմարեալ կարգէր յոճ և 'ի
 ձև և 'ի քանակ վայելուչ առ 'ի պէտս կրթա-
 սէր մանկուոյ : Չայդ հոգացաւ և կարծեաց առ
 նել յաւուրս մեր մեծ սեպուհն գաղղիացի Տէս-
 Թիւթ Թառասի, քառահատոր մատենիւ, բայց և
 սորա մանրապատում ոճ և սաստիկ անաչառու-
 թիւն՝ երկարքան թուեցաւ սմանց և անհաճոյ
 զգուշաւոր և խոհեմ լսելեաց : Այսչափ գծուա-
 րին է զմիջինն ունել յիմաստասիրութեան : Սա-
 կայն ոչինչ եղեալ յուսահատ բազում վարժա-
 պետք յարդեաց ձեռն արկին և արկանեն զորհա-
 նապաղ 'ի գոյն վաստակ մեծ և կարեոր, ջանա-
 ցեալ հասուցանել զհամբախսն 'ի բուն նպատակ
 նորոյ իմաստասիրութեան, որ է ըստ Տէժէական-
 տոյի խոհական անաչառութեամբ 'ի միջոյին կալ
 վերասացեալ վեցեցունց հերձուածոց, և ըստ կա-
 րի միաբանութիւն առնել 'ի մէջ նոցա, որ ոչ
 յանյուսից ինչ է : Քանզի զգայութիւնք հաշտին
 ընդ բանին, յորժամ զգալի փորձք և հաւաստիք
 իրաց և գիտողութիւնք խառն և զոյգ ընթա-
 նայցեն ընդ մատչուցութեան և բանաւոր դուշա-
 կութեան, իբրև հիմունք սոցա և արմատք : Արձ-
 աբանութիւնն միամտեալ հաւանի ընդ յեր-
 կուտկանութեան, եթէ իմաստասիրութիւն ոչ
 ինչ հաստատեացէ՝ առանց նախ երկրայելոյ և քրն-
 նելոյ և չափ գնելոյ հաստողութեան մտաց : Իսկ
 մտաւորականութիւնն միաբանէ ընդ նիւթակա-
 նութեան և զգայականութեան, յորժամ ընկալցի
 իմաստասիրութիւն կրկին հաւաստի ճշմարտու-
 թիւն էից զգալեաց, մի՞ զի արտաքոյ մեր կան և
 զգայարանաց ազգին, և միւս ևս՝ զի 'ի ներքս 'ի

մեզ կերպանան և 'ի ներքին զգայութենէ կամ 'ի վկայութենէ մտաց ճանաչին :

Այսու երբեակ միջոցօք վեցեցունց հակառակ ուսմանցն վայելչապէս խառնեալ յօդանայ ուղիղ ոճ՝ իմաստասիրութեանն նորոյ, զոր իւրաքանչիւր ողջամիտ վարժապետք աւանդեն այժմ՝ ըստ իւրեանց կարի . և այսպէս դեղեցիկ մեկնաբանին երեք գլխաւոր խնդիրք բանական իմաստասիրութեան, որ են՝ սկիզբն մարդկային հմտութեանց, ստուգութիւննոցին և հաւասար ճշմարտութիւնն . որ և են միանգամայն հիմունք բովանդակ իմաստասիրութեան : Նովին սահմանի և քննողական և ուսուցչական ոճ՝ այսր իմաստասիրութեան, և դատաւոր ուղղութեան սորա . զի ուր մտամոլքն ոճ՝ ունին զչարագրականն, յընդհանուր սկզբանց և առածից առ մասնաւորս և առ իրս իջանելով, սա ընդ հակառակս զվերլուծական ոճն առնու 'ի ձեռս, 'ի մասնաւորաց և 'ի յայանեաց ելանել յընդհանուրս և յանձանօթ ճշմարտութիւնս : Աւր նոքա ընտրող ուղղութեան դնեն զբացայայտութիւն, կամ զընդհանուր սահմանս և օրէնս բանական արուեստին, կամ զվկայութիւն 'ի գերաբնական կարգէ, սա ատեան ուղղագատութեան ճանաչէ ըստ անգլոյն և ըստ պատշաճի իրին՝ է զի զպալի ազգմունս իրաց, է զի զմիաբանութիւնն նոյա առ միմեանս և առ բանն, կամ զանմիաբանութիւնն՝ յորմէ անհնարութեան և հակասութեան օրէնքն ելանեն, և է զի զներքին զգայութիւնս մեր և զհասարակաց խելս, որ է գիտակցութիւն և վկայութիւն մտաց :

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

1 Այս այն է զոր ոմանք պիտակարար համարեանն ասացին. սակայն այդ ձայն սուկալի՝ ոչ գտաւ ուրեք առ հարս լեզուիս, և ոչ իրացն՝ ի դէսլ գայ. զի յոյնն μετὰ τὰ φυσικά, յորմէ առ եւրոսպացիս Metaphysica կոչեցաւ գիտութիւնն, ըստկարգի դասաւորութեան գրոցն Արիստոտէլի, իմանի յետ բնականացն, որպէս տեսցուք զինի. իսկ ՚ի վերայ իրացն առեալ իմանալի է գեր քան զբնականսն, ըստ որում իմանան ամենեքեան. յոր միաս և մէք ՚ի նախնեաց ունիմք զբնազանցական ձայնն: Իսկ յաղագս բանական արուեստին տես զճանօթութիւնն և որ ՚ի վերջ մատենիս:

2 Չափաբերութիւն է ըստ նախնեաց և ըստ հայերէն լեզուիս՝ գիտութիւնն որ ուսուցանէ ուղիղ բերել զչափս քանակի մարմնոց և թուոց: Չոյն ձայնն μαθηματικά կամ μαθηματική ոմանց ՚ի հնոց և ՚ի նորոց ըստ բառին թարգմանեալ է գին Ուսումնականութիւն. անչափ սերն և վարկ այնք գիտութեան թերևս յայդ անուն կոչեցին զնա, որպէս թէ այն միայն իցէ արժանի ուսումն. սակայն ամենայն գիտութիւնք են ուսումն, և հրմտութիւն նոցա՝ ուսումնականութիւն. յոր միաս յաճախագոյն առնուն և յոյնք զիւրեանց ձայնն, որ և է յատուկ միտք բառին. ապա առաջի անաչառ և ուղիղ քննութեան ոչ կարէ կալ ձայնդ: Իսկ չափաբանութիւն առաւել զչափով բանից յօրինողսն ասէ, որ են տաղաչափք:

3 Կոչի և Չարաւըշտ և Չէրաիւշտ կամ Չարաիւշտ: Առ Գրիգորոց Մագիստրոսի գտանեմք և Չրագահեշտ անուանեալ զհամանուն քէշտ կարկասն պարսից. զի ասէ այսպէս վասն նորա ՚ի թղթին առ Աբրեհիմ ամիրայն. « Չրագաշտ մոգ պարսից, զոր Չրագահեշտն կոչեն, որ յատեղաց մուրահանացն ասէ լինել էրկրի, և վաթել նոքօք մեզ մինչև եօթն դար, և ապա ապա,

կանիլ : Սա առաջին Ադամ ասէ լեալ , բայց զկնի
ոչ ասէ կատարած լինեւ երկրի . քանզի 'ի նոյնն ,
ասէ , դարձեալ յեղափոխեալ շրջեսցի և նորո-
գեսցի » :

4 « Միթրոս կարծի պարսկցն արեգակն դու .
և զոհս առնէին նմա և աօն կատարէին . արդ ոչ
կարէ որ ձօնել նմա , եթէ ոչ յառաջագոյն ընդ
աշտիճանս տանջանացն անցանիցէ . և աշտիճանքն
են թուով ութսուն , ունելով նուազութիւն և
առաւելութիւն . և տանջէին յառաջագոյն թե-
թեագունովքն , և սպա դժուարագունովքն . և
յետ անցանելոյ ընդ ամենայն տանջանսն լինի կա-
տարեալ որ կատարելոցն իցէ : Իսկ տանջանքն , ընդ
հուր անցանել , ընդ սառնամանիս , ընդ քաղց ,
ընդ ծարաւ , ընդ երկայն ճանապարհս և ընդ ծով
գնալ , և պարզաբար ընդ ամենայն այսպիսիս դը-
ժուարութիւնս » : Նոնոս . Քէն . աստու :

5 Բազում խնդիրք և երկպառակութիւնք են
առ հնագէտ քննիչս , մահանուն իցէ Լայերախոսն
եթէ 'ի քաղաքէն յորջորջութիւն :

6 Թուի ոմանց թէ կեղան անուն ծագեալ է
'ի դաղութ կամ դաղթ բառէ մերմէ . զի էին իսկ
ազգքն այնքիկ դաղթականք արևելից :

7 « Սոկրատէս այս էր ազգաւ աթենացի , ի
մաստաւէր հրահանգաւ : Չսա իբրև դև ինչ մու-
ծանելով 'ի քաղաքավարութիւնս Անիտոս և Մե-
լիտիս հայցեցին 'ի սպանդ , և դատապարտեալ
եղև մեռանել վասն սպականելոյ զհամբական , և
սպա ըմբռնելով կոնիոն և արբեալ մահացաւ : ...
Իմաստաւէր գուրով շրջէր 'ի մէջ ամբոխին , և
զհամբական յորգորէր յիմաստասիրութիւն , և
մանաւանդ եթէ թուէին նմա առ 'ի յիմաստու-
թիւն ճահաւոր գեղեցկագոյնքն 'ի համբակացն .
քանզի զքաջակերպն ասեն և քաջաբանս գու :
Արդ էր կարծիս առ աթենացիսն , եթէ մանկա-
մու էր Սոկրատէս , վասն ընտրելոյ զգեղեցկա-
կերպսն . այլ դասն 'ի Պլատոնի և 'ի Թեախախ-
սի արամարանութան , և յամենայնի այսպէս ա-
սելով 'ի դէմս Սոկրատայ , եթէ գեղեցիկ է Թէթե-
տիտոս , և գեղեցիկ է Քարամիդէս : Արդ շք-

Ջափոխի բանս, և ցուցանէ մեզ Պղատոն, էթէ գեղեցիկ զհոգին ասէ և ոչ զերեսս : Այլ կաս կած եղև թէ և ընդ Աղկիպիդէս շաղաշարեցաւ ըստ դարշէլի առփուծեան . այլ սոկրատեանքն առելով ասեն, թէ շաղաշարեցաւ ընդ ամենայնի, ոչ ախտաւոր առփամբ, այլ աստուածային . այսինքն զիմաստասիրութիւն 'ի յոլովս անցուցանել . և զայն ասեն շաղաշարութիւն աստուածային :
 Նսննս . Ռին . առասպ :

Տ « Քսենոկրատէս և Արիստոտէլ Պղատոնի էին աշակերտք, որք և յեժ նորա փոխանորդք եղեն համալսարանի նորա : Իսկ Քսենոկրատէս արար զսոցյիկեան հերձուածն, իսկ Արիստոտէլ զճեմարանին : Արդ ասի թէ այնպէս ողջախոհ էր Քսենոկրատէս, որպէս զի խրախանի յափրոգիս կանն ոչ շարժէր, զի հնազանդեցուցեալ էր զախաս անսալ բանին . արդ երանելին Գրիգորիոս չարախօսէ զնմանէ իբրև զորովայնամուէ, և ասէ թոշակակեր, և ոչ 'ի մի ինչ կերակրոց հրաժարող, որպէս օրէն է իմաստասիրի :
 Նոյն անդ :

Գ « Արիստոտէլէս իմաստասեր աշակերտ լեալ Պղատոնի, թէպէտ և մանաւանդ յաղագս բնաբանական մասինն իմաստութեան յոլովացեալ, փութացաւ ամենեցունց որ յեա երկնայնոցն մարմինք զպատճառս նոցա ասել և զբնութիւն, իբրև զերկրի, զծովու, զօդոյ, զէթերին, զկենդանեաց, զտնկոց, զարժմանց և զորոմանց, և պարզաբար ասէ՛ զամենեցունց զայգպիսեացդ : Իսկ յեա քննելոյն զամենայնի զբնութիւնս, կամեցաւ և զԵւրոպոսի (զԵւրոպոսի) բնութիւնն բնաբանել . և ոչ կարացեալ հասանել, ընկէց զինքն յայն տեղի ծովուն, բարբառելով այսպէս . Քանզի Արիստոտէլէս զԵւրոպոս ոչ բմբռնեաց, բմբռնեալ լիցի Արիստոտէլէս յԵւրոպոսէ . և մեռաւ Արիստոտէլէս այսպէս : Այլ Եւրոպոս տեղի է 'ի ծովուն 'ի մէջ բիւլաացւոց կղզւոյն և Ատաիկեոյ, որ եօթնեկի յաւուր գարձեալ լինի և փոխեալ ընի ջուրն, (իմա ժողովի և տեղի տայ), որ յայսմ 'ի կողմանս ճողոպրել թուեցեալ և ընկէալ, և դարձեալ բղիսեալ և լցեալ որպէս էր յաւ

նաջնուումն . և այն լինի , որպէս ասացաւ , յաւ-
ւուրն եօթն անգամ » : Նշանն անդ :

10 « Աինովսարգէս ասացաւ տեղին , քանզի
զոհ մերձ նորա լինելով 'ի տաճարի ուրեք , մտեալ
չան յափշտակեաց 'ի զոհէ անտի միս , և երկր
'ի տեղին՝ ուր տաճարն շինեցաւ . և կոչեցաւ կի-
նովսարգէս , իբրև թէ միս բերեալ 'ի շանէ » :
Նշանն անդ : Չի խնայ , χυνός շուն է . ἀργός և ἀρ-
γής , սպիտակ և արագ . իսկ σάρξ , σαρκός , միս :

11 « Եւ ասի շնականն 'ի փոխաբերութեանէ շան
ցամաքայնոյ . զի որպէս շունք ունին զպահա-
նականն և զընտրողականն իւրեանց յօտարաց ,
քանզի հալածեն զօտարս և պահեն զընտանիս .
այսպէս և նա յընտրողականն և 'ի պահսպանա-
կանն նոցունց . և պահէր զիմաստասիրութեան
աւանդութիւնս . և ընտրէր զճահաւորսն և զանյա-
ջողական առ իմաստասիրութիւն » : Նշանն անդ :

« Ասան որոյ և զշնական իմաստասէրն եռա-
պատուեան յորջորջմամբ սահմանեն . նախ զի որ-
պէս շունս զգաստագոյնք են և պահապանք դան-
ձուց , այսպէս նորա իմաստասիրութեան և օրի-
նացն աւանդութեանն : Որպէս շունք զտեարս սի-
րեն և ընդ բարեկամսն ոչ յաչալին , այսպէս և
նորա վարդապետաց իւրեանց և առ ընկերսն ոչ
ջախոհք և միամիտք : Եւ որպէս շունք զօտարսն
հալածեն , թէպէտ և համասեռիցն հանդիպին՝ ոչ
նոցա գիւրաւ ծանօթանան , այսպէս և նորա օ-
սարոտի ձայնի ոչ անսան և զաւանդութիւն իւր-
եանց ոչ մոռացեալ լինին » : Մագիստր . 'ի Բաղնն :

12 « Անդեսութեանէս շնական իմաստասէր էր .
հարեալ և գան առեալ 'ի դէմն , առեալ քարս
գրեաց 'ի նմա զհարկանողն , և կառուցեալ 'ի ճա-
կասն զքարան՝ այնպէս շրջէր : . . . Շնական ի-
մաստասէր ոմն , ոմանք զԱնդեսութեանէս ասեն և
ոմանք զՉեննն գոլ զնա՝ երկբայաբար , նաւելով
նորա 'ի ձմերայնի , և նաւաբեկութեան եղելոյ ,
գոհութեամբ տանէր անանդութեան , և բարբա-
ռէր բախտին . Ո՛վ բախտ շնորհ քաջ խոստովա-
նիմ քեզ ունել , զի զգոյս իմ կացուցեր մինչ յա-
զաբողոնս : Յայտ է եթէ զգոյս իւր 'ի նաւն բար-

ձեալ ունէր, և կորոյս ։ Նոննոս . Քին . սոսսսս :

13 « Արդ Գիողնէան այն այնպէս գոլով (շնական), վայելչապէս քաջահամարձակ էր, և յանդիմանէր զգորաւորս և զխորհեմականս և զամենայն մարդ . սակս բարւոյ թերևս ուսուցանէր, այլ քաղաքականագոյն և ծաղրապէս յանդիմանէր : Արդ առ այս հայելով աստուածայինն Գրիգորիոս ասէ, թէ Գիողնէս ծաղրական, մանաւանդ և պատրող, քան թէ իմաստասէր . այլ խառնախօսութիւն է ըստ քաղաքականութեան և պատրանաց յառաջ բերեալ բան : Արդ ասի թէ սա յաւուրն ձմերայնոյ յերեկորեայ 'ի կարաս իջանէր վասն ցրտոյն, և 'ի տուրնջեան արտաքս ելանէր վասն արևոյն : Վասն որոյ և երբեմն ջեռնըլով սորա, հասեալ Աղեքսանդրոս մակեդոնացի ստուերանէր 'ի վերայ նորա, զի մի ջեռցի . աւելով ցնա, ասս, Գիողինիս, զինչ կամիս զի շնորհեցից քեզ . և նա ասէ, զայս ինչ շնորհեան ինձ, փոքր ինչ 'ի բաց կացցես յինէն զի ջեռայց ։ Նոյնն անդ :

14 « Արատէս թերայեցի էր բիովաացի ազգաւ . սակամեցեալ իմաստասիրել ըստ նշանակի իմաստասիրութեան, առեալ զգոյս իւր ընկէց 'ի հանդէսն բողբեկով այսպէս . Արատէս արձակեմ զոր ինչ Արատեսիս են . զի մի յաղթեսցեն Արատեսի գոյքս Արատեսի : Եւ թողացոյց զվայրս իւր լինել միւօրօք . և միւօրօք է վայրն ուր արձակեալ լինին ոչխարքն 'ի ճարակս . քանզի միւօրօք խարն է ասացեալ Հոմերոս . աստուտ և միւլա ճարակք են հովիւք, և միլովտ է մորթ ոչխարին ։ Նոյնն անդ :

15 « Եպիքրիտոսս այս իմաստասէր էր, և կապեցաւ զսրուանցն 'ի բռնաւորէն մակեդոնացւոց . և յետոյ կամեցեալ բռնաւորն լուծանել զիմաստասէրն . հարցանէր զնա այսպէս . կամիս ով Եպիքրիտէ զի լուծից զքեզ . և նա ապր պատասխանի . և զիարդ, կապեալ եմ ես . իբր հոգւոյ նորա ոչ գոլով կապեալ . արդ ասի մարմինն ոչ գոլ մարդ, այլ հոգին . և ապա խորտակեցին զսրուանս նորա ։ Նոյնն անդ :

16 « Եպիկուրոս իմաստասէր էր, և այնպէս կործէր թէ աստանօր իրողութեանց Աստուած նախախնամութիւն ոչ առնէ: Սա և կատարած ամենայն բարութեան զհէշտութիւնս զնէր: Իսկ արդ այժմիկ մեկնողք իմաստասիրացն ասեն կատարած է գեալնորա ոչ զանմաքուր հէշտութիւն, այլ զընականագոյն զհաստատութիւն: Սակայն իմաստասէրքն անարդէն զնա, և վասն զի կատարած բարութեան զհէշտութիւն զնէ՛ և ոչ զառաջին բարին միայն որ է Աստուած, և վասն զի նախախնամութիւն ոչ ասէ »: Նոյնն անդ:

17 « Պիթագորականքն իմաստասէրք յառաջ եկեալք 'ի Պիթագորէ սամիացոյ. սոքա 'ի ձեռն նշանաց զիմաստասիրութեան զաւանդս ուսանէին. արդ աւանդեալ լինէր նոցա ընդ այլսն և այս նշան, այսինքն ոլոռունս ոչ ուտել, որ է ոչ մասնել զիրաւունս կաշառօք ընչից: Քանզի աթենացի դատաւորքն կանխաւ փոխանակ դատակնիք տալոյ՝ ոլոռամբ վարէին 'ի դատապարտութիւն այնոցիկ որ 'ի դատարանին հանդիպէին. արդ ասէին, եթէ յոլոռանց դատարանին ոչ է պարա ուտել »: Նոյնն անդ:

« Պիթագորականքն աշակերտք Պիթագորայ, որ և Պիթագորոս, ուսեալ 'ի Փերէքդեսոյ, այսպէս հաւանեցան ձունել, զքառեակն պատուեցին, 'ի քառեացս բնութեանց մեզ բաղկանալ. իսկ զքառեակն 'ի չորից տարերց մեզ գոյանալ, իսկ ըզտարերսն պատուեցին ինքնեղ: ... Պիթագորականքն այսպէս ասեն. Աստուած մի է, և զսա ոչ որպէս ոմանք կարծեն արտաբոյ յարգարման զարդուս է. 'ի սմա բոլորի բոլորում շրջանակի, ակն ածի, դէտ ամենայն սերման ծննդեան, խառնումն բոլորից ունելով գործօղ իւրոյ զօրութեանն, և գործոց սկիզբն, շնչացութիւն բոլոր շրջանակիս և ամենեցուն շարժումն »: Մագիսփ. 'ի Բուզլան:

18 « Աինս այս թէանով 'ի բանաւորէ ումեմնե բմբանեալ հարկաւորէր ասել զանճառս հայրենիս, իսկ նա զլեզուն ծամեալ 'ի բաց եթուք, ոչ կամիլով 'ի հարկէ ասել ինչ բանաւորին, 'ի բաց խլե-

լով գործարանին ձայնականի : Նաննու . Ռէլն . ա .
 ասաց :

19 Յունական ձայնիւ մերենականութիւն սւ
 սացեալ . որ երկու ինչ խառն յայտ առնէ . լիւ
 տութիւն օրինաց շարժման , և զհարադատու
 թիւն գործեաց և անօթոց և պէսպէս կահիյ կազ
 մածոց 'ի պէսս շարժման : Չնոյնս յայտ առնէ
 և 'ի մեզ շարժարանութիւն կամ շարժագիտու
 թիւն . այլ եթէ կամք իցեն և պէտք յառաւել
 ճշգուծութիւն , օրէն է զերկրորդն կոչել ևս գոր
 ծիագիտութիւն : Տես զճանօթութիւնն 45 'ի վերջ
 տրամարանութեանն :

20 « Եմպեդոկլէսս այս սիկիլացի էր ազգաւ ,
 վարժեալ պիթագորական իմաստութեամբ . և կս
 մեցեալ սնափառիլ՝ եթէ սրբազանեալ յերկինս
 վերացաւ , արկ զանձն իւր 'ի հուրն որ ելանէ 'ի
 լեռնէն սիկիլացւոց յԵանէ , զի այս է անուն լե
 րինն , այլ հուրն ասի թէ Հեփեսոսի խառնե
 լիքն է : Արդ նա կորեալ 'ի ձեռն հրոյն , այլ
 Ատուած կամեցեալ հրապարակել զսնափառու
 թիւն նորա , և զգի նորա ողջ՝ հրոյն 'ի բաց ետ
 թքանել , նախ զհողածափն , և ապա զմարմինն
 այրեցած խանձողեալ . և այսպէս ծանուցաւ թէ
 ոչ վերացաւ , այլ կիզաւ ըստ արժանի սնափա
 ռութեան իւրոյ : Նաննու . Ռէլն . ա . ասաց :

21 « Անաբարբոս իմաստասէր էր . սա ըմ
 բանեալ յԱրքեղայոսէ բանաւորէ և արկեալ 'ի
 սանդ՝ հարեալ լինէր նգով փոյտեղինաւ , և 'ի
 սանգահարիլն մանրիլ և փոճոկել 'ի նմանութիւն
 հնդոյ ինչ . այլ սանգահարելով սորա՝ աղաղակէր
 և ասէր . Սանգահարեալ սանգահարեալ զպարկս
 Անաբարբեայ , քանզի ոչ կարես զԱնաբարբոս
 սանգահարել : Չայս ասէր նշանակեալ թէ ի
 մաստասէր գոլով մարմնոյն և ոչ մի ինչ փոյթ
 առնէր : Նոյնն անդ :

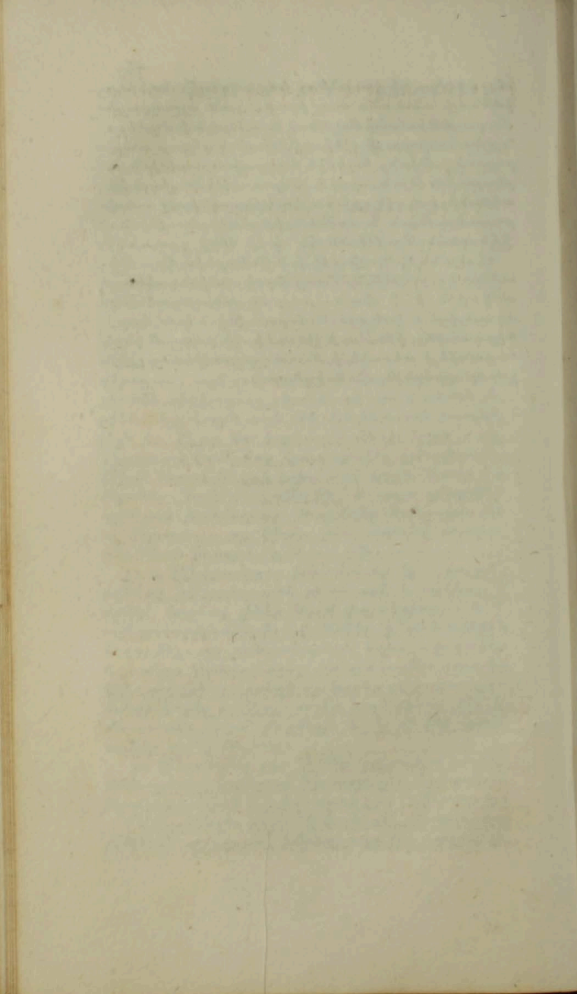
22 Մատեանս այս 'ի մեր գրչագիրս գտանի
 մակագրեալ Գրիգորի նիւսացւոյ : Վրիպակաւ
 խառնակութիւն է Նեմեսիոսի ընդ Նիւսացւոյ :

23 Գրահաշիւ ընարեմք կոչել զԱլճէպրա , զոր
 ամենայն քգ զիւրաւ իմանայ ազգ ինչ հաշուի լի

նել գրովք . զի հաւանեալ եմք ազգային ձայնիւք
 իմանալի անուանս աալ իրաց , քան այլազգացի
 մուրացածիւ անիմայ մնալ և զլեզուն խժդժել :
 Նայնպէս փոքր մի զկնի զՔիմիայն կոչեցաք տար-
 րալուծութիւն , կոչեմք և տարրախուզութիւն և
 բնալուծութիւն , որով և հարստութիւն լեզուիս
 աեսանի . իսկ զԱլքիմիա կոչեմք ոսկեխոյզ տար-
 րալուծութիւն և ոսկեհինդիր բնալուծութիւն :
 Տես զճանօթութիւնն 45 որ 'ի վերջ գրոցս :

24 Եւ մեծն Պօսիւէթ 'ի նոյն կարծիս էր , թէ
 ամենայն զօրութիւնք մտաց մերոց , բովանգակեալ
 ամփոփին 'ի մի միայն . բայց ոչ բացայայտէ թէ
 որ այն իցէ : Իսկ այս ճշմարտութիւն կամ կար-
 ծիք անհաճոյ իմն թուի Սոաւէի . և բազում ինչ
 սագտանելի աեսանէ 'ի ճառս զգայութեանց շքն-
 չաւոր արձանին Քոնակլէաքայ :

ԱՐՈՒՆՍ ԲԱՆԱԿԱՆ

Կ Ա Մ

ՏՐԱՄ ԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Ի Ի Ղ

Բանաւորութեամբ առաւել պատուեցաւ մարդ քան զամենայն կենդանիս . իմա՞ զօրութեամբն ² , որով 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս ելանէ , 'ի պարզից 'ի յօգուածոյս , յանձնաւորաց յանանձնաւորս , 'ի զգալեաց յիմանալիս . և բողբատութեամբ իրաց գաանէ զհամեմատութիւնս նոցին , 'ի լոյս ամէ զսկզբունսն և հանէ զհեաւութիւնսն , գիտէ աճեցուցանել զօրհանապազ և կատարել զհմտութիւնս իւր ³ , որոչեւ 'ի նոսա այլ և այլ չափս հաւանականութեան և ստուգութեան , և յամենայնի ընտրել խորագիտութեամբ զճշմարիտն 'ի ստոյ :

Զայս բնատուր պարզ և գերագոյն սիրեսցէ 'ի վեր քան զամենայն , և մեծապէս հոգ տարցի ուղիղ վարել զայն 'ի պէտս . նա զի որպէս բանիւ առաւել է մարդ քան զանասուն , նոյնպէս ուղիղ և ճարտար վարելով բանիւ՝ առաւելու այր քան զընկեր , և մին զմիւսով անցանէ :

Մին իրի բանականն արուեստ , որ ուսուցանէ բարւոք վարել բանիւ , կարեորագոյն է քան զամենայն , և արժանի բազմապատիկ և խնամոտ ջանից : Զի թէպէտ և ամենայն արուեստից և գի-

տուութեանց մեծամեծ են օգուտք յաշխարհի, և յիրաւի է կրթել յամենեսին, սակայն չիք իբրև զսա պիտանի և հարկաւոր: Մարթ իսկ է զբազմօքն զանց առնել, և այլովք ոմամբք պատիւ գտանել. իսկ առանց անսխալ վարելոյ բանիւ ոչ որ երբեք պատուեսցի. և որ կամիցին որ զայլովինչ արհեստիւ և զգիտութեամբ գալ, սկիզբն ՚ի սմանէ պարտին առնել. զի առանց բանականութեան արուեստի, յայլ ինչ մի կալցին ակն յառաջագէմ լինելոյ ⁴:

Իցեն սպաքէն ոմանք, որ առանց ուսման գրոց ինքնին բաւական լինիցին ըստ կարգի գտակաւ ուղղաբանել զբազում ինչ իրաց, և ունիցին զբնատուր և զընդակից բանականութեանն շնորհ ⁵. բայց և սա ոչ ծննդակից մեր է, այլ բազում աշխատութեան գիւտ, յաճախ մտածութեան զիւրոյ և զայլոցն խորհրդոց և բանից, օժանդակութեամբ անադան փորձոյ, և բազում անգամ զկնի սակս գարձագարձի մոլորութեանց: Վասն որոյ ընդ ընդաբոյս և սննդակից բանականութիւն և ընդ արուեստաւորն անուանեալ՝ առաջին այս ինչ է ընդ մէջ կրճիմն, զի սննդակիցն գժուարահաս է. քանզի իւրաքանչիւր ինքնին պարտի ստեղծանել զայն, առանց ուրուք օգնականութեան իւրով և եթ խորհրդով և հմտութեամբ, երկրորդ՝ անձուկ է սահման նորա. զի յոյժ գըժուարին է թէ որ ինքնին միայն և յիւր և եթ պէտս կարող լինիցի գտանել զամենայն օրէնս ուղղախոհութեան, զոր բազում մարդիկ հարուստ ժամանակաց խուզողութեամբ հազիւ գտին մինչև ցայժմ. երրորդ՝ նիազ է յանսխալութենէ. քանզի այնչափ են վտանգք մոլորութեան մտաց և շփսթելոյ զճշմարիտն ընդ ստոյ, զստուգութիւն ընդ կարծեաց, մինչև կարի սակաւուց է չդթել կամ չմոլորել, յորժամ առանց ուրուք ճարտարի առաջնորդութեան ընդ այս որ արշաւիցէ ճանապարհ ⁶:

Ի սակս մոլորութենէ մարդկան սպաւինելոց յընդակից և եթ բանականութիւն, այս ինքն է յանձանց մտածութիւն միայն և ՚ի փորձ, շարժեալ

իմաստանոց և հանճարեղաց ձեռն արկին զուղղա-
խոհութեան օրէնսն ժողովել 'ի գլուխս գլուխս,
սահմանել նոցա կարգս, և յօրինել զարուեստա-
ւորն անուանեալ ուղղախոհութիւն, որոյ կրկին
են դիտաւորութիւնք. զի ուսուցանէ նախ քրն,
նել և ճանաչել զճճմարտութիւն, և ապա յա-
ռաջ բերել և հաւաստաբանել այլում: Առաջինն
Վերլուծութիւն անուանեցաւ 'ի նախնեաց. քան
զի ճճմարտութիւն իրաց ոչ 'ի յայտ գայ, եթէ
ոչ նախ լուծցի այն՝ յորում պատեալ և թաքու-
ցեալ կայ: Չերկրորդն կոչէին Հակաճառութիւն.
զի առ այլս խօսիւք յայանի առնեմք և ցուցա-
նեմք զճճմարտութիւն:

Յերկուց մասանց ասաի՝ առաջինն է անշուշտ
առաւել պիտանի և հասարակաց կարևոր. զի 'ի
դիտութիւն ճճմարտութեան ամենեքին պարտին
փափաքել. և բաղում այն է՝ զի յանձանց պէտս
հարկիմք գտանել զճճմարտութիւն, քան այլում
ցուցանել. և զի եթէ ոք չգիտիցէ նախ գտանել
զճճմարտութիւն, այլում աւանդել և ցուցանել
զիարդ է կարելի:

Սակայն նախնի հակաճառողքն, մանաւանդ
Կարոցականք, գրեթէ երկրորդ մասին և եթ ուշ
եղեալ, 'ի նոյն թափեցին զամենայն աշխատու-
թիւն. և յայնմ իսկ փոխանակ ուղիղ առաջնորդ
գեղցի բնդ հաւաստիս ճճմարտութեան, թերևս
օրէն իցէ ումք ասել՝ թէ ուսուցին մանաւանդ
խառնափնդորել զայն և մթազնել: Քանզի յա-
ւելորդ սեր բանակուուութեան լմբանեալ, քա-
ջութիւն մեծ և շնորհ զվիճաբանականն համա-
բէին արուեստ, զոր և այնքան օրինօք խճողէին,
այնչափ և այնպիսի սնոտի և դուզնաքեայ պա-
տուիրանօք և խուժագուժ աղխազուր բառիւք,
մինչև զագնուականն արուեստ, զպիտանին և
զհեշտալի՝ եթէ արժանապէս աւանդեսցի, գար-
ձուցին 'ի խաւարչոււ ինչ և անշահ և տաղտկալի:

Այսմ միասու, որ թերի և վրիպակ ցուցա-
նէր զնախնեացն արուեստ բանական, զանազան
օրինակաւ դարման մատուցին արդէք. բայց զի
ոչ ճշգիւք բաժանեալ որոշեցին զվերլուծականն

'ի հակաճառական մասնէն, տակաւին մուայլ ինչ մնացեալ երևի 'ի նմա և շփոթ, զոր մէք փոյթ կալցուք որքան է կարողութիւն 'ի միջոյ 'ի բաց սրբել: Վասն որոյ կրկին գրովք երկուս առաջա եղեալ բանական արուեստիս, միոյն գործ արասցուք զօրէնս քննելոյ և ճանաչելոյ զճճմարտութիւն, միւսումն զօրէնս առաջարկելոյ և ցուցանելոյ այլում:

Յառաջնում գիրս սկիզբն արասցուք ̄, յայտնել սուղ բանիւ զմասունս կամ զզօրութիւնս և զներգործութիւնս հոգւոյն, որովք 'ի քնին մասջի ճճմարտութեան:

Է. Ցուցցուք զխորդ նովին զօրութեամբք և ներգործութեամբք հասանէ 'ի ծանօթութիւնս և 'ի գաղափարս, որ հիմն են և սկիզբն հմտութեանց նորա. յայտնի արասցուք ևս իւր զանազանին 'ի բնէ ծանօթութիւնք և գաղափարք, իւրստ տեսութեան հոգւոյն, և իւր առ իրացն համեմատութեամբ զորս յանդիման առնեն:

Ը. Քանզի 'ի համեմատութենէ ծանօթութեանց և գաղափարաց ընդ միեանս ծնանին հմտութիւնք, անցեալ առ սոսա՝ ցուցցուք նախ յոր ինչ իրս գտանիցին, ապա զզանազանութիւնս նոցա և զայլևայլ չափ հաւանականութեան և ստուգութեան իւրաքանչիւր, և զատեան ընտրութեան կամ զանստերիւր օրէնս ուղղադատութեան, զգիտութեանն ասեմ՝ որ տայ ընտրել յամենայնի զստոյգն յանստուգէ, և զճճմարիան 'ի ստոյ:

Թ. Արովհետև կրկնակի ստանամք հմտութիւնս, կամ մերով գիտողութեամբք և մտածութեամբք, կամ յայլմէ ուսանելով, հարկ է նախ տեսանել զխորդ ստանայցեմք մեզէն ճշգրիտ և անվրէպ հմտութիւնս. և յայնմ տեղ՝ պատեհ առեալ սարասով անցցուք թեթևակի ընդ համառօտ և գլխաւոր սահմանս ազգի ազգի արուեստից և գիտութեանց, որոց մէն մի առանձինն յայլ և այլ իրս հմտութեանց մերոց պարսպին:

Ժ. Եւ քանզի զոր յայլմէն ուսանիմք հմտութիւնք՝ կամ զմտաւորական ինչ իրաց են, և կամ

զեղելոց ինչ արդեանց և գործոց, նմանապէս
յայտ առնել պարտ է յերկաքանչիւրոն զնշա-
նակս ընտրութեանն, թէ ո՞յք այնոքիկ իցեն՝ որ
յաւէտ և որ նուազ ընգունելիքն իցեն, և ո՞յք
որ հերքելիքն. և այս ինքն է արուեստն դատո-
ղական կամ քննողական ընտրութիւն, յամենայն
արուեստիցն կարևորագոյն :

Դ. Եւ զի մոլորութիւնք որ օցտեն զմեզ 'ի ճշ-
մարտէն կամ յոչն վարելոյ բանիւ գան յառաջ
և կամ 'ի չարութիւն վարելոյ, արժան է տեսանել
զզանազան պատճառս սխալմանց, և զհնարս զգու-
շութեան նոցին :

Յերկրորդ գիրան սկիզբն գնեմք Ծ, քննել կար-
ճառօտս զբնութիւն և զպէտս բառից, զնշանսն
ասեմ որով յայանեմք և ցուցանեմք այլոց ըզ-
ճշմարտութիւն :

Ե. 'ի բառից որ նշանքն են գաղափարաց անց-
ցուք 'ի բանս կամ յասացուածս իմաստից, որ
են պէսպէս հիւսուածք բառից 'ի յայանել զյօ-
գաւորութիւնս գաղափարաց կամ զգատմունս,
ցուցեալ զզանազան տեսակս նոցա և զպէտս :

Զ. Եկեսցուք յապացոյցս, այս է 'ի շարս ինչ
բանից՝ որով յայանին խորհուրդք մտաց և կազ-
մին փաստք, ցուցեալ և զսոցա այլ և այլ ազգս
և զօրէնս նոցին :

Է. Քանզի ստէպ պատահէ ոք զի իմաստակու-
թեամբ, իմա՛ սնոտի և պատիր փաստիւք, կամա-
կորել խնդրէ զճշմարտութիւն և ըմբռնել զպար-
զամիտս, խնամով մերկասցուք զբազմապատիկ ի-
մաստակութեանցն կերպարանս, զի մի մէք ինչ
ախտասցուք, այլ և զայլն ըմբերանեսցուք :

Ը. Եւ զի յոլով ուրեք երկմտէ ոք ընդ ճշ-
մարտութիւն կամ հակառակ կայ, ուստի լինին
վէճք և բանակռուութիւնք, ցուցցուք զկարգ և
զօրինակ պայքարելոյն, զի ճշմարտութիւնն ինք-
նին իւրով լուսաւորութեամբն 'ի յայտ եկեսցէ :

Թ. Եւ որովհետև ոչ սակաւ հասանէ մեզ՝ զծա-
նուցեալսն մեր ճշմարտութիւնս յայտնաբանել
և ցուցանել այլոց արտաքոյ վիճաբանութեան,
գիցուք առաջի և զայսր իրի ոճ վայելչական :

Գ Ի Ր Վ Ե Ռ Ե Ջ Ի Ն

Օ Ր Է Ն Ք

ՎԵՆԵԼՈՅ ԵՒ ՃԱՆԱԶԵԼՈՅ ԶՃՇՄԱՐ
ՏՈՒԹԻՒՆ .

ՂՃմարտութեան երէք դէմք որոշին յիմաստասիրաց . բնազանցական , բանական և բարոյական :

Բնազանցօրէն ճճմարիտ ասի ինչ , յորժամ զամենայն իւրում բնութեան պատշաճեալն յինքեան բովանդակեալ ունի . որպէս ճճմարիտ ոսկի և ճճմարիտ արծաթ այն է , յորում են ամենայն հանգամանք ոսկւոյ և արծաթոյ պատկանեալք : Յայս միտս ամենայն ինչ ինքնին ճճմարիտ է , վասն զի են 'ի նմա տիրապէս ամենայն հանգամանք իւրում բնութեանն սեփականք , այսինքն ամենայն ինչ է որ ինչ էն . և յասելն օրինակ իմն՝ այս ինչ սուտ ոսկի է կամ սուտ արծաթ , ոչ եթէ ինքնին չիցէ ինչ ճճմարիտ , այլ զի սուտ կարծի ոսկի կամ արծաթ՝ զայն յայտ առնէ , փոխանակ զի ստոյգ 'ի բնէ այլ ինչ է ամենևին :

Բանական ճճմարտութիւն է հանգիտութիւն դադափարաց մերոց և գաղմանց ընդ իրան զորցուցանեն . ըստ որում բանական ճճմարտութիւն է զբոլորակն բոլորչի ասել , և բանական սուտ լինի ասել թէ քառակուսի իցէ :

Բարոյական ճճմարտութիւն է միաբանութիւն խորհրդոց մտացն ընդ բառից և շարժուածոց որով յայանին . վասն որոյ ճճմարիտ խօսի որ առ սէն թէ արարի զոր արարեալն է արդեամբք , և սուտ խօսի որ ժխտէ զոր արարն կամ զհակառակն հաստատէ :

Չբնազանցական և զբարոյական ճշմարտութենէ ոչ է մեզ ճառել աստանօր, այլ զբանականն և էթ : Եւ զի յայդմ մասին 'ի չորս այլ և այլ կիրս գտանին միտք, 'ի տգիտութեան, յերկբայութեան, 'ի կարծիս և 'ի ստուգութեան, արուեստն քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւնս պարտի ուսուցանել զհանգամանս լուծանելոյ զտգիտութիւն և զերկմտութիւն, յայտ ածել զնշանանօրով լսարին կարծիքն 'ի հաւաստի ստուգութենէն, ցուցանել զճանապարհս հաւանական կարծեաց կամ ստուգութեան, և նշանակել զպատճառս սխալանաց առ 'ի զգուշութիւն :

Յայս ամենայն չժամանեն միտք առանց 'ի գործարկանելոյ զմասունս կամ զզօրութիւնս իւր և զներգործութիւնս, և առանց հարկաւոր ծանօթութեանցն և գաղափարաց ստանալոյ : Ասա յառաջ քան զօրէնս քննութեան ճշմարտութեան ցուցանել պարտ է զզօրութիւնս և զներգործութիւնս հոգւոյն որովք յայն քննութիւն մտելոցն է, և թէ զիարդ հասանէնորօք ծանօթութեանց և գաղափարաց, յորոց ընդ բուն իրացն համեմատութենէ յանգիմանի ճշմարտութիւն :

ՊՐԸ Կ Լ ՈՒ Ը Ջ Ի Ն

ՄԱՍՈՒՆԻՔ ԿԱՄ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԻՔ ԵՒ

ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԻՔ ՀՈԳԻՈՅ .

Պոզի է էակն խոհուն 'ի մեզ . և 'ի ճառս անդ բնազանցութեան որ առանձինն զհոգւոյ խօսելով հոգեբանութիւն անուանի, ցուցցի էակս այս 'ի բնէ աննիւթական գող, այս է անխառն, պարզ, անբաժանելի և այլաբուն 'ի նիւթոյ, որ քանզի 'ի յօդաւոր մասանց է զօգեալ 'ի բնէ իւրմէ չէ պատշաճ խորհրդոյ :

Երբեակ մասունք կամ զօրութիւնք որոշին սովորաբար 'ի հոգւոջ, միտք, ուշ և կամք . զօր ոմանք երկուս միայն ասեն, միտք և կամք : Թէ պէտ և յիրաւի իցէ զամենայն զօրութիւնս կամ զմասունս հոգւոյ օրինակաւ իւրք յերկուսն ժողովել, սակայն որպէս տեսցի 'ի հոգեբանութեան՝ վասն առաւել յատակութեան և ճշգութեան հարկ է զանազանել 'ի հոգւոջ վեց մասունս, որ են վեց զօրութիւնք նորա, զգալ, մտածել, ճանաչել, յիշել, կամել և գործել :

Եթէ բովանդակ մանր կրկտեմք զայս մասունս և զօրէնս արձակելոյ նոցա մի ըստ միովէ 'ի մարդում, յոյժ երկարի աստ բանս . իբրև գիպողագոյն տեղոյ՝ հոգեբանութեան թողումք . զայն և եթ նշանակեալ աստանօր 'ի հարևանցի, որ բաւական իցէ և կարևոր յառաջիկայիցն գիւրաշաստութիւն :

Գ Լ ՈՒ Խ ԱՌԱՋԻՆ

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱԼՈՅ ԵՒ ՄՏԱԾԵԼՈՅ .

ՅՕՐՈՒՄԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԶԳԱԼ .

Օրութիւն զգալոյ կամ զգայունութիւն , հասարակաց մարդկան ընդ այլ կենդանիս , է իմա , նալ զազգեցութիւնս եղեալս 'ի նոսա : Եթէ որ շօշափիցէ զմեզ կամ խայթիցէ , նոյնժամայն իմանամք թէ շօշափեցաք կամ խայթեցաք . զնոյն իմանալ երևին յայանապէս և թռչունք , ձկունք , չորքոտանիք և միջատք : Իսկ փայտ և քար և հրահալ որչափ և խոցիցին և հարցին , չտան ինչ նշան թէ իմանան , այս ինքն ոչինչ ցուցանեն զգայութիւն :

Այս ազգաւ յերկուս դասս բաժանին էակք , 'ի զգայունս և յանզգայս : Չգայունս սին շնչաւորքն , քանզի զգան . մարթ է կոչել և զգացող կամ զգայական . անզգայ սսին այլ ամենայն արարածք , զի ոչինչ զգան :

Բայց քանզի զգայական սկիզբն 'ի մեզ հոգին է , իբրև զի մարմինն՝ որպէս ակտի յիւրում տեղւոջն՝ ինչ ոչ զգայ . նմին իրի յամենայն զգայուն էակս համարի լինել հոգի ինչ կամ շունչ . և հոգեբանութիւնն ցուցցէ զիրաւունս այդք վարկածի . և ամենեքին կոչին շնչաւոր էակք , կամ միով ձայնիւ շնչաւորք և կենդանիք . իսկ անզգայքն անշունչք և անկենդանք սսին :

Կերպործութիւնն զգալոյ կոչի զգացումս կամ զգայութիւն . վասն որոյ հոտ , համ և ձայն , կամ այլ զինչ ազգամունք և իցեն զգացեալ 'ի հոգւոյն , զգացումս ինչ են :

Արտաբուստ ազգեցութիւնք ընդ հինգ դրունս

անցանեն 'ի հոգին, որ և վասն այնորիկ սսին հինգ զգայարանք կամ զգայութիւնք, և են՝ հոտոտելիք, ճաշակելիք, լսելիք, տեսանելիք և շոշափելիք: Այլ թէ զիւրդ ընդ զգայարանս հասանեն ազգեցութիւնք 'ի հոգին, չէ գիւրին սահմանել:

Անգամազննութիւնն աւանդէ մեզ, թէ յուզողոյ խելացն, յերկայն ուզողոյ և յուզողոյ ուղին եւ լանեն լարք կամ թելք, որ ջիւք կոչին, յորոց կէսք ձգին մինչև յանդունս, կէսք 'ի լէզու, այլք յանկանջս, ոմանք յաչս, և ոմանք սփռեալ ազամուղեալ բաժանին յառաջս առաջս ընդ բովանդակ մարմինն:

Փորձ իրացն իսկ յայտ առնէ, թէ 'ի հատանել կամ 'ի պրկել զմի 'ի ջլաց անախ, մասն որ 'ի ներքոյ մնայ հատածոյն կամ կապոյն, հատեալ յամենայն հազորգութենէ խելացն կամ այլոցն գոյացութեանց որ են շառաւիղք նորա, բիւրդէս թէ խոցիցի, հարկանիցի, կիղցի և յօշ յօշ կոտորիցի, չզգայ ամենևին:

Յայտ ուրեմն է, զի առ զգայութիւն 'ի հոգւոյն գործելոյ՝ հարկ է նախ արտաքին ազգմանցն 'ի խելան ժամանել ընդ ջիւնն: Իսկ զիւրդ սանիցին ջիւք զնոսա անդր, յոր մասն ուզողոյ գրէ խոյն, և որ ևսն է՝ որպէս իբրև հասանեն յուզեղն՝ ազգին հոգւոյ. այսոքիկ խնդիրք են դեռևս թանձր իաւարաւ մածեալք, զորս և հոգեբանութեան թողուք. ուր յայանապէս տեսցի ևս, զի հոգք, համք, ձայնք, ջերմութիւն և ցրտութիւն և գոյնք չեն տիրապէս 'ի մարմինսն՝ ըստ որում սովոր է կարծել սամիկն, այլ միայն կիրք են հոգւոյ կամ հանգամանք և կերպք, որոց ոչ ինչ նմանութիւն է ընդ հանգամանս մարմնոցն յորոց ծնանին ⁸:

Ճանուցանեմք միայն առ տեղեալս, զի թէ պէտ և ամենայն զգայմունք ինքնին համարուն են, զի բնիւ նոյնգունակ հանգամանք են հոգւոյ, սակայն զանազանութիւն գնել հարկ է 'ի նոսա ըստ զանազանել արգասեացն նոցա 'ի մեզ: Են ազգմունք, որպէս հոտոցն և համոց և ձայ-

նից, ջերմոյ և ցրտոյ և այսպիսեաց, որ 'ի բուն իսկ 'ի մեզ ներգործեն զհաճոյական կամ զանհաճոյ հանդամանացն կիրս. և են գարձեալ՝ որ արտաքին և եթ կերպարանս մատուցանեն մեզ, զոր օրինակ գունոցն և ձևոց :

Արդ զներգործութիւն մեր որով իմանամք զներքին հեշտալի կամ անախորժ հանգամանս, մէք կոչեմք յատուկ զգացումն. իսկ զներգործութիւնն որով արտաքին ինչ կերպարանս միայն իմանամք, ասեմք իմացուած, բմբունումն : Ուստի 'ի հոտոտելն զվարդ՝ ունեւ ասեմք զզգացումն հոտոյն կամ զգալ հոտոյն, իսկ 'ի հայելն ընդ նոս՝ ունեւ զիմացուած և զբմբունումն գունոյն և զձևոյ, կամ իմանալ և բմբունեւ զգոյնն և զձևն 9 :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄՏԱԾԵԼ .

Յորժամ բազում զգացմունք կամ իմացուածք միանգամայն իցեն 'ի մեզ, ոչ յամենեսին նոյն պէս ուշ ունի հոգին, այլ մերթ յայս մերթ յայն ուժգին և սաստիկ : Օրինակ իմն, ընդ բանալ աչաց բազում ինչ առաջի գտանեմք մեր, բայց ոչ միով մտադիւրութեամբ հայիմք յամենեսին, այլ է զի զայս և է զի զայն առանձին իմն 'ի քնին աւնումք : Այս ներգործութիւն՝ որով հոգին տիրաբար յառի յայս ինչ կամ յայն՝ կոչի մտադրութիւն կամ ուշադրութիւն : Իսկ յորժամ խորհրդով տանի ամէ զմտադրութիւնն յայլմէ յայլ, այն ներգործութիւն կոչի մտածութիւն կամ խորհրդածութիւն : Ապա զօրութիւն մտածելոյ ոչ այլ ինչ է, քան թէ կամաւ ձկտել և յառել զուշադրութիւնն մերթ յայս և մերթ յայն ¹⁰ :

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԱԶԵԼՈՅ ԵՒ ՅԻՇԵԼՈՅ

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՃԱՆԱԶԵԼ

Տարուբեր մտադրութեան այսր անդր՝ ինքնին պատճառս տայ բաղդատութեան նոցա . սա առաջնորդէ՝ ի գիւտ համեմատութեանցն որ ընդ մէջ նոցա , իմա զոր ինչ է մին առ միւսով , և յորում հաւասարին ընդ միմեանս կամ որոշին : Արդ զօրութիւնն գտանելոյ զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն իրաց կոչի զօրութիւն ճանաչելոյ . և ներգործութիւնն որով գտանի նմանութիւնն և աննմանութիւն , սսի ճանաչումն , հմտութիւն , գիտութիւն :

Ի հմտութենէ ծնանի գատումն կամ դատաստան , ներգործութիւն հոգւոյ՝ որով հաստատէ կամ ժխտէ առ իւր՝ զճանուցեալ նմանութիւն կամ աննմանութիւն երկուց իրաց : Յորժամ բաղդատեալ զգաղափար բոլորակի ընդ բոլորչութեան , և տեսեալ զհանգիստութիւն նոցա , յանձն առեալ հաւանիմք՝ ի միաս և հաստատեմք թէ բոլորակն է բոլորչի , զայն առնեմք որ կոչի գատումն յանձնառական կամ հաստատութեան . իսկ իբրև բաղդատեալ զնոյն գաղափար բոլորակի ընդ քառակուսւոյ և տեսեալ զնոցին անհանգիստութիւն՝ զնեմք՝ ի մտի թէ բոլորակն չէ քառակուսի , կամ որ ի նոյն բերի՝ ժխտեմք և յուրաստ կամք թէ բոլորակն իցէ քառակուսի , կազմեմք զանուանեալն գատումն ժխտական կամ ուրացութեան :

Սակայն չէ միշտ հնարաւոր առաջին տեսութեամբ ճանաչել զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն երկուց գաղափարաց . յայնժամ զերկոսին

բաղգատեմք ընդ այլում էրրորդի, որպէս զի 'ի նմանութենէ կամ յանմանութենէ նոցա ընդ էրրորդին՝ իմասցուք թէ և նոքին նմանք իցեն արդեօք եթէ աննմանք. և այս ներգործութիւն կոչի խորհուրդ մտաց, խելամտութիւն, մտախոհութիւն, խոկումն, խոհականութիւն, տրամախոհութիւն: Աչ կարացեալ, օրինակ իմն, 'ի միտ առնուլ վաղվաղակի թէ հանգէտք իցեն գաղափարք օգոյ և մարմնոյ, մինչև իշխել ասել թէ օգն մարմին է, բաղգատեմք զերկոսին ընդ թանձրութեան կամ սերտութեան: Գիտեմք յառաջագոյն թէ գաղափար թանձրութեան միաբանի ընդ մարմնոյ. զի տիրական յատկութիւն է այն մարմնոյ. իսկ թէ միաբանիցի և ընդ օգոյ՝ առնումք 'ի փորձոյ, զի օգ փակեալ յուսուցիկ փամփշտի՝ ուժգնակի զիմակալէ ճնշման. աստի յառաջ բերեմք, թէ ուրեմն երկտքանչիւր գաղափարք օգոյ և մարմնոյ հաւասարին ընդ իրեարս, կամ թէ օգն ճշմարիտ մարմին է. և ասեմք 'ի մտի, Ար թանձր է և սերտ, մարմին է. օգն է թանձր և սերտ, ապա օգն մարմին է:

Երրորդ գաղափարն սր 'ի ծանօթութիւն անէ զհանգիտութիւն կամ զանհանգիտութիւն այլոց երկուց, այն իսկ է որ առաւել ընտանի ձայնիւք կոչի վասն էրն կամ պատճառ իրին: Չօդ մարմին ասեմք, վասն զի թանձր և սերտ է, որ ուրոյն յատուկ է մարմնոց. ասեմք՝ 'ի դատարկութենէ փախչելի է, վասն զի փաստակար է. սիրելի են դիտութիւնք և նոցին պարապել արժան, վասն զի օգտակար են և պատուական: Կը քաջ խոհական նա ասի, որ ոչինչ ժխտէ կամ հաստատէ առանց զիրաւացի վասն էրն մերձ գնելոյ, իմա՝ առանց արդար իրուանց:

(Օ) օրութիւնն յիշելոյ, որ և ուշ և յիշողութիւն, սովորաբար սահմանի՝ Չօրութիւն 'ի միտ ածելոյ զանցեալ դադարաբար : Բայց բազում ինչ է նկատել յիրիդ յայդմիկ, որ ընդարձակագոյն զսահմանդ ցուցանեն և բազմայեղանակ :

ա. Յորժամ, օրինակ իմն, տեսեալ իցէ ուրուք և հոտոտեալ զվարդ, տեսանէ զի թէ բարձցի 'ի միջոյ վարդն, տակաւին կարէ խորհել զձե նորա, զգոյն և զհոտ առանց առաջի ունելոյ զայն. զայս ներգործութիւն Լըք կոչէ նկատողութիւն ¹² : Բայց խաիր կայ յայսմ. զի զգունոյն և զձեոյն կերպարանս դեռ յանդիման մտաց նկարեալ տեսանէ. և այս է որ դադարաբար կոչի, և յունա կան ձայնիւ իգոս կամ իգէա, տեսիլ, տեսակ, կերպարան. իսկ զհոտոյն ոչինչ կերպարան ունի, այլ միայն զծանօթութիւն զգայութեանն զոր առ : Չպատճառս իրացդ հոգեբանութիւնն տեսցէ. այլ մէք զոր օրինակ զներկայ ազդեցութիւնսն որոշեցաք յայնս՝ որ տան մեզ ներքին իմն հանգամանս հեշտականս կամ անախորժս. որպիսի ինչ հոտքն են, համք, ձայնք, ջերմ և ցուրտ, և յայնս՝ որ արտաքին ինչ կերպարանս և եթ ընծայեցուցանեն, ըստ որում ձեք և դոյնք, և զներգործութիւնն իմանալոյ զներքին հեշտակի կամ անհաճոյ հանգամանսն՝ զգացումն կոչեցաք, և զներգործութիւնն իմանալոյ զարտաքին կերպարանսն՝ իմացուած, նոյնպէս և այժմ յազդեցութեանց անախ զոր նկատողութիւնն պահէ 'ի մեզ, զայնոսիկ որ կերպարանս ինչ մեզ յանդիման առնեն, որպէս ձեքն և դոյնք, կոչեցաք դադարաբար, և զորս ոչն ցուցանեն ինչ կերպարանս, իրբև զհոտ և զհամ, անուանեսցուք սոսկ ծանօթութիւնս ¹³ :

Բ. Հայեցեալ միւսանդամ 'ի վարդն, ոչ միայն

վերստին տանու զիմացուած ձևոյ նորա և դու-
նոյ, այլ և յիշէ թէ և այլ երբեմն եղեալ է այն
'ի նմա: Արդ այս ներգործութիւն յոմանց ու-
շաբերութիւն անուանի, զոր լաւագոյն թուի մեզ
յիշատակութիւն կոչել¹⁴:

Գ. Թէպէտ և բոլորովին հեռասցի վարդն, և
կորկցէ ամենայն գաղափար ձևոյ և գունոյ նորա,
և ամենայն ծանօթութիւն հոտոյ, սաէպ պատա-
հէ զի գաղափար ձևոյն և գունոյն, և հոտոյն ծա-
նօթութիւն գառնայ 'ի միտս. զայս ներգործու-
թիւն կոչեմք մեք յատուկ ուշաբերութիւն կամ
մտա բերութիւն:

Դ. Արողութիւն է հոգւոյն ոչ միայն վերս-
տին յուշ տանել զանցելոց իրաց գաղափարս և
ծանօթութիւնս՝ նովին կարգաւ որով 'ի զգայա-
րանսն են ազգեցեալք, այլ և միաւորել զբազումս
յայնցանէ, և բազմօրինակաբար յարագրել զայնս
ըստ մտի. այսմ զօրութեան անուն կոչի երևա-
կայութիւն: Ըստ սմին օրինակի առասպելար-
կութն ստեղծին 'ի մտաց այժամարդս, ձիացուլս,
պարիկս, յուշկապարիկս, պոյս, վարդապայ-
քազս, եղջերուաքազս, արալէզս, համբարուս,
նհանգս. սմին նման և մեք ինքնին կազմեմք զգա-
ղափար պատերազմի, հրդեհի, նաւաբեկութեան,
և առանց իսկ տեսանելոյ:

Չայսմ ամենայնէ մեկին խօսեսցուք այլուր. առ-
տանօր մարթ է սահմանել զյիշողութիւնն, Չօ-
րութիւն պահելոյ և վերստին ընդ միտ տանելոյ
և յիշատակելոյ զգաղափարս և զծանօթութիւնս
անցելոց իրաց: Պահելն գործ է նկատողութեան.
վերստին յուշ տանելն՝ ուշաբերութեան: Վերս-
տին յուշ կամ ընդ միտ տանել ասեմք քան թէ
յուշ ածել, զի ուշաբերութիւն է ոչ միայն յոր-
ժամ կամաւ ինչ ոք զուշով ածիցէ, այլ և յոր-
ժամ ինքնին ինչ քրքրեալ զարթնուցու: Հիշա-
տակելն գործ է յիշատակութեան: Իսկ երևա-
կայութիւն, քանզի միաւորիչ է զանազան գաղա-
փարաց և նորանոր յօգուածոյց ստեղծիչ, կարի
պէտս ունի յիշողութեան, առանց որոյ ոչինչ կա-
րէ գործել. սակայն որիչ յայնմանէ համարելի է:

Զ Օ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Կ Ա Մ Ե Լ Ո Յ Ե Ի Գ Ո Ր Ծ Ե Լ Ո Յ .

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Կ Ա Մ Ե Լ .

Օ րու թիւն կամեւոյ կամ կամք է, որով հոգին հաւանի ընդունել ինչ կամ խորշել յիմեքէ, և 'ի բազմաց ընտրել զմին քան զմիւսն :

Ներգործութիւնն որով հոգին 'ի գոյն հաւան գտանի, 'ի գպրոցականաց անուանէր կամելութիւն. մեք սովորաբար կոչեմք ներգործութիւն կամաց կամ կամեցողութիւն : Արդ ոչ իմիք հաւանի հոգին անպատճառ . և պատճառ լինել սոսիւր է կամ հեշտութեան հայթայթանք կամ փախուստ ցաւոյ : Իսկ հեշտութեանց և ցաւոյ կէսք զգալիք կամ բնականք կոչին, և կէսք բարոյականք : Բնական և զգալի հեշտութիւն է որ 'ի զգալի ազդեցութենէ ծնանի, որպէս անոյշ հոտոյ և համոյ . բարոյական հեշտութիւն է որ ծագէ 'ի ներքին կրից հոգւոյն, որպէս զոր զգամքս 'ի գիւտ նորոյ ինչ ճշմարտութեան կամ առ գիտելոյ ինչ զանձին բարեգործութիւն : Նոյնպէս զգայական ցաւ է՝ զոր օրինակ գլխոյ կամ ատաման ցաւ . բարոյական ցաւ է զոր կրեմք ընդ կորուստ բարեկամի կամ այլոյ սիրելոյ :

Ինչ որ հեշտութիւն բերէ կամ զցաւս փարատէ, բարի կոչի . իսկ որ ցաւս գործէ կամ հատանէ զհեշտութիւն, չար ասի . և բարիք և չարք զգալի և բարոյական անուանին, ըստ որում կրրկնակի հեշտութիւն կամ ցաւս գիտեն ներգործել :

Ար ինչ բարւոյ կերպարանօք առաջն լինի, զարթուցանէ 'ի մեզ ձկտումն ինչ առ այն և յարձակումն, որ յօժարութիւն յորջորջի, իղձ,

տենչ, բաղձք, փափագ, տախիք, և որ ինչ ընդ կերպարանօք չարի յանդիման ելանէ, ծնանի ՚ի մեզ մերժումն և խորշումն, որ կոչի դժկամա կութիւն, տհաճութիւն: Այս ձկտումն և խորշումն ստորաբար կոչին սէր և ասելութիւն: Ի դիտաւորաց աստի կրից յառաջ դան այլք համօրէն, որպէս տեսցի յիւրում տեղւոջն:

Որ զինչ և իցէ ձկտումն կամ խորշումն զոր կերպարանօք իրաց ծնանին ՚ի մեզ, միշտ ՚ի ձեռս մեր է հաւանել կամ ընդդէմ կալ այնմ. և այս իշխանութիւն անուանի ազատութիւն և կամա կարութիւն. զորմէ լիով ճառելի է այլուր, ցուցեալ յորում մասին ընտանութիւն ունիցի ընդ կամաց, և յորում արտաքոյ նմին դնիցի:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳՈՐԾԵԼ.

Աննայն իշխանութիւն հոգւոյ յառնել ինչ ներքոյ և արտաքոյ իւր՝ է ՚ի զօրութեանն գործելոյ: Ի զգայունութեան կամ ՚ի զօրութեան զգալոյ՝ հոգին կրէ մանաւանդ քան ներգործէ. զի ոչ ՚ի մեր ձեռս է տալ մեզ զգացումն ինչ առանց ազգելոյ մարմնոց ՚ի զգայարանս. ասպ թէ ոչ և կոյրք անգամ իշխան լինէին առնուլ զզոաց մունս գունոց և ունել իբրև զայլս ՚ի մարդկանէ: Աոյնպէս չեմք իշխան չզգալոյ զազգմունս մարմնոց մինչգեռ արդեամբք ներգործեն ինչ ՚ի մեզ. քանզի չունի ոք ասել թէ ՚ի խոցել կամ հարկանել ձեռինն իշխանութիւն իցէ նմա զգալ կամ չզգալ ցաւոցն:

Ի զօրութեան մտածելոյ՝ սկսանի հոգին ՚ի ներգործութիւն. քանզի նմա անկանի յառել զմտադրութիւնն յայս ինչ քան յայն, և աստի անդր զարձուցանել: Աերգործող է նոյնպէս ՚ի զօրութեան ճանաչելոյ, մանաւանդ ՚ի դատմունսն և ՚ի մտախոհութիւնսն: Ի զօրութեան յիշելոյ՝

կրաւոր է, յորժամ գաղափարք ինքնին զարթնուն, և ներգործակ՝ մինչ ինքն ջանայ պահել զայնս նկատողութեամբ, կամ յուշ ածել: Իսկ ՚ի զօրութեան կամելոյ միշտ է ներգործուն, յորժամ ինքնին իւրովի հաւանի այսմ կամ այնմ: Յայսմ ամենայնի՝ զօրութիւն գործելոյ նոյն է ընդ զօրութիւնս մտածելոյ, ճանաչելոյ, յիշելոյ և կամելոյ:

Սակայն ներգործական ոյժ հոգւոյ ձգի և արտաքս քան զինքն՝ ՚ի մարմինն. և յայնժամ զօրութիւնն գործելոյ՝ բնաւին որիշ է ՚ի նախասուցելոցդ, և բազումք անուն կարգան նմա շարժիչ զօրութիւն, զի գործ է նորա յարուցանել ՚ի մարմնի շարժմունս պէսպէս:

Բայց ՚ի մարմնական շարժմունս են որ հարկաւորք են և բնականք, և են որ ազատք և կամաւորք: Բնաւոր և խաղացական շարժմունք են որ լոկ ՚ի պատճառս կազմածոյս լինին՝ առանց հոգւոյն ջանալոյ, նա բազում անգամ յանկամս և յանգէտս իսկ. զոր օրինակ թնդումս սրաի և երակաց, խլրամունք աղեաց, և այլք յոլովք յազդեցական և յանշնչական խաղացից յորս կախին կեանքս մեր: Ազատ և կամածին շարժմունք այն են, որ յառաջ դան ՚ի հաւանութենէ հոգւոյն, որպէս յորժամ կամաւորաբար զոան շարժիցէ, զբազուկ կամ զձեռն:

Այլ որպէս անձանօթ է մեզ օրինակ ներգործելոյ մարմնեզէն ազդեցութեանց ՚ի հոգին և զգացմունս ՚ի նմին ծնանելոյ, նոյնպէս անյայտ են օրէնք ներգործութեան հոգւոյ ՚ի մարմինն և զշարժմունսն կատարելոյ: Չայս և եթ գիտեմք, զի մարմնոյ շարժմունք ընդարձակելով և ամփոփելով զնդերացն կատարին. այլ ուստի իցէ այս ընդարձակութիւն և ամփոփումն, դժուարին և տաժանելի իրք են. զորմէ փոքր ՚ի շատէ նշանակեսցէ հոգեբանութիւնն:

ՊՐԸ.Կ ԵՐԿՐՈՐԴ.

ԳԱՂԱՓԱՐԲ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԻՆԲ.

Պղատոնի և յառաջ քան զնա Պիթագորայ կարծիք էին, թէ հոգիքն 'ի բնէ մշանջէնաւորք իցեն, և ընդ իւրեանս բերիցեն զգաղափարս իւրեանց և զծանօթութիւնս. բայց քանզի 'ի խառնելն ընդ մարմինսն նսեմանան, ուսմամբ և տեսական կենօք պարզեալ զմթարսն միւսանգամ պարտ է յատակել: Ընդդէմ նմին ասաց Արիստոտէլ, թէ չմարթի իմիք 'ի միտսն լինել մինչև եղեալ նախ 'ի զգայարանսն. այս է, չիք ծանօթութիւն կամ գաղափար որ ոչ նախ 'ի զգայութեանց առնուցու սկիզբն: Հաւան գտան ընդ նմա Տեմականք¹⁵ առ հասարակ և Գալլոցականք. բայց զ[ճիւղն միայն ընկալան, և անփոյթ արարին հաւատարմացուցանել զայն:

Նորին աղագաւ բազումք յեա ժամանակաց, և մանաւանդ Կարգեսեանք, չեղեալ խելամուտ թէ զիարդ ծանօթութիւնք Աստուծոյ, առաքինութեան, ճշմարտութեան, և այլք սոցին սակի, որ աչաց չտեսանին և ձեռին չըննին, և ոչինչ ազգեցուցանեն 'ի զգայարանս, 'ի նոցանէ ունիցին սկիզբն, հերքեցին համարձակ զկարծիս Արիստոտէլի, և յառաջ կալան ըստ մասին զՊիթագորայն և զՊղատոնին. քանզի ընկալան ասել զայն ամենայն ծանօթութիւնսն նախ քան զգայութիւնսն լինել 'ի հոգւոջ, տպաւորեալս 'ի նմա անգստին յառաջին վայրկենէ էութեան իւրոյ:

Բայց սոքա երիս ազգս գաղափարաց զանազանեցին, բնածին, եկամուտ և ստեղծական, ընդ միով անուամբ խառն իմացեալ զբուն գաղափարսն և զծանօթութիւնս: Բնածին իմանային զորս 'ի բնէ յԱստուածուստ գրոշմեալս կարծէին, որպէս գաղափարք ճշմարտութեան, առաքինութեան, արգարութեան, անիրաւութեան. եկա-

մուտս՝ որք ճշմարտիւ ընդ զգայութիւնս ծնանին , որպէս գաղափարք դունոց , ձայնից , հոտոց , համոց . և ստեղծականս՝ զորս ինքն հոգին ստեղծանէ , զոր օրինակ ուղտաքաղ , փղաքաղ , ձիակապիկ , և ընդհանուր գաղափարք մարդոյ , ծառոյ , կենդանւոյ , և որ 'ի նոյն բերին :

Այլ զի 'ի սկզբան էութեան իւրոյ չիք ինչ 'ի հոգւոջ գաղափար բնածին , և ամենեքեան ստացականք են զգայութեամբք և մտածութեամբ , ուստի և 'ի հարկէ եկամուտք առ հասարակ և կամ ստեղծականք , զայն բաւականապէս ցուցեալ է Լոք , և մեք ինքնին ակն յայանի տեսցուք 'ի տեղւոջ իւրում 'ի հոգեբանութեան : Սակայն առ 'ի նշանակելոյ աստանօր զազգի ազգի զանազանութիւնս նոցա 'ի տրամաբանիցն սովորութեանէ , առցուք զնոսա 'ի քնին ընդ երկւք այլ և այլ կերպարանօք . ըստ բնութեան նոցա , ըստ տեսութեան հոգւոյն , ըստ իրացն զորս 'ի դէմս ամեն :

Գ Լ Ո Ի Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԳԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԻՔ ԸՍՏ

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐԵԱՆՅ .

Գաղափարք և ծանօթութիւնք 'ի բնէ իւրեանց մարթեն լինել նկարագիր կամ աննկարագիր , պարզ կամ յօգուածոյ , անձնաւոր կամ շանձնաւոր , մասնաւոր կամ ընդհանուր :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԿԱՐԱԳԻՐՔ ԵՒ ԱՆՆԿԱՐԱԳԻՐՔ .

Սկարագիրք են որ սլափներս ինչ ՚ի դէմս բերեն , և յառուկ կոչին գաղափարք , որպիսի են ձևոցն և գունոց և ամենայնի որում կից է գաղափար տարածութեան , յորոց սակի են ըստ մասնէ և ձայնք , որպէս ակնոցս յայլում վայրի : Աննկարագիրք են որ ոչ կից ունեւլով ՚ի բնէ զգաղափար տարածութեան , ոչ ինչ սլափներ առաջի առնեն , վասն որոյ և փոխանակ գաղափարի ծանօթութիւն անուն տամք մէք նոցա . որպիսի գոն օ , հոտոցն , համոց , ջերմոյ , ցրտոյ , քաղցի , ծարաւոյ , հեշտութեան և ցաւոց . Բ , ամենայն զօրութեանցն , կրից և ներգործութեանց հոգւոյն . Գ , առաքինութեանն և չարութեան , գիտութեան և անգիտութեան , ճշմարտի և ստոյ , և այլոցն ամենեցուն , որոց քանզի չիք անձնաւոր բնութեան հաստատութիւն արտաքոյ մտաց , անուանին իմանալի կամ բարոյական էակք , որոչեւ յայնցանէ որոց ստոյգ էութիւն է ՚ի բնութեան իրաց , և կոչին զգալի կամ բնական գոյակք ¹⁶ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐԶՔ ԵՒ ՅՕԴՈՒԱԾՈՅՔ .

Օճանօթութիւնք և գաղափարք մերկ և առանձինն տեսեալք , սարզ ասին , որպէս հոտոյ , գունոյ կամ ձայնի . իսկ յօդուածոյ և յօդաւոր և կցուածոյ կամ սլարունակ՝ յորժամ յանդիման առնիցեն զբովանդակութիւն բազում գաղափարաց կամ ծանօթութեանց միաւորելոց . որպիսի են գաղափարք մարմնոց , յորս բովանդակին գաղափարք տարածութեան , սերտութեան , ձևոյ ,

գունոյ և այլք . և ծանօթութիւնք բարոյական էակաց, որպէս արդարութեան կամ անիրաւութեան, որոյ առաջինն պարունակէ զծանօթութիւնս և զգաղափարս ուսեալ սովորութեան չգրկելոյ զոք, և աալ իւրաքանչիւր անվրէպ զիւրն . իսկ երկրորդն զծանօթութիւնս և զգաղափարս հակառակին սովորութեան :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՆՁՆԱՒՈՐՔ ԵՒ ԱՆԱՆՁՆԱՒՈՐՔ .

Յորժամ հանգամանք իրաց 'ի նոսին յիրան մտածին իբրև միացեալս ընդ ենթակայի, ծանօթութիւնք նոցա և գաղափարք ասին անձնաւոր, մարմնաւոր, նիւթական, ենթակացեալ, թանձրացեալ . իսկ յորժամ անջատաբար յենթակայէ և առանձինն, կոչին անանձնաւոր կամ չանձնաւոր, անմարմին, աննիւթ, անենթակայ, վերացական . որպէս ահա գաղափար և ծանօթութիւն գունոյ և հոտոյ վարդին անձնաւորք են մինչդեռ 'ի վարդի անդ մտածեմք զնոսա . և չանձնաւորք՝ յորժամ զգոյն կամ զհոտ մէն մի մեկուսի աւեալ խորհիմք իբրև զինքնակաց ինչ :

Անձնաւոր գաղափարք և ծանօթութիւնք սովորաբար ածականօք յայտնին . և յորժամ զատ և ուրոյն նշանակել զնոսա կամք իցեն վերառեալ յամենայն ենթակայէ, ստեղծանին անուանքն զորսքերականք գոյականս կոչեն : Ըստ այսմ սպիտակ և բոլորակ ասի գնդակ արծաթի՝ մինչև այն հանգամանք 'ի գնդակին մտածին . բայց թէ պէտք ինչ իցեն խօսելոյ զյատկութենէ սպիտակն գուլոյ և բոլորակ, 'ի բաց տարեալ խորհրդիւ յամենայն ենթակայէ, թէ գնդակ իցէ արծաթի կամ թէ այլ ինչ, անձնաւոր գաղափարք այնց յատկութեանց կոչին գոյական անուամբքն սպիտակութիւն և բոլորակութիւն : Վասն որոյ գոյականք որ ոչ նշանակեն ճշմարիտ բնութիւնս, առ

հասարակ անենթակայ անուանք են յայանիչք անանձնաւոր ծանօթութեանց և գաղափարաց, որպէս հոտ, համ, ձայն, գոյն, նոյնութիւն, զանազանութիւն. հաւասարութիւն, անհաւասարութիւն. գեղեցկութիւն, տգեղութիւն. առաքինութիւն, չարութիւն. գիտութիւն, տգիտութիւն. ճշմարտութիւն, ստութիւն, և սոցին նմանք:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՄԱՍԵԱՒՈՐԲ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐԲ.

Չիք ինչ տիրապէս 'ի բնութեան՝ որ մասնաւոր և մի ինչ առանձինն ոչ իցէ. գոյ օրինակ իմն այս ինչ թեղօշ, այն ինչ կաղամախ, այս նիշ եղևին. իսկ թեղօշ, կաղամախ, եղևին սեռօրէն, ևս առաւել ծառ սեռօրէն՝ չիք երբէք եղեալ: Վասն որոյ առաջին գաղափարք զոր առնումք՝ մասնաւորք են և առանձնաւորք առհասարակ:

Սակայն տեսեալ թէ բազում ինչ է որոց նոյն հանգամանք են յատուկ, առեալ 'ի մի զայն ամենայն հասարակ հանգամանս, և յօդուածոյ ինչ նորօք յօրինեալ, կազմեմք տակաւ զընդհանուր գաղափարսն: Որպէս զծառոյն գաղափար ստեղծանեմք, յորժամ տեսեալ զթեղօշն, զկաղամախն, զնշգարին և զձիթենին, առնումք մտածել մեկուսի յենթակայէ զայն հանգամանս միայն՝ յոր հաւասարեն ամենեքին, այս ինքն է՝ սնանել արմատով 'ի հողոյ, արմ ունել, ոստս, տերևս. և սորօք և եթ բարգեալ յօդուածոյ ինչ գաղափար, կապեմք ընդ անուանն ծառ: Չնոյն օրինակ ստեղծանեմք և զընդհանուր գաղափարս մարդոյ, ձկան, միջատի, թռչնոյ, ծաղկի, պլաղոյ, և զայլ ամենայն իրաց՝ որ վասն նմանակցութեանն սովոր են ընդ մի համար կարգել 'ի մի դաս, և զնոյն առնուել յորջորջուութիւն անուան:

Աստանօր գիտելի լիցի, զի յանուանց՝ յոգունք ընդհանուր գաղափարաց և ծանօթութեանց են յայտնիչք. սակաւք են անուանք գոյացուծեանց որ զմի ինչ միայն և առանձինն նշանակիցեն. և սոքա կոչին յատուկ կամ իսկ անուանք, զոր օրինակ արեգակն, լուսին, Գուին, Խլած, Տիգրան, Վահան : Իսկ այլք՝ առասպական կամ հասարակ անուանեալք, իբրև զի նոքօք բազում ինչ յորջորջի, որպէս ասաղ, մոլորակ, քաղաք, գետ, Թագաւորութիւն, գաւառ, հող, քար, հանք, և այլք անբաւք, համայն հասարակական անուանք են՝ ընդհանուր գաղափարաց յայտնիչք :

Ի սոյն առցես ինձ և զանուանս իմանալի և բարոյական էակաց. արուեստ բանական, բնազանցութիւն, առատաձեռնութիւն կամ ագահութիւն, ասելութիւն կամ սէր, յատուկ անուանք են. իսկ արուեստ, գիտութիւն, առաքինութիւն, չարութիւն, կիրք, ախտք, առ հասարակ ընդհանուր անուանք :

Ընդհանուր ծանօթութեանց և գաղափարաց առաւել կամ նուազ է ընդարձակութիւն ըստ որում բազում ինչ կամ թէ սակաւ բովանդակեն յինքեանս. օրինակի վասն, գաղափար ծառոյ ընդարձակագոյն է քան զԹեղօշի և զկաղնոյ, կենդանւոյ գաղափար յոյժ առաւել է քան զձկան և զմիջատի : Արդ ընդհանրագոյն դասք կամ կարգք, ընդ որովք անկանին և այլք, սեռ կոչին. սակասագոյնքն որ ընդ այլովք դասին, տեսակ ասին. և ամենայն ինչ մասնաւոր ընդ տեսակաւ կարգեալ, անուանի անհատ, մի իմն առանձնաւոր. ուստի ծառ է սեռ, Թեղօշք և կաղնիք՝ տեսակ, այս Թեղօշ կամ այն կաղնի յատուկ անհատ, մի ինչ առանձինն : Բայց ՚ի միտ առնուլ է զի նոյն մի դաս միջին՝ սեռ լինի առ այլով և տեսակ առ այլով. զոր օրինակ ծառ առ սարգիւ, Թեղօշիւ և կաղնեաւ սեռ է, իսկ առ բուսովք՝ տեսակ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԳԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԵՔ ԸՍՏ
ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՄՏԱՅ .

Րստ յեղանակի մտացն տեսութեան զգացմունք և իմացուածք, որով և ծանօթութիւնք և գաղափարք լինին պայծառ կամ աղօտ, յստակ կամ շփոթ :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Պ Ա Յ Ծ Ա Ռ Ք ԵՒ Ա Ղ Օ Տ Ք .

Օգացմունք և իմացուածք, ըստ նոցանէ և ծանօթութիւնք և գաղափարք պայծառ և յայտնի են, եթէ հոգին 'ի միտ առնուցու' թէ զինչ այնոքիկ իցեն կամ զինչ ցուցանիցեն, աղօտ են և անյայտ' եթէ չառնու ինչ 'ի միտ : Եթէ հոտ զոր առնումք, իմանայցեմք վարդի լինել կամ կիարոնի, զգացումն և 'ի նմանէ ծանօթութիւն պայծառ է . իսկ եթէ չգիտիցեմք ընտրել, աղօտ է զգացումն և ծանօթութիւնն : Արոյնպէս աղօտ իմացուած է և գաղափար իրի զոր յայնչափ հեռաստանէ տեսանեմք, մինչև նշմարել' աշտարակ արդեօք իցէ, եթէ ծառ, եթէ այլ ինչ ամենևին . և եթէ յիրն մատուցեալ յայտնի նշմարեցեմք զոր էն, 'ի յայտ եկեալ պայծառանայ իմացուածն և գաղափար 17 :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Յ Ս Տ Ա Կ Ք ԵՒ Շ Փ Ո Թ Ք .

Տրամաբանք ոմանք յստակ և որոշ զգաղափարսն ասեն, զորոց ճանաչեմք և կարեմք իսկ

ցուցանել զյատուկսն կամ զնշանսն, որովք որոշին 'ի միմեանց. և շփոթ և խառնակ, զորոց զյատուկսն չճանաչեմք և չզօրեմք 'ի յայտ բերել. վասն որոյ ըստ նոցա բանին յստակութիւն և որոշումն՝ յօգուածոյ գաղափարաց միայն անկ է, և պարզքն 'ի բնէ շփոթ են և խառնակ. քանզի չունիմք ցուցանել օրինակ իմն իւզանազանիցի կարմիր գոյն 'ի դեղնոյ, քաղցր համ 'ի գառնէ: Սակայն ամենեւին պիտակ յորջորջումն թուի շփոթ և խառնակ ասել զպարզ գաղափարսն. զի ուր չիք խուռն, անդ և ոչ մի շփոթ, և 'ի պարզ գաղափարի չիք գտանել ամբոխութիւն:

Ապա ընդ հակառակն շփոթութիւն պատշաճ թուի յօգուածոյ գաղափարաց. իսկ յստակումն և որոշութիւն՝ յօգուածոյից և պարզից զոյգ 'ի դէպ. քանզի յստակ և որոշ ասին երկու իրք՝ յորժամ մին չէ միւսն: Արդ եթէ ունիցի ոք համանգամայն զգաղափար երկուց գունոց՝ կարմրոյ և դեղնոյ, և խտրիցէ յայանապէս՝ որ կարմիրն իւցէ և որ դեղինն, չիմանամ ընդէր չիցէ օրէն ասել, թէ ունի յստակ գաղափար զերկոցուն գունոցն. զի թէպէտ և չիցէ բաւական 'ի յայտ ածել զբուն յատուկս նոցա՝ որով որոշին 'ի միմեանց, սակայն յստակ և յայանի տեսանէ յինքեան զայնս:

Նմանագոյն թուի սահման յստակ և շփոթ գաղափարաց զոր տայ չոք, յստակ կոչելով զամենայն յորում տեսանեմք կամ զգամք յայանապէս խտրոց ինչ որ յայլմէ ամենայնէ բաժանէ զնա, և շփոթ՝ զոր չկարեմք բաւական զանազանել յայլմէ: Եւ բազում իրաւամբք յաւելու նա թէ առաւել անուանք են պատճառք խառնակելոյ գաղափարաց. վասն զի ամենայն գաղափար է որ զինչ և էն. ուստի և ինքնին զատեալ է յայլմէ ամենայնէ, և չմարթի շփոթել, բայց եթէ անունն յստակացեալ նմին՝ ոչինչ ընդհատ և այլում պատշաճիցի:

Այսմ իմաստութեամբ զհետ բերէ, թէ միայն յօգուածոյ գաղափարաց է շփոթ լինել. որ և պատահէ ա, եթէ 'ի կարի սակաւաթիւ պարզ գա-

ղափարաց իցեն յօգեալ, որք և այլոց ևս գաղափարաց նոյնպէս յօգաւորական մասունք լինիցին. զոր օրինակ շփոթ է գաղափար ընձառիւծու, Եթէ բաց 'ի գաղափարէ խայտաբղէտ կենդանւոյ այլ ինչ չգտանիցի 'ի նմա. զի այդ և 'ի վաղեր կայ, և 'ի յովազի, և յայլս յոգունս :

Բ. Եթէ թիւ պարզ գաղափարաց իւրաքանչիւր յօգեալ գաղափարի չիցէ անփոփոխ և յայտնի. սմին իրիմանաւանդ ծանօթու թիւնք բարոյական էակաց յոյժ խառնակ են առ բազումս. և հասանէ իսկ տեսանել բազում ուրեք զարիւժ թիւն ընդ յանդգնութեան խառնակեալ, զառատաձեռնութիւն ընդ շոյլութեան, զչափաւոր թիւն ընդ ուշտութեան, զճշմարիտ պատիւ ընդ սուտ. և չիցէ որ արդեօք որ ոչ 'ի նեղ մտեալ 'ի վարանի կայցէ, Եթէ յանկարծ ստիպեսցի սահմանել մեկին զամենայն անենթակայ բառս զոր 'ի կիր ածէ, այս է՝ բացայայտակի ցուցանել զամենայն գաղափարս և զծանօթութիւնս զորս ընդ նոքօք իմանայ : Սակայն որոց սիրելի են անվրէպ և ճշգրիտ ծանօթութիւնք, զայն արժան է առնել ամենեցուն, որպէս և յայլում վայրի սասացուք :

Գ. Իտուն լիցի ևս, զի որպէս ինքն իսկ Լոք նշանակէ՝ կցուածոյ գաղափարք լինին երբեմն ըստ մասնէ պայծառ և յստակ, և ըստ մասնէ աղօտ և շփոթ, կամ լաւ ևս ասել՝ բազում ինչ է զորոց ունիմք պայծառ և յստակ ծանօթութիւն, այլ ոչ գաղափար : Ծանօթութիւն հազարակողմ ձեոյ յստակ յոյժ է քան զայնր՝ որոյ են կողմունք ինն հարիւր իննսուն և ինն, մինչև կարող լինելոյ ցուցանել յայտնապէս ղերկաքանչիւրոցն յատկութիւնս. բայց Եթէ երկոքին ձևքն առաջի աչաց զնիցին, չկարեմք ընտրել 'ի միմեանց, թող թէ 'ի միտ տանել զնոցա յստակ գաղափարս : Կոյն բան է և 'ի թիւս՝ յորժամ ըստ սահման ինչ ելանեն : Յստակաբար առնումք զգաղափար երկոյ՝ չորից կամ հնգից միութեանց, այլ ոչ զքսանից, ևս առաւել զհարիւրոց կամ զհազարաց, թէպէտ և յստակ են 'ի մեզ ծանօթութիւնք թուոցս :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԴԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՍՏ
ԻՐԱՅՆ ԶՈՐ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ԱՌՆԵՆ .

Գաղափարք և ծանօթութիւնք ըստ իրացն զոր
յերեսս ածեն՝ լինին կատարեալ և անկատար ,
ճշգրիտ և վեր 'ի վերոյ , հաւաստի և մտացա-
ծին , ճշմարիտ և սուտ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԱՏԱՐԵԱԼՔ ԵՒ ԱՆԿԱՏԱՐՔ .

Կատարեալ գաղափարք են որ անթերի առաջի
առնեն զսկզբնատիպն կամ զնախագաղափարն
իւրեանց , և անկատար որ զնոսա ըստ մասնէ 'ի
դէմս ածեն :

Ա՞դ օ , 'ի բնէ կատարեալ են պարզ գաղա-
փարք . զի ոյր չիք ինչ մասն , 'ի մասնէ առաջի
առնել զայն անմարթ է :

Ք . Յօդաւոր ծանօթութիւնք իմանալի և բա-
րոյական էակաց , որովհետև չիք նոցա 'ի բնութեան
էից նախատիպ՝ բայց 'ի կամաց յօրինողին , նմին
իրի ինքնին կատարեալք են , ասէ Լոք . և յայն-
ժամ միայն անկատար լինին , յորժամ յար և նման
ընդ այնս համարիցիմք՝ զոր այլ ոք նովին անուամբ
յորջորջիցէ : « Օրինակ իմն , ասէ , միաւորեմ
գչորեսին զայս գաղափարս . օ , տեսանեմ այր մի
'ի ծանր վտանգի . ք , երկիւզ ոչ խռովէ զնա և
ոչ տագնապէ . ֆ , արի և անվրդով սրտիւ հնարս
խորհի փախտեան . փ , ընտրէ զճանապարհն և
կատարէ անդրդուելի քաջութեամբ և անվկանդ
վտանգից որ նոր 'ի նորոյ խոչ ընդ ոտսն անկա-
նիցին : Զայս ծանօթութիւն կոչեմ արիութիւն .

և ըստ իս կատարեալ է այն : Այլ որ անդուստ ստեղծանէ այլ իմն յօրինուած , և զնոյն գնէ նմա անուն . եթէ այնու զիւր յօրինուածն իմանայ , ծանօթութիւն նորա կատարեալ է և ըստ նորա . բայց թերակատար լինի եթէ զիմն գնիցէ իւրումն նախատիպ » : Յայս վայր Լոբ :

Բայց քանզի յոլովք յանենթակայ բառից վազուց են սահմանեալ յիմաստասիրաց , և յայտնեալք որ 'ի նոսա պարզ գաղափարք և ծանօթութիւնք , ապա որ որ անուանիցէ այսօր արիութիւն կամ յանդգնութիւն , առատաձեռնութիւն կամ շռայլութիւն , չափաւորութիւն կամ ժլտտութիւն , և այսպիսիս , և ոչ ժողովիցէ ընդ նովին անուամբք զամենայն գաղափարս և զծանօթութիւնս կապեալս յիմաստասիրաց , ինձ իրաւունս թուի ասել զիմանէ կիսամասնեայ ունել զծանօթութիւնսն :

Գ. Յօդուածոյ գաղափարք գոյից ինքնին առհասարակ անկատարք են . վասն զի անծանօթ է մեզ բունն նոցա , և յոլովք 'ի հանգամանացն անյայտք : Սակայն որպէս ինչ և իցէ , մարթեմք ասել թէ կատարեալ իցէ գաղափար ոսկոյ 'ի միտս ուրուք , որ գիտիցէ անթերի զամենայն հանգամանս երևեալս ցայսօր 'ի հրահալէլուջ անգ , առեալ ընդ գաղափարիւն զբովանդակութիւն հանգամանացն իբրև սկզբնատիպ . իսկ անհմուտն այնց հանգամանաց՝ թերի ունել ասիցի զգաղափարն :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՃՇԴՐԻՏԲ ԵՒ ՎԵՐ 'Ի ՎԵՐՈՅԲ .

Ղզգրիտ են գաղափարք և ծանօթութիւնք՝ որոց ոչ միայն ծանօթ են ամենայն նշանք զանազանութեան , այլ և յատուկքն նշանացն . և վեր 'ի վերոյ են՝ որոց ոչ ճանաչին յատուկութիւնք նշանացն : Վասն որոյ գաղափար կամ ծանօթու-

Թիւն մարթի լինել պայծառ, յստակ և կատարեալ, այլ ոչ ճշգրիտ. և սակաւք են 'ի մեզ գաղափարք և ծանօթութիւնք զորս օրէն իցէ սսել ճշգրիտս: Օրինակի ազագաւ, գաղափար եռանկեան պայծառ է յստակ և կատարեալ, յորժամ զմտաւ ամէմք ձև երեքանկիւնի և եռակողմ. զի 'ի լրումն գաղափարի եռանկեան այլ ինչ չպահանջի. բայց զի ճշգրիտ լինիցի, գիտել պարտիմք և զամենայն յատկութիւնս անկեանց և կողմանց նորս:

Եւ զի զգոյիցս չեմք ատակ ունել կատարեալ գաղափար, ապա և ոչ ճշգրիտ: Սակայն բնազնինք, ընդ որս մանաւանդ տարրաւոյձք այժմ 'ի սոյն տաժանին, զհետ կրթեալ ոչ միայն բազում հանգամանս գտանել ըստ կարի 'ի մարմինսն, այլ և զպատճառս նոցա և զառ միմեանս համեմատութիւն. որպէս զի ըստ մարթեւոյ մի յոյժ անկատարք իցեն և վեր 'ի վերոյ գաղափարքն:

Զնոյն օրինակ և բնազանցադէտք, բարոյախօսք, քաղաքավարք, և որ այլն ևս, գուն գործեն միշտ ուղիղ և մանր կրկտելով ճշգրտել զգաղափարս և զծանօթութիւնս իմանալի և բարոյական էակաց՝ որք ընդ իւրաքանչիւր անուամբք ի մանին, զի օր ըստ օրէ առաւել 'ի կատարումն եկեսցեն ծանօթութիւնք նոցին, և 'ի վեր հանել զնշանակս և զհամեմատութիւնս մասնական գաղափարացն և ծանօթութեանց՝ յորոց բարդեալ են, զի և ճշգրիտ լինիցին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՒԱՍՏԻՔ ԵՒ ՄՏԱՅԱԾԻՆՔ.

Հաւատտի գաղափարք և ծանօթութիւնք այն են, որ նման են իսկութեան իրացն, և մտացածին՝ որ հակառակքն են: Վասն որոյ ա, պարզ գաղափարք և ծանօթութիւնք հաւատտի են առ հասարակ, զի ամենեքին իրաւ նման են զգացմանց և իմացուածոց յորոց առեալք են:

Ք. Յօդեալ գաղափարք էից հաւաստի են, եթէ առաջի առնեն ճշմարիտ գոյակս կամ որ երբեմն էացեալ են ստուգիւ. որպէս գաղափարքս մարդ, ծառ, Անի քաղաք, Տրդատ, և մտացծնոյցք են, եթէ որոց չիք երբեք գոյացեալ՝ յայնպիսեաց ինչ յանդիման առնիցեն. զոր օրինակ գաղափարքն ոսկի լեռան կամ յուշկապարիկ ¹⁸ :

Գ. Յօգուածոյ ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական եակաց. որ քանզի մտաց յօրինուածք են, չմարթինոցս աննմանս լինել նախատալից իւրեանց, այսինքն ինքեանց : Սակայն անկանին 'ի հաւաստեաց և 'ի կամամտածական դառնան' եթէ ընդ նոքօք արկանել կամիցիմք անմիասնական գաղափարս, կամ եթէ ընդ միով անուամբ խմբիցեմք գաղափարս բնաւին հակառակս 'ի սովորութենէ հաստատելոյն :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՃՇՄԱՐԻՏՔ ԵՒ ՍՈՒՏՔ.

Յաղագս ճշմարտութեան կամ ստութեան գաղափարաց և ծանօթութեանց բարւոք ծանուցանէ լըք, եթէ ճշդիւ խօսելով՝ միայն դատմանց է ճշմարիտ լինել կամ սուտ, ըստ որում զի գաղափարք որ միաւորին կամ զատանին՝ յարմարին արդարև կամ չյարմարին ընդ միմեանս : Իսկ գաղափարք և ծանօթութիւնք ինքնուրոյն մտածեալք, յայս միտ՝ որ է բանական առումն ճշմարտութեան (յերես 80), ոչ ճշմարիտ են տիրապէս և ոչ սուտ. և ճշմարիտ են միայն 'ի բնազանցական միտս. ըստ որում ամենայն ինչ է ճշմարիտ, զի որ ինչ էն այն է : Սակայն և 'ի բանական միտս ճշմարիտ կամ սուտ կոչին գաղափարք և ծանօթութիւնք՝ ըստ որում ճշմարտիւ նմանք են նախատալից իւրեանց կամ չեն. վասն զի միտք 'ի տանելն զայնս առ նախատիպն՝ գատին միշտ ընկելայն զնմանութենէ նոցա :

Արդ ք, ճշմարիտ են միշտ պարզ ծանօթութիւնք և գաղափարք որ զզգացմունս և զիմացուածս մեր ցուցանիցեն. իսկ գաղափարք սերտութեան և տարածութեան՝ թեպէս և հանգամանս ինչ իրաց յայտ առնեն, ճշմարիտ են. վասն զի տարածութիւն, որպէս տեսցի այլուր, գոյակցութիւն է բազում մասանց միաւորելոց, և սերտութիւն է յատկութիւն մարմնոց գրաւելոց զյայտնի ինչ միջոց՝ անտեղիտալի և դիմահար այլում մարմնոց՝ ի միում ժամանակի. և այս յատկութիւնք ճշմարիտ են ՚ի մարմինս: Իսկ գաղափարք գունոց, համոց, հնչմանց, և այլն ևս, սուտ լինին եթէ նոյնպիսի ինչ հանգամանս ՚ի բուն իսկ յիրան գնիցեմք. զի հաւաստեալ չիք ինչ այնպիսի ՚ի մարմինս անգ, որպէս յիւրում տեղւոջն տեսցի:

Է. Յօգուածոյ գաղափարք գոյից կամ բովանդակեն միայն զամենայն ճշմարիտ հանգամանս ի բին զոր ՚ի դէմս բերեն, կամ ոչ զամենեսին, կամ թէ և այլս ինչ որ ՚ի նմա չդոն: Ըստ առաջնոյ պայմանին ճշմարիտ են, ըստ այլոց երկուցն սուտ. բայց ըստ երկրորդին սուտ ասին միայն եթէ կարծեսցի ումք չլինել յիրի անգ այլ ինչ ստոյգ հանգամանս բաց ՚ի թուելոցն ինքեան. և փոխանակ անկատար, պակասաւոր և թերի ասին, եթէ չգիտիցէ բնաւ թէ են անգ և այլ հանգամանք: Վասն որոյ գաղափարոսկոյ ճշմարիտ է, եթէ առաջի առնիցէ հրահալ ինչ ամենամանր, դեղին, կռանելի, տարածուն, խիտ, լուծանելի յարքայաջուր և անլուծանելի ՚ի ժանդաջուր՝ 9. անկատար լինի կամ թերի, եթէ իմն իմն ՚ի հանգամանաց աստի բովանդակիցէ առ այլոցն չգիտութեան. և սուտ լինի, եթէ այլ յատկութիւնքն անընտանի համարիցին ՚ի նմանէ, կամ յոչ նորայոցն ինչ ՚ի նմա հաշուիցի. զոր օրինակ թէ թէթև քան զանդիկ իցէ կամ լուծանելի ՚ի ժանդաջուր, կամ այլ ինչ այսպիսի:

Ը. Յօգեալ ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց՝ այնու զի մերաստեղծ յօրինուածս գաղափարաց յայտ առնեն, որպէս կատարեալք

են և հաւաստիք, նոյնպէս և միշտ ճշմարիտք :
 Իսկ եթէ յօրինուած ինչ գաղափարաց յայտ առ-
 նիցեն, զոր հասարակաց սովորութիւն՝ մանաւանդ
 գիտնոց՝ հաստատութեամբ իմանայ ընդ ձայնիւ-
 իւիք, ծանօթութիւնն ճշմարիտ լինի և կատարեալ
 եթէ յօրինուածոյն այնմիկ ճշգրիտ համեմա-
 տիցի . անկատար՝ եթէ ինչ մի յէական գաղափարաց
 առ տգիտութեան պակաս առնիցի . և սուտ՝
 եթէ մի յէական գաղափարաց անտի կամաւ ար-
 տաքս ընկեսցի, կամ որ ոչն իցէ անկ՝ ՚ի ներքս
 փակիցի : Յայն ազագս ճշմարիտ և կատարեալ
 լինիցի ծանօթութիւն արիութեան, եթէ պարու-
 նակիցէ զչորեսին նախասացեալ գաղափարս . ան-
 կատար՝ եթէ մի ինչ պակաս իցէ . և սուտ՝ եթէ
 հատցէ որ մի յայնցանէ, կամ ՚ի ներքս ընդունի-
 ցի այլ ինչ անպատեհ, որպիսի ինչ՝ անբննաբար
 և կուրի պէս գիմագրաւն լինել վտանգաց, որ
 ոչ արութեան՝ այլ յանդգնութեան է :

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆԻՔ, ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ ԵՌՑԻՆ,
ԵՒ ՕՐԷՆՔ ԳԻՒՏԻ ՀԱՒԱՆԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՑԱ ԿԱՄ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ,
ՈՐ Է ՈՒՂՂԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ .

Հմտութիւն՝ որպէս 'ի վերագոյն ասացաւ, ներգործութիւն է որով հոգին իմանայ զնմանութիւն և զաննմանութիւն երկուց զգացմանց և իմացուածոց կամ զբազմաց, և զերկուց կամ զբազում ծանօթութեանց և գաղափարաց: Վասն որոյ զգացմունք և իմացուածք կամ ծանօթութիւնք և գաղափարք որ 'ի նոցունց, ատաղձք են մերոց հմտութեանցս:

Չգացումն ինչ կամ իմացուած ինքնին սոսկ՝ հմտութիւն ոչ է: Արձանն Քոնախլէարայ և Պօնէթի²⁰ յառնուլ անգ զառաջին հոան՝ ոչինչ աւելի ունի քան զմերկ զգացումն, և հմտութիւն չէ՝ մինչև ասցէ և զայլ իմն, և իմացի զխտիրն, կամ բաւական լիցի իմանալ զուստն և համեմատել ընդ նմա, կամ ուսցի ուշ 'ի կուրծս առնել և որոշել զանձն 'ի զգացմանէ անախ:

Աս հմտութիւն հարկաւ սահանջի բազդատութիւն գոնէ երկուց իրաց. և 'ի տղայս առաջին ներգործութիւն ճանաչման հաւանելի է թէ ընտրողութիւնն իցէ. զայն ասեմ, որով յերկուց զանազան զգացմանց զոր փորձեն մի առ միոջ, իմանան զի մին այլ է և միւսն այլ: Ապա առ սակաւ սակաւ և 'ի ծանօթութիւն գան իրացն յորոց զգացմունքն են, և այլևայլ հանգամանաց և համեմատութեանց նոցա, և այսպէս հմտութիւնք նոցա գամ քան զգամ ընդարձակին:

Սակայն զհանգիտութիւն կամ զանհանգիտութիւն երկուց գաղափարաց և ծանօթութեանց՝ է զի առանց միջնորդի ճանաչեմք լոկով բազդատու-

Թեամբ նոցին, և այս հմտութիւնն կոչի անընդմիջաբար և ինքնադիմի, և է զի հարկ լինի բազմատեւ զնոսա ընդ այլս, և այն ասի հմտութիւնն միջնորդաւ, խելամտութեամբ և ցուցիւք:

Հմտութիւնն մարթէ ևս լինել ազգամբ կամ սովորութեամբ. և բնաւքն մարթեն ստոյգ լինել և հաւանական կամ երկբայելի:

Չայս ամենայն ազգս հմտութեանց ճառել առեալ եմք մի ըստ միոջէ, և հասարակ քննել ուր այս և ուր այն ազգ հմտութեան իցէ մեր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ՈՐ ԻՆՔՆԱԴԻՄԻ ԵՒ ՈՐ
ՅՈՒՅԻՒՄ, ՈՐ ԱԶԴՄԱՄԲ ԵՒ ՈՐ ՍՈՒՆ
ՎՈՐՈՒԹԵԱՄԲ .

Հմտութիւնք են իրաց էութեան կամ հանդամանաց և կամ համեմատութեանց: Եթէ արդեամբք ազգէ ինչ 'ի զգայութիւնս, հմտութիւն էութեան նորա անընդմիջաբար է և ինքնադիմի. իսկ որ ոչն ազգեցուցանէ ինչ արդեամբք 'ի զգալարանս, ոչ է մարթելի ճանաչել զէութիւնն նորա, բայց միջնորդաւ և խելամտութեամբ: Թէ իցէ ուրեք հուր, առցուք օրինակ, ամենայն դք իմանայ անընդմիջաբար տեսութեամբ կամ շօշափմամբ. իսկ եթէ ծուխ միայն տեսանիցէ, ոչ ևս անընդմիջաբար ճանաչէ զհրոյ գոյութիւնն, այլ խելամտութեամբ, առ նովին ծխով երեալ զայլս զորս գիտէ 'ի հրոյ եղեալս, և զնովիմք ամեալ թէ որպէս անդ ծուխ կից էր ընդ հուր, նոյն և աստ լինիցի: Չնոյն իմա և զզգալի հանգամանաց իւրաց. զծանրութիւնն ոսկւոյ 'ի միտ առնուցու դք անընդմիջաբար իբրև զգայ 'ի ձեռին զկշիռ. նորա. իսկ իբրև տեսանէ զի բեկոր ինչ ոսկւոյ յերկիր անկանի, մտախոհութեամբ անգէն 'ի վերայ բերէ թէ ծանր է. զի գիտէ թէ յատուկ է ամենայն մարմնոց 'ի թողանալն յերկիր անկանել:

Եւ համեմատութեանց հմտութիւն՝ է որ ինքնադիմաբար է, և է որ ցուցիւք: Չհաւասարութիւն երկուց եռանկեանց որոց ամենայն անկիւնք և կողմունք հաւասար են, զմիմեամբք ամեալ գտանէ որ անընդմիջաբար, տեսեալ զի մասն առ մասն անվրէպ պատկանին միմեանց: Իսկ զհաւասարութիւն այլոց երկուց եռանկեանց, որոց խարխիս և բարձրութիւն հաւասար իցեն, այլ միւս կողմանք և ամենայն անկիւնք անհաւասար, չմարթէ առնուլ ՚ի միտ, մինչև համեմատեալ մի մի ընդ նոյնախարխիս և նոյնաբերձ զուգահեռագիծ, և տեսցէ թէ իւրաքանչիւրն է կէս իւրոյ զուգահեռագծի, և ապա զերկուսին զուգահեռագիծսն բաղդատեալ ընդ իրեարս՝ տեսանիցէ թէ հաւասարք են. առ որ և այլ բաղդատութիւնք պիտին, զորովք զանց առնեմք աստանօր վասն համառօտութեան: Եւ այսպէս ապա իմաստասիրէ, թէ եռանկիւնք որ են կէս երկուց հաւասար զուգահեռագծից՝ ՚ի հարկէ հաւասար են ընդ միմեանս:

Յանընդմիջաբար ծանուցեալ համեմատութեանց ծնանին ակներև ճշմարտութիւնք առած կոչեցեալք, որպէս այն թէ Բոլոր մեծ է քան զոր և է մասն իւր. Եթէ յերկու հաւասար քանակս յաւելցին երկու այլ հաւասար քանակք, հաւասար մնան. Ար էն՝ է. Անհնարին է լինել իմիք և չլինել միանգամայն, և այլն²¹:

Ի համեմատութեանց՝ որ խելամտութեամբ և ապացուցիւ և եթ ՚ի ծանօթումն դան, ծնանին ապացուցական ճշմարտութիւնք, հայեցողութիւն անուանեալք. զոր օրինակ թէ Յուղղագիծ եռանկիւնսն գումար երեցունց անկեանց հաւասար է երկուց ուղղոց. Քառակուսի հակուղղոյ ուղղանկիւն եռանկեանց հաւասար է գումարի քառակուսեաց միւսոց երկուց կողմանց, և այլք:

Իսկ Լոք և այլ ինչ զանազանութիւն մուծանէ հմտութեանց, բաժանելով ՚ի հմտութիւնս որ ազումամբ և որ սովորութեամբ: Ազումամբ զայն ասէ, յորժամ արդեամբք առ ժամն ճանաչեմք զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն գաղափարացն զոր բաղդատեմք. և սովորութեամբ զայն՝

յորժամ զհանգիտութիւնն և զանհանգիտութիւնն
 ոչ առ տեղեալն արդեամբք ճանաչեմք, այլ միայն
 յայլ նուագս ծանուցեալ գիտեմք: Ըստ այսմ
 հմտութիւնն թէ քառակուսի հակուղղոյ ուղղան-
 կիւն եռանկեանց հաւասար է քառակուսեաց այ-
 լոց երկուց կողմանց՝ ազգամամբ է, եթէ արդեամբք
 տեսանիցեմք զապացոյց հայեցողութեանն. իսկ
 սովորութեան զօրութեամբ է, եթէ չտեսանեմք
 զայն առ ժամայն ազգամամբ, այլ զօրութեամբ
 ուշիւ յիշատակաց երբեմն տեսութեանն:

Գ Լ Ո Խ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՍՏՈՅԳ, ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԵՐԿԲԱՅԵԼԻ
 ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ.

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՅԱՏՈՒԿ ՆՇԱՆՔ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ, ԿԱՐ
 ԾԵԱՅ ԵՒ ԵՐԿԲԱՅՈՒԹԵԱՆ.

Հանգիտութիւն կամ անհանգիտութիւն եր-
 կուց գաղափարաց, զնոյն իմա և զծանօթու-
 թեանց, է զի անստուեր պայծառութեամբ և
 յստակութեամբ ծանօթանայ մեզ, և յայնժամ
 հոգին է՝ ի գիտութեան կամ ստուգութեան պայ-
 մանի. զոր օրինակ ստոյգ գիտութիւն է՝ ի մեզ՝
 թէ բոլորակն է բոլորչի, բոլորակն չէ քառակու-
 սի, քանզի պայծառ և յստակ տեսանեմք զհան-
 գիտութիւն գաղափարաց բոլորակի և բոլորչու-
 թեան, և զանհանգիտութիւն բոլորակի և քա-
 ռակուսոյ. և է զի հանգիտութիւնն կամ ան-
 հանգիտութիւնն չճանաչի բաւական յայտնու-
 թեամբ, և յայնժամ երկու պայմանք են հոգ-
 ւոյ, կարծեաց կամ երկբայութեան:

Յերկբայութեան է՝ յորժամ չգտանէ բաւա-

կան նշանա առ 'ի դատել զհանգիստութիւն կամ զանհանգիստութիւն երկուց դադարարաց, որ և կոչի պակասական երկբայութիւն, կամ յորժամ նոյնչափ նշանք իցեն յերկաքանչիւր կողման, որ ասի իսկական երկբայութիւն: Թէ արդեօք յետ ասարւոյ ամպիցէ երկին, եթէ ջեր լինիցի, չիք ինչ նշան գիտելոյ զայդ, և երկբայութիւն է պակասական²². իսկ թէ վաղիւ ամպ արդեօք լինիցի թէ ջեր, նոյնչափ մարթեն լինել նշանք ըստ երկաքանչիւր կողման, և իսկական են յերկուանքն:

Եթէ իցէ ինչ նշան միոյ կողման, և միւսոյն ոչինչ, կամ միոյն մեծ քան զմիւսոյն, այլ անբաւական 'ի բառնալ զամենայն երկեան կամ ալ անվրէպ ստուգութիւն, այն սահման է կարծեաց: Վասն որոյ, առեալ միւսանգամ զնոյն օրինակ, եթէ ծանրաչափն կամ խոնաւաչափ գործին և կամ այլ ինչ 'նշանակ' ցուցանիցէ ինձ անձրեւ առ վաղիւ, և չգուցէ ինչ այլ նշան ջերոյ, կամ մեծ իցեն անձրեւին նշանք քան զջերոյ, կարծիս առնում վաղիւ անձրեւելոյ: Աստի յայտ է թէ ստուգութիւն լուծանէ բովանդակ զամենայն երկմտութիւն, իսկ կարծիք ոչ 'ի սպառ:

Բայց զմի և զնոյն իրէ ումեմն հաւաստի լինել պատահէ, և ումեմն անհաւաստի. նա պատահէ իսկ զհակառակէն ումեք հաւաստի լինել: Հակոտնայք թէ իցեն, առ մեօք հաւաստի եմք. իսկ չեւ գտեալ Ամերիկայ՝ ոմանք յերկբայս էին, և ոմանք հաւաստի՝ թէ ամենեւին իսկ չգոն: Այդմ պատճառք լինին ոչ միայն նշանքն իւրաքանչիւրոց 'ի ճանաչել և 'ի դատել զնմանութիւն կամ զանմանութիւն գաղարարացն, այլ և չափ հաւանութեան զոր տան նշանացն. զի նոյն և մի նշան հնար է թէ ումեմն ստոյգ թուեսցի և ումեմն անստոյգ:

Արդ անուանեալն ուղղագատութիւն, որ է ատեան ընտրութեան ճշմարտութեան, ոչ այլ ինչ է՝ քան գիտել ընտրել զչափ հաւանութեան ըստ արժանի նշանացն. այսինքն թէ որ նշանք փարատիցեն զամենայն երկմտութիւն և կատարեալ ստուգութիւն 'ի միասն բերիցեն, ոյք խէթ ինչ

տարակուսի թողուցուն, բայց և առնիցեն յայս
քան յայն միտել մտացն, և ծնանիցին կարծիս,
և ոյք բնաւ իսկ երկեան թողուցուն ՚ի նմա, և
չտայցեն երբէք հոգւոյն հաւանել կամ գատել:

Որ բաւականքն են զանխաբ ստուգութիւնն ՚ի
միասն գործել, ստոյգ նշանք կոչին. որ կարծիս
միայն տան, հաւանականք. և որ համակ յեր-
կուանս արկանեն, երկբայականք:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՏՃԱՌԻՔ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ, ԿԱՐԾԵԱՅ
ԵՒ ԵՐԿՐԱՅՈՒԹԵԱՆ.

Պաատն ահագիմեան հնոյ աղանդոյն նախա-
հայր՝ ասաց ուրեմն ²³, թէ քանզի է ինչ զոր
զգայութեամբ ուսանիմք, և է զոր մտօք, սա
ճշմարիտ գիտութիւն գործէ, և այն կարծիս
ևեթ: Իսկ Արկեսիղայոս միջին Ահագեմեայ ա-
ռաջնորդ, թէ չիք ինչ ստոյգ գիտութիւն, և
բնութիւն իսկ իրաց ոչ տանի զբուն ստուգու-
թիւն: Կարնէագէս օրէնսգիր նորոյն Ահագե-
մեայ աւանդեաց, թէ է ճշմարտութիւն և ստու-
գութիւն ՚ի բնութեան էից, այլ մեզ անհաս:

Կարծիք անստուգութեան ամենայն իրաց՝ քան
յայլոց առաւել ՚ի Պիւռոնէ ճարակեցաւ, որ յե-
ղէական ուսմանէն ելեալ՝ գլուխ եկաց որոց զկնի
պիւռոնեայք, յերկուականք, զննողք և խուզակք
անուանեցան, որոց և օրէնք էին երկբայել զա-
մենայնէ: Բայց որ և զիւրմէ գոյութենէն երկմը-
տիցէ, որպէս ՚ի ճահ խորհրդածեաց Գենուա-
ցին, բժշկի կարօտ է քան վարդապետի:

Արդ անյերկուանալի է, թէ զբազում ինչ
իրաց կարող եմք ունել ստուգութիւն, մնայ տե-
սանել միայն որ այն նշանք իցեն որ ծնանիցին
զայն ՚ի մեզ: Կարգեսիոս հիմն ստուգութեան և
ուղղագատութիւն եզ զպայծառ և զյստակ իմա-

ցումն հանգիտութեան կամ անհանգիտութեան
գաղափարաց . յաւել Մալարանչ, թէ զայն ինչ
ստոյգ է համարելի, զորոյ այնպէս պայծառ և
յստակ ունիցիմք զիմացուածս, մինչև չկարելոյ
տաանց ընդգիմամարտութեան մտաց 'ի հաւա-
նութենէն հրաժարել:

Սակայն այս նշանք չեն ինչ աներկեան . քան
զի աղուաշն այն աթենացի՝ որ զամենայն նաւս
մտեալս 'ի Պիրէոն՝ իւր համարէր, ապաքէն ու-
նէր 'ի միտս իւր զպայծառ և զյստակ իմացուած
երազայոյղ տէրութեան իւրոյ, և առանց ուժգին
հակառակելոյ մտացն չէր կարող անհաւան կալ
հաւաստի նմա թուեցելոյ ճշմարտութեանն:

Քոնտիյլեաք յԱրուեստին տրամաբանելոյ փո-
խանակ ստուգութեան եղեալ յայտնութիւն, յե-
րիս տեսակս զանազանէ զայն, զգայութեան, բա-
նի և իրի: Սկիզբն և պատճառ յայտնութեան
զգայութեան դնէ և նա գրեթէ զպայծառ և զյրս-
տակ իմացուած ամենայնի զոր զգամք յանձինս
մեր . սակայն ազգ առնէ, թէ որովհետև մտահա-
ճութիւնք և ախտք ստէս խաբեն զմեզ, ծածկե-
լով զմասն ինչ 'ի մեզ եղելոցն, կամ առնելով
չէիցն հաստատութիւն տալ, կամ զորս ենն այ-
լայլելով և խանգարելով, պարտ է ուրեմն ուշիմ
մտածութեամբ քննել զորս ենն անդ տիրապէս,
իմա զոր ինչ ստուգիւ զգամք 'ի մեզ: Ասան յայտ-
նութեան բանի օրէնս դնէ զնոյնութիւն, յայտ-
նի անուանելով զայն բանս, որոց եթէ փոփոխեա-
ցին բառք, ցուցանեն զնոյն հաւասար կամ նոյն
լինել ընդ ինքեան 24: Ըստ այսմ յայտնի է թէ
երկու և երկու հաւասար են չորից, զի ոչինչ
այլ նշանակէ, բայց թէ երկու և երկու հաւա-
սարեն երկուց և երկուց: Նոյնպէս ճարտարմը-
տութեամբ ցուցանէ նա, թէ երկրաչափական
բանն՝ Չափ եռանկեան է արտագրեալն բարձրու-
թեան կիսով խարսխին, յայտնի է՝ վասն զի 'ի
ձեռն շղթայատող նոյնարանութեանց 'ի վերջէ ու-
րեմն 'ի միտ առնումք, թէ գաղափար չափոյ եռան-
կեան նոյն է ընդ գաղափարի արտագրելոյ բարձ-
րութեանն ընդ կիսոյ խարսխին:

'Ի յայտնութիւն իրի առնու զհաստատուն և զմիօրինակ վկայութիւն զգայութեանց :

Արդ թէպէտ և կարի սակաւք քան զսա լաւագոյն սահմանեցին զուղղագատութիւն, յայտածեալ և զարժանսն ստուգութեան, սակայն ես ոչ հաւանիմ նախ անխտիր փոխանակ ստուգութեան դնել յայտնութիւն, զի բազում ինչ է ստոյգ, այլ ոչ յայտնի, 'Ի ստուգութիւն շատ են նշանք ինչ հաւասարի նմանութեան կամ աննրմանութեան երկուց գաղափարաց զորս հաստատեմք կամ ժխտեմք. իսկ 'ի յայտնութիւն հարկ է ևս զի նմանութիւնն կամ աննմանութիւն ինքնին սոյն ծառ երևեսցի : Օրինակ իմն, եթէ սովորութեամբ իցէ յումեք հմտութիւն, թէ չափեալանկեան է արտադրեալն բարձրութեան իւրոյ կիսով խարսխին, այս է՝ յուշի ունիցի թէ յայլում նուագի յայտնապէս հասու եղեալ է ապացուցի այսր ճշմարտութեան, առանց յիշելոյ այժմիկ թէ զինչ է, ստոյգ է այն առ նմա, այլ ոչ յայտնի : Եւ անուղղորդ ապացոյցք, որով 'ի գէմածեմք զճշմարտութիւն առաջիկայ բանին՝ ցուցանելով զհակառակին ստուութիւն, բազում այն է զի ստուգութիւն բերեն, այլ ոչ յայտնութիւն : Եւ համանգամայն ասել, անբաւ բանք են որ ստոյգ գոն առ մեզ և ոչ յայտնիք :

Բ. Աչ հաւանիմ, զի չառնէ ինչ յիշատակ բարոյական ստուգութեան, որ և նա ինքն արժանաւորի ստուգութեան անուան, իբրև բաւական լինի լուծանել զամենայն բանաւոր երկբայութիւն, և սակայն որոշելի է 'ի բնազանցական և 'ի բնական զգալի ստուգութեանէն, որպէս 'ի մօտոյ տեսցուք :

Գ. 'Ի յայտնութիւն բանի օրէնք նոյնութեան պիտանի են միայն 'ի հաստատական դատմունս, որպէս երկու և երկու հաւասար են չորից. իսկ 'ի ժխտական դատմունս, որպէս երկու և երկու չեն հաւասար հնգի, յայլ օրէնս սրբա է ապաստան լինել, այն ինքն է հակասութիւն որ է անհնարութիւն, ցուցեալ թէ քանզի հինգ հաւասար է կըրկին երկուց և միոյ, ապա անհնար է թէ միան

գամայն հաւասար իցէ միայն կրկին երկուց: Նա
զի 'ի հաստատական դատմունս գժուարին է ճա-
նաչել զնոյնութիւնս գաղափարացն հաստատելոց,
մանաւանդ յերկարահիւս բաղգատութիւնս և 'ի
խորհուրդս. վասն որոյ օրէնք նոյնութեան 'ի
հաստատել զստուգութիւնս դատաստանաց՝ ոչ
գիւրին ինչ է և ոչ հասարակաց 'ի պէտս:

Հասարակաց հեշտընկալ և առ ամենայն դա-
տաստան բաւական՝ յանձնառութեան և ուրա-
ցութեան, թուի ինձ անհնարութիւնն. զսա միայն
համարիմ ես անսխալ սահման և չափ ստուգու-
թեան, և 'ի սա միայն հաստատեալ զուղղագա-
տութիւնս: Ինքն իսկ նոյնութեան օրէնք յանհնա-
րութեան հիմնեալ է. քանզի ոչ այլով իւրիք հար-
կաւ հաւասար և նման է ինչ ինքն ինքեան, բայց
միայն զի թէ այնպէս չիցէ՝ լինի միանգամայն և
չլինի որ զինչ էն, որ է անհնարին: Աւրեմն ստոյգ-
ասի նմանութիւնս երկուց գաղափարաց կամ ծա-
նօթութեանց՝ յորժամ աննմանութիւնս նոցա
չմարտելի ցուցանի. և ստոյգ աննմանութիւնն՝
յորժամ նմանութիւնն անհնարաւոր յանդիմա-
նի. որ է ասել՝ յստակ և պարզ խօսելով, թէ
ճշմարիտ ստոյգ է համարելի որոյ հակառակն ճա-
նաչի անհնարին:

Բայց քանզի երրեակ է ինչ հնարին և անհնա-
րին, բնազանցաբար՝ իմա բնաւ ամենեւին և տիրա-
պէս, բնաւորաբար և բարոյապէս, ապա և ստու-
գութեան այս երեք չափք են: Բնազանցօրէն և
տիրապէս անհնար այն է, եթէ իցէ ինչ և չիցէ
միանգամայն, զոր օրինակ երկու քանակք հաւա-
ւասար իցեն և անհաւասար 'ի նմին ժամու, ան-
կիւն ինչ իցէ համանգամայն մեծ և փոքր քան
զայլ, գիծ ինչ ուղիղ և կոր 'ի նմին պահու:
Բնաբար անկարելի է, որ հակառակի օրինաց զգա-
լի բնութեան, որպէս թէ քար 'ի բաց ընկեցեալ
յօդս մնայցէ. բայց քանզի հնարաւոր է այդ գե-
րաբուն զօրութեան, ոչ ամենեւին անհնարին ա-
սի, այլ ըստ բնական զօրութեան միայն: Բա-
րոյապէս անկարելի է որ թէպէտ չէ ինչ անհը-
նար բնազանցօրէն և ոչ բնապէս, սակայն առ

յոյժ դժուարութեանն ամենեւին կամ գրեթէ ամենեւին ոչ պատահէ . որպէս եթէ խառն 'ի խուռն ընկեցեալ զանազան տառս , և ելցէ անախտող մի Ովբատեայ քերգողի կամ Վիրգիլեայ :

Արդ ահա ըստ այսմ և ստուգութեան այս երեք չափք են . և բնազանցօրէն ամենեւին իսկ տիրական ստուգութիւն է , որոյ հակառակն պարզաբար և բնազանցապէս անհնարին ճանաչի . բնաւորապէս և զգալի ստուգութիւն է , որոյ հակառակն ճանաչի անկար 'ի բնէ . և բարոյական ստուգութիւն է , որոյ հակառակն ճանաչի բարոյապէս անմարթ :

Իսկ որոյ հակառակն ոչ անհնարաւոր թուիցի՝ ոչ բնազանցակի , ոչ 'ի բնուստ , և ոչ բարոյապէս , չմարթի ստոյգ համարել , այլ հաւանելի կամ երկբայելի : Եթէ 'ի մի թեր միայն իցեն փատք և 'ի միւսում ոչ , կամ զօրագոյն 'ի մին քան 'ի միւսն , հաւանական գրեցի : Իսկ եթէ և ոչ միոյ կողման իցեն հաւաստիք , կամ երկոցուն հաւասարք , երկբայական լինի :

Անսխալութիւն այսր օրինաց յայտնագոյն երևեսցի այժմ 'ի վարել մեր զնոյն յայլ և այլ պէաս ենթակայից հմտութեանց մերոց , իմանալ թէ յիւրաքանչիւրսն զինչ չափ ստուգութեան կամ հաւանականութեան կայցէ 25 :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱ
 ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻ ԱԶԳԻ ՀՄՏՈՒ
 ԹԵԱՆՑ .

Որպէս յառաջագոյն ասացաք , ամենայն հըմտութիւնք կամ գոյութեան իրաց են , կամ հանդամանաց և համեմատութեանց նոցին . Ժամ է արդ տեսանել զկշիռ ստուգութեան և հաւանութեան զանազան հմտութեանցս :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ա Ջ Ի Ն

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ
ԻՐԱՅ .

Սկիզբն 'ի գոյութենէ արարեալ, կրկին տեսակս գոյացութեան ճանաչեմք, հոգեղէն և նիւթեղէն, կամ աննիւթ և նիւթական, անմարմին և մարմնաւոր, իմանալի և զգալի, անզննելի և զննելի :

'Ի հոգեղէն գոյացութեանց գիտեմք զգոյութիւն մերոյ մտացս, Աստուծոյ, հրեշտակաց, հոգւոյ այլոց մարդկան, և շնչոյ կենդանեաց : Ընդ անուամբ նիւթեղէն գոյացութեանց, զորոց գիտեմք կամ մարթեմք գիտել զգոյութիւն, պարագրին ամենայն մարմինք կամ զգալիք : Սակայն զգոյութիւն այսր ամենայնի գոյացութեանց ոչ միով օրինակաւ և ոչ նովին չափով ստուգութեան ճանաչեմք :

Ա. ԱՆՆԻՒԹԱԿԱՆ ԳՈՅԱՅՈՒԹԻՒՆՔ .

Գոյութիւն մտացս՝ այսինքն խոհուն էակին 'ի մեզ, ծանօթ է ինքնին առանց միջնորդի, տիրական լի և լի ստուգութեամբ . քանզի իրագէտ գոլով որ 'ի մեզն խորհրդոց, անհնարութեան օրինօք չմարթեմք անգիտանալ յանձինս մեր՝ գոյութեան խոհուն էակի 'ի մեզ . զի որովհետեւ խորհուրդ գործ է, և գործ առանց ուրուք գործելոյ ոչ է, ապա յայտ իսկ անհնարութիւն է՝ թէ իցեն 'ի մեզ խորհուրդք, բայց որ խորհիցի՝ և ոչ որ :

Նոյնպէս և զգոյութեանն Աստուծոյ տիրական ստուգութիւն ունիմք, այսու և եթ խարոյաւ, զի զմտացս գոյութեան առանց միջնորդի

ունիմք գիտութիւն և ինքնագիմարար, կամ ըստ
Քոնստանդինոպոլսեացի յայտնութիւն զգայութեան,
իսկ զԱստուծոյ գոյութեանն ունիմք գիտութիւն
խելամուտութեամբ և ցուցիւք, կամ ըստ նորա ա-
սելոյ՝ յայտնութիւն բանի: Սակայն յեղանակ
ճանաչման մերոյ, առանց միջնորդի թէ միջնոր-
դաւ, զգայութեամբ թէ բանիւ, ոչինչ յաւելու
և ոչ պակասեցուցանէ զիշիւ ստուգութեանն,
որ միշտ նոյն է՝ եթէ նոյնպէս յօրէնս անհնա-
րութեան հաստատեալ իցէ, այս է՝ եթէ ոչինչ
ընդհատ ծանօթ իցէ հակառակին անհնարութիւն:
Արդ գոյութիւնն Աստուծոյ՝ ՚ի նմին իսկ գոյու-
թենէ մերոյ հոգւոյս բանիւ այսպէս ցուցանի աի-
րապէս: Հոգիս մեր կամ իւրով զօրութեամբ գոյ
կամ յայլմէ առեալ էութիւն. ստոյգ գիտեմք
աիրապէս թէ ոչ իւրով զօրութեամբ կոյ. զի ա-
մենևին իսկ ընդդէմ է, որպէս յիւրում տեղւոջն
ցուցցի, թէ որ էակ անկարօտ է յայլմէ էանա-
լոյ, այսչափ կարօտացի ամենայնիւ իբրև զսա-
՚ի հանգամանս իւրոյ էութեանն. ապա հոգիս մեր
յայլմէ եկեալ է ՚ի գոյ: Բայց գոյացուցիչ սո-
րա հարկ է թէ և նա կամ յայլմէ է գոյացեալ,
կամ ինքնագոյ. այլ եթէ յայլմէ իցէ ամեալ ՚ի
գոյութիւն, և սա դարձեալ յայլմէ յանբաւս,
առանց ուրեք երեւելոյ ինքնակաց անսկիզբն էա-
կի, լինիցի այնուհետև շար անհատ գործոց ա-
ռանց սկզբնապատճառի, որ է անհնարին. քան-
զի ՚ի բառնալ առաջնոյ անարար պատճառին, ընդ
նմին բառնայ և առաջին գործն, որով և այլքն
առ հասարակ: Հարկ է ապա թէ իցէ որ առ-
ջին պատճառ, առաջին էակ ինքնեղ և պատճառ
հանուրց էութեան. և սա ինքն է նախագոյակս
զոր Աստուածն անուանեմք. վասն որոյ և գոյու-
թիւն նորա հաւաստի է աիրապէս:

Գոյութեան հրեշտակաց լոկով բնական բա-
նիւ անմարթ է ՚ի հմտութիւն հասանել. զի
գոյակք են զգայութեանց անհպելիք. և չիք հնա-
րաւորութիւն հարկաւոր և էական ցուցանել
զգոյութիւն նոցա որպէս զԱստուծոյն. ապա
գոյութեան նոցին հմտութիւն ՚ի յայտնութե-

նէն Աստուծոյ միայն է, և այնպէս ամենեւին ստոյգ է, քանզի յանսխալութիւնն Աստուծոյ սպաստան կայ. բայց զի այդ այլոյ կարգի է բան, ոչ է մեզ ճառել աստանօր:

Չհոգւոց դոյութիւն յայլ մարդիկ՝ չունիմք ստուգելոչ բնազանցօրէն և ոչ բնաւորաբար, այլ բարոյսպէս և եթ: Առ ՚ի յստակ տեսութեամբ իմանալ զբանս, արժան է կարգել նախ յայսմ վայրի, թէ պատճառ հաստատութեան բարոյսկան ստուգութեան կրկին են. պատշաճութիւն՝ որ է յարմարութիւն, համեմատութիւն, նմանութիւն. և վկայութիւն կամ բան այլոց: Պատշաճութեան հիմն՝ այս հաստատուն և արեւելքական օրէնք բնութեան են, թէ նման գործք ՚ի նման պատճառաց լինին, և փոխադարձաբար: Արդ նշանք ճանաչելոյ դոյութեան հոգւոց յայլս ՚ի մարդկանէ, ցոյցբն են զոր տան մեզ թէ զգան, մտածեն, ճանաչեն, յիշեն, կամին և գործեն իբրև զմեզ. յորոց իմաստասիրեմք թէ է ուրեմն և ՚ի նոսա գոյակ նման այնմ յորմէ յառաջ գան ՚ի մեզ այն գօրութիւնք, որ այն ինքն է հոգի: Այն ինքն պատշաճութիւն զեկուցանէ մեզ թէ դոյ հոգի, գուցէ ստորին և արմատն բնութեամբ՝ բայց պարզ, յայլ կենդանիս. քանզի և յայլ շնչաւորս յայանի տեսանեմք նշանս թէպէտ և նուազագոյնս և անկատարս զգօրութեանցն զայնոցիկ, զորս պարզ գոյացութեան և եթ գիտեմք սրտականաւորս:

Բայց քանզի հոգիք այլ մարդկան և շնչաւորաց պարզական բնութիւնք են և մերոց զգայութեանցս չզննին, չկարեմք ունել զնոցանէ զգալի ստուգութիւն. և զի չէ հնար բացէ ՚ի բաց անկարելի ցուցանել, թէ ոչ առանց հոգւոյ տան նոքա զայն ամենայն ցոյցս. զի արդարև ոչինչ անհնարին է առ յԱստուծոյ այսպէս շարժել զանշունչ մարմինն, զի և առանց հոգւոյ զնոյն ցուցանիցէ նշանս. ապա և բնազանցական ստուգութիւն անկար է ունել զնոցանէ: Բայց մնայ մեզ բարոյական ստուգութիւնն, որ այնչափ մեծ է աստանօր, մինչև արգետամբք մերձաւոր յոյժ լի:

նել զգալւոյն և բնազանցականին . քանզի իբրև
խօսիմք ընդ այլս և առնումք 'ի նոցանէ յողաւոր
սլատասխանիս , ապաքէն չիցէ որ որ երկմտիցէ
ընդ գոյութիւն հոգւոց նոցա . ապա թէ ոչ՝ զնոյն
և զանձնէ երկմտեսցէ :

Բ . Ն Ի Ի Թ Ա Կ Ա Ն Գ Ո Յ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Կ .

Օ որ օրինակ ներգործութիւնք մեր հաւաստեան զմերն գոյութիւն , նոյնպէս զգոյութիւն մարմնոց հաւատարմացուցանեն գործք նոցա զոր անդադար ազդեցուցանեն 'ի մեզ , մանաւանդ որ հակառակն կան կամաց մերոց , ուստի և չմարթին բնաւ մեզ գրիլ : Յորժամ տեսանէ որ մղեալ զանձն կամ ձգեալ յարտաքին բռնութենէ ուր ոչն կամի , կամ յորժամ 'ի շարժելն սլատահէ ինչ խոչ ընդ ռան՝ արգելուլ զնա տկամայ և խափան լինել գնացիցն , չմարթի նմա երկմտել այնուհետեւ թէ գոյ որ մղէ զնա կամ խափանէ բռնի :

Չուր ուրեմն խորհեցան ոմանք , ընդ որս և Պլըբլի և Քանթ , թէ զգոյութեան մարմնոց չիցէ հնար ունել հաւաստիս , այլ ընդ ցնորս իցեն գրելիք : Արովհետեւ հաւաստի են արդիւնք գործոցն զոր կրեմք 'ի մարմնոց անտի , ապա հաւաստի է և գոյութիւն նոցա . վասն զի , որպէս յառաջն ակնարկեցաք , չմարթէ լինել գործ առանց ուրուք ներգործողի :

Հաւանելի է թէ Պլըբլի , Քանթ և այլ անհաւանքն գոյութեան մարմնոց , 'ի նորասիրութեան հոգւոց եկեալ իցեն յայն , քան 'ի վկայութենէ մտաց իւրեանց . զի որոյ անշուշտ հաւանեալ իցեն միտք ընդ անէութիւն մարմնոց , ապաքէն ոչ փոյթ ինչ առնիցէ նա այնուհետեւ կապել և վիճել զայնմանէ բանիւ կամ գրով . վասն զի առ արգարախօս երեւելոյ՝ պարտի հաւանել ևս , թէ չգոն և գործարանք իսկ ձայնի 'ի բարբառել , և ոչ օձառք ինչ առ 'ի զխորհուրդս իւր 'ի գիր հանելոյ :

Սակայն ճշմարիտ է և այն, թէ զմարմնոց գոյութենէ չիք ունել զնոյն ստուգութիւն զոր ունիմք զխոհունէ Էակէն որ 'ի մեզ. զի թէպէտ և 'ի կրեւն ինչ արտաքոյ կամաց մերոց՝ անշուշտ եմք թէ իցէ արտաքոյ մեր որ զայն ներգործիցէ, բայց ոչինչ հաւաստէ մեզ թէ այս՝ քան թէ այն իցէ որ ներգործիցէն. և Աստուծոյ թէ կամեցեալ էր ինքնին կատարել անընդմիջաբար զայն ներգործութիւն, առանց ուրուք մարմնոց միջնորդելոյ, չգոյր ինչ ընդդէմ հակառակ:

Արդ գոյութիւն մարմնոց հաւաստի է մեզ բնականն ասացեալ ստուգութեամբ. իբրև զի բնապէս անհնար է թէ առանց էութիւն ունելոյ մարմնոց՝ զգայարանք մեր միշտ միօրինակ ըստ կանխի բանիցս յանգիման առնիցեն մեզ զնոսա և զազգեցութիւնս նոցին. իսկ այս ստուգութիւն արդեամբք գրէ էթէ հաւաստար է բնազանցականին: Կը ոչինչ զօրէ ընդդէմ բերել, թէ բազում անգամ յանուրջս թուիմք տեսանել և շօշափել բիւր ինչ իրս, որք առ ժամն չեն 'ի ներքոյ ըզգայութեանցս, գուցէ և գոյութիւն անգամ չիք նոցա. և թէ չունի որ հաւաստել մեզ թէ չյերազանայցեմք զոր հանապազ, և թէ մարմնոց գոյութիւն չիցէ ինչ երևակայութեան պատրանք: Զի ո՞վ որ ոչ տեսանէ զխախրն ընդ զմտաւ և էթածել զարեգակն և ընդ հայելն 'ի նա, ընդ միտածել զհօւր և ընդ ձեռն 'ի նա արկանել: Կը թէ ոչինչ ընդ մեջ համարիցի որ նկարելոյն մտօք զհօւր և մերձենալոյ 'ի նա, թող՝ ասէ Վոք՝ նախ խորհրդիւ և սոյա ձեռամբ ըմբռնէ զնոյն. համառօտ և գիւրին խրատ, 'ի միտ առնուլ անդէն՝ ստուգութեան ինչ իբք իցեն, էթէ առ աչօք երևութեան ցնորք:

Սակայն 'ի ճանաչումն գոյութեան մարմնոց ոչ միշտ զգայութեամբ հասանեմք. այլ է սերեք զի պատշաճութեամբ, և է զի յայլոց վկայութենէ. և յայնժամ բարոյական և էթ ստուգութիւն է, խոնարհագոյն յոյժ քան զբնականն. զի ոչ էք է որ 'ի ծխոյ տեսանելոյ կամ 'ի լրոյ՝ այնպէս հաւաստի համարիցի թէ սերեք հօւր կայ.

ցէ, որպէս եթէ ինքնին ականատես լինիցի :

Պատշաճութիւն և այլոց վկայութիւն ոչ յամենայնի բաւականք են 'ի բարոյական ստուգութիւն. բազում այն է՝ զի ոչինչ աւելի գործենք քան զհաւանականութիւն կամ զերկբայութիւն : 'Ի բարոյական ստուգութիւն գոյութեան իրիք առ 'ի պատշաճութենէ, հարկ է յայտնի լինել, թէ գործն կամ երևոյթ որ նշանակն է նորա՝ ըստ օրինաց բնութեան չմարթի այլ ուստեք յառաջագոյն, բայց միայն 'ի պատճառէ անտի զորոյ զգոյութիւնն հետազօտեմք : Խաղող տեսեալ՝ հաւաստի լինիմք թէ գոյ կամ եղեալ է որթ այնք պողարեր : Սահայն իբրև Արիստիպոս վարեալ յալեաց յափն ինչ, ետես գրոշմեալ անդէն ձևս երկրաչափս և ուրախ եղև, զի համարեցաւ թէ երկրաչափք 'ի տեղւոջն բնակիցեն, բազում հաւանութեամբ էր իմաստասիրեն. այլ ոչ բարոյական ստուգութեամբ. քանզի է երբեմն զի երկրաչափից ձևք գրոշմին յորմէ անճաշակն է երկրաչափութեան, նա և լոկոյ զխտուածոյ լինի երբեմն գործ :

Նոյնպէս և առ զօրելոյ վկայութեան այլոց 'ի բարոյական ստուգութիւն, հարկ է բարոյապէս անհնարին լինել թէ խաբեալք իցեն զճշմարտութենէ պատմեալ իրին կամ թէ զմեզ կամիցին պարեւ : Սոոյգ է առ ամենեսեան, թէ գոյ Անդոն և Փարիզ, թէպէտ և չիցէ ուրուք տեսեալ զքաղաքսդ. զի այնչափ են որ զգոյութիւննոցս հաւաստեն՝ և այնպիսի միաձայնութեամբ, մինչ զի անհնարին է բարոյաբար թէ ամենեքին սխալեալք իցեն կամ միաբանեալք խաղ առնել զմեօք : Իսկ թէ 'ի հարաւայինն Ամերիկա իցէ ազգ ինչ սկայից ²⁶, չունիմք հաւաստի գրել, թէպէտ և իցեն 'ի ճանապարհորդաց որ այնմ վկայիցեն. վասն զի սակաւք են և կարի անմիաբանք : Բայց զգօրութենէ և զակարութենէ վկայութեան այլոց յերկար խօսեսցուք 'ի հինգ պրակին :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԿ

ՉԱՓ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅՈՒ
ԹԵԱՆ ԻՐԱՑ .

Ուր չիք բնազանցական, բնական և բարոյա-
կան ստուգութիւն գոյութեան իրիք, մնայ միայն
հաւանականութիւն կամ երկբայութիւն և կամ
ազիտութիւն : Տգիտութիւն է պակասութիւն
գաղափարաց և ծանօթութեանց, կամ նշանաց
հանգիտութեան նոցա և անհանգիտութեան . թէ
իցեն արդեօք կենդանիք յարեգական, տգէտ եմք,
զի չիք 'ի մեզ գաղափար կենդանւոյ որ կարող իցէ
կեալ 'ի հուր սաստիկ . անգիտանամք որպիսի
կենդանիք իցեն 'ի բւեռս երկրի, զի թէպէտ մար-
թեն լինել, բայց չունիմք ինչ 'ի ձեռին նշան գո-
յութեան նոցա :

Հաւանականութիւն և երկբայութիւն ընդ մէջ
են ազիտութեան և ստուգութեան, է զի 'ի մին
և է զի 'ի միւսն առաւել հուսմատեւ : Հա-
ւանականութեան նոյն հիմունք են ընդ բարոյա-
կան ստուգութեան, իմա պատշաճութիւն և
վկայութիւն այլոց . և այնչափ մեծ է հաւանա-
կանութիւն որչափ մերձ է 'ի բարոյական ստու-
գութիւն : Բայց 'ի հաշուել զհաւանականու-
թիւն՝ յերկու ինչ հայել արժան է, 'ի թիւ նշա-
նացն և 'ի զօրութիւն նոցին :

մ . Յաղագս թուոյն . եթէ մի միայն օրինակ
առաջի կայցէ գործոյ իրիք յայն ինչ պատճառէ
լինելոյ, 'ի տեսանելն միւսանգամ գործ ինչ այն-
պիսի՝ մի և եթ չափ հաւանականութեան է գո-
յութեան այնր պատճառի . եթէ կրկին իցէ օրի-
նակն, և չափք հաւանութեան լինին երկու, եթէ
օրինակքն տասն՝ և չափք լինին տասն : Իսկ եթէ
օրինակքն բազում իցեն և ամենեքին նոյնպիսի և
անխախտ, մինչև իրաւունս տալ վճիռ ածելոյ,
թէ այն գործ յայնմ պատճառէ առնուցու միշտ

սկիզբն լինելոյ, ի գոյութենէ գործոյն բարոյա-
կան ստուգութեամբ. իմաստասիրեմք յայնժամ
և զպատճառին գոյութիւն :

Այս՝ եթէ օրինակքն անյեղլի և նմանք իցեն,
իսկ եթէ գացին անդ և հակառակք, մէն մի՛ ի սո-
ցանէ նուազեցուցանէ չափ մի՛ ի հաւանականու-
թենէն: Եթէ տասնիցս ուրուք տեսեալ իցէ զայն
գործ յայնմ պատճառէ եղեալ, և երկիցս յայ-
լոց պատճառաց, հաւանականութեանն ութ չափ
է. եթէ առաջին օրինակքն իցեն ութ, և երկ-
րորդքն չորք, չորք և եթ մնան չափք հաւանակա-
նութեան, եթէ յերկոցունց կողմանց վեց վեց
օրինակք իցեն, ջրեցաւ հաւանականութիւն յեր-
կաքանչիւր կողմանց, և մնայ միայն երկբայու-
թիւն : Զնոյն իմա և յաղագս վկայութեան այ-
լոց. եթէ մի ոք վկայեսցէ իրիք գոյութեան, մի
չափ հաւանութեան բերէ ՚ի հաւատարմութիւն
իրին, եթէ երկուք՝ բերեն երկուս, և այսպէս
կարգաւ՝ մինչև միաբանք իցեն. իսկ եթէ գացին
և հակառակք, իւրաքանչիւր հատանէ չափ մի
հաւանականութեան. և ՚ի հաւասարել թուոյ նո-
ցա, չիք ինչ այլ՝ բայց երկմտութիւն :

Է. Բաց ՚ի թուոյն ասացաք հայել և ՚ի զօրու-
թիւն իւրաքանչիւր նշանաց, զի սա բազում ան-
գամ զսակաւն հաւասարէ ընդ բազմին և զան-
ցուցանէ իսկ : Եթէ տասն անգամ ուշ արարեալ
գործոյն՝ չորիցս տեսի յայտնապէս յայն ինչ պատ-
ճառէ եղեալ, և վեցիցս թուեցաւ ինձ ընդ ա-
ղօտ յայլմէ լինել, առաջին չորք օրինակք գլեն
զվեց հակառակսն : Նմանապէս եթէ գոյութիւն
իրիք վկայեսցի ՚ի չորից արանց բարեաց և ի-
մասանոց և մանրակրկիտ սովորելոց և ըստ նմին
հաւատարիմս ՚ի պատմել, և անգուստ գարձեալ
այլք վեց խոնարհագոյնք բարութեամբ և իմաս-
տութեամբ և զգուշաւորութեամբ ժխտիցեն
զնոյն, սակաւքն յաղթեն բազմաց : Այսչափս
հերիքացի զպատճառաց ստուգութեան կամ
հաւանականութեան գոյութեան իրաց :

Յ Օ Դ ՈՒ Ա Տ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՅ ԻՐԱՅ .

Յորմէ գոյութեանն՝ ՚ի նմին արմատոյ է և հանգամանաց իրաց ստուգութիւն կամ հաւանութիւն : Արդ նախ հոգիս մեր ինքնագիմարար գիտութեամբ ՚ի վկայութենէ մտաց և պարզարար իսկ և բնազանցօրէն ստուգութեամբ յայտ է թէ զօրութիւն ունի զգալոյ , մտածելոյ , ճանաչելոյ , յիշելոյ , կամելոյ և գործելոյ՝ հանդերձ այլովք ամենեքումքք ներգործութեամբք որ ՚ի նոցանէ կարգեալ գան : Իսկ թէ արդեօք յատուկ իցէ բնութեան նորա պարզութիւն և անապակահանութիւն , ոչ է այդ ինքնագիմի տեսիլ յայտական , այլ ցուցիւք ոչինչ պակաս հաւատարիմ . քանզի նոյնպէս յօրէնս անհնարութեան հաստատի . իբրև զի բնաւ ամենեւին անհնարաւոր թուի , որպէս տեսցի ՚ի հոգեբանութեան , թէ որ յօգուածով գոյացութիւն է , ուստի և քակտելի և հորստական , զօրութիւն ունիցի խորհելոյ :

Իսկ թէ նոյն զօրութիւնք իցեն և ՚ի հոգւոջ այլ մարդկան , բարոյական ստուգութիւն միայն է ՚ի պատշաճութենէ : Նոյն առաջնորդէ մեզ ՚ի կարծիս լինել , թէ նոյնպիսի զօրութիւնք՝ թէպէտ և կարի չափով և խոնարհագոյնք , սակայն իցեն և ՚ի հոգիս այլոց կենդանեաց :

ՅԱստուած տիրական ստուգութեամբ գտանեմք ՚ի ձեռն սպացուցի զյատկութիւնս միութեան , մշանջենաւորութեան , ամենակարողութեան , ամենագէտ իմաստութեան , անչափութեան , բարութեան , արգարութեան , նախախնամող տեսչութեան , անսահման կատարելութեան , որպէս յիւր տեղւոջն տեսցի :

Ի հրեշտակս ոչինչ գտանեմք մեզէն , բայց զոր ՚ի յայանութենէն Աստուծոյ ունիմք . և ստու-

դու թիւն ամենայնի զոր նովաւ ճանաչեմք 'ի նոսա՝ հաստատի յանխաբու թեանն Աստուծոյ, այսինքն թէ հոգիք են պարզական բնութիւնք անմարմինք և քան զմեզ իմացականք, կատարեալք և երջանիկք, և որ 'ի սոյն յարմարին :

Չհանգամանս էից զբաւեաց բնական ստուգութեամբ ճանաչեմք, յորժամ արդեամբք ազգեցուցանեն ինչ 'ի զգայարանս մեր, և յորժամ զգայութիւն նոցին պայծառ է և յտակ : Ասոյս պահանջի զգայարանացն բարեկազմս լինել և պատշաճաբար կալ առ նոքօք . դալկահար՝ որ ակտացեալ աչօքն զամենայն ինչ գեղնաշոր թտեսանէ, և տենդոտ՝ որում վասն մաղձին զլեզուովն դալոյ դառն թուի ամենայն, սխալեն՝ եթէ զամենայն ստուգապէս դեղին կամ դառն դատեսցին : Սխալեմք և մեք, եթէ աղօտ լուսով կամ 'ի մեծ հեռաստանէ տեսեալ զէրինսն լուրթ և գորշ և կապուտակ, այնպէս ինչ համարեսցուք զնոսա ճշմարտութեամբ :

Չհանգամանաց՝ որ արդեամբք ոչինչ ազգումն առնեն 'ի զգայութիւնս, չիք հնար դատաստան առնել, բայց եթէ պատշաճութեամբ կամ այլոց վկայութեամբ : 'Ի վեր քան զամենայն պատշաճութիւնն է յայսմ առաջնորդ բազում դատմանցս . և առանց այնր դրեթէ և ոչ մի ինչ յէլցս համարձակեալք 'ի պէտս ինչ իրաց առնուլ : Եթէ զօգտակարութեան կամ զինասակարութեան հանգամանս կերակրոյն կամ ըմպելոյ կամէր որ ստուգել յառաջ քան զճաշակելն ինչ, մեռանէր 'ի քաղցոյ և 'ի ծարաւոյ . զի այնմ ստուգութեան չմարթի առանց ճաշակելոյ ժամանել : Արնպէս և ոչ քայլ մի ոտին շարժէր որ 'ի տեղւոջէ, եթէ յառաջ քան զփոխել ուրէք, 'ի զգալի ստուգութիւն հասանել կամք էին, թէ կարող իցէ արդեօք տեղին այն բառնալ զնա : Բայց պատշաճութիւնն ընու զայդ, բազում ուրէք և վկայութիւն այլոց . վասն որոյ 'ի պէտս մեր պաշտօնք զգալեօքս ընդ շատ և ընդ սակաւ վստահութեամբ կամ հաւանութեամբ՝ ըստ նշանացն զոր պատշաճութիւն կամ այլոց վկայութիւն ցուցանեն

մեզ զհանգամանաց նոցա, որ յաւելաւ և որ նուազ ստուգութեամբ կամ հաւանականութեամբ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԶԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆՅ .

Նշդիւ եօթն ազգ համեմատութեան կամ առնչութեան որոշին . նոյնութեան և զանազանութեան , նմանութեան և աննմանութեան , մերձաւորութեան և հեռաւորութեան տեղւոյ կամ ժամանակի , չափոյ մեծութեան կամ սաստկութեան կամ թուոյ , ընտանութեան և ներհանութեան , պատճառի և գործոյ , պարտականութեան և կցորդութեան : Սակայն մարթ է ամփոփել զամենայն յերիս ընդհանուր դասս . նմանութեան՝ ընդ որով է և նոյնութիւն , համագոյութեան՝ ընդ որով տեղին՝ ժամանակն և քանակ , կցորդութեան՝ ընդ որով պատճառ և գործ , ընտանութիւն և ներհանութիւն և պարտականութիւն : Չամենայն գաղափարաց և զծանօթութեանց յորս գտանին այս ամենայն համեմատութիւնք , ճօխարար խօսել այնմ մասին բնազանցութեան անկ է , որ էակարանութիւնն անուանի . մէք համառօտեցուք և էթ զայլ և այլ չափս ստուգութեան և հաւանականութեան նոցա :

Ա . ՄՒՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՃԱՌ ԵՒ ԳՈՐԾ , ԸՆՏԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹԻՒՆ .

Ստոյգ է ամենեւին թէ բազում միասնական զգացմունք են 'ի մեզ , յորժամ բազում զգաց .

մունս 'ի միասին յստակ տեսանեմք յանձինս մեր . բայց տեսու թիւն միոյ և եթ զգացման ոչ հաւաստէ մեզ զմիաբուն պարզութիւն նորա : Փունջ ծաղկանց զառաջինն տայ մեզ զխառն զգացումն միոյ միայնոյ հոտոյ , թէպէտ և հաւաստի եմք բնասպէս բազում լինել ազգմանցն , և բազումս խի գտանեմք յայանասպէս՝ եթէ յետ հոտոտելոյ մի մի առանձինն զլարդ , զշահոքրամ և զմանիչակ , առցուք միւսանգամ հոտոտել զփունջն ողջոյն : Սոյնպէս 'ի միում հնչման , որ հասարակաց ականջաց մի զգացումն միայն թուի , կիրթ լսելիք բազում զուգախառն հնչմունս յստակաբար գտանեն :

Միութեան և բազմաւորութեան արտաքին իրաց , որպէս և նմանութեան նոցին և աննմանութեան , և համեմատութեանց պատճառի և գործոյ , ընտանութեան և ներհակութեան՝ զոր բնազնինք ձգողութիւն և վանողութիւն կոչեն , զգալի ստուգութիւն է՝ յորժամ ընդ բարեկազմ և ընդ քաջայարմար զգայարանս առնուցումք զնոցա պայծառ և յստակ զգացումն և զիմացուած . խի յորժամ զգացումն և իմացուած չիցեն ըստ բաւականին յստակ և պայծառ , կամ զգայարանքն բարեկազմ և քաջայարմար ոչ իցեն , կամ զհամեմատութեանցն ոչ ներկայ զգացմամբ և իմացուածիւ գատիցիմք , այլ ըստ պատշաճութեան կամ այլոց վկայութեամբ , փոխանակ զգալի ստուգութեան ունիմք յայնժամ զբարոյական միայն ստուգութիւն կամ զհաւանականութիւն և կամ զերկբայութիւն՝ ըստ առաւելութեան և նուազութեան թուոյ և զօրութեան երևեալ նշանացն :

Բ • ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ •

Սոյնութիւն իրի կամ հանգամանաց ինչ նորուն զոր գիտեալ եմք յայլ և այլ ժամանակս , միայն բարոյական ստուգութեամբ ճանաչի . քան զի այնու իմանամք , զի զներկայ զգացումն կամ զիմացուած նման գտանեմք զգացման կամ իմա-

ցուածոյն զոր յուշ ամեմք . իսկ արդ միայն օրէնք պատշաճութեան հաւաստեն մեզ, թէ նման զգացմունք և իմացուածք սկիզբն 'ի նման պատշառաց ունին լինելոյ, ապա աւելի ինչ քան զբարոյական ստուգութիւն ոչ գոյ մեր :

Այլ և զայս իսկ ոչ հանապազ գտանեմք, թէպէտ և առժամայն զգացմունք և իմացուածք ամենեւին յար և նման թուիցին անցելոցն : Ահա հաւատարիմ առնիցէ, թէ յիշողութիւնն զանցեալ գնացեալ զգացմունս և իմացուածս այնպէս ճշգրտաւ 'ի միտ ամէ մեզ, որպէս յորժամ արդեամբք ընդ փորձ իրացն անցանէաք : Այլ թէպէտ այդպէս իցէ, ով ստուգեսցէ մեզ թէ առաջիկայ իրն նման ինչ և եթ իցէ արդեօք անցելու մն, եթէ և ամենեւին նոյն ընդ նմա : Արթիք Աէի, բնիտիտսի թէ չմարթեն լինել երկու իրք բոլորովին նմանք, իբրև զի անճանաչելի մնային, և չգոյին իրաւունք երկու լինելոյ նոցա քան մի, ըստ քմաց ինչ թուիք են ամենեւին . քանզի գրես, ջիր թէ համակ նմանք իցեն ըստ բոլոր հանգամանաց, սակայն և այնպէս տակաւին ճանաչելի լինին, թէ ոչ այլ իւրք՝ գոնէ զանազանութեամբ տեղեացն զոր ունին : Իսկ յազազս հաւանութեանց զանազանեալ էութեան, ով 'ի մէնջ վը կայեսցէ թէ առ Աստուծոյ առաւել իրաւունք իցեն աննմանս գործել զբնաւ արարածս, քան թէ երկուս կամ հարիւրիւ և կամ հազարիւ չափ ամենեւիմք նմանս միմեանց . վասն զի այդ յազատ կամս արարչին տեառն կայ :

Ապա 'ի բարոյական ստուգութիւն նոյնութեան իրի հարկ է գտանել 'ի նմա հանգամանս ինչ ինքեան միայնոյ սեփականս, և ոչ հասարակորդս այլոց : Վասն մեծամարմին իրի՝ շատ է և ըսկ նոյնութիւն տեղոյ . թէ զոր տեսանեմքս այս սօր, նոյն լեքինք իցեն զոր 'ի տեղւոջ անդ տեսաք երէկ կամ թէ հերու և կամ տասն ամաւ յառաջ չիք երկմտել, գիտելով չափ՝ թէ 'ի տեղւոջ անդ չէ գիտեալ անհնարին ինչ սասանութիւն . վասն զի լեքինք ինքնին ոչ տեղափոխին : Այոյն բանք են և 'ի տունս, 'ի գետինս և յայլ ինչ որ ան,

շարժք են և ետեղակալք և 'ի կայի իւրեանց
հաստատուիք :

Չանձանց նոյնութիւն՝ բաց յարտաքին կեր-
պարանաց մարմնոյ, հանգամանք կենաց նոցա և
վարուց լաւ ևս հաւատարմացուցեն . իբրև զի
անհնարին է բարոյապէս, թէ երկուց մարդոց նոյն
կերպարանք իցեն, նոյն հասակ, նոյն խորհուրդք,
և կենցաղ և գործ առ հասարակ նոյն :

Իսկ այլոց իրաց նշանք առանձին ընարութեան
նոցին բազում են և զանազան . և ըստ յստակ
կամ ազօտ յիշատակի նշանացն իւրաքանչիւր՝
յաւէտ կամ նուազ ստուգութեամբ և հաւանու-
թեամբ ընարի նոյնութիւն նոցին :

Գ. ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՒՒՆՆԻ ՔԱՆԱԿԻ .

Քանակութեանց ոմն շարունակ կռչի և ոմն
տարրոշ . շարունակ քանակ իմանամբ զտարա-
ծութիւն՝ որ են թակայ է երկրաչափութեան, և
տարրոշ կամ տարանջատ քանակ իմանամբ ըզ-
թիւս, որ են են թակայ թուականութեան և
գրահաշուի :

Արդ զհամեմատութիւնս տարրոշ և շարու-
նակ քանակի, 'ի բաց տարեալ խորհրդիւ յամե-
նայն են թակայէ, բնազանցական ստուգութեամբ
ճանաչեմք . զի յուզորդ ապացոյցսն առ հասա-
րակ յօրէնս նոյնութեան հաստատին, իսկ յան-
ուզիցսն՝ յօրէնս անհնարութեան, կամ թէ յեր-
կաքանչիւրսն իսկ յօրէնս անհնարութեան, որ-
պէս յառաջագոյն ասացաք յերես 114 : Չի ա-
հա 'ի շարունակ քանակս հաւատարութիւն եր-
կուց գծից, անկեանց, ձևոց, մակերեսութից,
հաստատանոց՝ է զի ուղղակի ցուցանի, յայտ ա-
բարեալ թէ համաչափ միմեանց են . զի այսպէս
ցուցանի, օրինակ իմն, թէ յամենայն ուղղագիծ
եռանկիւնս գումար երկուց անկեանցն 'ի մի՝ հա-
ւասար է գումարի երկուց ուղղոց . և թէ յուղ-
ղանկիւն եռանկիւնս քառակուսի հակուղղոյն հա-
ւասար է գումարի քառակուսեաց այլոց երկուց

կողմանցն . և է զի անուղղակի ցուցանի , յայտ
'ի մէջ ածեալ զի անհնարին է երկուցն չլինել
միմեանց չափակիցս . ըստ որում Եւկղիդէս յու-
թերորդ տեսութեան առաջնոյ գրոցն ցուցանէ ,
որ զի թէ երկուց եռանկեանց՝ որոց ամենայն հա-
մեմատական կողմանք հաւասարք են , նոցին և ան-
կիւնքն չիցեն հաւասարք , ընդգէմ ելանէ այն ,
զի նոյն մի անկիւն լինի մեծ և փոքր քան զմի այլ :

'Ի տարրորշ քանակս ստուգութիւն համարո-
ղական և գրահաշուական սպացուցից հաստա-
տի միշտ յօրէնս նոյնութեան . զի ոչինչ այլ առ-
նի յամենայն հաւասարութիւնս , բայց ցուցա-
նել կարգաւ՝ թէ առեալ զամենայն քանակս որ
'ի միում կողման , և զամենեսեան որ 'ի միւսումն ,
միշտ նոյն մնայ հետևութիւնն :

Բայց 'ի քանակի համեմատութիւնս յայնժամ
միայն է բնազանցական ստուգութիւն , յորժամ
արտաքոյ ամենայն ենթակայի մտածեմք զնոսա .
իսկ յենթակայի տեսեալք 'ի վերայ զգալի ինչ
իրաց , զգալի կամ բարոյական միայն ստուգու-
թիւն է , կամ սոսկ հաւանականութիւն յաւէտ
թէ նուազ ըստ նախագրելոցդ կարգի :

Դ . Հ Ա Մ Ե Մ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Կ Բ Պ Ա Ր Տ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն .

'Ի համեմատութիւնս պարտականութեան ,
յորում բովանդակին ամենայն բարոյական կցոր-
դութիւնք , օրէնքն չգրկելոյ զորք ինքնին առան-
ձինն տեսեալ՝ ստոյգ է ամենեւին . զի թէ համար-
ձակ էր մարդկան զրկել զմիմեանս , գտանի զի իւ-
րաքանչիւր ումէք լինէին և չլինէին իրաւունք
ազատ 'ի զրկանաց մնալոյ . իրաւունք՝ որում ա-
մենեցուն միաք վկայեն , վասն զի կից է ընդ ի-
րաւանց պահպանութեան անձին : Յայս օրէնս
կախին ամենայն պարտք բնական արդարութեան ,
ուստի և նոյնպէս ստոյգ են :

Պարտք մարդասիրութեան , որ է օգնել այլոց
գոնէ 'ի ծանր վտանգս , իւրովի բղխեն 'ի կրից

կարեկցութեան որ տնկակից և սննդակից է բնութեան մարդոյ, որպէս ցուցցի այլուր :

Ի բնական պարտուց մարդոյ առ մարդ էլանեն պարտք քաղաքացւոյ առ քաղաքացի, ընկերութեան առ ընկերութիւն, և առանձինն պարտք իւրաքանչիւր առ միմեանս ըստ իւրաքանչիւր կը ցորդութեանց կամ գաշանց 'ի միջի եղելոց :

Սմին իրի պարտք բարոյականին, առ Լոբ, նովին ստուգութեամբ ցուցանին, որով չափաբերական տեսութիւնքն, թէսկտ և նոցա հմտութեան չմարթի այնպէս յայտնի լինել պայծառ և յստակ, որպէս համեմատութիւնքն քանակի. զի չեն մեր նշանագիծք ճշգիւ յայտ 'ի դէմս բերել զամենայն պարզ գաղափար կամ ծանօթութիւն՝ որ խառն է իւրաքանչիւր բարոյական ծանօթութիւնս, որպիսի կան 'ի նշանակել և զխուճ և եթ զանազանութիւնս շարունակ և տարանջատ քանակի : Մի 'ի հազար հազար մասանց գծի և այլոյ զինչ և է իրի, 'ի չափաբերութեան նովին յստակութեամբ յայտնեալ որոշի 'ի միւսոյ մասնէն 999999, որով մի գիծն յերկուց. իսկ զխտիրս կրից, ախտից, առաքինութեանց և նմանից, առ 'ի չգոյէ նշանաց՝ չէ մարթ նովին յստակութեամբ 'ի վեր բերել : Բայց թէսկտ և այսու բարոյական համեմատութեանցն նուազի առ մեզ յայանութիւն քան զքանակին, զի ոչ նովին յստակութեամբ 'ի ծանօթութիւն գան, այլ ոչ եթէ սրկասէ ստուգութիւն նոցին. վասն զի նոյնպէս յանհնարութեան օրէնս են հիմնեալ. և տեսաք վերագոյն զի յոյժ զանազանեալ են 'ի միմեանց յայանութիւն և ստուգութիւն :

Յուցեալ ցայս վայր զազգ ազգ հմտութեանցս, և յայտնի կոցուցեալ զայլ և այլ կշիռ հաւանութեան նոցա կամ ստուգութեան, բեր այսուհետև տեսուք զիարդ ստանամք զնոսա : Եւ քանզի 'ի նոցանէ է ինչ որ մերով գիտողութեամբ գտանեմք, և է որ աշակերտաբար յայլմէ ուսանիմք, արժան է յայտնի ցուցանել զչաւիղսն ընդ որ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս ժամանեմք 'ի գիւտ ճշգրիտ և անվրէպ հմտութեանց :

ՊՐԱԿ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԶՈՐ ՄԵԶԷՆ ՍՏԱՆԱՄՔ,
ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՍԱՀՄԱՆՔ ԳԻՏՈՒ
ԹԵԱՆՑ .

Քանզի հմտութիւնք, որպէս ասացաք, կամ գոյութեան էից են, կամ հանգամանաց նոյնն և կամ համեմատութեանց, և գոյից կէսք աննիւթականք են և կէսք նիւթականք, ապա 'ի խնդիր աստ գիւտի հմտութեանցն՝ վասն առաւել յստակութեան ճառեսցուք նախ զհմտութեանց էութեան և հանգամանաց աննիւթ գոյից, երկրորդ զնիւթականացն, երրորդ զհամեմատութեանցն . ուր գէպ և սարապ առեալ նշանակեսցուք զգլխաւոր սահմանս երևելի գիտութեանց որ յայնս սարապին :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆ
ԳԱՄԱՆԱՑ ԱՆՆԻԹ ԳՈՅԻՑ .

Հմտութիւն գոյութեան և հանգամանաց աննիւթական գոյացութեանց յատուկ ենթակայ է բնազանցութեան . և մեք ոչ շատ ընդարձակեսցուք յայս . զի այսր ոճոյ քննութեան՝ է ինչ զոր յառաջագոյն հատուցաք, և է որ յիւրում աեղւոջն ցուցեալ է ընդարձակ : Զի որպէս ասացաքս յերես 118, 'ի ճանաչել զգոյութիւն հոգւոյ մերոյ շատ է զգացումն ինչ և եթ գիտել յանձինս : Իսկ 'ի հմտութիւն զօրութեանց և ներգործութեանց հոգւոյ չպահանջի, բայց մտադիր

քննութիւն ամենայնի որ կրի յանձինս մեր՝ յորժամ հոգին զգայ, մտածէ, ճանաչէ, յիշէ, կամի և գործէ ինչ ՚ի ներքս յինքեան կամ արատքոյ իւր, որպէս յառաջին պրակին մասամբ նշանակեցաք, և ընդարձակագոյն տեսցի ՚ի վերլուծութեան նոցին, զոր հոգեբանութեան է առնել:

Միայն երկու զգուշութիւնք պիտին առ այդ. Է. յորժամ մեք մեզոյն զմենջ մտածեմք, քանզի հմտութիւնք յայնժամ ՚ի ներքին զգայութենէ քան, պարտ է առաջի ունել միշտ զիմաստուն խրատան Քոնսոլյէտքայ՝ որ վասն յայանութեան զգայութեան. այն թէ ցնորք մտաց և յոյզք շարժմանց և մտահաճութիւնք մի մոլորեցուսցեն զմեզ՝ գոյացուցանել ՚ի մեզ զայն ինչ որ չիք, և մի զոր ինչ էն արդեամբք՝ թաքուսցեն կամ այլայլեացեն և խանդարեացեն: Առ ՚ի չգոյէ այսր զգուշութեան քանի իրք բնածինք հաշուեցան՝ որ ստացականք էին, քանիք վեցերորդ իմն զգայութեան ծնունդք, բարոյական զգայութեան, ազդեցութեան բնութեան, որոց չիք ուրեք էութիւն. և մեք ինքնին քանիցս անգամ յերևոյթ ցնորս մտաց գանգաչելով զգալ կարծեմք զոր ոչն զգամք, և կուրացեալք յախտից և ՚ի խարէութենէ մտաց՝ համարիմք գործել յայս ինչ պէտս, ուր արդեամբք յայլ ինչ ելանէ գործն:

Է. Որ ինչ ՚ի մեզ ինքեանս գործի, անշուշտ ստուգութիւն է, եթէ զասացեալ զգուշութեամբք ապախտ չառնիցեմք. իսկ որ յայլս ինչ գործիցի, ոչ զնոյն ստուգութիւն ունի. զսոցանէ պատշաճութեամբ միայն կարեմք գատաստան առնել, որ յաճախ պատրէ զմեզ. զի աստ զազատ պատճառաց է ինզիր և ոչ զհարկաւորաց և որ ընդ անփոփոխելի օրինօք իցեն: Վասն որոյ յորժամ յազագս զգացմանց և իմացուածոց, ծանօթութեանց և գաղափարաց զրոյցք լինիցին, զյօժարութեանց և զախորժակաց, զգատմանց և զկարծեաց, զգուշալի է յոյժ չգնել հաստատուն թէ ՚ի նոյն պատճառաց միշտ նոյն գործք ծնանիցին, և թէ զնոյն զգան և գատին այլք զոր և մեքս յայս ինչ կամ յայն գէպս: Որ զայլս յանձնէ չափել

սովոր իցէ յայսպիսիս, դիւրաւ բազում սխալէ:

ՁԱստուծոյ էութենէն և զյասկութեանցն ոչինչ ունիմք աւանդել աստանօր, զի բնական աստուածաբանութեան պահեսցի: **Այլ** և ոչ ըզհրեշտակաց, զի զնոցին հմտութիւն 'ի յայտնեալ աստուածաբանութենէն խնդրելի է: Իսկ յաղագս անբանիցն հոգւոյ ասասցի ինչ կարճաբոսս 'ի հոգեբանութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆԻՔ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆ
ԳԱՄԱՆԱՅ ՆՒՒԹԱԿԱՆ ԳՈՅՈՒՅ .

Օրր օրինակ բնազանցութիւն 'ի հոգեղէնան պարապէ, նոյնպէս բնախօսութիւն 'ի զգալիս . բայց քանզի ազգ և ազգ են զգալեաց, և պէսպէս որ զնոցանէն քննութիւնք, նմին իրի և բնախօսութիւն 'ի մասունս մասունս հասանի զանազանեալս անուամբ, զորոց 'ի դէպ է տալ 'ի հարեանցի վեր 'ի վերոյ ինչ տեսութիւն՝ մինչև զկարգ բանիս յառաջ մատուցեալ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏԿԵՐ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ
ՁԳԱԼԵԱՅ .

Գիտութիւնք որ 'ի զգալեաց քննութիւն լի նին պարապ, ամենեցուն նոցա առ հասարակ, որպէս այժմս իսկ ասացաք, հակիրճ անուն կոչի բնախօսութիւն, բնադիտութիւն, բնազննութիւն, որ է գիտութիւն զգալի և տարրեղէն բնութեան:

Սակայն ք, է զի զաիեղերս ամենայն միահաս զոն քննէ, զսկիզբն նորա, զկարգ և զբաժանումն

մասանցն , զօրէնս որովք վարի , զտարերսն յորոց կազմեալ կայ , և այս կոչի տիեզերաբանութիւն . և է զի քննէ զՀասարակաց Հանդամանս ամենայն տարրեղինաց , զտարածութիւն , զերտութիւն , զշարժունն դոլ և զբաժանելի , զգորութիւնս դանդաղութեան , ծանրութեան և ձգողութեան , և որ այլն ևս , և կոչի ընդհանուր բնաստութիւն . և է զի դարձեալ զգգալիս մասն մասն 'ի քնին առնու , և ասի մասնաւոր բնաստութիւն :

Է . 'ի զգալի բնութիւնս է որ երկնաւոր է և է որ երկրաւոր . որ յառաջինսն պարագ բերէ , դիակ զերևոյթսն , չափէ զմեծութիւնսն և զճեռաւորութիւնս , դտանէ զշարժմունսն , և առնուանի աստեղաբաշխութիւն . իսկ որ զերկրորդօքն գայ , պահի նմա Հասարակ անունն բնաստութիւն :

Ը . Յերկրաւոր մարմնոց աստի առաջին քննութեան արժանի նորա են , որ 'ի խառնութիւն այլոց մտանեն , որպէս ջուր , օդ , հուր և հող , որք և նմին իրի ազագաւ չորք տարերք անուանակոչին , թէպէտ և այս տարերք ոչ այնպէս պարզք են և միաբունք՝ որպէս կարծիրառ հնովքն , և ոչ ինքեանք և եթ մտանեն 'ի խառնուածս այլոց մարմնոց :

Արդ մասն բնաստութեան որ զջրոյ ճառէ , կոչի ջրաբանութիւն . և յայսմ դարձեալ ջրակըռութիւն ասի , որ զնորա հարթ հաւասար կըռութիւնն քննէ , ջրաբաշխութիւն՝ որ զշարժումն , և ջրազօրութիւն՝ որ զգորութիւնս նորա յերկաբանչիւր մասին ցուցանէ : Մասն որ զօդոյ ճառէ զննելով զնորա առաձգութիւն , ըզծանրութիւն , և զայլն , ասի օդաբանութիւն . և որ զի նմա երևոյթսն զննէ , որպէս անձրև , ձիւն , կարկուտ , որոտումն , շանթ , հողմ , այլովքն հանդերձ՝ որ օգերևոյթքն անուանին , կոչի երևութաբանութիւն : Մասն որ աւանդէ զբնութենէ ճրոյ , հրաբանութիւն յորջորջի , ընդ որում յոյժ հազորդութիւն ունի ճառն լուսոյ , շփհրութեան և շփհրոյ 27 : Իսկ որ զերկրէ խօսի , այն

երկրաբանութիւնն անուանի, և առանձինն աշխարհագրութիւնն՝ որ զգիրս զանազան մասանց նորա պատմէ, երկրաչափութիւնն՝ որ աւանդէ զօրէնս չափելոյ զայն, թէսպէտ և այժմ՝ առ եւրոպացիս յայս անուն յորջորջի չափաբերութիւնն առհասարակ՝ որ ունի զհամար չափոյ ամենայն տարածութեանց, զի զչափաբերն երկրաչափ ասեն. իսկ որ ուսուցանէ լարաբաժին առնել զերեսս երկրի և կարգել սահմանս գետնոյ, երկրաբաշխութիւնն կոչի:

Կ. Մասնաւոր մարմնոց, որ ՚ի սկսպէս խառնուածոյ տարերց յօգանան, ոմանք գործարանաւորք են և կենսակիրք, միացեալք ընդ սկիզբն ինչ կարող և զօրաւոր ՚ի զգալ և շարժել ինքնօրէն կամակարուց, և սոքա ասին կենդանիք. այլք թէսպէտ գործարանաւորք և կենսուկաք, բայց անգնայուն հարստեալ մնան յերկիր կամ յերեսս ջուրց՝ յօրմէ առնուն սնունդ, զգայազիրկ են և թափուր ՚ի կամական շարժմանէ, և բոյսք և տունկք կոչին. և կէսք անկեալ դնին յերեսս երկրի կամ ընդ հողով, և վրէպք են ՚ի գործարանաց և ՚ի կենաց, ըստ նմին և ՚ի կամակար շարժութեանէ և ՚ի զգայութեանէ, և անուանին հանք:

Այս երեք կարգք կամ դասք միահամուռ կոչին երրեակ ցեղապետութիւնք բնութեան. և ընդ միով միով կան բազում սեռք և յոլով տեսակք և շատ սկսպիսութիւնք, որոց իւրաքանչիւր են առանձին նշանք ընարութեան:

Արդ առաջին գործ բնապատմութեան է ուսուցանել զյատուկ նշանակս իւրաքանչիւր սեռի և տեսակի և սկսպիսութեան, զի յերևել իրիք՝ անդէն ՚ի միտ առցուք զգասն յոր կարգեալն է:

Սակայն բնապատմութեան ըստ իրացն պատմելոյ և զանազան անուանս ետուն նմա: Մասն որոյ ճառք բանից են զկենդանեաց, առ հասարակ անուանի կենդանաբանութիւն. և ՚ի սմա որոշին մասունք, թռչնաբանութիւն՝ որ խօսի զթռչնոց, ձկնաբանութիւն՝ որ զձկանց, խեցեբանութիւն՝ որ զխեցեմորթաց և զժիժմակաց, միջատաբանութիւն՝ որ զմիջատ ճճեաց, և որ ՚ի կարգին: Մասն որոյ

խօսք են 'ի վերայ բուսոց, միաճաղոյն ասի արն-
կաբանութիւն. իսկ ծառաբանութիւն ասի մաս-
նաւորաբար որ ճառէ զճառոց : Եւ և մասն որ
պատմէ համանգամայն զհանածոյից և զբրածոյից
որ 'ի բովուց հատանին. և 'ի զանազան ճառս կո-
տորի, 'ի քարանց, 'ի հրահալից, և որ այլ ևս նո-
րին սակի :

Է. Բայց յոյժ անկատար լինէր բնապատմու-
թիւն, եթէ 'ի քննութիւն միայն պարապէր ար-
տաքին նշանաց իրացն. վասն որոյ և ևս անգր-
յառաջ անցանէ, և խնդրէ գիտել և զներքին կազ-
մածս նոցա, մանաւանդ զգործարանաւոր մարմ-
նոց, այս ինքն զբուսոց և զկենդանեաց, կոչելով
իւր 'ի թիկունս զանգամազննութիւն, և ջանայ
գտանել զբնութիւն և զգործ՝ եթէ զթանձր և
զսերտ և զսեղմ մասանց յորոց կազմին, և եթէ
զհոսանուտ մասանց որ խաղան 'ի նոսա, օգնական
ուենելով զմարմնակազմութեանն հմտութիւն :

Ը. Ծանուցեալ զվերին նշանսն, զներքին գոր-
ծուածս մասանց և զպէտս նոցա, անգր ևս յա-
ռաջագէտ խաղայ բնապատմութիւն, և 'ի ձեռն
տարրալուծութեան հնարի խուզել զտարերս մա-
ծուածոյ մարմնոց. զոր և կատարէ տարրալու-
ծութիւն կամ հրով, որ կոչի ցամաք ճանապարհ,
կամ լուծողականօք՝ որ ասի խոնաւ ճանապարհ.
և նորօք ճգնի քակել խզել զկապսն, որով մա-
սունք զանազան գոյացութեանց սերտեալ և պն-
դեալ կան վակժոյժ լիեալք ընդ միմեանս և կը-
ռուեալք, և ցուցանել ուրոյն ուրոյն զտարերսն՝
յորոց զօգեալ են :

Թ. Սակայն անշահից հետաքրքրութիւն միայն
էր ճանաչել զբնութիւն մարմնոց, եթէ չէր փոյթ
'ի վար արկանել զնոսա 'ի պէտս ինչ կենցաղօ-
գութաս : Արդ զբազումս 'ի նոցանէ 'ի գործ ար-
կանէ բժշկականութիւն յառողջութիւն ցաւոց,
բաց յիւրոց կարգաց՝ 'ի ձեռն առեալ և զանգա-
մազննութիւն և զմարմնակազմութիւն առ 'ի խե-
լամուտ ախտից լինելոյ, և զանկաբանութիւն և
զտարրախուզութիւն բաց յիւրմէ հմտութեանն
'ի պէտս դեղոց՝ զորս տայ դեղարարութեան պատ-

րաստել, որ մասն է տարրախուզութեան : Նա
 և այն գիտութիւն, որ կոչի յատուկ բնագիտու-
 թիւն արհեստից, 'ի կիր ածէ բազում ինչ յայն-
 ցանէ առ 'ի սէտս զանազան արուեստից և ձե-
 ոագիտութեանց, զօրավիգն առեալ զտարրալու-
 ծութիւն, 'ի հալել և 'ի ձուլել զհրահալելիս,
 յասակեգործութիւն, 'ի ներկարարութիւն և
 յայլն . զչարժաբանութիւն կամ զուժաբանու-
 թիւն և զգործեաց հնարաւորութիւն վասն ամե-
 նայն անօթոց և կահից կազմածոց 'ի շարժել
 զմարմինս, ոլորել, քակել, հիւսել, յայլ և այլ
 ձևս և 'ի կերպարանս ածել, և զանկաբանութիւն
 'ի լրումն երկրագործութեան արուեստի՝ որոյ է
 արդիւնաբեր առնել զերկիր 'ի հեթեթանս պա-
 ճարանաց ընտիր ընտիր և յորդառատ բուսոց և
 անկոց :

Այդ աւագիկ է համառօտ բաժանումն գրե-
 թէ ամենայն գլխաւոր և երևելի մասանց՝ յորս
 պարապի բնախօսութիւն, և զանազանութիւն ա-
 նուանց զոր առնու ըստ այլ և այլ գործոյիցն մա-
 սանց : Բայց որով աջողեն նմա գիւտք նորանորք
 յայնմ ամենայնի՝ երկու ինչ է, գիտողութիւն և
 փորձ : Պարզ գիտողութիւն ասի, յորժամ քննեմք
 զերևոյթ ինչ բնական որպէս իւրովի առաջի լի-
 նի մեզ, զոր օրինակ խաւարումն արեգական կամ
 լուսնի . իսկ փորձ կամ փորձութիւն կոչի, յոր-
 ժամ մեք ինքնին դրդեալ յերևան ածեմք զգործն
 'ի քննել, որպէս առնի 'ի շնչելոյզ և 'ի շփհրա-
 կան անօթս գործեաց : Սակայն առ 'ի գիտողու-
 թեամբ և փորձով հասանել հաւաստի և աներ-
 կեան հմտութեանց գոյութեան և հանգամանաց
 էիցս՝ բազում զգուշութիւն պիտոյ է, զոր յա-
 ռաջիկայսդ նշանակեսցուք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿԱՐԵՒՈՐ ԽՐԱՏԻ ԱՌ ՈՒՂԻՂ ՃԱՆԱ
ՉԵԼՈՅ ԶԲԵՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶՅԱՏԿՈՒ
ԹԻՒՆՍ ՄԱՐՄԵՈՅ .

Նախ զպալի ստուգութիւն բնութեան և յառկութեանց իրաց հարկ է նախ քննիչ զգայարանացն առողջս լինել և բարեկազմս, կալ ՚ի հանդէպ դիրս և ՚ի չափ հասողութեան իրին, և զօճառս կարևոր գործեաց և անօթոց առ ընթերունել ՚ի պէտս : Որոյ վատեալ են աչք կամ անհրահանգ ականջք և ծանրալուր, ուղիղ զձեռոց, զգունոց և զձայնից գատաստան առնել ոչ ունի : Կարճատես ինչ որ է, զկարի հեռաւորսն աղօտ նշմարէ, և թէ սրակն որ՝ զլոյժ մերձակայսն . քան զի յերկոսին խառն ՚ի խուռն նկարին կերպարանք իրաց ՚ի ցանցակերպ միզն աչաց . վասն որոյ զկայս տարակացութեան իրին պարտ է պատշաճել աչաց իւրաքանչիւր, կամ ուղղել դողաւոր ապա կեօք զթերութիւն կարճատեսին, և զսրահայեցին կորնթարդիւք : Մանրիկ իրք և քաջ ՚ի բաց հեռաւորքն՝ սրատեսաց անգամ աներևոյթք են մերկ աչաց . ապա վասն առաջնոցն խոշորացուցի պէտք են, և վասն երկրորդացն՝ գիտականց : Են հանգամանք՝ յորոյ հասողութիւն պիտի նրբութիւն ինչ զգայարանաց, զոր կրթութեան և եթ է տալ . քիմք սովորեալք ՚ի համադամս խահից ամբելոց և շնաշխարհիկ գիներաց անուշից՝ խարել գիտէ ՚ի ճաշակսն անսոր զանազանութիւնս, յոր անկիրթ ճաշակելիք չժամանեն . ներհուն լսելիք իմանան և զգուզնաքեայ խանգարս ոլորակաց երաժշտական հնչմանց, զոր այլ որ ճանաչել ոչ ունի . կորն առ հարկի շոշափելեօքն միշտ վարելոյ՝ յայնպիսի ընարութիւն ուսանի, յոր ոչ որ հասանէ . զնոյն իմա և յայլս :

Ք. Պարտ է քննել զիրն ամենայն զգայութեամբ

որոց զննի, և միով զմիւսոյն սխալանսն ուղղել: Թի կիսամուկս 'ի ջուր՝ բեկեալ կամ կոր երևի աչաց, և 'ի ձեռին զննելոյ գտանի անվթար և շիտակ: Անգրէն գարձ ձայնից արձագանգաց երբեմն ընդ աջմէ թուեցուցանէ զձայնատուն, և աչք գտանեն զնա 'ի ձախմէ: Հոտոտելիք բազում անգամ անախորժ ինչ լինելոյ կարծիս տան կերակրոյն, զոր ապա քիմք համեղ գտանեն:

Գ. Չէ պարտ մի անգամ միայն հայել յիրն և ըստ միոյ և եթ գիմաց, այլ բազում անգամ և դիմակս դիմակս չրջելով, և ըստ կարի յամենայն իսկ 'ի դէպս: Միադիմի տեսեալ, բազում անգամ երևի այսպիսի ինչ, որ ապա այլազգ գտանի ըստ միւսոյ կողման հայեցեալ: Եգեալ 'ի տեղի ուրեք յայս նիչ դէպս, կից կամ հուսլ այն ինչ իրի, տայ այնպիսի երևոյթ՝ զորոյ զհակառակն իմանամք ամենևին յայլում տեղուջ, յայլ դէպս և առ այլ իրօք: Լուսոյ պայծառութիւն շատ թէ սակաւ պարեկ զաչս. հեռաւորութիւն մեծ կամ փոքր փոփոխէ զտեսիլս. օդ ծանր թէ աւելի թէ պակաս, ջերմութիւն և ցրտութիւն, չորութիւն և խոնաւութիւն, սաստիկ կամ նուազ շփհրութիւն մթնոլորտի յայանի զանազանութիւնս ածեն 'ի մի և նոյն իրս: Չայս ամենայն պարտ է ճշգիւ գտակաւ դէպուդէպ 'ի համար արկանեւ, մանաւանդ 'ի կարևոր և 'ի նուրբ դիտողութիւնս և 'ի փորձս. յայս պէտս են զանազան կահք և գործիք 'ի հաշուել զասացեալ փոփոխմունս, որպէս ծանրաչափ, ջերմաչափ, խոնաւաչափ, շրջհրաչափ, և այլ անօթք:

Դ. Չև 'ի դիտողութիւնս և 'ի փորձս ձեռնարկեալ, քննեացին և ընտրեացին նախ որ 'ի դիւտ խնդրոյն վաղագոյն հասուցանեն: Ճշմարտութեան դիւտ, ասէ Բերգման, ոչ 'ի յաճախութենէ ինչ փորձից է, այլ 'ի հանգամանաց նոցին. և խուռն վայրապար դիտողութեանց և փորձից փոխանակ 'ի լոյս զիրն հանելոյ, բազում այն է զի առաւել ևս 'ի մասլ ընկենու:

Ե. Առ ուղիղ և անվրէպ ածելոյ զհետևութիւնսն 'ի դիտողութեանց անտի և 'ի փորձոց,

յամենայնէ որ խառնակէ ինչ կամ այլայլէ զնո-
սա արժան է զգոյշ լինել: Վասն որոյ ընտրանաւ
առջին կատարեալքն 'ի գործիս, և զեպեղեսցին
պատշաճ պայմանաւ. ընտրեսցի տեղի պատեհ և
դէպ ժամանակ. 'ի բաց տարցի ամենայն ինչ որ
չտայ քննելի իրին ըստ իւրում բնութեանն ե-
րևել, կամ զյատուկան իւր ցուցանել զարդասիս:

Է. 'Ի դիտողութիւնս և 'ի փորձս որ նուրբ ի-
ցեն և անօր, կամ տաժանելի և դժուարին, կամ
որոց ելք անստոյգ իցեն և երկբայելի, մի որ ար-
մենակին յանձնապաստան լինիցի, որչափ և ճար-
տար որ իցէ. այլ կոչել և զայլս յօգնութիւն, 'ի
լուր 'ի տես և 'ի զնին իրացն: Ա՛չ ապաքէն բա-
զում անգամ և ճարտարք 'ի բնազննաց խաբեցան
'ի պատիր երևութից. ո՛չ ապաքէն թեթև ինչ
անզգուշութիւն այլազգ իմն ելս ետ առաջիկայ
իրացն արտաքոյ ճշմարտութեան:

Ը. Չհանգամանս և զդէպս իւրաքանչիւր դի-
տողութեան և փորձոյ և զոր անախ հետևանք մե-
ծաւ խնամով նշանակելի է, առ 'ի համեմատել
զնոսա ընդ հանգամանս և ընդ հետևութիւնս ան-
ցեալ և ապառնի դիտողութեանց և փորձոց:

Թ. Յետ այսր ամենայնի զգուշութեան տակա-
ւին բազում աջալըջութեամբ կալ և չափաւորու-
թեամբ 'ի հանելն զհետևութիւնս յիրաց անախ
եղելոց. մի ինչ ստոյգ առ դնել, մինչև հաւաս-
տեալ մեզ և այլոց 'ի բազմապատիկ անփոփոխ և
միօրինակ դիտողութեանց և փորձից: Ար ինչ 'ի
մի կամ յերկու իրս միայն գտանի, չէ օրէն ար-
մենայն նոյնպիսեաց հասարակ գրել, եթէ ոչ այն-
չափ բազում իցեն օրինակքն և միաբանք, մինչև
ըստ պատշաճութեան դատել արգարապէս թէ
և այլոց ևս 'ի դէպ իցէ: 'Ի մեկնել զեղեալսն մի
ինքնահնար ինչ ստեղծցի վարկած, որ ոչ հարժա-
յարմար պատշաճեցի բոլոր իրացն:

Ս. Եւ քանզի վարկածք յոր միեցաւ ճառ բա-
նիս՝ յոյժ 'ի պէտս են բնախօսութեան, և ծանր
խոչ 'ի դիւտ ճշմարտութեան, մանաւանդ թէ
և ծանրագոյն որ 'ի նոցանէն պատճառս առնուն
վրիպակք՝ եթէ ոչ ըստ պատշաճի որ նորք վա-

րեսցի, վայելէ կարգել վասն նոցա յօդուած աւանձին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱՐԿԱԾՔ.

'Ի բնական երևութից զսակաւուց գիտեմք տիրապէս զստաճառսն. վասն որոյ հարկիմք սակաւ 'ի գուշակութիւնս և 'ի վարկածս տալախնել:

Վարկած է՝ այսպիսի ինչ համարել զիմն. և 'ի բնախօսութեան վարկած առնել ոչ այլ ինչ է, բայց գնել թէ այս գործ յայս պատճառէ և այսու օրինակաւ յառաջ գայ:

Երեք են գլխաւոր պատճառք վարկածից. մի՛ զի ուղղիչ միայն լինիցին և առաջնորդ որոց հանդերձեալն եմք առնել գիտողութեանց և փորձից. երկրորդ՝ զի առաւել իմն յայտնի տեսութիւն առաջի արարեալ, տացուք գոնէ հաւանական մեկնութիւն գործոցն, զորոց զբուն պատճառսն անկարանամք ցուցանել. երրորդ՝ զի հաւաստի գըսցուք զբուն պատճառս առաջիկայ արգասեացն, կամ գէթ յայտնել ճշգրտիւ զօրինակ լինելութեան իրացն:

'Ի պէտս առաջնոցն որ և է վարկած բաւական է, միայն թէ չիցէ յայտնապէս անտեղի և անհնարին. ըստ չափոյ համեմատութեան իւրոյ ընդ նախած անօթ գործոց՝ նոյնչափ և օգտակարագոյն եղիցի. և լաւ ևս առաջնորդեսցէ յայնժամ և տարցի յառաջիկայսն՝ յորս հեաազօտել կամք իցեն: Տեսանեմք, օրինակ իմն, զի մարմին ինչ թէթև և փոքրիկ 'ի մէջ երկուց մարմնոց՝ որոց մին շփհրացեալ է և միւսն ոչ, երբ առ մին երբ առ միւսն ընթանայ: Գնեմ վարկած այսպիսի, թէ շփհուրն իբրև զայլ հոսանուտս ծաւալել բնաւորեալ է և կշռութեան 'ի խնդիր լինել. և վասն այնորիկ մարմինն փոքր և թէթև մերթ առ շփհրացեալն մատչի առնուլ անտի զառատացեալ հուրն, և

մերթ առ ոչ շփհրացեալն, առ 'ի մասնմուտ և հաւատասարորդ իւր զայն առնելոյ: Իսկ այլ որ անդուստ վարկանի, թէ շփհուրն կրկին հոսանուտ իցէ իբրև զկրկին ինչ ուղիս, որ մին 'ի շփհրացեալ մարմնոյն ելանիցէ, միւսն յոչ շփհրացելոյն. և մարմինն փոքր և թեթև 'ի միջի անդ մղիցի և վարիցի այսր անդր 'ի միոյ 'ի միւս ուղիս²⁸: Իւրաքանչիւր որ 'ի մէնջ ըստ իւրահնար վարկածին կարգէ զգիտողութիւնս իւր և զփորձս, տեսանել թէ այլ երևոյթք շփհրութեան համեմատ ելանեն նմա, եթէ ընդ հակառակս: Մինչև ցայս վայր երկոքեան վարկածքն բարի են և օգտակար. և յայնժամ միայն յանպիտանութիւն և 'ի վնասակարութիւն հատանին, եթէ գտեալ ուրուք 'ի մէնջ երևոյթս հակառակս յայննապէս իւրում վարկածին, տակաւին 'ի նմին յամուտեալ կայցէ: Եւ զի սովոր է այդ պատահել յորժամ յառաջ քան զճմարտելն հարկանիմք յոյժ 'ի ստեղծեալ մերում վարկածին, նմին իրի մինչև է գտեալ հաստատուն և անկասկած հաւաստիս ճմարտութեան նորա, որքան հնար է պարտիմք անխաիր կալ առ այն և անաչառ:

'Ի պէտս երկրորդ պատճառին ոչ է բաւական հնարաւոր միայն լինել վարկածին, այլ այնու հետ պարտի և նմանակ ինչ ճմարտի լինել և հաւանական, մանաւանդ յստակ տեսութեամբ յանդիման առնել զայն՝ զորոյ մեկնութենէն բուռն հարեալ իցէ: Այցի մեզ օրինակ մեկնաբանել զդործուած զգայութեանց և զկամաւոր շարժմանց: Գիտեմք թէ 'ի դրուստ ազգմանց առ 'ի զարթուցանել զգացումն 'ի հոգին՝ հարկ է անցանել ընդ ջիւնն 'ի խելս. գիտեմք ևս, զի իբրև կամի հոգին շարժել զոտն կամ զձեռն՝ պարտ է գրգիռառնուլ զնոքերացն կամ խաղճմանց, զի ձգտեալ ընդարձակեացին և կծկեալ ամփոփեացին. բայց զհանգամանս իրին լինելոյ ոչ գիտեմք: Արդ վարկցուք թէ ջիւք խողովակք իցեն կամ ցնցուղք, և 'ի միջի լի նուրբ ինչ հեղանիւթ հոսանուտ, զոր անուանեսցուք հիւթ ջլային կամ կենդանական ոգիք և շունչք: Յայտ է ըստ այսմ վարկա

ծի . թէ 'ի շօշափել ջլին՝ հեղանիւթն որ 'ի նմա
 վասն միայարութեան մասանցն մեծաւ արագու-
 թեամբ տանի հասուցանէ 'ի խելան զազգեցեալ
 շարժումնն . յայտ է նոյնպէս , թէ 'ի կամել հո-
 դւոյն շարժել զոտն կամ զձեռն , կարող է՝ ընդ
 ջիւնն որ սփռեալ կան ընդ ամենայն դնդերսն՝ ար-
 ձակել անդր չափով ինչ կենդանական ոգիս , որոց
 ճապաղեալ 'ի դնդերսն՝ միօն տան և գրգիռ ար-
 կանեն թելիցն , կտեն , խթեն , պարզեն և գե-
 լուն : Մնայ միայն տեսանել թէ գո՞ն ստոյգ այս-
 պիսի ոգիք . խոստովանելի է , զի որ մինչև ցայժմ
 գիտողութիւնք՝ չգտին ինչ նշան աներկբայ , ոչ
 խողովակաց 'ի ջիւնն լինելոյ , և ոչ հեղանիւթից
 ընդ վառսն և ընդ ուրգսն խաղալոյ . սակայն
 գէթ հաւանեցուցանէ այն , զի 'ի պրկել կաշկան-
 դել միոյ ուրուք 'ի ջլաց , մասն որ 'ի ներքոյ պրկո-
 ցին՝ ոչինչ երևի զգալ , և ոչ ևս հպատակէ 'ի կա-
 տարումն կամաւոր շարժմանց , թէ և ջիւն գեռ
 ողջ իցէ և անարատ . զոր այլով իւրք չէ հնար
 ուղիղ մեկնաբանել , բայց զի գելոցն 'ի պնդան
 արկեալ հատանէ զկցորդութիւն և զհամարձակ
 ընթացս կենդանական շնչոցն , որ տանին 'ի խելան
 զարտաքուստ ազգմունս , և անգրէն գան իջանեն
 'ի դրդել քրքրել զդնդերսն : Եւ քանզի գոյու-
 թիւն շնչոցն կամ ջլային հիւթոյն ոչ է անհնա-
 րաւոր ինչ , նա աւանիկ հաւանելի իսկ թուի .
 այն զի և այս վարկած լաւ ևս քան զայլան ցու-
 ցանէ զկազմութիւն հնարաւորութեան զգայու-
 թեանցն և կամական շարժմանց . ապա գէթ առ
 ժամանակ մի և առանց պնդելոյ իբրև 'ի ճշմար-
 տի վերայ՝ մարդ է ունել զայս վարկած մինչև լա-
 ւագոյնն 'ի յայտ եկեացէ : Ասեմ չյամսուել ընդ
 ճշմարտութիւն մեկնութեանն , վասն զի առ այդ
 հարկ է նախ քան զամենայն հաւաստել անշուշտ
 զգոյութիւն կենդանական ոգւոցն :

'Ի համար երրորդ պիտոյիցն , որ է տալ զբուն
 պատճառս առաջի եգեալ երևութիցն , ոչ է շատ
 զկերպարանս միայն ճշմարտութեան ունել վար-
 կածին , և դիւրահաս առնել զերևոյթսն , այլ և
 բովանդակ 'ի նոյնս յարմարեացի , և ամենայն ե-

րևոյթք զնոյն հաստատեսցեն : Այսպիսի է, յօրինակի պէսս, վարկածն նեւոնեան ձգողութեան կամ ծանրողութեան 'ի մեկնել զչքջագայութիւնս մուրակաց : Արկանի 'Աւան, [ձէ մուրակք 'ի ճախրելն վարին համանգամոյն յերկուց զօրութեանց, ընկեցման՝ որով խուսեն 'ի միջակիակ շարժմանն, զոր և վասն այնորիկ միջատոյս կոչէ, և հակման՝ որ անդադար մղէ զնոսս 'ի միջակէտ անդր, զոր և նմին իրի անուանէ միջաձիգ կամ միջահակ : 'Կ խառնելոյ կրկին զօրութեանցս՝ կարծէ նա [ձէ շքանակին երկրորդական և կրասեր մուրակք շուրջ զաւագ գլխաւորօքն, և գրէ խաւորքն զարեգակամբ : Աւ այս վարկած այնպէս ճշմարտեալ է յիմ մասեկաբաշխական գիտողութեանց, զի չիք և ոչ մի՝ որ նմա ընդդէմ ելանիցէ, այլ մանաւանդ ևս առաւել հաստատեն զայն 29 : Այսպիսի է և փրանկլինեան վարկածն, [ձէ բնութիւն շանթի նոյն իցէ ընդ շփհրոյն. զի արդեամբք ականին 'ի նմա ամենայն արգասիք շփհրոյն, որ 'ի փոքու տպացուցանէ 'ի շփհրականն անօթի զայն ամենայն գործս, զորս շանթն առաւելագոյն ներգործէ ըստ սաստիկ եղելոյ 'ի 'ի նմա շփհրոյն :

Յորժամ վարկածք այսպէս կատարեալ յարմարութեամբ պատշաճին ընդ ամենայն երևոյթս ի բացն, և ոան լիով զամենայն պատճառս նոցուն, հաստատութիւն առնուն և անցանեն 'ի կարգ բնական և զգալի ճշմարտութեանց :

Յասացելոցս ցայս վայր յայանի են զգուշութիւնք վարկածից . յուզդէլ և եթ զգիտողութիւնս և զփորձս՝ ամենայն վարկած բաւական է, եթէ միայն չիցէ անհնարին. բայց մի ինչ կառուցի յայնր հիման վերայ, մինչև գիտողութիւնք և փորձք կացուցեն զայն կամ 'ի սպառքակեսցեն : Աս 'ի յատակել զխրթին երևոյթս ընարեսցի վարկած ոչ լոկ կարելի միայն, այլ և որ հաւանականն իցէ ճշմարտութեան կերպարանօք, և սրարզ մեկնիցէ զայնս. բայց և 'ի վերայ այսր մի երբէք պնդէլ, [ձէ արդիւնքն յիրաւի ըստ վարկանելոյն նոյնպէս և լինիցին՝ և 'ի նմին պատ-

Ճառէ, մինչև այլուստ հաւաստեացի: Իսկ ուր
 խնդիրք իցեն զտիրապէս պատճառսն ցուցանել
 զհանդամանաց եղելութեան առաջիկայ իրացն,
 ոչ զկերպարանս միայն ճշմարտութեան ունիցի
 վարկածն, այլ և ճշմարտ եղիցի, իմա ամենևին
 համեմատ երևութիցն, և բաւական ՚ի մեկնել զա-
 մենեսին մի առ մի, առանց ինչ ՚ի բաց հանելոյ
 կամ հակառակ գտանելոյ: Իսկ եթէ ՚ի վերայ
 օրինակի իրացն ցուցակութեան՝ և զբուն պատ-
 ճառս իրացն պահանջիցիմք, հարկ է ևս ցուցա-
 նել ուղղակի, թէ արդիւնքն հաւաստեալ ՚ի վար-
 կեալ պատճառէ անտի յառաջ գան, կամ թէ
 չմարթեն բնաւ յայլմէ իմեքէ լինել 30:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

Ի ԴԻՊԱՅ ԳԻՒՏԻՐ.

Ընդունմք ՚ի գիւտից բնականաց, և բազմա-
 գոյնք ՚ի կարևորաց՝ գիտութեան քան ճարտա-
 բութեան բնազննաց են ծնունդք, օրինակ իմն
 բեւեռացուցին, հրացան փոշոյն, գիտականց և
 այլոց նմանեաց: Բայց գիտելի այն է, զի ՚ի գի-
 պաց արգասիք անպտուղ մնան, կամ վաղվազակի
 ՚ի մոռացոնս դառնան, եթէ չգտանիցի ոք ակն
 նրբազնին՝ արժանապէս կշռել զոյնոսիկ, անցա-
 նել կորովութեամբ ՚ի պատճառսն և ՚ի հետեւու-
 թիւնսն, և ՚ի պէտս ինչ կարևոր պատշաճից ՚ի
 գործ արկանել: Ի նանիր երևումն էր անշարժ
 ուղղութեան խանդութեանց ասղանն ՚ի բեւեռն
 կոյս, եթէ ամալփիացին Փլարիոս Ճոյեա չէր ի-
 մաստութեամբ ուշ կալեալ՝ ամել զայն ՚ի պէտս
 նաւարկութեան: Պատահական վառումն և բով-
 բիւն խառնուածոյ բորակի, ծծմբոյ և փոշոյ
 ամխոյ՝ անցաւոր ինչ երևոյթ թուէր, եթէ անգ-
 զիացին Հագգեր Պէքքն և որ յետ նորուն՝ չէին
 նշմարեալ զպիտանութիւն նորա ՚ի հնարաւորու-
 թիւն նորոյ պատերազմական արուեստի: Մեր-

ձաւորութիւն և յստակութիւն պատկերի իրին
 երևելոյ ընդ կրկին ոսպնածն ապակիս՝ գողաւոր
 և կորնթարդ, առաջի երկուց մանկանց հօլան-
 դացուց, որ նախկին եղէն 'ի տեսանել զայն, առ-
 ժամայն ինչ խաղալիկ արդեօք թուէր, եթէ զար-
 մանք իրացն չէր դրդեալ զնոսս զգացուցանել հօր
 իւրեանց ³¹, և համբաւն հնչեալ յԽտալիս չէր
 զարթուցեալ զԳալիլէոս կազմել նովաւ գործի
 ինչ, մերձեցուցանել զերկնաւոր մարմինսն, և տե-
 սանել անդ զլուսնի գէզս և խոխոմս և առապարս,
 զաեսիլս արուսեկի, զարբանեակս կամ՝ զլուսինս
 Լուսնթագի, և զարեգական բիծս և զարածս և
 զխայտուցս: Եւ գիւտ զուգամանակ երթևեկի
 ժամաչափ ճօճանին, որ օգնեաց 'ի չափել զան-
 կումն մարմնոց և 'ի հաստատել զօրէնս ծանրու-
 թեան, զառաջինն 'ի յայտ եկն 'ի ճօճելոյ լապ-
 տերի ըստ պատահման գիտեալ 'ի Գալիլէոսէ:

Բաժանումն ճառագայթից լուսոյ յեօթն գրէ
 խաւոր գոյնս ոչ 'ի գիւտ գայր՝ Սևտոնի՝ եթէ չէր
 նորա ական գիպեալ երկայնել լուսաւոր պատ-
 կերի ճառագայթին ճայթուելոյ 'ի սենեակ մի
 մթին ընդ մէջ եռանդէմ՝ շերտածն հատուածա-
 կողմ ապակւոյ: Եւ ո՞ այն իցէ արդեօք որ առաջ-
 նորդեաց ասնս մեծի 'ի գիւտ տիեզերական ծան-
 րողութեան և կարգի յօրինուածոյ աշխարհիս .
 ինչոր մի անկեալ 'ի գլուխ նորա՝ մինչդեռ զգնայր
 երկնունն 'ի լուսնակի յիւրում գրախտին: Յաւն
 զոր կրեաց, արկ 'ի միտ նորա զայս խորհուրդ նո-
 րանչան, բամ զինչ արդեօք լինէր եթէ անկեալ
 էր 'ի գլուխ իմ լուսինն: Այս նոր և չքնաղ
 մտածութիւն, որ ոչինչ աւելի քան զժողով մի թե-
 թև շարժէր յայլս, առնմա 'ի ծանր և 'ի կարևոր
 ինդիր փոխեցաւ, և արկ 'ի սիրտ նորա քննել՝ մի
 թէ և լուսին ըստ օրինակի այլոց երկրաւոր մարմ-
 նոց ոչ հակեալ ծանրանայցէ յերկիր, եգիտ զի այն-
 սէս է՝ ճշմարտիւ . աստի 'ի կարծիս եղև, թէ գու-
 ցէ և երկիր և այլ մոլորակք և գիսաւորք հակիցին
 դէպ յարեգակն . հաշիւք և գիտողութիւնք ստու-
 դեցին զկարծիսն . և այսպէս մի ըստ միջէ գիտ և
 հաստատեաց զօրէնս մեծի կարգի գրից տիեզերաց:

Սահայն քանի լաստերը ճօճեցան յառաջ քան զժամանակն Գալիլէի, և քանի երկայնեալ պատկերք երևու թացան, և քանի ինձորք անկան նախ քան զհարկանել գագաթան՝ Նևտոնի: Ապա սատահական ինչ երևոյ թ չէ ինքնին բաւական՝ գիւտս յառաջ ածել. սկիզբն է այն և կամ աւել առաջին տարր, այլ ինքնին անարգասաւոր՝ էթէ չդուցէ որ խուզարկու լինել գիտիցէ պատճառացն և նախատես հեակու թեանցն, և ՚ի վարարկանել զայն առ ՚ի դուրս բերելոյ այլ ևս արգասիս, կամ առ զօրէնս ինչ բնութեան կարևորս սահմանելոյ: Այս կնիք է և դրոշմ և արժանք հնարագէտ հանճարոյն. գիւտ՝ թէպէտ դուզնաքեայ թէպէտ պատահական, չէ երբէք անձննգական ՚ի նորին ձեռս. գիտէ նոյնժամայն յամենայն կուսէ հայել յիրն որ ըստ գիպաց առաջի սլատահէ. և հեռաւոր անգամ համեմատութիւնք չանցանեն զերեսօք նորա վրիպեալք և անտեսալք յաչաց. ՚ի միօջէ իրէ բիւր իմն նորանոր արգասիս գիտէ յերևան ածել, և անդէն ՚ի գործ մեկնութեան հարիւր և հազար անյայտ երևութից արկանել զօրէնան, զոր աջողեցան գտանել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆՑ.

Հատուցեալ որ ինչ յաղագս գոյութեան էից և նոցին հանգամանցն էր բան, անցանեմք ՚ի համեմատութիւնս նոցուն, կարճառօտս հատանելով զօրէն քննութեան և գիւտի համեմատութեանց նոյնութեան և նմանութեան, զքանակի՝ յորում է ոչ միայն մեծութիւն և թիւ, այլ և միջոց, ժամանակ և շարժումն. զպատճառի և գործոյ՝ ընդ որով կայ ընտանութիւն և ներհակութիւն. և հուսկ վերջին զպարտականութեան:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Այս 'ի գատեւ զնոյնութիւն իրի և զյարա-
կայութիւն հանգամանաց նորա, չէ օրէն՝ մանա-
ւանդ 'ի կարևորս և 'ի դժուարինս, կարի վստա-
հել 'ի վկայութիւն յիշողութեան և եթ, որ ինք-
նին միայն անհաւատարիմ է յոյժ. այլ և զգուշա-
ւոր տեղեկութեանց պէտք են՝ ոչ զյատկու-
թեանց միայն երևելոց յիրի անդ, այլ և զգի-
սպացն յորս դռանի. որպէս զի բազդատեսցուք
ընդ այլ գիտողութիւնս, թէ եդեալ զնա միւսան-
գամ 'ի նոյն դէպս՝ ցուցանիցէ արդեօք զնոյն յատ-
կութիւնս. քանզի 'ի փոփոխել գիտպացն, մարթի
նոյն լինել՝ և այլայլ ինչ երևել, որպէս և ընդ
հակառակն այլազգ ինչ լինել՝ և նոյն երևել:

Չնոյն զգուշութիւն արժան է ունել 'ի դէպսն՝
և յորժամ կամիցիմք բարւոք ընտրել զնմանու-
թիւն երկուց կամ յոլով իրաց. զի 'ի գիտպացն
փոփոխել՝ և կարի քաջ նմանագոյնքն անմանք
թուին, և ընդ հակառակս: Եւ քանզի բազում
են նմանութեան համեմատութիւնք, յամենայն
կուսէ գիտելի է զիրն, գիտել թէ 'ի քանի և յոր
յատկութիւնս նմանեն միմեանց, և ըստ թուոյ
նոցա ընտրել և զնմանութեանն սլայման:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՆԱԿ .

Համեմատութիւնք քանակի, յորս՝ թէ ան-
նիւթարար առցին, որպէս ասացաք, ոչ միայն
մեծութիւն և թիւ տեղի ունին, այլ և միջոց և
ժամանակ և շարժումն, կազմեն զստուգագոյնն 'ի
քնական գիտութիւնս՝ զլափարեբութիւն:

Չափաբերացն զքանակէն խոյզ և քնին՝ առաւել 'ի հաւասարութիւն կամ յանհաւասարութիւն նոցա բերի. քանզի և համեմատութիւն ոչ այլ ինչ է՝ որպէս տեսցուք՝ բայց հաւասարութիւն երկուց բանից. և բան 'ի մէջ քանակաց ոչինչ այլ է, քան թէ համեմատութիւն հաւասարութեան կամ անհաւասարութեան նոցա: Իսկ զհաւասարութիւն կամ զանհաւասարութիւն երկուց քանակաց՝ է զի ճիշդ գտանեմք հասարակ չափով, որպէս զերկուց եռանկեանց կամ քառակուսեաց, և այն քանակք կոչին չափակից, և է զի չգտանեմք ճշդիւ առ 'ի չգոյէ հասարակաց չափոյ, և այնք կոչին անչափակից, որպիսի է համեմատութիւն կողման քառակուսւոյ առ արամանկիւնն, և արամագծի բոլորակին առ շրջլապտան:

Արդ չափաբերացն առաջին ջան է հնարել կամ ուսանել զո՞ գտակաւ իմանալոյ զճիշդ համեմատութիւնս չափակից քանակաց, իսկ զանչափակցացն գոնէ զմերձաւոր համեմատութիւնս: Առ այս Արքիմիդէս առաջին հորդեաց ճանապարհ ո՞ճով սպառմանց, ապա Կալալիէրի ո՞ճով անբաժանելեաց, և հուսկ ապա Կլետոն և Լէիբնիտսոս ո՞ճով՝ զոր մին հոսմանց անուանեաց, և միւսն հաշիւ տարբերական և ամբողջական:

Սակայն եթէ միայն զչանձնաւոր քանակօքն գայր չափաբերութիւն, սնտաի գիտութիւն էր և ժամավաճառութիւն և եթ: Ապա այլ իմն կարևորագոյն գործ պաշտաման չափաբերաց է զանմարմին և զիմանալի համեմատութիւնս քանակի՝ պատշաճել 'ի պէտս ինչ իրաց զգալեաց և նիւթականաց. և ահա զայս սպաս հարին մեզ յետ նորոգելոյ իմաստասիրութեան Գալիլէոս, Կարդեսիոս, Կեպլեր, Էւգենիոս և Կլետոն. որով աստեղագրաշխութիւն, տեսաբանութիւն, լրարանութիւն, աշխարհագրութիւն, երկրաբաշխութիւն, նաւուղղութիւն, ձգաբանութիւն և համբէն կազմածոյ և շարժուածոյ գիտութիւնս սերտ և լոյժ բնութեանց մեծամեծս յառաջացաւ առ մեզ 'ի յետին ժամանակս:

Բայց յառաջ քան զ'ի վար արկանել 'ի զգալիս զչափաբերական հաշիւան և զճարտարագործութիւնս, արժան է գիտել քաջ զբնութիւն և զհանգամանս իրացն՝ զորովք անկանելոց են ճարտարանքն. զի թէ ոչ ճշգիւք և անվրէպ առաջի գնիցին ծանուցեալք, կամ մոռացի ինչ 'ի գիտաւոր հանգամանաց, կամ սուտ ինչ 'ի կործ ընդ համար խառնեացի, դժուարաբիրան հաշիւք յայսպիսի հիման կառուցեալք՝ 'ի մոլորութիւն տանիցին ³² :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ի Ե Ի Գ Ո Ր Ծ .

'Ի համեմատութիւնս պատճառի և գործոյ երկու ինչ ինդրի. եզեալ զգործն՝ ցուցանել զպատճառն, եզեալ զպատճառն՝ իմանալ զգործն :

Ա . Ե Դ Ե Ա Լ Զ Գ Ո Ր Ծ Ն Խ Ն Դ Ր Ե Լ Զ Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ի Ն .

Յորժամ ինդրի պատճառ գործոյ՝ նախ մտադիւրագոյնս քննելի է զբուն գործն, ապա զամենայն հանգամանաց դէպս՝ որ 'ի նոյն նպատակնիցին :

Պահանջեալ պատճառք գործոյն կրկնակի գտանի. յորժամ յստակ և ակներև տեսանիցի պատճառն յորմէ լինի, և յորժամ ամենևին յայանի լինիցի, թէ յայլմէ իմեքէ չմարթի լինել :

Վասն որոյ յերկուց սխալմանց առաւել զգուշութիւն պիտի. առաջին՝ պատճառս իրիք իմանալ զիմն՝ միայն վասն յառաջեւոյն քան զնա, թէ և չտեսանի ինչ ընդ նոսա հաղորդութիւն կամ համեմատութիւն պատճառաւորութեան : Այս սխալ է զոր Գպրոցականք անուանէին գուշա-

կութիւն կամ ըստ նոցա լեզուին ճախբէրութիւն յէք այսր՝ ուրիշ վասն այսր, և յոյժ սովորական է մանաւանդ առ ռամկին: Արհաւիրք զոր 'ի հնու մն արկանէին տեսիլք վարսամից կամ այլոց չքնաղ նշանաց երկնից, որ բերող կարծէին սովոյ, մահու, և այլոց այսպիսի աղեակց, ուստի՞ արգեօք կալան սկիզբն, բայց յեղէլոց ինչ գիպաց, զի երբեմն չարիք այգպիսի զհեռ եկին այնց երեւմանց. նոյնպէս սերեցան կալան և կարծիք ազգեցու թեանց լուսնի, աստեղաց և այլոց նմանից: Երկրորդ սխալ է 'ի մի ևեթ պատճառ հանել զայն ինչ, որ 'ի բազմացն լինիցի. և իմաստունք իսկ անկանին ստէպ 'ի սոյն: Յոյժ սակաւ են դործք, որոց ոչ բազում իցեն պատճառք, վասն որոյ յառաջ քան զպատճառսն հաստատել, հարկ անհրաժեշտ է քաջ կշռել զամենայն հանգամանս գիպաց գործոյն ³³:

Բ. ԵՂԵԱԼ ԶՊԱՏՃԱՌՆ ԳՈՒՇԱԿԵԼ
ԶԳՈՐԾՆ.

Եթէ պատճառն կայ, և զգործն խնդրի գուշակել, երկու ինչ առաւել նկատելի է. պատճառն հարկաւոր է կամ ազատ, օրէնք գործելոյն և հանգամանքն ծանօթ են կամ անծանօթ:

ԳՈՐԾՔ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ՊԱՏՃԱՌԱՅ.

Դիւրին է գուշակել զգործ հարկաւոր պատճառի, որոյ օրէնք յոյսնի իցեն և հանգամանքն ծանօթ: Եթէ բարձից 'ի կշիռս՝ աստի լաերս տասն և անտի ութ, հաւաստի եմ միտել կշռոյն յառաջին նժար անդր. եթէ 'ի ծագ լծակի կասեցից ութ ունկի՝ ոտնաչափ մի հեռի 'ի յեցակիտէն, և 'ի միւս ծագ լաերս երկու՝ հեռի 'ի նմին կիտէ ոտնաչափս չորս, հաստատաւալ եմ թէ լծակն մնայ անշարժ 'ի մէտ կշռութեանն:

Իսկ եթէ պատճառն հարկաւոր իցէ, բայց ոչ հերիք ծանօթ օրէնք գործելոյն կամ հանգամանքն յորս է կամ թէ լինելոց է յերևել անդ գործոյն, չիք յայնժամ ստուգութիւն, այլ հաւանականութիւն և եթ կամ երկբայութիւն: 'Ի սմին սակի են յուրովք 'ի բնական գործոց, ուստի և դուն ուրեք է կողոսկել և վաղակարծել զնոսա ստուգութեամբ: Ո՞ այն որ ճշգրտել գիտիցէ, որչափ ցորեան ժողովելոց իցէ 'ի սերմանացն արկելոց յագարակ իւր. ս՛վ վստահացի թէ այն ինչ գեղ-ապաքինեսցէ զնա յայս նիշ ախտէ և յայսչափ ժամանակի. ս՛վ կարէ գուշակել հաւաստեաւ յօրէ յայսմանէ, թէ անձրև արգեօք լինիցի առ վաղիւ և թէ պարզ և ջեր: 'Ի նոյն իսկ արուեստական գործիս՝ ուր յայանագոյն թուին պատճառքն, եթէ փոքր մի խառնամառն իցեն, գժուարին է յոյժ անվրէպ գուշակել զորքանութիւն գործոյն. զի գժուարին է մանր հաշուել զհանգամանս նիւթոցն և զչափ խափանածոյ շփմանց և այլոց խռչից արգելաց գործոյն: Ապա յայնժամ հաւանականութիւնն է խնդրելի. որոյ այնչափ է զօրութիւն, որչափ ծանօթագոյն իցեն պատճառքն և օրէնք նոցա և ներկայ կամ ապագայ հանգամանքն. և այսինքն է արուեստ գուշակութեան, յորում և 'ի հարկէ նա է քաջ, որոյ առաւել են հմտութիւնք իրաց: Ասան որոյ 'ի բժշկականութեան, որում առաւել 'ի պէտս գայ այս արուեստ, նորա են բազում հաւանութիւնք յառաջատես լինելոյ արդեանց գեղոցն, որոյ զգուշաւոր քննութեամբ ներկայ և անցեալ բնական և բարոյական հանգամանաց հիւանդին 'ի միառեսալ քաջ զպատճառս և զտեղի ցաւոցն, և անգամազննութեամբ, մարմնակազմութեամբ, աստաբանութեամբ և այլովք մասամբք ծանուցեալ զարգասիս ախտին, իւրով կամ այլոց փորձիւ և շարժաբանական, տարրալուծական, անկաբանական և տեղագործական հմտութեամբքն խելամուտ և ս իցէ ներգործութեան գեղոցն 'ի սերտ և սեղմ և 'ի լյծ մասունսն զոր հանգերձեալն է բժշկել:

Պ Ա Տ Ա Հ Ա Կ Ա Ն Դ Ի Պ Ո Ւ Ա Տ Ի Բ .

Սամիւք բազում անգամ և այնպիսի գործոց գուշակ լինել՝ որ սոսկ զխլուածոց արգասիք էն, միաբան զուգընթացութեան ասեմ պատճառաց յոր յառաջատեսութիւն ոչ հասանէ: Պատահէ այս առաւել 'ի խաղս վիճակընկեցութեան և բախտի: 'Ի բազում թուոց արկելոց 'ի սափոր այս արգեօք ելանիցէ եթէ այն, անհնար է նախադուշակել. զի 'ի շարժել սափորոյն ոչ ոք գիտէ որով կարգաւ կայցեն թիւքն, և յոյր վերայ անկանիցի ձեռն հանողին. ուստի որ անըջովք և հմայիւք և ըզձութեամբք և այլով արմարութեամբք յուսան գուշակ լինել թուոցն ելանելոց 'ի վիճակս կամ յայլ այնպիսի խաղս, յայանի անմտութիւն է:

'Ի գիւտ հաւանականութեան այսպիսեաց, քննելի է նախ թիւ ամենայն կարելի զխլուածոց, ապա յաջողակացն և ձախողակաց: Եթէ թիւք սափորոյն 90 իցեն՝ որպէս 'ի վիճակին, և ուրուք ընտրեալ իցէ 'ի նոցանէ 'ի խաղ թիւ մի նախկին ելանելի, մարթելի զխլուածքն լինին 90. և զի միում զխլուածի մնայ ներս յալթութիւն, այսինքն եթէ առաջին ելանիցէ թիւ նորա, հաւանականութիւնն է իբրև մի առ 90: Իսկ եթէ չսահմանիցէ զելուսան, և 5 իցեն հանմունք, որովհետև յիւրաքանչիւրսն կարէ շահել, հաւանականութիւնն լինի իբրև 5 առ 90 կամ իբրև 1 առ 18:

Այնպէս եթէ երկուս թիւս կամ երկեակ մի առեալ իցէ, սայմանաւ՝ զի երկոքեան ելանիցեն յառաջին երկու հանմունս, հաւանականութիւնն լինի իբրև մի առ ամենայն զոյգս 90 թուոցն լծեալ ըս երկու երկու, այս է իբրև 1 առ 4005. Իսկ եթէ չսահմանէ զելան, հաւանականութիւնն լինի որպէս երկեակքն որ 'ի 5 թիւն առ երկեակսն որ 90, այս է որպէս 10 առ 4005 կամ 1 առ 400 $\frac{1}{2}$:

Վճանապէս եթէ առցէ 'ի խաղ երիս թիւս կամ
երրեակ մի, սովին պայմանաւ՝ զի երեքին ևս էլա-
նիցեն յերիս նախկի հանմունս, հաւանականու-
թիւնն լինի իբրև մի առ ամենայն երրեակս 390
թուոյն յարագրեալս, այսինքն իբրև 1 առ 117 $\frac{1}{2}$ 80.
Իսկ թէ առանց սահմանի թողուցու զհանմունսն,
հաւանականութիւնն է որպէս երրեակքն 5 թուոյն
առ երրեակս 90 թուոյն, իմա որպէս 10 առ 117 $\frac{1}{2}$ 80
կամ որպէս 1 առ 117 $\frac{1}{2}$ 8 :

Ապա ուրեմն հաւանականութիւնն պատահա-
կան գիպուածոց այնպէս ունի, որպէս թիւ յա-
ջողակացն առ թիւ ամենայն կարելեաց : Ապա
զայլ և այլ չափս հաւանականութեանցն մարթ է
ցուցանել կոտորակօք՝ որոց յարանուանող իցեն
կարելի գիպուածք իրին, և համարիչ յաջողակքն :
Եթէ մարթելի գէպք 10 իցեն, և յաջողակ մի
միայն, հաւանականութիւնն լինի $\frac{1}{10}$, եթէ յա-
ջողակք 2, հաւանականութիւնն լինի $\frac{2}{10}$. ըստ
ածել թուոյ աջողակ գիպուածոց ածէ և հաւա-
նականութիւնն նովին կարգաւ $\frac{3}{10}$, $\frac{4}{10}$, $\frac{5}{10}$, $\frac{6}{10}$,
 $\frac{7}{10}$, $\frac{8}{10}$, $\frac{9}{10}$, մինչև եթէ ամենայն գիպուածք
աջողակ իցեն, հաւանականութիւնն լինի $\frac{10}{10}$,
որ է ստուգութիւնն : Բայց ըստ որում ասացաք
յերես 12 $\frac{1}{2}$, յորժամ թիւ աջողակ գիպուածոց
հաւասար է ներհակաց, երկբայութիւն և եթ լի-
նի. ապա հաւանութիւնն աջողակ էլից սկսանի 'ի
վերջ քան $\frac{5}{10}$, իսկ 'ի ստորև քան զայն՝ այն-
չափ է անհաւանութիւն, կամ ձախողակին հա-
ւանութիւն որչափ ինչ պակաս : առ $\frac{5}{10}$:

Այս օրէնք են ամենայն պատահական գիպուա-
ծոց, եթէ յայտնի իցեն ամենայն կարելի գէպքն,
և յաջողքն և հակառակքն : Սակայն բաղումու-
րեք գէպ տայ գուշակել զհաւանութիւն կամ
զանհաւանութիւնն պատահական ինչ գիպուածոց
առանց գիտելոյ զամենայն կարելիս նորա : Ո՞վ
հմուտ իցէ ամենայն պատճառաց փոփոխելոյ օ-
դոցն յերեկորեայ մինչև ցառաւօտ, ըստ նմին և
ամենայն մարթելի գիպուածոցն : Մնայ յայնժամ

կշռել զամենայն ծանօթ դէպս, և տեսանել քանիք իցեն յերկոսեան կողմանսն: Տասն անգամ տեսեալ ուրուք զերկինս շառագոյն ընդ երեկս, ու թ անգամ այգուցն սարզ գտան երկինք և երկիցս ամպոս և սղտոր. սպա հաւանելի է, թէ շառագունել երկնից առ երեկս նշան իցէ սարզութեան վազուի: Այլ յայանի է ամենեցուն, զի որովհէտեւ այս հաւանութիւն հաստատի միայն 'ի թիւ յուսմանէ և եթ զիտեալ զիսպուածոց, և ոչ ամենայն կարեւեացն, կարի յոյժ տկարագոյն է քան զառաջինն. զի ո՞ գիտէ գուցէ յայլ հազար և բիւր դէպս զանխլացեալս յուսմբէն՝ անարե և խառնակ աւուրք բազմաթիւ քան զ'երկինսն էին:

Սակայն ունիմք աստանոր 'ի թիկունս և զմիաբան զխոռզութիւն այլոց, աճեցուցանել զհաւանութիւն մեր և նուազել զձախողակին հաւանութիւն. և այս փաստ բաւական սարտ էր լինել 'ի հանդարտել զսնտաի զարհուրանս այնոցիկ՝ որ յամենայն փայլական կասկածէն լինել շանթաւ հար: Մերով և այլոց զխոռզութեամբք յայտ է, զի բազում անգամ ամբ յուով անցանեն առանց ուրուք ամպահար մեռանելոյ 'ի հազարաւորաց անաի կայծականց ճայթեոց. սկսանիմք ապա հաւանութիւն բազում ունել և առ մեզ նոյնպէս լինելոյ: Բայց աջողակ հաւանութիւնն աճէ և ևս, եթէ այր իւրաքանչիւր 'ի հաշիւ մտեալ բնակչաց գաւառին յորոյ վերայ կուտակեալ նստեալ հան ամպրոպքն սպասնականք, տեսանիցէ՝ զի թէպէտ և 'ի սաշու անդ հարուածիլ հասցէ ումբք, տակաւին յիւր աջողութիւն ունի զհաւանութիւն հարիւր կամ երկերիւր հազարաց ընդգէմ միոյ: Ապա խառնեալ յարագրութեամբք զերկոսին հաւանութիւնսն, յայտ է թէ առ ամենայն փայլատակունս հաւանութիւն իւրաքանչիւր ուրուք անմիաս սաշեւոյ՝ հաշուի բազում հազարս հազարաց առ մի միութիւն: Իսկ արդ յետ այսր ամենայն ի աջողակ հաւանութեանց, սրում ոչինչ այլ ընդգէմ էլանէ՝ բայց սոսկ հնարաւորութեանն խրատելի, զի՞արդ իցէ 'ի տագնապի կալ մարդոյ բանաւորի:

ԳՈՐԾՔ ԱԶԱՏ ՊԱՏՃԱՌԱՅ .

Ղաա սպատճառաց գործք գժուարահաւա նելիք են 'ի գուշակութիւն . ո՞ 'ի մարդկանէ կանխագուշակ լինել մարթասցի, թէ առնիցէ որ զայս ինչ կամ զայն, մինչդեռ յազատ կամս նորա սպաստան կայ գործն : Սակայն են և ստանոր նշանք հաւանական գուշակութեան 'ի հրմտութենէ վարուց և բարուց և կրօնից մարդոյն, և 'ի զօրութենէ առթիցն՝ որ տանին զնա 'ի գործանդր : Քաղաքավարութիւն կամ տեսչութեան արուեստ 'ի դոյն համակի . սկսանի նախ մտադիւր մանր կրկաեղ զսիրտ մարդոյ, համեմատել ընդ հմտութիւնս՝ որ 'ի վէպս անցելոց ժամանակաց և 'ի փորձ ներկային, և խելամուտ եղեալ հասարակաց բնութեան մարդկան, բանութեան ակտից, ակտորժակաց և յօժարութեանց, և առթից որ ըստ դիպաց դիպաց յիրս իրս սովոր են դրդել, ապա գայ մտանէ յառանձին քննութիւն բնաւորութեան, բարուց, խառնուածոց, բնական և բարոյական հանգամանաց նոցա՝ որոց առաջնորդելոցն է . և ըստ սպաշածի հմտութեանցն ընտրէ զհնարագիտութիւն կատարման խորհրդոցն :

Այ որ զազգի միոյ բազմաւորի գլխաւորութիւն յանձին ունիցի՝ նա միայն այննցիկ կարօտի հմտութեանց, այլ ըստ իւրում չափոյ և որում յանձն է անաեսութիւն և վարչութիւն միաբանութեան մեծի կամ փոքու, կամ հսկող ինամակալութիւն դաստիարակութեան, և կամ որ կենաց կցորդ և կենցաղակից այլոց լինել հանդերձեալ իցէ, յորմէ և չունի որ հրաժեշտ առ զի յայն ամենայն հմտութիւնս հաստատի կենցաղօգուան ամենեցուն խոհականութեան կըրթանք, զոր բարոյականն ցուցցէ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՊԱՐՏԱԿ ԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Երկեսցուք արդ 'ի համեմատութիւնս պարտականութեան, որ արմատն է բովանդակ բարոյական իմաստասիրութեան, ոչինչ պակաս և բնական, քաղաքական և հասարակաց իրաւանց : Եւ քանզի երեք են մարդոյ կցորդութիւնք, առ Աստուած, առ ինքն, և առ համազգիսն, արժան է և բարոյականին երբեակ ազգս պարտուց 'ի քնին մատուցանել զմարդոյ, առ Աստուած, առ անձն և առ այլս :

Ճանուցեալ միանգամ զարարչին գոյութիւն, որ որպէս տեսեալ եղև 'ի մերմէ գոյութեանէս ի մաստասիրի, ապա այնուհետև ինքնին գան երախտագիտութեան առ նա և սիրոյ պարտիք, և մեծարանաց և հնազանդութեան, այլովքն հանդերձ :

Յրնգարոյս սիրոյ բարեկեցութեան մերոյ՝ անընդմիջաբար բղխեն պարտք, մանաւանդ թէ անձանց շահ, որ հարկէ զամենեսին յերջանկութիւն թեւակոխել առաւել քան զառաւել. և ոչ այլ ի միք կարօտիմք, բայց գիտելոյ զուզիղ ճանապարհն, զոր ցուցցէ ճոխաբար բարոյականն իմաստասիրութիւն :

Պարտք առ համացեղսն բովանդակին առ հասարակ յերկուս պատուիրանս, որ բնականքն անուանին . Մի ումք առնել զոր չկամիմք թէ աբասցեն մեզ . և Չոր կամիմքն թէ արասցեն մեզ մարգիկ, զնոյն առնել նոցա : Ասալինն բովանդակէ զարգելական պարտս, երկրորդն զհրամայականսն, կամ թէ ասել՝ մին զհրաժարականսն և միւսն զյանձնառականսն :

Յառաջագոյն ակնարկեցաք 'ի հարեանցի՝ զխորհ յիրաւանց իւրաքանչիւր չզսկելոյ յումեքէ, ելանեն փոխարէն պարտք ոչ զոք զբիւր : Եւ քան

զի երբակի մարթ է զրկել զոք, փնաս անձին նորա կամ ընչիցն և կամ պատուոյն հասուցանելով, յայտ ուրեմն է թէ յերից ստաի անիրաւութեանց պարտիմք զգուշանալ. և այս կոչի պարտք արդարութեան :

Անդանօր նշանակեալ է մեր ևս, սրպէս 'ի բնատուր ախտակցութենէ ամենեցուն արգահատելոյ միմեանց յառաջ դան հրամայական պարտք օգնելոյ այլոց՝ յորս առանց ինչ մերոյ փնասու կամ նեղութեան կարող եմք, և ձեռնաու լինել յազէաս ծանուենս թէ և փնասու ինչ կամ նեղութեամբ մերով. և այս է որ կոչի մարդասիրութեան պարտք :

Բայց որ զհարկաւոր և զաններելի պարտս միայն արդարութեան և մարդասիրութեան ընուցու, առանց այլ ևս ինչ անդր անցանելոյ, նա այր արդար է և ոչինչ աւելի. իսկ և առաքինի անուն ժառանգէ, եթէ առաւել ինչ քան զոր հարկան պահանջի յանվթեպ պարտուցն առնիցէ, կամ թէ առաւելագոյն զօրութեամբ, ջանիւ և փութով քան զսահմանեալն 'ի հարկէ պարտուցն : Անգայս հետս զոր փոքու իմն ծրագրեմք և եթ, գիւրաւ յարդարին ամենայն մասունք բարոյական իմաստասիրութեան և բնական իրաւանց, որ այլ ուր յերկար ցուցցի :

Գաղաքական իրաւունք ոչ այլ ինչ են տիրապէս, բոյց բնական իրաւունքն յիւրաքանչիւր պէտս ընկերութեանց պատշաճեալ : Այս որ օրէնսգիր իրաց ինչ հանգերձեալ իցէ լինել, ուշ կալցի և 'ի սահմանս բնական օրինաց, զի արդար լիցին օրէնքն, և յանցնիւր պէտս ընկերութեանն յոր կարգին օրէնքն, զի պատշաճաւոր լինիցին. և որ կամիցի ոք զարդարութենէ կամ զճահաւորութենէ օրինաց օրէնսգրին դատաստան առնել, զայս ոճ պարտի ունել : Եւ զոր զքաղաքականէն ասացաք՝ զնոյն իմա և զհասարակացն իրաւանց :

Գ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն Պ Ր Ա Կ Ի Ս, Ե Ի Ո Ճ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր
Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն .

Անգեալքս ցայս վայր բաւականութեամբ ցուցանեն զճանապարհ մեզէն գտանելոյ զճշմարտութիւն գոյութեան իրաց և հանգամանաց կամ համեմատութեանց նոցին : Մնայ նշանակել համառօտ զզգուշալիսն յամենայն քննութիւնս :

Արդ ք, չև 'ի քննութիւն իրիք միեալ՝ որոշելի է յստակ և սարզ զոր գիտելն կամիմք, զի յայն միայն պարապեացի ուշն՝ առանց յայլ օտարոտի և աւելորդ խնդիրս ցնդելոյ :

Է. Եթէ իցէ ինչ մեր կանխաւ հմտութիւն զառաջիկայ իրացն, քննել՝ որպէս իցեմք ստացեալ զայն. զի գացուք զկշիռ հաւանականութեան կամ ստուգութեան, և թէ երկմտութիւն ընդդէմ ելանիցէ, լուծանել զայն առ տեղեաւն մինչև յառաջ անցեալ :

Ը. Յայտ արարեալ զպայման խնդրոյն կամ զքննութեանն որ 'ի վերայ կայ, յստակեալ 'ի նմա և զծանօթն յանծանօթէն, և թէ քննելիքն բազում իցեն՝ մէն մի առանձինն 'ի հարց փորձ մատուցանել, զի մի միահամուռ յօլովութիւն իրաց չփոթ արկանիցէ :

Թ. Յայսպիսեաց քննութիւնս՝ սկիզբն միշտ 'ի սարգից առնել և 'ի դիւրնոց. և յետ զայնս հաստատելոյ՝ օտն օտն անցանել կարգաւ 'ի դժուարինսն և 'ի բազմամանս :

Ճ. Չանալ ըստ մարթելոյ խորամուխ լինել յիրսն և մանրակրկիտ, և յուզել զնոցա հեռաւոր սկզբօրնս. նախ զիրն քննեալ ինքնին ըստ ամենայն կողմանց, ըստ համայն կերպարանաց, ըստ բոլոր հանգամանաց և գիպաց և ըստ բովանդակ մասանց, և ապա համեմատել ընդ այլսն ամենեսին որոց կայցէ ինչ ընդ նմա :

Է. Մի ինչ ստոյգ առգնեւ՝ որ բացայայտ ոչ
 իցէ կամ ցուցիւք չհաւատարիցի . բազում սխալ
 մանցս պատճառք են դիւրահաւան լինել վեր 'ի
 վերոյ կերպարանաց և շտապաւ դատել ըստ օչս :

Ը. 'ի մասնաւորաց մի ընդհանուր հետեւու
 թիւնս հանել, ուր չէ յայտ՝ թէ հասարակաբար
 ասացեալն իրաւի պատշաճիցի միոյ միոյ իւրա
 քանչիւր յայնմ կարգէ զորմէ խնդիրն է, կամ
 այնչափից՝ մինչև ըստ օրէնս պատշաճութեան կա
 րող լինել իմաստասիրելոյ իրաւամբք, թէ ամե
 նեքին 'ի նմին կարգի հաւասարորդք իցեն : 'ի
 գլխաւոր արմատոց մնորութեան մերոյ մի և այն
 է, որպէս տեսցուք, զի զառանձին ինչ սեփա
 կանս տեսակին՝ յանդգնիմք սեռին գրել, կամ
 զմիոյն և զսակաւուց ոմանց զյատուկսն՝ տեսակին
 դնել :

ՊՐԸ.Կ ՀՒՆԳ.ԵՐՈՐԳ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆԻՔ ԶՈՐ ՅԱՅԼՈՅ ՈՒՍԱՆԻՄԻ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ ԴԱՏՈՂԱԿԱՆ .

Վատութիւնք զոր յայլոց ուսանիմք կամ զմաւորական ինգրոց են կամ զարգեանց իրաց եղելոց . յերկաքանչիւրսն գործ հասեալ է գատողական արուեստի , որ է գիտութիւն ընտրելոյ զսուան 'ի ճշմարտէն յասացոյցս կամ 'ի պատմութիւնս այլոց : 'Ի բանասիրական դպրութիւնս և յարուեստս է և այլ գործ քննագատութեան , ընտրել ընդ գեղեցիկն և ընդ տգեղ , ընդ բարին և ընդ յոռին , ընդ գովելին և ընդ անգոսնելին . բայց մեք աստանօր որ ինչ բանական արուեստիս է անկ' ընտրութիւն 'ի մէջ ճշմարտին և ստոյ , յայն ևեթ պարագ տացուք . զի այն է միայն սորա փոյթ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԻՐԻ .

'Ի մաւորական ինգիրս երկուս ինչս նկատել կայ . զսկզբունս կամ զօրէնս հաստատութեան ասացուցից , և զհետևութիւնս 'ի նոցանէն ելեալս :

Խօսեալքս մինչև ցայժմ յազագս սկզբանց' բաւական են յօրէնս դատելոյ ստուգութեան և հաւանութեան և երկրայութեան նոցա , և զօրութեան նոցին : Չիք ինչ յաճախեալքան զձայնքս , « րոյ՜ է , յայնի , անսխալ , անծխաբէլի , անբարակոյս . այլ բազում այն է , զի զոր ստոյգն ընծայեցուցանէ որ տիրապէս և բնազանցօրէն ստուգութեամբ , եթէ արկցի 'ի փորձ անհնարութեան օրինաց ,

հաղիւ թէ բնական կամ բարոյական և եթ ստու-
գութիւն գտանիցի 'ի նմա . և ուրէք զի և գոյզն
ինչ մէտ հաւանականութեան միայն երևի . կամ
թէ և յայնմանէ իսկ ամայի է 'ի սպառ : իսկ
հեռութիւնք ուղիղ յառաջ գան , և թէ օրինօք
և ըստ կարգի բղետեցեն յեղեալ սկզբանց , զո-
րոյ զօրէնսգրութիւնն երկրորդի գրոցն պահեմք ,
ուր ճոխագոյն ճառք անկանիցին :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԱՐԴԻՒՆՔԻ ԻՐԱՅ ԿԱՄ ԳՈՐԾՔ .

Ի խնդիրս արդեանց իրաց երկու են գիտե-
լիք . հանգամանք իրին եղեւոյ , և զօրութիւն բա-
նից պատմողին : Եթէ հանգամանք իրին ինքնին
անկարելի են կամ հակառակ միմեանց , անհաւատ
է պատմութիւն . և թէ անհաւանելի միայն իցեն
հանգամանքն , ոչ անհնարինք և ոչ ընդդիմա-
բանք , անձնապահ 'ի գիւրահաւանութենէ պարտ
է լինել , բայց 'ի սպառ ուրանալ օրէն ոչ է : իսկ
յորժամ ոչ միայն հակառակութիւն ինչ 'ի հան-
գամանսն չիցէ , նա մանաւանդ յար և նման ի-
ցեն երբէք երբէք գիպելոցն , ոչ հնարաւօր և եթ
է համարելի զիրն , այլ և հաւանութեան անգամ
կշիռս ինչ ընծայել նմա , բայց թէ թեւս . զի որ
անչափ բերիցէ զճճմարտութեանն կերպարանս՝ ա-
ռաւել պատճառս սոյ երբեմն թերեհաւատելոյ
ընդ ստուգութիւնն . վասն զի առ յոյժ հաւա-
նութենէ լինելոյ իրացն 'ի գէպս ինչ՝ անգէն
իբրև արգիւնս ինչ իրաց կարծեցուցանեն բա-
զումք զիւրեանցն գուշակութիւնս : Օրինակի ա-
զագաւ , 'ի գիտել ուրուք թէ այս անունն առ 'ի
մահ ախտացեալ գնի , առժամայն լուր անէ զմահ
նորա . թէ զճակատել երկուց բանկաց որ գի-
տիցէ , անգէն զպատերազմն իբրու եղեալ հօչակ
հարկանէ , քանզի հաւանական թուի թէ եղեալ
իցէ . այսպէս և յայլ հազար և բիւր գէպս :

Ուրեմն հաւատարմութիւն պատմութեան եղելոց ինչ իրաց՝ կշռելի է մանաւանդ՝ ի զօրութեանէ բանից պատմողացն։ Ասացաք յառաջագոյն, թէ չէ օրէն բարոյական ստուգութեամբ հաւատալ իմիք, մինչև յայանի լիցի բարոյական անհնարութիւն ի խաբս կալոյ պատմելեաց բանին, կամ զմեզ ի պատրանս արկանելոյ։ Արդ ըստ չորս յեղանակս հասանեն առ մեզ տեղեկութիւնք արդեանց իրաց, ինքնասաց պատմութեամբ ականատեսս վկայից, գրաւորական աւանդիւ վիպասանից, յիշատակարանաց վկայութեամբ, ի ձայնաւոր և յանգիր աւանդութենէ։

ՅՕԴՈՒ ԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՎԿԱՅԻ .

Յորժամ բողոքումք զանազանեալք բնութեամբ, տիօք, կարգաւ, հայրենեօք, բարութք և շահիւ, միաբան պատմեն՝ ականատես եղեալ հասարակաց ինչ յայանի իրի մեծի և հռչակելոյ, զոր օրինակ սասանութեան երկրի, հեղեղաց ջուրց, հրայրեցաց, չէ օրէն ի կարծիս ձգել. զի այնքան բազմութեան բարոյապէս անմարթ է խաբիլ յայնս, կամ միաբանել տա ի զմեզ խաբելոյ. ուր զի և բարութք, հրահանգօք և օգտիւ բնաւ ին բաժանեալք են ի միմեանց։

Իսկ եթէ վկայն մի իցէ, կամ սակաւք, կամ հակառակք միմեանց, յայնժամ միոյ միոյ քննեսցի զօրութիւն, կշռեալ նախ զլաւութիւնն և զճշմարտախօսութիւն։ Ար՝ ի սուտ խօսել սովորեալ իցէ, կամ ի հանել համբաւ սուտ առ չարութեան կամ թէ միայն առ ունչս առնելոյ զմիամտութեամբ այլոց, այնու իսկ խիթալի լինի. նորին սակի գրեսցի և այր խարդախ, յորմէ իրաւ է միշտ պատիրս ինչ կասկածել։

Է. Եւ արք բարեբարք և ճշմարտաբանք կուրացեալ յախտից կամ ի շահէ կամ ի կողմնաւոր

կամայ և յայլոց այսպիսեաց, է զի 'ի խաբս գտա-
նին, և է զի պէսպէս այլափոխեն զիրսն, երբեմն
և յանզգաստից ևս. վասն որոյ խնամով ուշկալ
լինել պարտ է, թէ զոր պատմենն ունիցի ինչ
կցորդութիւն առ նոսա կամ ընդ բարեկամս նոցա
և կամ առ ընտանիս. եթէ այնպէս ինչ գտանիցի,
նուազ է զօրութիւն վկայութեան նոցա՝ քան
յորժամ չիցէ ինչ բնաւ իրին և նոցա:

Ֆ. Միա գնելի է և 'ի հմտութիւն նոցա,
յիմաստութիւն և 'ի խորագիտութիւն. տխմարն
և ապուշ գիւրախաբ է. պաշարեալ միտք բա-
զում անգամ զստուերն մարմին տեսանեն. որոյ
ջերմ է երևակայութիւն՝ զցնորս մտացն ստու-
գութիւն վարկանի: Իսկ յորս հերիք է աչս ու-
նել և միտս, որպէս 'ի զրոյցս ոլողելոյ ջուրց,
կործանման աշտարակի, հրկիզութեան տան, տգի-
տի և գիտնոյ վկայութիւն զնոյն արժէ գէթ առ
բուն իրն. զի 'ի հանգամանսն՝ պատմութիւն
գիտնաւորին միշտ է նախապատիւ, եթէ և այ-
լով ամենայնիւ զոյգ անուսին գտանիցի:

Գ. Քննեսցի ևս յորմէ հեռաւորութենէ և յոր
գիրս եղեալ իցէ գիտողութիւն իրին, և աչք պատ-
մողացն որպիսի. 'ի բազում հեռաստանէ կամ
ընդ աղօտ կամ յանդէս կայից՝ յոյժ այլ ընդ այ-
լոյ տեսանին իրք. և որոյ ոչ առողջ իցեն տեսա-
նելիք՝ բազում անգամ զանգոյսն կարծէ տեսանել:

Դ. Ոչ սակաւ քննելի է ևս, որով մտադրու-
թեամբ իցէ եղեալ իրին զննութիւն, և քանի ժա-
մանակ. վեր 'ի վերոյ տեսեալ ինչ կամ յանցի,
չլինիմք քաջ խելամուտ և գիւրեաւ պատրիմք:

Ե. Քննեսցի դարձեալ, թէ վկայն ինքն ինքեան
միաբան իցէ 'ի խօսս իւր. զի եթէ յերևելի ինչ
հանգամանս ժամանակի կամ տեղոյ կամ օրի,
նակի իրացն լինելոյ ինքն ընդ անձին սուր ելա-
նիցէ, չէ այնուհետև ամենևին արժանահաւատ:

Զ. Եթէ բազում վկայք կայցեն, մէն մի առան-
ձինն 'ի հարց և փորձ կոչեսցին, տեսանել թէ
միաբանք իցեն. եթէ անմիաբան նշաւակեսցին,
կամ բան կապեալ ընդ միմեանս ինքնին յառաջ
մատուցեալ կան սլատմել զիրսն, և գոյ տեղի կաս-

կածեւոյ 'ի նոցանէ զայն յօգեալ բաղայս, որոց
 և միաբանեալ 'ի բուն իրան՝ ոչ որպէս պարան է
 հաստատեալ են 'ի միջի զայս և զայն հանգամանս .
 զսոյն օրինակ 'ի վեր ել բարուր ստուծեան եր-
 կուց ծերոցն չարախօսաց Շուշանայ . և կամ չիք
 նշան ծածուկ դաւաճանուծեան վկայիցն, և
 յայնժամ հաւանելի է սրամուծիւն նոցա, որ
 ըստ նախասացեալ օրինաց հաւատարմագոյնքն
 երևիցին :

Առաւել մեծարգի լինի բան վկայից եթէ հաս-
 տատեացի 'ի նշանաց որ ինքնին հաւաստեն զի-
 րացն ճշմարտութիւն : Եթէ զումեքէ սպանու-
 թեան փնաս իցէ, օգնէ յոյժ 'ի սրտաւոր զնա
 յանդիմանել՝ եթէ ինքն և կամ հանդերձքն ա-
 ըիւնաթաթաւ գտցին, եթէ գործի սպանութեան
 նորա զէնն առ նմա ըմբռնիցի, եթէ գիտիցեմք
 սպանալիս արարեալ նորա կամ որոգայթ լա-
 րեալ, և կամ կառուոյ ընդ մէջ նոցա պատահեալ
 դառնութեամբ յառաջագոյն, և ծանր կասկած
 չարեաց, այսոքիկ ցոյցս տան յայանի թշնամու-
 թեան կամ հզօր առ թի գրգեւոյ նմա յայն եղեռն :
 Իսկ առ 'ի դատել զոք փնասապարտ գողութեան,
 օգնէ գտանել առ նմա, որպէս ասի, զնիւթ յան-
 ցանացն՝ զգողօնն ասեմ կամ զգործիս գողու-
 թեանն . կասկած յոյժ արկանէ և տեսանել զնա
 յանկարծ բարգաւաճեալ փառօք 'ի վեր քան ըզ-
 չափ, ուր չիք յայանութիւն՝ որով արդարութեան
 ճանապարհաւ այնպէս յանկարծակի մեծացեալ
 իցէ . կամ գիւրութիւնն գիտելոյ նմա քան զայլս
 զտեղի պահեստի գողունեացն և մուտ 'ի ներքս
 գործելոյ . կամ ախտքն յորոց մարթ էր հրապու-
 ըել, և այլ սոցին նման բանք : Բայց քանզի և
 այս նշանք սխալեն, և սխալեալ իսկ են երբեմն,
 աչալըջութեան զգաստ և արգար գատաւորի է
 այնուհետև գիտել զկշիռ իւրաքանչիւր նոցա ա-
 ռանձինն, կամ 'ի միասին ընդ բանից վկայիցն, և
 զչափ ստուգութեան կամ հաւանականութեան
 նոցա այսպէս կամ այնպէս : Այս ամենայն զնո-
 ցանէ ասացաւ որ առաջի իւրեանց վկայեն լեալ
 զոր պատմենն, և կոչին ահանատես և ահանջա-

լուր վկայք՝ ըստ որում զի կամ գործ են իրքն
կամ բան :

Արք պատմեն ինչ յայլմէ լուեալ, ոչինչ է նո-
ցա յայնմ զօրութիւն բանից, այլ յորոց լուանն .
բայց և ՚ի սոցանէ առաւել արժանահաւատ է խո-
րագէան գժուարախաբ, քան ախամարն և գիւրա-
հաւան՝ որ զամենայն ինչ անխտիր կլանէ, կամ
այլ ընդ այլոյ իմանայ :

Սակայն որպէս զխարդ ինչ և իցէ վկայիցն յարգ
պատմելեաց բանին, զայս վճիռ ունել պարտ է՝
զի որում կարեմք ականատես լինել և հաւաստել
մեզէն, լաւ է միշտ այնպէս առնել, մանաւանդ
ուր ստուգագէտ իմացուածի ճշմարտութեան
պէտք իցեն : Բազում յարացոյցք են արգէանց
իրաց յաննենդ և ՚ի խորագէտ արանց պատմեալ,
որ ապա զխարդ և է օրինակաւ կամ բնաւ սուտ
են յանդիմանեալ կամ յոյժ օտար. թո՛ղ զի բնա-
կան ստուգութիւն՝ ուր մարթի գտանել՝ ընարե-
լի է քան զբարոյականն : Զսոյն առնեն բնազնինք
յարգասիս բնութեան, և այսպէս եղև յայս եր-
կու յետին դարս այնչափ յառաջանալ բնագի-
տութեան : Արչափ և գիտողութիւնք կամ փորձք
աւանդեսցին յայլոց, սիրեն նոքա անձամբ ընդ
նոյնս անցանել, քան ՚ի բանս այլոց վստահ լինել .
և իրաւամբք գործեն, վասն զի և արք մեծամեծք
և անուանիք բազում ուրեք սահեալ գտան ՚ի
վրիպակ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ .

Պատմաբանք զանազանելի են նախ ՚ի ժա-
մանակակիցս և ՚ի յետնորդս . ապա ՚ի ժամանա-
կակցաց անախ զանազանելի են՝ որ տեսող եղեալ
իցեն իրացն զոր պատմեն, և որ ՚ի լրոյ իցեն ա-
ռեալ :

Հաւատք ժամանակակից և ականատես պատ-

մագրաց նովին օրինօք է չափելի, զոր սակաւիկ
մի յառաջ զականատես վկայիցն աւանդեցաք:
Քննելի է ևս թէ 'ի ժամանակս գրութեան վի-
պոսին համարձակ էր յայտնի ասել զճշմարտու-
թիւն, թէ ոչ:

Յորժամ ժամանակակից ոք պատմաբան վիպէ
ինչ 'ի լրոյ զոր ինքն չէ տեսեալ, կամ յանուա-
նէ ցուցանէ յորոց լուեալն է 'ի նոսա ապսպա-
րելով զհաւատս բանին, կամ վկայ առնու զձայն
հասարակաց, և աստ 'ի դէս է և այլ իմն զանա-
զանութիւն, կամ պատմեալն մեծ ինչ է և հրա-
պարակաւ եղեալ, որում բազումք իցեն ականա-
տես դտեալ, և պատմութիւն նորա հաւատարիմ
է, եթէ ոչ ոք 'ի ժամանակակիցաց զհակառակն
ցուցանիցէ. զի չէ ինչ հաւանելի թէ իշխեսցէ ոք
լու առնել այսր անգր ստութեամբ նշանաւոր
ինչ իր հրապարակաւ գիպեալ, առանց ուրուք
զստութիւն նորա յանդիմանելոյ. և կամ զոր
պատմէն սոսկական ինչ է և դուզնաքեայ, և չկըչ-
տամբել ստութեանն յումեքէ' ոչ ինչ առաւելու-
թիւն բերէ 'ի բանս նորա. զի ահա և 'ի զրոյցս ան-
ցից առ մեօք անցելոց' բիւր հանգամանք գտանին
բնաւին սուաք կամ անհնարին այլափոխեալք,
որոց ոչ ոք փոյթ առնէ հրապարակաւ հակառակ
ընդդէմ ախոյեան ելանել:

Յետին պատմիչք ինքնին չունին ինչ կշիւ բա-
նից, այլ յորոց հանեալ են զտեղեկութիւնս իւ-
րեանց, 'ի ժամանակակից ասեմ պատմագրաց, յա-
ւանդութենէ և 'ի յիշատակարանաց. վասն որոյ
յորժամ կրտսերագոյն ոք վիպագիր զրուցէ ինչ
զոր հասակակիցքն լռեն, և ինքն չցուցանէ մեզ յո-
րոց առեալ է զվէպսն, յիրաւի զգուշալի լինիցի:

Այլ քաց 'ի գիտութենէ, յամբժուութենէ, յա-
նաչառութենէ և յազատութենէ ամենայն երկիւ-
ղի և մտահաճութեան և կողմնաւոր բարուց,
նկատելի է յամենայն պատմագիրս և ոճ պատ-
մութեանն. եթէ իցէ 'ի նմա բնաւորական իմն
աննենդ պարզութիւն, զարգարեալ միայն բնիկ
պաճուճանօք, ընդ որս և ճշմարտութիւնն սի-
րէ մեաքանել, առաւել արժանահաւատ գտանի,

քան եթէ յաւելորդ ճարտարանս և 'ի սեթևեթս շոթայլիցի, կարծիս տալով իւրոց քմացն անսալոյ քան ստուգութեան, և քմազարդ բանիւք բերկրեցուցանել ջանալոյ քան ստուգախօսել:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ .

Յիշատակարան են համօրէն ամենայն նշանք անցեւոց իրաց առ մեզ մնացեալք, զոր օրինակ կամարք, տաճարք, արքունիք, աշտարակք, կամուրջք, շիրիմք, արձանագիրք, դրամք, նկարք, արձանք, սրտուեղէն թուղթք, ձեռնագիրք, մագաղաթեայ մատեանք, և այլէ: Յերկուս դասս բաժանին. մի՛ յորս չիք ինչ յայտարարութիւն ժամանակի, և ոչ թէ յոր պէտս և զիարդ կանգնեալ իցեն, զոր օրինակ կամուրջ, կամար, աշտարակ առանց ինչ արձանագրի. և միւս ևս՝ որ իբրև թէ ինքնին բարձեալ բերեն զպատմութիւն իւրեանց, որպէս արձանագիրք, դրամք, թուղթք, գրչագիրք:

Յիշատակարանք առաջին դասու ոչինչ նշանակեն, եթէ 'ի պատմութենէ կամ յաւանդութենէ չիցէ յայտ ժամանակ, օրինակ և պատճառ կառուցմանն: Բայց լոկոյ աւանդութեան չէ արժան հաւատալ որպէս պատմութեան վիպագրաց՝ մանաւանդ ժամանակակցաց, որոց առաւել հաւատարմանն և հաւաստին զրոյցք 'ի յիշատակարանաց անտի: Իսկ երկրորդի դասուն կամ ինքնին յայանի են և անկարօտ այլում մեկնութեան, կամ մթինք են՝ որպէս բազում արձանագիրք, դրամք, նկարք, քանդակք, և այլք որ չեն քաջայայտք, կամ եղծեալ են 'ի հնութենէ. սոքա ևս կարօտին աւանդութեան կամ պատմութեան:

'Ի սոսա երկու ինչ առաւել խնդրելի է. վաւերականութիւն և նշանակութիւն: Բազում արձանագիրք, դրամք, նկարք, քանդակք, պըր-

տուեայ թուղթք, ձեռնագիրք և մազաղաթեայ
մատեանք հնարեցան երբեմն 'ի խաբեբայից, և
համբաւեցան իբրև վաղեմի ինչ. վասն որոյ մեծ
զգաստութիւն և յոյժ հնագիտութիւն պիտոյ է
'ի յանգիմանել զստապատիր նենգութիւն իրացն:

Յարձանագրաց և 'ի դրամոց և 'ի նմանեաց
բազում այն է որ դժուարիմաց են յոյժ, և հմտու-
թեան բազմի պէտք են և աստանօր 'ի յաջողումն:
Երկոցուն գոցա կան պարապ հնագէտքն, կրթա-
սէրք հնութեան, արք՝ զորս երբեմն յընչաց քե-
րեն խրոխտ և թեթևամիտ իմաստակք. սակայն
ճշմարիտքն իմաստասէրք շնորհ մեծ խոստովա-
նեսցին նոցա. զի 'ի նոցանէ մատակարարին մեզ
բազում հմտութիւնք պատմութեան կրօնից, օրի-
նաց, արուեստից և գիտութեանց վաղնջական
ազգաց:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ .

Մանգութեան զօրութիւն մեծ է և կատա-
րեալ, յորժամ մեծ ինչ պատմէ հրապարակաւ
եղեալ և աշխարհալուր. իսկ 'ի փոքունս և յա-
ռանձնականս ոչ նոյնպէս, զի թէպէտ և սուտ
իցեն բնաւ կամ յոյժ այլափոխ, դիւրին է նո-
ցա անցանել բերանոյ 'ի բերան, և ծաւալել ազ-
գէ յազգ:

Եւ յիրս անգամ մեծամեծս՝ հաստատուն ա-
ւանգութիւնն հաւաստէ մեզ միայն զիրն մերկ 'ի
մասնաւոր հանգամանաց. զի հանապազօրդ փոր-
ձիւ տեսանեմք քանի փոփոխին իրք ընթանալով
և եթ բերանոյ 'ի բերան, մինչև բազում անգամ
անձանօթ լինելոյ:

Թող զայդ, և 'ի հնութիւն աւանգութեանց
պարտ է հայել, և յազգն յորոց ելեալ են կամ
առ մեզ կարգեալ. ըստ նորութեան աւանգու-
թեանն և առաւել հաւատարիմ է, զի ոչ շատ

այլայլի յերեսաց ժամանակին . ընդ հակառակն ըստ հնուԹեանն նուազեն և հաւատք, մանաւանդ 'ի հանգամանսն . զի առաւել եղծեալ խան, գարի գարուց 'ի գարս փոխելով:

Սակայն աւանդուԹեան հնուԹիւն ոչ 'ի սկզբանէ իւրմէ ցաւուրս մեր չափի, այլ մինչև ցժամանակ երևելոյ յիշատակի նորա առ մատենագրի ուրուք, և 'ի սա պարտ է ապաստան առնել՝ Թէ արժանահաւատ ինչ ոք իցէ, առ ոչինչ գրելով որ յետամուտ յաւելուածն իցէ կամ հատեալ և կամ փոփոխեալ: Եւ Թէ և յիշատակարանս ինչ 'ի մէջ առցէ մատենագիրն յաւուրցանտի իւրոց, որ ապացոյցքն իցեն աւանդուԹեանն հաստատուԹեան, արժան է և զայն 'ի համարի հարկանել, Թէպէտ և առ մեօք ոչ ևս իցէ 'ի միջի:

Քննեսցի և բնուԹիւն ազգացն յորոց սկսեալ է աւանդուԹիւնն կամ առ այլս անցեալ. վասն այսորիկ զաւանդուԹիւնս երիցագոյն ժամանակաց, որ կանխեն քան զգիւտ գրոյ և առասպելաւան անուանին, ոչ առ մեծ ինչ ունիմք . զի ծնեալ են և սերեալ 'ի բիրտ և 'ի վայրագամիտ ազամար ազինս, որ վաղվաղակի յապուշ հարեալ սքանչանան ընդ որ ոչն իմանան, և նորանչան հրաշալի հանգամանս զնովաւ արկանեն, ըստ սագրելոյ հիացեալ մտաց իւրեանց: Եւ քանզի հնագոյն յիշատակք հանուր ազանց հաստատին յաւանդուԹիւնս դուժ և ճուղաբարոյ ժողովրդոց, որք յետ բազում ժամանակաց հաւաքեցան 'ի գրչաց, ըստ աւանդիցն է և նոցա հաւատարմուԹեանն չափ: Յայն աղագս բաց 'ի պատմուԹենէ աբրահամեան ժողովրդեանն, որ ոչ միայն երիցագոյն է 'ի վէպս, ուստի և հուսլ 'ի սկիզբն իրացն պատմեցելոց, այլ և զօրաւոր հաւատարմուԹեամբ քան զբնաւս և աներկբայ՝ աստուածաւանդ գոլով, յայլսն ամենեսեան հազիւ նշմարանս ինչ ճշմարտուԹեան Թէ կարիցէ ոք 'ի միջոյ անտի առասպելեաց գուշակել զսոսկ իրացն, և այն՝ եւ Թէ երևելի ինչ իրք իցեն: Այսմ գհետ կրթին որ զառասպելախօսուԹեանցն վի

պատանութիւնն առաջի եղին. յորս նշանաւոր
քան զամենեւեան գտաւ յայսմ դարի Պանիէ :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՅ ԵՒ ՅԻՇԱ
ՏԱԿԱՐԱՆԱՑ .

Վ մասանց անախ դատողական արուեստին մի
է և ընտրութիւնն վաւերական, ստոյգ և ինքնա-
գիր գրոց 'ի ստոց, յանստուգից և յանյայտից,
և անարատիցն՝ 'ի կրճատելոց, յընդխառնելոց և
յաղաւաղելոց : Յոյժ կարևոր է այս հմտութիւնն .
զի մատեան որոյ անյայտ իցէ ստուգութիւնն օրի-
նակագրին, ոչ ինչ զօրութիւնն ունի . և հարիւր
մոլորութեանց պատճառք լինի հարազատ և ան-
վճար համարել զմատեան ինչ ստայօգ կամ աղա-
ւաղ . և սակայն բիւր են 'ի միջի ապացոյցք առ-
ջարութեան և ագիտութեան օտարոտի անուանց
մակագրելոյ անբաւ մատենից յառաջ քան զտպա-
գրութեան գիւտ, որ եղև 'ի կէս հնգետասան
գարին, և 'ի ստոյգ օրինակս իսկ անհուն փոփո-
խութեանց խառնելոյ նովին ագիտութեամբ և
չարութեամբ ընդօրինակողաց և այլոց :

Զօրէնս ընտրութեան վաւերական և անեղծ
գրոց 'ի ստոցն և յաղաւաղելոցն յերկար աւան-
դէ Յովհաննէս Քլէոք յիւրում գատողական ա-
րուեստին . մէք շատասցուք համառօտել :

Արդ Թ . մատեան որ 'ի հնագոյն գրչագիրս և
առ երիցագոյն մատենագիրս այլում անուան ըն-
ծայի, այլոյ համարեացի . և եթէ համեմատեալ
ընդ հին ձեռագիրս կամ ընդ հատուածս բերեալս
յառաջնոցն քան զմեզ՝ գացին 'ի նմա կրճատու-
թիւնք, յաւելուածք և այլայլութիւնք, ընդ խան-
գարեալսն կարգեացի :

Է . Ասակածաւոր է մատեան՝ զոր ոչ յօրինողն
ինքնին յայլ գիրս իւր և ոչ ժամանակակից ոք և

մերձաւոր յիշատակէ . մանաւանդ եթէ իցէ 'ի նո-
սա տեղի , ուր սովորութիւնն է նշանակել :

Գ . Խիթալի է ևս եթէ գոցին 'ի նմա կարծիք
և բանք որ ընդ հակառակս ելանիցեն որոց 'ի հա-
րազատ գիրս իւր ջատագով կայ նոյն այր , ա-
ռանց ինչ յիշատակ ուրեք առնելոյ փոփոխու-
թեան կարծեացն :

Դ . Եթէ գոցին 'ի մատենի ուրեք անուանք ,
քաղաքք , ազգք , իրք , գիւտք , բառք և ձայնք
կրտերագոյնք քան զժամանակ կենաց կարծեալ
մատենագրին , ընդ անհարազատս գրեսցի այն և
ընդ աղաւաղեալս :

Ե . 'ի նոյն սակի է' եթէ ոճն աննման իցէ այ-
լոց գրոց նորին կամ սովորական ոճոյ ժամանա-
կին . և եթէ գոցի ինչ 'ի նմա զոր անհնար էր
նմա գիտել , կամ թէ ախմարութիւնք՝ իւրում
անուանն անպատեհք և անվայելչականք :

Այս հասարակաբար յաղագս գրոց ասացեալ
լիցի , և յաղագս նշանաց ստուգութեան նոցին
և ստութեան՝ որ 'ի նոյն ինքն 'ի մատեանսն տե-
սանին : Սակայն մարթ է և այլ նշանս գտանել
'ի ձեռոյ գրչագրացն և օրինակաց՝ 'ի հաւաստել
գոնեա զհնութիւն նոցա , ըստ այնմ և զզօրու-
թիւն նոցին :

Արդ գրչագիր և հրովարտակ և ամենայն իսկ
պրտուեայք , թուղթք և մագաղաթք չհամարին
ժամանակին՝ որում ասին , եթէ նիւթն կամ ձե-
տառիցն , և այլ ինչ այսպիսի յատուկ հանգա-
մանք ընդդէմ ելանիցեն և չմիաբանիցեն ընդ այնս
զոր գիտեմք զայնու ժամանակօքն սովորեալ , կամ
անհամեմատ գտանիցին այլոց յայտնի և ստոյգ
ձեռագրաց նորա՝ որ յանուան հայրն իցէ նոցա :

Յաղագս արձանագրութեանց , դրամոց և այ-
լոց սոյնպիսի յիշատակաց հասարակ օրէնք ըն-
տրութեան է 'ի համեմատութիւն ձգել զայնս
ընդ այլ հանգոյն վաւեր յիշատակարանս ժամա-
նակին կամ ընդ նմանիս ինչ նոցա . և որպէս կան-
խեցաք վայրիկ մի յառաջ ասել՝ հմտութիւն բա-
ղում պիտոյ է առ այս , յոր առանց մեծի ճգանց
հասանել ոչ է :

Գ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ .

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Գ Ր Ո Յ .

Ոչ սակաւ կարեւոր է թարգմանողականն արուեստ . զի անպատու լինի գրեանն, մանաւանդ թէ փոխանակ օգտակար հմտութեանց մեծամեծ մոլորութիւնք 'ի ներքս սարգին, եթէ չգիտիցեմք ուղիղ 'ի վերայ կալ իմաստիցն : Բազում նպաստից կարօտ է արուեստս, զորս ցուցցուք յառաջագոյն քան զկարգ գործոյն :

Հարկ է ան, գիտել անբաւական զլեզու գրոցն զորմէ բուռն հարեալն է, իմանալ զգորութիւն բառիցն, զգարձուածս ոճոյն, զսեփականութիւնս, զարտուղութիւնս, զյատկաբանութիւնս, և առ ձեռն ունեւ ընտիր ընտիր բառարանս կամ քաջ մեկնիչս տարակուսանացն եզեւոյ :

Է . Ունեւ զուղիղ և ստոյգ օրինակս նոցին գրոցն 'ի տիպ կամ 'ի գիր :

Ը . Գիտել զժամանակ, զհայրենիս, զհաւատս և զկրօնս, զվարս և զգործ պաշտաման մատենագրին առ բարեւոք խելամուտ լինելոյ մտաց նորս :

Թ . Տեղեակ լինել սովորութեանց, բարուց և անցից ժամանակին և ազգին յորում գրեալ է . զի գուցէ ուրեք ուրեք առ նոսա ակնարկիցէ :

Յետ այսր ամենայնի օրէնք թարգմանութեան գրոց այս ևն .

ա . Տեսանել զբուն գրուածն, իմաստասիրական իցէ եթէ պատմական, քերդողական թէ ճարտասանական, զուարճախօս և սթափական եթէ ծանր և լուրջ, հասարակաց աւանդեալ գրով կամ ատենախօսութեամբ՝ յորս առաւել զգուշութիւն է, եթէ առանձինն ումք հաւատացեալ, որպէս յընամանի թուղթս՝ ուր արձակ համարձակ մերկանամք զխորհուրդս . արդեօք 'ի ժամանակս և 'ի տեղիս կատարեալ ազատութեան իցէ եզեալ գրութիւնն, եթէ ուր ազատ մատենա-

գրութիւնն արդեւեալ է, ինքնայորգոր և ըստ իւր
 ընձմ սրտի, եթէ այլոյ հրամանաւ և ըստ այլոյ
 ատորժակի. խորհրդով եթէ վարկսարազի և
 հարեանցի: Այս ամենայն քննութիւնք մեծա-
 պէս օգտեսցեն հասու լինել հարազատ մտաց գրո-
 ղին և թաքուն զօրութեան իմաստիցն:

Է. Չամենայն բառ և զոճ մատենին առնուլ
 ըստ ճառին՝ ի յատուկ և ի բնական միտս, ուր
 չգուցէ ինչ իրաւացի պատճառ յայլ միտս տա-
 նելոյ:

Թ. Առ քաջ խելամտութիւն ասացուածոյն ու-
 շի ուշով քննել զբովանդակ հիւսուածն, և մի սոսկ
 ինչ և առանձինն առնուլ:

Կ. Չերկբայելի և զմթին տեղիս համեմատել
 ընդ այլ ազգակից բանս նոյն մատենագրի կամ
 այլոց, յորս իմաստքն ապաւորագոյնս երևիցին:

Զ. Ի բազում իմաստից յորս բանն հարկանի-
 ցէ՝ զայն ընտրել, որ ընտանեգոյն իցէ արժանի
 և հիւթոյ բանից և գիտաւորութեան մատենին,
 կամ մտաց մատենագրին զոր գիտեմք. սոյն օ-
 բերք են և յընտրութիւն ստուգագոյն ընթեր-
 ցուածոց՝ ուր անմիաբան են օրինակք:

Շ. Չբան ինչ տարակուսելի կամ խրթին է-
 թէ յառաջագոյն մեկնեալ իցեն այլք, նախամե-
 ծար առնել զնոցա մեկնութիւնն՝ որոց աշակերտ
 մատենագրին կամ մտերիմ կամ հասակակից ե-
 ղեալ իցեն, կամ առաւել պարապեալ թուիցին՝
 ներկուռ և մակացու լեզուին և ոճոյ նորա, և
 կամ տեղեկագոյնք կարծիցին իրացն, միայն թէ
 և յայլում ամենայնի զուգահաւասարք գտանիցին:

Ը. Արդար իրաւունքն պահանջեն յամենայն
 ողջախոհից զբանս մատենին թարգմանել միշտ
 ըստ կարի ի լաւագոյն միտս. մի ճախողակ ինչ
 իմաստ կամ կարծիս ի ներքս խառնել, մինչդեռ
 ի բանից անտի իւրոց ոչ է անշուշտ հաւաստի.
 ևս առաւել մի իեղաթիւրել զբանսն կամ ձե-
 քել կամ փոփոխել բնաւ, և մի խոռեւել և օցտել
 և վարատել ի կարգէն՝ առ ի կամակորել և
 վտարանդել յօտար միտս. արուեստ՝ զոր յաճախ
 խորամանկէն նենգաժետք, գրականութեան և ի-

մաստասիրութեան արդարեւ արհամարհանք և
ժանտախտք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

Կ Ա Ր Գ Կ Ա Մ Ո Ճ Ո Ւ Ս Մ Ա Ն .

Եթէ չգիտիցէ որ զուղիղ կարգ ուսման, վայ-
րասպար աշխատութիւն է ամենայն, և չհասանէ
երբէք յանվրէպ և 'ի ստոյգ հմտութիւն :

Արդ ք . կարեւոր քան զամենայն է ճարտար և
իմաստնաբար բաշխել զիրն 'ի մասունս մասունս :
Միտք մեր անձուկ է յոյժ և 'ի սահմանի, և
բազմաց միախուռն անտար . սպա առ մի նուազ
մի և եթ ուսումն առաջի առցուք, և յայն միայն,
և յորս սերտ կապեալ են ընդ նմա՝ դարձուս-
ցուք զամենայն ջան և զմտադիւրութիւն . որ 'ի
յոբունս և յօտարոտիս համանգամայն բուռն
հարկանիցէ, փոխանակ ընդ ստոյգ հմտութեանց
ամբարեայէ 'ի գլուխ իւր խառնափնդոր չեղջա-
կոյս խռովեալ գաղափարաց՝ չար քան զագիտու-
թիւն :

Է . Չև յուսումն արուեստին կամ գիտու-
թեանն ձեռնարկեալ, կազմ պարտ է լինել 'ի
հրահանգս կարեորս : Որ կամիցի որ 'ի գրահա-
շիւ պարասպել՝ առանց թուականութեան գի-
տելոյ, կամ 'ի բնագիտութիւն՝ յերկրաչափա-
կան հմտութեանցն մերկ և լոկ, կամ 'ի վերա-
բուժից և 'ի բժշկացն ճարտարութիւն՝ անճա-
շակ յանգամադննութենէ, կամ 'ի քաղաքական
և 'ի հասարակաց իրաւունս՝ բնական իրաւանցն
բնաւ անհմուտ, կամ յայլ զինչ և պէտ գիտու-
թիւն՝ առանց գիտելոյ նախ զբանականն արուեստ՝
զամենայնի հիմն և զբանալի, որովմ յառաջագի-
մութեան այնպիսին ակն ունիցի :

Ը . Յամենայնի վաղագոյն 'ի ձեռն առնուլ զըն-
տիր ընտիրս 'ի գրեկոյ : Որ ծրգեալ տարրանայ
'ի սողորս թիւր սկզբանց և մտախաբութեանց

տգէտ և թերաբան մատենից, կամ 'ի տարաամ
խմաստս խառնախօս աղճատաբան և խաւարին
դրուածոց առանցելոց մտաց, դժուարին եղիցի
այնպիսւոյն 'ի բաց զմոլորութիւնսն գնել, կամ
'ի կարգ և յարդ վայելուց ածել զհմտութիւնս
իւր 34 :

Դ. Յընթերցումն և յուսումն գրոց անընդհատ
մտադրութիւն պիտոյ է, վասն որոյ և յամենայն
զբաղանաց ազատութիւն 35 : Ար վեր 'ի վերոյ
անցանէ հասնելիս լինելով իրացն, կամ զբօսեալ
մտօք յայլ հոգս, այնպիսւոյն թեթեւ են և զաղ-
փաղփուռն հմտութիւնք, որ 'ի սուղ ժամանակի
'ի բաց սրանան և անհետ և չիք լինին :

Ե. 'Ի մտաւորաբար ընթերցումն այլոցն բա-
նից խառնել և յիւրմէն մտածութիւնս . զհա-
նուր ասացեալսն ածել զմասնաւորօք, և զմաս-
նաւորսն 'ի նոցին նմանն, ճշգիւք քննել զսկզբ-
բունսն, հանել անաթի զամենայն քաջայարմար
հետեւութիւնս, և այլս այսպիսիս : Գոյզն թերթք
այսպէս մանր որոճացեալք՝ առաւել օգտեսցեն
քան զմատենն մի բովանդակ վեր 'ի վերոյ շտա-
պաւ հարեանցեալ 36 :

Զ. Չամենայնի պահանջել 'ի մէնջ զհամարս,
և մինչև ինչ քաջ իմացեալ չգնալ յառաջ . առ
որ պիտոյ է համեմատել զառաջինսն ընդ վերջինս .
և ուր տարակուսանք իցեն անճողապրելի, 'ի հարց-
փորձ քննութեան և 'ի խորհուրդ մտանել առ
մեկնիչս և թարգմանս մատենին և յայլ նոյնա-
ճառ գիրս, կամ գիտնոց և իմաստնոց 'ի հար-
ցումն մտացել :

Է. Առ նախկի ընթերցեալսն ստեպ դարձ առ-
նել, վասն երկուց պատճառաց . զի զառաջինսն
լու ևս իմանամք յետ զվերջինսն ընդ որս լծորդ
են տեսանելոյ, և զի ոչինչ օգնէ իմանալն՝ եթէ
յուշի ոչ պահիցեմք . զի զոր 'ի պէտսն ընդ միտ
ածեմք, զայն յիրաւի թէ գիտիցեմք . և որ յա-
ճախ չյեղյեղի 'ի մեզ, դժուարաւ թէ 'ի խոր
սպասցի :

Ը. Առ անվրէպ յուշ արկանելոյ զսահեալսն,
'ի գէպ է 'ի գրի հարկանել զայնս և քաղուածոյ

Համառօտութիւնս առնել, կարևոր է այդ մա-
նաւանդ 'ի գիրսն զոր նախն ընթեռնումք յանց-
նիւր կարգի իրաց, զի 'ի փոքու ամփոփեացուք
զհիւթ և զհոգի իմաստիցն. յայլ զուգաբան գիրս
չատ է նշանագրել զնոր երևեալսն 'ի նոսա :

Թ. Նոյնպէս առ պինդ 'ի մաի ունել զմերոյ
մտածութեան գիւտս և զառ 'ի յայլմէ ուսեալսն՝
քաջ 'ի գէպ է խօսել զնոցանէ ընդ այլս. զի լաւ
ևս արձակին այսպէս գաղափարք մեր և կարգա-
ւորին. խօսակցութիւնն պատճառս տայ և նո-
րանոք գաղափարաց, որ այլով օրինակաւ 'ի միտ
ոչ անկանին. բազում այն է զի և մտածութիւնք
այլոց սատար լինին ուղղելոյ զվրիպակս մեր, և 'ի
գիւտ նոր տեսութեանց՝ որ զանց արարեալք ի-
ցեն կամ անկեալք 'ի մէնջ. և վարժութիւն ճիշդ
և յստակ կարգաբանութեան իմաստից, ինքնին
չահ մեծ է :

ՊՐԸ Կ Վ Ե Յ Ե Ր ՈՐ Գ .

Մ Ո Լ Ո Ր ՈՒ Թ Ի Ի Կ Ե .

Լ ձենայն մոլորութեանց երկու են պատճառք . չվարեւ բանիւ և չարութք վարեւ : Որ անհմուտ իրաց դատաստան առնէ՝ չվարի բանիւ , չարաչար վարի՝ որ առանց բաւական հմտութեան առնէ դատաստան , իմա առանց մանր քննելոյ զսկզբունս իրացն կամ ուշիւ խորհելոյ զիրաւ հեռեանս նոցա : Ի գիւր աչալուրջ զգուշութեան համառօտեսցուք աստանօր զգանազան պատճառս երկոցունց արմատոց մերոյ սխալանացս :

Գ Լ ՈՒ Խ Ը ՈՒ Ը Զ Ի Ն

Մ Ո Լ Ո Ր ՈՒ Թ Ի Ի Կ Ե Բ Ա Ն Ի Ի Զ Վ Ա Ր Ե Լ Ո Յ .

Բ ազմաց որ ՚ի բանիւ ոչ վարելոյ յառաջ գան սխալմունք , առաջին գուցէ և մեծագոյն արմատ են կանխաժաման օրէնք և սովորութիւնք մտաց մանկութեան : Չիք որ ազատ ՚ի նոցանէ , և երկու են նոցա գլխաւոր պատճառք . իսկ միոք մատաղ աիոց և անկարգ դաստիարակութիւն :

Ա ժամանակ մի հոգին գրեթէ բովանդակ հարեալ և զակատեալ է ՚ի զգայութիւնս , և ոչինչ այլ գործէ բայց խառն ՚ի խուռն շտեմարանել աստի և անտի ծանօթութիւնս և գաղափարս , իբրև ՚ի համբար իւրոց հմտութեանց . օրինակ իմն որպէս որ զի կամեցեալ թանգարան շինել բնապատմութեան , սկսանիցի կուտել անխտիր ազգս ազգս արարածոց , առանց դասակարգս ինչ ՚ի նոսա յօրինելոյ : **Ա** փոքր փոքր դայ ՚ի մտածութիւն , և սկսանի կարգ դնել ՚ի կոյտս ծանօթու-

Թեանցն և գաղափարաց . այլ զի չև է սովորեալ մանրախոյզ լինել ամենայն կերպարանաց իրաց և խելամուռ նմանու թեան նոցա և աննմանու թեան, բազում անգամ և հարկն կամ բնական անհամբերու թիւնն ստիպէ զատել ըստ նախ երևու թին, բազում ինչ զորս սարա էր բաժանել՝ միաւորէ, և որոց արժան էր միանալ անջատէ . և այսպէս ստեղծանէ իւր անհամար դատմունս թիւքս, որ յաճախ յեղյեղեալ 'ի սովորու թիւն գառնան, և բազմաժամանակեայ ընդելու թեամբն զճշմարտու թեան զորու թիւն առնուն . մինչև մոռացեալ ապա զսկիզբն նոցին և զճնունդ, և 'ի հարուստ ամաց ատեալ զնոսս յանձին, բնատուրս և ընդածինս կարծէ :

Իսկ թէ քանի աճեցուցանէ զթիւր դատմունս վատթար գաստարակու թիւնն, անմարթ է աւել : 'ի ազայ հասակի դրե թէ ամենեքեան եմք 'ի ձեռս դայեկաց, և կենցաղակից դայեկատոհմ մանր մանկաւոյ և այլոց հասակակցաց, սարգ աւել՝ ընդ մտամոլորս և ախմարս, որ զպատրանս մտաց իւրեանց հեղեալ 'ի մեզ՝ անթիւս ստուարացուցանեն զմերսն : Ահա մի յառաջնոց անտի կանխամուտ սովորու թեանց ազայու թեան է կարծիքն հոտոց, համոց, ձայնից, գունոց, ջերմոց և ցրտոյ 'ի բուն իսկ 'ի մարմինսն լինելոյ ըստ զգայու թեանցս . հակամիտու թիւնք կամ սիրելու թիւնք և անսիրելու թիւնք և այլ այսպիսի որակք, զորս ճեմականք գնէին անկենդան իրաց, և տակաւին գնէ ուսմիկն մինչև ցայսօր, 'ի նմին արմատոյ են . անվրէպ և անգարձ ճակատագրին զառանցանք, յորմէ ամենայնի բաշխոյք ելանեն, սխերիմ և բարերար բախտի՝ որ զամենայն աստի պատահարս 'ի բարի և 'ի չար անօրինէ, զոր յուլով իմաստասիրաց ընկալան ազանդք, որում և խաժամուժն անսայ տակաւին, նորին բնոյ են չառաւիղք . քաջք և ճիւղաղք և այլ ևս խուճապք և բանգագուշանք ցնորից, բարւոյ և չարի ազդեցու թիւնք 'ի մոլորակաց և յաստեղաց, բիւրաւոր գաղանի զորու թիւնք որ 'ի տունկս, որ 'ի հանս, այս ամենայն 'ի նմին ականէ բղխէ . անտի

էն և կարծիք բնաւոր աղգեցութեանց, ընդաբոյս առածից, կապելոյ հոգւոյն և աղապատանաց, ներքին թելագրութեան մտաց սագրելոյ, սրտին զնալոյ կամ վկայելոյ. կարծեալ արգասիք անյայտ պատճառի, որ բաց 'ի մէնջ 'ի մեզ ներգործիցէ. անտի և այնքան մոլար վճիռք արգարութեան և անօրէնութեան, իրաւանց և անիրաւութեան, պատճառաց պատուոյ և անպատուութեան, շնորհաց ազնուականութեան և ճոխութեան, իշխանութեան յափշտակելոյ կամ փոխարէն շորթելոյ և գրաւելոյ և վրէժխնդրութեան և այլոց յոգունց, որոց արդիւնքն 'ի գործ եկեալ զվարս և զբարս բազմաց բովանդակ վեր 'ի վայր հարեալ կործանեն. անտի դարձեալ և բիւր աղճատանք 'ի պատճառս արգասեաց բնութեան, և հազար խեղաթիւր օրէնք և սահմանք ոչինչ պակաս յիմանալի և 'ի բարոյական աշխարհի քան 'ի բնականումն և 'ի զգալւոջ:

Արդ այս ամենայն թիւր դատաստանք յայտնապէս 'ի բանիւ չվարելոյ դան յառաջ, այս է 'ի սովորութեամբն դատելոյ՝ ինքնօրէն և անքըննաբար իբրև զանշունչ ինչ կազմած: Եւ զի առ մենեքին 'ի նոյնս եմք սովորեալ՝ որ շատ և որ սակաւ, և ըստ անյայտութեան կամ խոր մտացութեան սկզբան նոցա՝ առաւել ընդ կարծեօք զնի ուղղութիւն նոցին, ապա որում սիրելի է ճշմարտութիւն՝ մի հաւատասցէ կանխակալ օրինաց և սովորութեանց մտացն, այլ մի առ մի յատեան քննութեան կոչեալ զնոսա, ապա թէ հաստատեացի 'ի նոսա: Այն թէ իմ յամենայն ժամ զսոյն խորհեալ է, և հանապաղ զայս առած կալեալ, մի հաստատութեան տացէ հաւաստիս խորհրդոցս, այլ մանաւանդ պատճառս երկմաութեան և ճշգրտոյն հարցափորձի ³⁷:

Երկրորդ՝ բանիւ վարելոյ ոսոխ կայ բազում անգամ՝ կապիլն սովորութեամբ 'ի բան վարդապետին. օրէնք էին առ պիթագորեանս՝ այնպէս պինդ ունել և պաշտել զկարծիս առաջնորդին իւրեանց, մինչև զամենայն երկկան և զվէճ մի միայն Նա սասոյ լուծանէր առ ժամայն: Նոյն և

Ճեմականաց էին օրէնք, յորմէ հետէ արխառ-
տեղեան մատեանքն մատնեցան 'ի ձեռս արաբաց-
ւոց. Ավերրոէս մի 'ի բազմաց՝ այնքան երկիւ-
ղածութիւն կալաւ առ Արխատոէլ, զի կատար
ամենայն ճշմարտութեան կոչէր զբանս նորա, և
զչափ մտաց նորա սահման դնէր մարդկեղէն գի-
տութեան: Վասն որոյ զայնքան դարս անգագար
եղեալ իմաստասիրացն 'ի յոյզ և 'ի խնդիր՝ ոչ
եթէ բնութեան իրաց, այլ կարծեացն Արխատ-
տեղի և բառիցն թարգմանութեան, և ոչ ոան-
փոխ մի արարին յիմաստասիրութեան, որպէս ա-
սացեալ եմք, և անքակ մնացին 'ի հայրենաւանդ
հնացեալ քացախուտ մոլորութեանցն:

Սակայն երկու ինչ խտրելի է 'ի բանս այլոց.
այն թէ զանտի իմանալեացն իցեն խնդիրք կամ
զաստի զգալեացս, և այն թէ զարդեանց ինչ ի-
րաց կամ թէ զմտաւորականաց: 'Ի գերաշխարհի
իրս, որ զհաւատոց և զկրօնից վարուց աստուածա-
յայանութիւնք են բանիւ աստուածեղէն տառիցն
և յառաքելոցն կամ 'ի նոցուն ատուակալացն
տուչութենէ, և կամ եկեղեցւոյ դատաստանաւ
վճռեալ, ամենայնն հաւաստի համարեսցի մեզ,
իբրև յանխաբելոյն Աստուծոյ երաշխաւորեալ:
Այլ քանզի Աստուծոյ այն էին կամք 'ի գիրս
սուրբս՝ ուսուցանել մեզ զճշմարիտ բարեպաշ-
տութեան կրօնս և զվարս, և ոչ եթէ զզգալեացս
բնազննութիւն, զի զսոսա մեզ ետ 'ի զբաղումն
և 'ի քննութիւն ըստ Դողովողին ³⁸, ապա ոչ
ուղիղ գործեն՝ որ միանգամ ջատագով բնագի-
տական կարծեաց իւրեանց դրդեալ յարուցանեն
և առնուն բերեն զբանս աստուածատուր գրոյն,
ըստ որում երբեմն պաշտպանքն անշարժութեան
երկրի: 'Ի զգալիս եթէ զարդեանց իրաց են խըն-
դիրք, հաւատք ըստ արժանի իւրաքանչիւր չա-
փեսցին օրինքն 'ի հինգ պրակին աւանդելովք.
Իսկ ուր զմտաւորականաց իցէ բանն, ոչ պակու-
ցանող մեծութիւն անուանց, այլ զօրութիւն
փաստիցն է կշռելի ³⁹: Յայնժամ միայն 'ի մտա-
ւորականս օրէն է երեսս առնել այլում, յորժամ
մեզէն քննել զայնս ոչ ատակեմք առ չգիւտ ժա-

մանակի և կարևոր հմտութեանց : Ի բանակոուել բազմահատոր մատենից՝ չժամանէ որ անձամբ զնս վիմիք գալոյ , զի գառաստան արասցէ . կալցի յայն ժամ՝ զկարծիս այնոցիկ՝ զորոց գիտէ զքննութեանն փորձ քաջութեան , զհմտութիւն և զանսխառութիւն հոգւոյն : Անհմտան երկրաչափութեան և գրահաշուի չմարթէ ինքնին անսանել զապացոյցս չափաբերական խորին ճշմարտութեանց . թող սպա հաւատասցէ՝ ի միաբան հաւանութիւն հմտացն և տեղեկաց :

Իսկ ձայնի ժողովրդեան քանի՞ն իցէ զօրութիւն . շեմք զօրհանապաղ թէ կոյր է աամիկն և ասմար , և թէ խառնազանճին կարծիք յոչինչ են համարելի . իսկ ունիմք ևս զվաղնջական ասացածն , Չայն հասարակաց ձայն է Ասուծոյ , որ է ասել թէ մեծագոր է յոյժ : Աստ ևս սառչած է զանազանել զմտաւորականսն յարդեանց իրաց . յարդիւնս իրաց , որ ինքնին մերկապարանոց կան , և բաց ՚ի զգայարանաց չպահանջեն ինչ , ծանրակշիւ է յոյժ բան ժողովրդեան . իսկ յորս պահանջի մանրակրկիտ գիտողութիւն կամ այնչափ կազմութիւն հմտութեանց , յոր չէ սովոր խաժամուժն , ձայն սակաւ արանց գիտնոց և բզգասաից՝ առաւել է քան զաամիկն : Յիմացականս կամ ՚ի գիւրին մտաւորականս , յոր ինչք միայն հերիք են , այսինքն հասարակաց բանաւորութիւն , մեծ են իսուք ժողովրդեան . իսկ ՚ի գժուարինսն և որ բազում հմտութեան և խորհրդոց կարօտին , անուսմանցն կարծիք աամկականք ոչ առ մեծ ինչ են գրելի , վասն զի սովոր են ՚ի մոլար և ՚ի պաշարեալ մտաց գալ յառաջ :

Արրորդ բանիւ չվարելոյն մոլորութեանց՝ կողմնաւոր կամք և մարգահաճութիւն են սրաճաբ : Գժուարին է յամենայնի հարթայարմար հաւասարութեամբ կալ անմէա և անաչառ . է ուրեք՝ ուր ցանկութիւն շահից կեղծս ՚ի կեղծս եղեալ բիւր կերպարանոք արդարութեան , ուղղութեան , պարտուց և պատուոյ , և է ուրեք ուր գութ բարեկամի և ազգայնոյ , հայրենակցի և ուսմանկցաց սեր , կամ զովոլաց բնկերչակութիւն , է զի

շնորհ երախտաւորի և մտահաճութիւն ընդ ու-
 մեք, և է զի ատելութիւն, հոգի հակառակու-
 թեան, նախանձ և խէթ չար զումեքէ, և այլ
 երբեմն հաճոյք քմաց կամ աւելորդ խնամոյ փոյթ
 և ջան, կամ կամակոր յամառութիւն, թեկն
 ածել ասն միոյ կողման, պաշտօն առնել և ակն
 առնուլ, յախորաի կալ կռուել 'ի վերայ նորա
 և անբակելի կապել ընդ նմա, մինչև ապա ու-
 մանք յանճոռնի և յանհեղեղ խակութիւնս և
 յանհարթութիւնս այլանգակին, 'ի մտութիւն և
 'ի բանգագուշանս հատանին և 'ի փոխելութիւն
 դառնան: Այսպիսեաց սովորութիւն է զամե-
 նայն հակառակ փաստ արհամարհել. նչկահէն և
 անկուշէն, և լսել անգամ կամ ընթեանուլ չառ-
 նուն յանձն, կամ չլուելոյն առնեն: Իսկ արդ-
 որ զամենայն դուրս ճշմարտութեան ընդդէմ դնի-
 ցէ, յայն նմա հասանել զիսորդ իցէ, որ կամաւ
 զաչան կափուցանէ, և զամենայն նշոյլ 'ի բաց հեր-
 քէ, զիսորդ զլոյս տեսանիցէ: Ապա ջան 'ի մօի
 դնել և պէտ յանձին ունել պարտ է, ամենայն
 զօրութեամբ 'ի բաց փախչել 'ի կուսակցութենէ
 և յակնառութենէ և 'ի սուտակաստագասութենէ,
 և զանձն կազմ և պատրաստ ունել յընդունելու-
 թիւն ճշմարտութեան, ուր և գտանիցի: Եւ քան-
 զի դժուարին է հարթ պահել միշտ զայս անա-
 չառութիւն, 'ի կողմ չելանել, չխօսել շնորհօւկս
 առ ականէ կամ թիկունս տալ, և անբարոնելի
 կալ 'ի մտահաճութեանց, պարտ է գէթ անդարձ
 վճիռ անձանց սահմանել, մի առ կողմնաւոր կա-
 մաց և երեսաց վասն վերջանալ երբեք 'ի քննելոյ
 զփաստս հակառակ կողմանն, կամ շողոմս և հա-
 ճուկս ումեք առնել. այլ յոր կոյս առաւել գտա-
 նիցին հաւաստիք, յայն զմտացն մէտ խոնարհել:

Չորրորդ խափան բանիւ վարելոյ է մեզ՝ տըն-
 կակից պղերգութիւնս: Արջամիտ հետազօտու-
 թիւն խնդրոց վասն ուղիղ գատաստանի, տաժա-
 նաց և աշխատութեան իրք են, մանաւանդ եթէ
 բաղմակնճիռն և դժուարահաս ինչ լինիցի. իսկ
 մարդ կարճադի և անժուժկալ քրտանց, զոր ընդ
 իւր բերէ այսպիսեաց հետաքննութիւն, երբեմն

և ասպատաման՝ առ չգոյէ հմտութեան և օճանի,
է ուրեք զի և յայլ իրս զբաղեալ և ցնդեալ և
անպարտոյ բարբարեալ, քան ՚ի թերևսն կալ և
տարտամութեամբ տատանել՝ հասլ յանձն տանու
անխաիր զկարծիսն զոր առ ռան գտանէ, և ան-
հանճարբար օտարին բանից զունկն ՚ի ներքոյ
գնէ: Ապա՛ զինչ զարմանք, եթէ բազմաց բա-
զում կարծիս յանձին կալեալ է՝ առանց զպատ-
ճառսն գիտելոյ: Սակայն անաչառառես ճշմար-
տասէրն և բարւոյն նախանձախնդիր ոչ այնպէս
առնիցէ: Հարցափորձք փաստից յընարութիւն
դատաստանի՝ իցեն թէ քաջ տաժանեղի, սակայն
բազում անգամ ոչ որպէս կարծեմքն, և ըստ
յառաջեղ ՚ի հմտութիւն և ՚ի հրահանգս բանին,
գիւրի և յաջողէ, և լիուրի գտանէ զխոխարէնսն
՚ի հեշտութեան հմտութեանցն, որ այնչափ մեծ
եղիցի՝ որչափ դժուարահաս հմտութիւնքն իցեն:
Իսկ եթէ ոչ առ վեհերութեան ինչ և դանդաղ-
կոտ հեղգութեան՝ որ չպարտին բնաւ երևել ՚ի
մեզ, այլ այլով իւրք խափանիցիմք ՚ի զգուշաւոր
ըստ արժանի քննութենէ, հաստատուն օրէնք ե-
ղիցին խոհականութեան՝ յերկբայս թողուլ և չա-
փաւորել զգատումն, ոչինչ հաւաստի համարել,
եթէ ստուգութեամբ ակներև ոչ իցէ, կշիռ կա-
լեալ զպայմանս կարծեաց և հաւանութեան, ըստ
չափոյ սլայմանի հաւանականութեան յառաջի-
կայ իրսն նշմարելոյ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ՈՒՂԻՂ ՉԱՄԲԵԼՈՅ
ԲԱՆԻՒ.

Դատումն իրաց առանց մանր քննութեան
պատճառացն կամ թիւր և անակղի հեռեանաց
յառաջբերութեամբ, չարաչար վարել ասի բա-
նիւ, որ ՚ի բազում իրաց լինի: Առաջին՝ առ.

'ի չգոյէ հաւաստի ծանօթութեանց և գաղափարաց, զոր Քոնստյլէայք համարի միայն սրատճառամենայն մոլորութեանցս: Պակասեն երբեմն 'ի հաւաստեաց և գաղափարք գոյից, բայց առաւել անմարմին ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց: Նոյն իսկ հանգամանք ստանալոյ նոցա, բաւական ցոյցք են յոլովիցն թերի գոլոյ 'ի հաւաստեաց: Լսէ մանուկն, զի զմարմին փայլուն և դեղին՝ ոսկի անուանեն. զառաջինն ոչինչ աւելի իմանայ ընդ ձայնիւդ. ժամանակաւ թերևս հասանէ և այլոց յատկութեանցն. այլ մինչև ոչինչ իմանայ ոսկի քան զմարմին փայլուն և դեղին, զիարդ կարասցէ խորհել և խօսել անսխալ 'ի վերայ նորա: Նոյն բանք են և զանանձնաւոր ծանօթութեանց բարոյական էակաց, և առաւել: Տեսանէ տղայն զի գաղանաբար վրէժ առնու ոք զանարգանացն, և ազնիւ և գովեստ յընկերացն լսէ. աեսանէ և զայլ ոմն անոխակաւ և անքինահան համբերեալ թշնամանաց, և իբրև կնատ և անարի վատասիրտ այսն և ծանակ եղեալ. և առեալ յօգաւորէ 'ի միտս իւր զպատիւ ընդ ոգւոյ վրէժխնդրութեան, և զանարգանս ընդ անյիշաչար հեզութե: Լսէ խորագէտ կարգացեալ զբազմահնար ճարտարամիան 'ի խորամանգել, սերճ և փառացի զօցտողն և զվատնիչ արարոց, սրտեայ և իրահամարձակ զգիմագրաւեալն խենթաբար և խիզախ յամենայն վտանգս, փլիթ անյարիր և քնած զզգուշաւորն 'ի յանդրդնութենէ: Այսու իմաստիւք զոր գատաստան ունիցի առնել յաղագս ճշմարիտ սրատուոյ և անարդութեան, խորագիտութեան, առատութեան, քաջութեան և երկիւղի: Իւր սակայն բազումք 'ի բարոյական ծանօթութեանց այսու ոճով ստեղծանին 'ի տիս մանկութեան, և անմեկին մնան առ բազումս զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց: Յայտ ուրեմն է թէ յառաջ քան զգոյից ինչ դատաստան առնել՝ քանի կարևոր է հոգ տանել հաւաստի և անվրէպ գաղափարաց, և յառաջ քան զխօսել ինչ զբարոյական էակաց՝ ուղղութեան ծանօթութեանցն. քննելով զներհուն արանց սահմանս

'ի վերայ բառիցն, և զգաղափարսն ընդ նոսին 'ի նոցանէ կապեալս :

Երկրորդ պատճառ ոչ ուղիղ վարելոյ բանիւ՝ է զեզժանեւ ընդհանուր և իմանալի օրինօք և սկզբամբ : Այլ իւրաքանչիւր իմանոյ ինքեան առածս և վճիռս հանրականս, և զմասնաւոր գաւառուսն ըստ նոցին ուղղէ : Երբեակ են այս օրէնք, ասէ Քոնստիյլեաք. ընդհանուր առածք յամենայնի անվրէպ ճշմարիտք, առածք ուրեք ուրեք ճշմարիտք՝ այլ առ ամենայն 'ի գործ արկեալք, և համեմատութիւնք ինչ տարտամք երեւութացեալք յիրս իրս 'ի սպառ այլաբունս : Յառաջին կարգէ են առածքն, Բոլորն մեծ է քան զմասն, Չմարթի իմիք լինել և չլինել միանգամայն, և այլք. որ թէպէտ 'ի մուրուսութիւն ոչ տանին, բայց ոչինչ օգտեն 'ի հմուսութիւնս մասնաւորաց, զի նոքա 'ի սոցանէ բղխեն մանաւանդ : Յերկրորդ դասէն է օրինակ իմն կարգեսեանցն օրէնք, թէ զամենայն որ 'ի պայժառ և 'ի յստակ գաղափարի իրիք բովանդակի, մարթ է հաստատել զնմանէ. զորոյ վթիւրութիւնն տեսաք յառաջագոյն յերես 115 : Յերրորդ կարգի այն է, զի զներգործութեանց հոգւոյ մարմնապէս խորհին բազումք, որպէս եթէ հոգի և մարմին ոչ ինչ ընդհատք էին : Ապա մինչև զընդհանուր օրէնսն 'ի վերայ մասնաւորի 'ի գործ առեալ, յառաջագոյն քննեացի հաւաստեալ, եթէ արգեամբք պատշաճիցի նմա. և եթէ ոչ, այլով օրինօք ուղղեացի գաւառստանն :

Երրորդ պատճառ՝ հապճեպ շտապ դատելոյ : Բնականոր կարճմտութիւն և անսիրելութիւն վաստակոց՝ որ պահանջին 'ի ինամոտ քննութիւն իրացն, նկատել ըստ ամենայն զննելի մասանց, համեմատել ընդ սկիզբն նոցին, և կշռադատել զհեանութիւնսն, պատճառք լինին մեզ բազում անգամ ըստ աչս և ըստ առաջին կերպարանայն գաւառստան առնել. և զի բազումք 'ի սոցանէ պատրանք են, սխալէ և գառուսին :

Չորրորդ պատճառ՝ պաշարմունք մտաց և ախտք : Ուր իշխեն ախտք, ասէր Պլատոն, դէ

րի է բանն . և Պլուտարքոս խմատու թեամբ առա-
կէ զնոսա 'ի գունաւոր ապակիս , որ զամենայն
ինչ ըստ իւրեանց երանգոցն ցուցանեն : Ազէ
հայեաց գամ մի յերկուս բանակաիւ մարտու-
ցեալս . իւրաքանչիւր յիւր կողմն կարծէ զիրաւն ,
վիճի և անհնարին համարի թէ ոչ ակն յանդիման
տեսանիցեն ամենեքեան զիրաւունս իւր . սա-
կայն բազում այն է , զի կողմանքն երկոքին հա-
սարակ սխալեն . վասն զի իւրաքանչիւր ըստ ազ-
գեցութեան ախտիցն այնպէս նկատէ զիրան :
Պատկերք զոր ճարտարեն ոմանք 'ի խազ , աստի
դէմք մարգոյ , անտի կերպարանք կապկի , ժա-
նիք առիւծու կամ արջոյ խալամ , եթէ ընդ մի
կոյս հայեացի որ 'ի նոսա և ասացէ թէ մարգ-
է , և միւսն ընդ այլ կողմն՝ և ասացէ թէ արջ
է , այր իւրաքանչիւր զիւրն իրաւացուցէ , և
զարմանք թուիցին՝ թէ այլ որ այլ ինչ ազգ գա-
տիցի . կագեսցին , զսպարտ արացեն զմիմեանս
խէ՛թ և խեղառ , կոյր և մոլի , դժմիտ , պանդոյր
և ախմար , և երկոքեան անիրաւ գացին . զի զայն
պատկեր չիք ասել ճշմարտութեամբ ոչ մարգ և
ոչ արջ , այլ ստեղծուած ինչ խառնակ և անտի-
պար ըստ քիմս :

Բազմապատիկ շլացուցանեն զմեզ ախտք . մերթ
զօշաբազութիւն և անձնահաճ կամք ճշմարիտ
կարծեցուցանէ որ ինչ յօգուտ մեր է . մերթ ամ-
բարհաւաճութիւն և զանձն առ գիտունս ունել
անգէն գատաստան 'ի վերայ տայ ամել անքննա-
բար . է զի ատելութիւն և գրգռութիւն ընդ այլս ,
հեռ և մախանք և արհամարհութիւն , զամենայն
ինչ զնոցա ծուռ և խօլ և անշնորհ ցուցանէ :
Արժան էր առ այս ընթեանուլ զճոխագոյն բանս
մատենագրի Արուեստին խորհելոյ որ 'ի քսան
գլուխ երրորդի մասին :

Ար զախտից ասացաւ , և ամենայն մտահաճու-
թեանց 'ի գէպ ելանէ : Յառաջագոյն 'ի վեր անգր-
ցուցեալ է , զի կողմնածութիւն և աչառանք բա-
զում անգամ արգելուն զմեզ 'ի բանիւ վարելոյ ,
խափան լինելով անակնառու քննութեան փաս-
տից երկաքանչիւր կողման . բայց թէ բանիւ վա-

բելոյ ոչ ինչ արգել լինիցին, սակայն ՚ի բարեօքն վարելոյ գոնէ արկանեն և ստերիւրեն: Ար պաշարեալ մաօք ՚ի քննութիւն մաաչի իրաց, զօրուոր թուին նմա իւրում մաացն հաճոյականքն, և հակառակքն քան զտկարսն տկարագոյն 40: Ապա հարկ է յոյժ ՚ի գատելն ինչ՝ յամենայն ախտից և ՚ի կանխակալոյ սովորութեանց մերկանալ ըստ կարի և ՚ի բաց թօթափել, որում օգտի ինչ յոյս կամ ցանկութիւն է յայսմ քան յայնմ կողման գտանելոյ զճշմարտութիւն, անդ կարծէ գտանել՝ ուր կամի, թէպէտ և նա ՚ի միւսում կողմանն իցէ:

Հինգերորդ պատճառ երեակայութիւն: Մոլորութիւնք զանմարմնոց, զԱստուծոյ ասեմ և զօգւոց և որ նոցին սակի, սկիզբն անտի առին առաւել, ըստ սրբոյն Օգոստինոսի, զի զօր իմանալ միայն վայել էր՝ կամեցան մարդիկ և մաօքն նկարել. վասն որոյ եգին նոցա մարմնաւոր կերպարանս և հանգամանս իբրև զմարմնոց: Գոյացական և իմացական տեսակք, գաղանի որակք Ճեմականաց և այլ բիւր այսպիսի անուրջք և երազք, նոյնպէս անտի եկին յառաջ, զի յանդոյից կամեցան յերևոյթ ամեղ մաաց՝ էութիւնս և բնութիւնս, և զանմարմին տեսական մարմնակերպ զգեցուցանել:

Աեցերորդ պատճառ՝ զեղծումն օրինակաց: ՚ի տագնապէլ ուրուք խելամուտ լինել անօսք ինչ և իտրին իրաց, որոնէ այլ ինչ ընտանի և նման նմա, և ըստ այնմ դատի զնա: Մակայն գուն ուրեք երկու ինչ ամենեկին նման միմեանց գտանին, մանաւանդ յայլասեռան, և հազիւ ոք ՚ի միոյ ՚ի միւսն գուշակութիւնս բերէ, թէ չմոլորիցի կամ գէթ չգթիցէ 4: Վասն որոյ թէպէտ և ՚ի գէպ է օրինակաւ վարել ՚ի գժուարինսն ՚ի լուսաւորել զմիտս, զգուշալի է չգնել յօրինակսն ապացուցական զօրութիւն, որ չիք ՚ի նոսա, առակ իսկ է առ մեզ, Օրինակ ոչ է փաստ:

Եօթներորդ պատճառ՝ պիտակութիւն նշանակաց և նմանաբերութեանց: Աստի գոյացան գրէթէ ամենայն մոլորութիւնք և բարբաջք ախ-

տարմուղաց և ոսկեխոյզ տարրալուծից: Աստեղատուն մի է յերկինս, զոր ոմանց հաճոյ թուեցաւ կշիռ անուանել. որ թէ կշռոյ նմանի, ապա ոչ ինչ ընդհատ և հոգմազացից, ըստ նրբաբանելոյ մասենագրի Արուեստին խորհելոյ. իսկ արդ կշիռն նշանակէ արդարութեան, ուրեմն՝ ՚ի վերայ բերեին ժամաբաշխ աստարմուղք, որ ընդ նու վին տանուտերամբն ծնանիցի, արդար լինիցի: Արէս, որ է Հրատ, պատերազմաց է աստուած. ապա որ ծնանիցի որ ընդ Արիսին հայեցուածով մարտիկ եղիցի, և այլ ինչ ևս: Գտաւ, յաւելու նոյն այր, և որ երազեաց որ թէ սրածութիւն զրուանեան աստէ. և զհետ եբեր, թէ որ զցաւն զայն ջերանի, բուժի՝ եթէ զուլամբն կանխիցի կտտոր մի կապար՝ յոսկեխոյզ բնալուծացն Չրուան կարգացեալ, յորում քանդակեալ իցէ յաւուր շարաթու Չրուանայ նուիրելոյ՝ ՚ի նախնեաց՝ ձեն որով աստեղաբաշխք նշանագրել սովոր են զայն մոյորակ: Ասիննի ուլունք յոււթողաց, կզարթք, բժժանք, գրիճք և հմայեակք և վաթեթք աղապատանաց, և այլք յուլթք ՚ի խորական սնապաշտ նշանակաց՝ գիւտք են սուտանուն և վրիպարհեստ նշանագիտութեան 42:

Աւթերորդ պատճառ՝ մուլութիւն ինքնօրէն յորինուածոց կարգի վարդապետութեան: Ար առանց բաւական գիտողութեանց նոր իմն ոճ իրաց յորինել փութայ, յիրաւի թէ յանիրաւի զամենայն ինչ ՚ի նոյն հնարի ընդ քարչ տանել: Այն նորանոր կարգածք բնագիտութեան, բնազանցութեան, բարոյականին, քաղաքականին և անտեսականին, որ ընդ ժամանակս ժամանակս յաջորդեցան իրերաց, և զարգիս բազմաց ՚ի նոցանէ հազիւ յիշատակ ինչ թէ ուրեք երևիցի, ցոյցք են բազմագիմի մուլորութեանց, յոր զառանցուցանէ անկարգ սէր ինքնօրէն կարգածոց:

Գ Ի Բ Կ Ե Բ Կ Ի Ր Ո Ր Գ

Օ Ր Է Ն Ք

ԱՌԱՋԱՐԿԵԼՈՅ ԵՒ ՅՈՒՅԱՆԵԼՈՅ
ԶՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ .

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Ի Ի Ղ

Օր օրինակ 'ի պէսպէս յօգաւորելոյ դա-
ղափարաց և ծանօթութեանց գոյանան դատ-
մունք, և 'ի սոցին զուգաւորութենէ կազմին խոր-
հուրդք մտաց 'ի դիւտ ճշմարտութեան, նոյն-
պէս 'ի զանազան յարագրելոյ բառից՝ որովք սո-
վոր եմք նշանակել զծանօթութիւնն և զգաղա-
փարս, յօգանան բանք յայտարարք գատմանց, և
'ի սոցուն խառնութենէ հիւսին ապացոյցք՝ խոր-
հրդոցն վերբերիչք, որով զճշմարտութիւնն զոր
գտաք՝ յայնաբանեմք այլոց և ցուցանեմք: Արդ
քանզի զօրէնս առաջարկութեան և ցուցի ճշ-
մարտութեան կայ մեզ աստանօր աւանդել, ինք-
նին իրացն կարգ պահանջէ ճառել նախ զբառից,
ապա զբանից, և յետոյ ուրեմն որ յապացոյցսն
հանգամանք յուղիղ ցուցակութիւն ճշմարտու-
թեան:

Այլ զի յաճախ պատահէ առ բանիւ չվարե-
լոյ կամ խառնավար լինելոյ 'ի մօլորութիւն գլու-
րէլ, թիւր գատել և խորհել, և ապա գուն դոր-
ծել պատիր ցուցիւք 'ի թիկունս իջանել թիւ-
րոցն, որ 'ի բազումս կրի բազում անգամ ոչ առ 'ի
զայլս խաբելոյ, քան թէ 'ի խաբէութենէ մտաց

իսկ իւրեանց, ապա կարևոր է տեսանել մանր զերևելի պատճառս ունայնութեան և ստութեան ապացուցից, անձանց 'ի խրատ զգուշութեան, զի մի յանկարծ 'ի նոյնս սահեալք՝ զխաբերայի և զոգիտի կարծիս առնուցումք յանձն, և այլոց յամօթ և 'ի յանդիմանութիւն գաւանացն զմեզ ըմբռնելոյ և 'ի մոլորութիւն ձգելոյ:

Եւ յորժամ զճշմարտութեան խնդրոց վէճք և պայքարք անկանխցին, հարկ է գիտել զհանգամանս իրացն 'ի յայտ յանդիմանութիւն ճշմարտութեան. տեսանեմք իսկ զօր հանապազ զի 'ի չգոյէ ուղիղ կարգի, գիսաւոր և անսխալ օրինաց, բազում վիճմունք երթան յանգին յաղմկայոյզ զբաջան աղաղակ 'ի պէտս ում. և վտխանակ 'ի լոյս զճշմարտութիւնն հանելոյ, և ևս 'ի խոր թաղեալ հետախաղաղ կորուսանեն:

Եւ զի 'ի յստակ տեսաւորութիւն ճշմարտութեան կարևոր է յոյժ հմուտ լինել ընտրութեան պատշաճաւոր ոճոյ, և կրկին են առաւել 'ի կիրածեալք առ մատենագիրս, վերլուծականն ասացեալ և շարագրական, 'ի վերջէ ուրեմն տեսանել արժան է զիւրաքանչիւր նոցա զօրէնան և զընտրութիւն ըստ տեղւոյն:

ՊՐԵԿԵՆՏԻՆ

ԲԱՌԻՔ .

Օ՛նանօթուծիւնք և դաղափարք որ 'ի պահեստի մտայս նիւծք են խորհրդոց, չմարթեմք յայտնի առնել եթէ ոչ նախ նշանաւ իւրք յերևան ամիցեմք զաներևոյթս խորհրդոցն : Այս նշան կրկին է, է որ բնատուր և բնական, և է որ 'ի վարուէն ճարտարապետեալ և արուեստական :

Բնական նշանք են ամենայն շարժուածք և կերպարանաց ցոյցք, որ ինքնին սովոր են երևել 'ի զանազան հանդամանս և 'ի կիրս հոգւոյն, զոր օրինակ ճիչ և հառաչանք 'ի ցաւս, ծաղր և կաքաւ 'ի ցնծութեան, շառագունանք առ ամօթոյ, դող և այլագունութիւն առ ահի զարհուրանաց : 'ի սոցանէ են որ և 'ի գեռածին մանկունս ինքնին երևին առժամայն, յաւէա ևս ճչիւն առ ցաւս, և անբանից իսկ հասարակ են, մանաւանդ սարսափ, աղաղակ և կաքաւ :

Մական և այս նշանք յարուեստական փոխին, յորժամ ոչ ևս բռնի ըստ սոսկ շարժման բնութեան առնին, այլ խորհրդով և գիտութեամբ, որպէս յամենայն իսկ մանկունս լինել սովոր է . ճչեն նախ կամ լան առ ցաւոցն սաստկութենէ ստիպեալ, առանց ինչ յայանել կամելոյ, նա և առանց իսկ գիտելոյ թէ բնաւ և հնար ինչ է նոցա յայտ առնել . իսկ ապա տեսեալ թէ յօգնութիւն հասանեն այլք, ցաւքն և նշանք և հասեալ օգնականութիւնն սերտիւ կապին 'ի միտս նոցա . և 'ի գառնալ ցաւոցն՝ յուշ ամեալ զնպաստն զոր գտին նշանօքն, սկսանին կամակարուց 'ի գործ զայնս արկանել, զի յայանի արասցեն զցաւս իւրեանց և գիւրութեան հանգիպեսցին :

Գլխաւորք են յարուեստական նշանս շարժուածք և բարբառք . յառաջինսն է ինչ որում

կցորդ են և անբանք, երկրորդքն ամենևին սեփականք մարդոյ. նա աւանիկ տեսանեմք իսկ զանասունս, զի առ բուն ցանկութեանն յեղյեղուկս զձայնսն արկեալ և 'ի քծինս ազգի ազգի շարժամբք եկեալ, հնարին յայտ առնել զկամս սրտից իւրեանց, ողորմուկս արկանել և յաղերս ածել. այլ դեռ չերևեցաւ որ յանբանից առ 'ի խօսս բաւական: Մի որ ընդդէմ բերիցէ, թէ ահա խօսին պապկայք և ագռաւք, անծեղք և կաշաղակք, տարմք և հոլամուկք, սարիկք և կեանելիք, այնու զի ուսանին բարբառս ինչ յօդել պապաջելով իբրև անշունչ գործի ձայնատու. խօսել այն է տիրապէս, յորժամ խորհրդով որ 'ի կիր զձայնսն առնուցու՝ յայտնել նորօք զմիտսն. զոր յայտ է թէ յիշատակեալ թռչունքդ ոչ առնեն, զի ոչ ինչ իմաստք են նոցա 'ի ձայնսն:

Եւ արդ քանդի բարբառ առանձինն շնորհ է մարդոյ, և առաջին գործի 'ի յայտնութիւն և 'ի ցոյց ճշմարտութեան, զն առ տեսցուք քանիպատիկ իցեն, և ոյք ոմանք կարևորագոյնք 'ի յայտնել զիմաստս մտաց, զինչ զանազանութիւն նոցա 'ի Հակաճառից, զիարդ և յինչ պէտս է վարել զնոսա, և յորոց պիտակութեանց զգուշանալ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ա Ջ Գ Բ Բ Ա Ռ Ի Յ, Ե Ի Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Ա Գ Ո Յ Ն Ի Ն
' Ի Յ Ա Յ Տ Ն Ե Լ Ջ Ի Մ Ա Ս Տ Ս Մ Տ Ա Յ .

Ալթ ազգ բառից 'ի համար արկեալ են 'ի քերդողացն. անուն, դերանուն, բայ, բայանուն, նախդիր, մակբայ, շաղկապ և ձայնարկութիւն. զորս սովորեցին նորա մասունս կոչել բանի կամ խօսից, զի 'ի սոցանէ իբրև 'ի մասանց յօդանայ բանն ⁴³: Անունն բաժանի ըստ նոցա 'ի գոյական և ածական. առաջինն իրս յայտ առնէ, որ պէս ծաղիկ, պտուղ. երկրորդն որոշմունս կամ հանգամանս որպիսութեան իրաց, որպէս այս,

այն, բարի, չար : Պէրանուն են ձայնքս տա,
 դա, նա, ինքն, և սոյնպիսիք որ վարին փոխա-
 նակ յայանի անուանց առ 'ի չկրկնելոյ զնոսա :
 Բայի գործ է հաստատել թէ այս նիշ որպիսու-
 թիւն է յայս նիշ իրի, զոր օրինակ Հոգին խոր-
 հի կամ է խոհուն : Բայանուանք ածականք են
 'ի բայից առեալք և երկոցունցն հաղորդք, որպէս
 կեցող, կեցեալ : Նախդիր են մասնիկք որ զնին
 'ի սկիզբն անուանց իրաց 'ի ցուցանել զհամեմա-
 տութիւնս նոցա ըստ շարժման, դադարման, զու-
 դութեան, և որ 'ի նոյնս պատշաճին, որպիսի
 ինչ Գնալ 'ի վան, Կալ առ երասխաւ, Կենցաւ
 զէլ ընդ ընաիր բարեկամս : Մոկբայք են 'ի ցու-
 ցանել զզանազան առմունս կամ կերպարանս
 բայից, զոր օրինակ Լինել աստ կամ անդ, Կեալ
 բարւոք կամ չարւոք : Շաղկապք, որպիսի՝ և,
 այլ, զի, թեպէտ, իսկ, և այլ սոցին նմանք,
 նպաստեն 'ի կապել զբան ընդ բանի կամ զի
 մասաս բանից ընդ միմեանս : Չայնարկութիւն
 են ճիշք որ գան 'ի խօսս 'ի ցոյց այլ և այլ կրից
 և ակործակաց հոգւոյ, ըստ որում, սէ, սյ, էհ :
 'Ի մասանց աստի բանին անուն և բայ կարեւո-
 բագոյնք են 'ի յայանութիւն իմաստից մտաց.
 վան զի, որպէս յառաջին գիրսն ասացաք, ի
 մաստք մտաց կամ դատմունք՝ են հաստատութիւն
 և ժխտումն նմանութեան երկուց ծանօթու-
 թեանց կամ դադափարաց : Իսկ 'ի գաղափարաց
 աստի և ծանօթութեանց սովորաբար մին 'ի մէջ
 բերէ իր ինչ բնական կամ բարոյական, և միւսն
 հանգամանս ինչ որ հաստատի զնմանէ կամ ժխտի.
 զոր օրինակ ճոյն է աղտաղտուկ. Լքիկիր չէ ան-
 շարժ. Գովելի է բարերարութիւն. Անշահ է
 դատարկութիւն : Իսկ արդ իրք բնականք՝ իբրու-
 ծով և երկիր, և բարոյականք՝ որպէս դատար-
 կութիւն և բարերարութիւն, սովորաբար գոյա-
 կան անուամբք յայանին, և հանգամանքն ածա-
 կանօք, ըստ որում աղտաղտուկ, անշարժ, գո-
 վելի, անշահ, սպա 'ի յայանութիւն դատմանց
 պահանջին գոյական անուանք 'ի ցոյց իրացն որ
 են թակայքն են դատմանց, ածականք 'ի ցոյց հան.

գամանացն հաստատելոց կամ ժխտելոց, և եր-
րորդ՝ նշան ինչ ՚ի ցոյց հաստատութեան՝ որպի-
սի է էական բայն, կամ ժխտման՝ որպիսի է նոյն
բայ կից ընդ ուր:

Եւ զի բան է յայտարարութիւն զանազան դատ-
մանց իրաց, ապա կարևորագոյն մասունք բանի
են գոյական անուանք և ածականք, հանդերձ
կրկին նշանօքն՝ հաստատութեան և ժխտելոյ. և
չէ ինչ դժուարին ցուցանել թէ ամենայն լեզու նո-
քօք և եթ բաւական է յայանել զամենայն իմաստ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Պ Է Ս Պ Է Ս Բ Ա Ժ Ա Ն Մ Ո Ւ Ն Ի Բ Բ Ա Ռ Ի Ց Ը Ս Տ
Հ Ա Կ Ա Ճ Ա Ռ Ի Ց .

Հակաճառք, ըստ իւրեանց աղխատորոյզ լե-
զուին, զամենայն բառս սովորեցին էպէս կոչել,
իրրու զի գործ է նոցա սահմանել և որոշել զծա-
նօթութիւնսն և զգազափարս:

Արդ ք, ՚ի բառից կէսք ասին իսկ և յատուկ,
որ զօմն մի առաջինն նշանակեն, որպէս Տիրան.
և կէսք առասական, հասարակ և ընդհանուր,
որ եթէ զտեսակն ցուցանիցեն՝ տեսակարար կո-
չին, որպէս մարդ, իսկ թէ զսեռն՝ սեռական,
զոր օրինակ կենդանի:

Ի. Թանձրացեալ և վերացական, որ ցուցանեն
դազափարս և ծանօթութիւնս անձնաւորս, որ-
պէս սպիտակ, սեաւ, բարի, չար. և չանձնա-
ւորս՝ որպէս սպիտակութիւն, սևութիւն, բա-
րութիւն, չարութիւն:

Դ. Բնական և բնազանցական, որ հաւաստի
գոյակս նշանակեն, որպէս ջուր, հուր, ծաղիկ,
պտուղ. և էակս սոսկ մտաւորս և բարոյականս,
որպէս գիտութիւն, արհեստութիւն, լաւութիւն,
չարութիւն:

Ե. Էական և չէական կամ իսկական և պա-
կասական, որ զէութիւն և զանէութիւն կամ

զգականութիւն իրացն յայտ առնեն, ըստ որում
ըոյս և խաւար, արգասաւորութիւն և անարգա-
սաւորութիւն :

Է. Պարզ և ջոկագիր կամ բարդ, որ միով ձայ-
նիւ ասեն զգաղափարն, զոր օրինակ ապակի, քար,
և բազմօք, որպէս՝ մարմին թափանցիկ, մարմին
անթափանց և դիմահար :

Ը. Բուն, հարազատ և փոխաբերական կամ
այլարանական, որ ըստ բուն և յատուկ մտացն
ասին, որպէս շարժումն և հանգիստ մարմնոյ, և
յայլարանական միտս՝ իբրև շարժումն և հան-
գիստ հոգւոյ :

Թ. Միանշանակ և հոմանուն կամ համանուն,
որ մի ինչ միայն նշանակեն, իբրու վագր և ինծ,
և բազումն համանունակի՝ բազմանշանակ գոլով,
որպէս ցուլ և խոյ, որ նշանակեն երկուս ազգս
կենդանեաց և երկու կենդակս աստեղատանց կեն-
դանաբերին. այսպիսի են և ամենայն բառք որոց
կրկին են միտք՝ հարազատ և այլարանական :

Ճ. Պայծառ և աղօտ, որ առաջի առնեն պոյ-
ծառ և աղօտ դաղափարս, և որ յայտնապէս կամ
ընդ աղօտ ցուցանեն զայնս : Ասկայն բազում բա-
ռից յայտնութիւն և մթութիւն ըստ մեզ է քան
թէ ըստ ինքեանց. իմաստասիրական ձայնքն, քեր-
դողականք, արուեստագիտականք և այլք՝ յայտ-
նի են որոց հմուտ են իրացն, և անաեղեկայն
մթինք :

Դ. Արոշ, ճշգրիտ, ճիշդ, որոց նշանակութիւն
անփոփոխ կապեալ է ՚ի մի ինչ որոշեալ, զոր օ-
րինակ բոլորակ, քառակուսի, եռանկիւն, և գրե-
թէ ամենայն չափաբերական բառքն. իսկ երկդի-
մի, տարտամ, անորոշ, որոց նշանակութիւն ոչ
է սահմանեալ և ճշգրտեալ ըստ բաւականին,
այլ անխտիր են յայլ և այլ միտս, ամփոփելով
և ընդարձակելով. որպիսի է նոյն ինքն ձայնն զա-
ղափար առ յոլովս ՚ի բնազանցախօսաց, զի մերթ
զյատուկ պաղափարսն նշանակէ, մերթ զճանո-
թութիւնսն, բազում ուրեք և զզգացմունս ան-
դամ և զիմացուածս : Տես զճանոթութիւնն ց և
15 : Այսպիսի են առ բազումս և ձայնքս առա-

քինութիւն, իրաւունք, ազատութիւն, արու-
թիւն, քաջութիւն, պատիւ, և բնաւ իսկ գրե-
թէ ամենայն բառք իմանալի և բարոյական էա-
կաց, որոց ծանօթութիւնք առ սակաւս են ճըշ-
գրիտ և ճիշդ, և սակաւք են որ անփոփոխ միշտ
պահիցեն զծանօթութիւնսն ընդ ձայնիցն :

Ժ. Աննշան, որ և ոչ մի հաւաստի և ճշմարիտ
դադափար կամ ծանօթութիւն յայտ առնեն, որ-
պիտի էին առ դարոյականսն գոյացական տեսակք,
մտաւորական տեսակք, ընդհանուր բնութիւնք,
և այլ ինչ բազում այսպիսի ձայնք անիմաստք :

Ժ. Փաղանուն կամ նոյնանիշ որ 'ի նոյն միտս
վարին, որպէս ծառ և տունկ, վէճ և քար. սա-
կայն յամենայն լեզուս սակաւ են ամենեկին նոյնա-
նիշք. զի գոգ ամենայն բառք առանձին իմն զօ-
րութիւն ունին 'ի միտսն, որով որոշին 'ի մի-
մեանց. ուղիղ իսկ ասասցէ որ՝ տունկ ցորենոյ,
այլ ոչ ծառ ցորենոյ. և քար պատուական կոչեա-
ցէ զգոհար ակն կամ զյակինթ, այլ ոչ երբէք
վէճ պատուական. յորմէ յայտ եղև, թէ տունկ
և քար սեռականագոյն են քան զծառ և զվէճ,
թէպէտ և ոչ սակաւ 'ի նոյն միտս վարիցին 44 :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՊԻՏԻ ԵՒ ՊԻՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ԲԱՌԻՅ.

Որ խօսին՝ ապարէն կամի իմանալի լինել, այս
է՝ ազդեւ յայլս զծանօթութիւնս և զդադափարս
իրացն, զորոց խօսի. ապա զգուշալի է յամենայն
ազօտ, երկգիմի, տարտամ և աննշան բառից.
զի զո՞ր դադափար կամ ծանօթութիւն ազդիցեն
մթին և աննշան ձայնք, կամ զո՞ր յստակ և ճիշդ
դադափար և ծանօթութիւն՝ երկգիմիքն և տար-
տամք: Այլ քանզի բազմաց 'ի դոյանէ պիտա-
կութեան պատճառք այն են, զի մեք գլխովին
օտար եմք 'ի հաւաստի և յանվրէպ գաղափա-
րաց, կամ անհմուտ բուն և յատուկ մտաց բա-

ուիցն, ապա նախ քան զամենայն անվրէպ և հաւաստի գաղափարաց փոյթ պարտ է ունել, և գիտութեան հարազատ մտաց ձայնիցն, և յորժամ ոչ ըստ արժանի տեղեակ իցեմք իրին կամ բառին, հրաժեշտ 'ի խօսից տալ, քան անկարգ և անհեղեղ ճամարտակել ըստ քիմս:

Է. Բառք որոց 'ի հասարակաց պէտս սահմանեալ և հաստատուն է նշանակութիւն, 'ի նոյն միտս պարտ է առնուլ զնոսա. զի չեմք իշխան փոփոխել զառումն ձայնից, և զհաց գինի ասել և զգինի հաց: Իսկ որոց 'ի հասարակաց սովորութենէ չիք աներկբայ և յայանի զօրութիւն, այլ ոմն յայս միտս տանի և ոմն յայն, և 'ի նմին միտս՝ են որ լայնեն և են որ նրբեն, որպէս առնի 'ի բազում ձայնս իմացական և բարոյական էակաց, այնպիսիքն սահմանեցին յառաջագոյն կամ 'ի վարելն անդ, զի յայանի կացցէ ամենեցուն թէ յոր միտս ճշգեմք, և անմտաց 'ի նոյն միտս հաստատուն պահեսցին ընդ բովանդակ ճառն, որչափ և երկար իցէ, և թէ մատեան և ստուարակարկատ կամ բազմահատոր:

Ը. Այդ հարկ առաւել, է յորժամ պիտոյ լիցի ճարտարել նոր բառս 'ի նշան նորոյ գաղափարի, կամ 'ի գործ ածել ձայնս անձանութս լսելեացն: Եթէ այսպէս և եթէ այն, ամենեցուն յայս է թէ որում կամք են հասկացուցանել զմիտս իւր, հարկ անհրաժեշտ է բացայայտել ճշգրտիւ զձայնսն: Այլ յառաջնում պայմանին, մինչև ստեղծեալ զնոր ձայնն՝ տեսանել արժան է, թէ գուցէ արդեօք 'ի լեզուի անդ բառ կշիռ մերոյ գաղափարին. զի ստեպ լինի առ անհմտութեան իրաց կամ լեզուի՝ նոր կարծել բազում գաղափարս հինաւորց, կամ նորաձայնս մուծանել յանհնարին ծանրութիւն լեզուին և ունկնդրին, փոխանակ զի 'ի նոյն միտս քաջագիպագոյնք վաղուց առ ձեռն են 45: Յերկրորդ պայմանին զգուշալի է յօտար և յանձանութ ձայնից, երբ տեղին չպահանջէ յայտնապէս. զի մերկ գրել խով յանդուզն իմաստակութիւն է յոյն և տաճիկ և լատին խառնել 'ի բանս, ուր 'ի հայունս

ոչ պակասեն հաւասարազօր ձայնք . կամ վեր 'ի վայր յածաչու խոնջմամբ յուզախնդիր լինել 'ի բառարանսն թափ առեալ թարթափեալ զհետ խրթնի և բորբոսեալ և ժանգահար բառից , մինչ գեռ յտակքն և սովորականք և վայելուչք անդէն առ կռան կայցեն :

Դ . Յայլարանեալ բառս և յամենայն իսկ ճարտարիօսականս բազում զգուշութիւն պիտի , մանաւանդ յիմաստասիրական բանի . զի բաց յորոց ընտելքն են և անվտանգ 'ի մոլորութենէ , որպէս հանգիստ հոգւոյ , ամբօխումն մտաց , յոյզք խորհրդոց , աժխոյժք մտաց , հուր և եռանդն բարկութեան , և սոցին նմանք , այլքն՝ որպէս տեսաք՝ բազում ուրեք չեն աներկեան :

Բովանդակ ասել , մի երբէք մոռացի թէ կամք իօսողին այն պարտի լինել , զի ամենայն փութութիւն և յտակութեամբ և ճշգրտութեամբ իմացուցէ ըստ կարի զմիտսն . ուստի և յամենայն ժամ խնդրելի են և վարելի 'ի դոյն պէտս յարմարադոյնք և քաջագէտք 'ի բառից , մանաւանդ առ իմաստասէրսն : Աւ որ ամօթ ոչ իցէ առն իմաստասիրի , որ չգիտիցէ կամ չկամիցի ըստ կարգի թարգմանել զմիտս իւր : « Թանգարբ և խոհակերբ , գերձիկբ , գործաւորբ և ամենայն ձեռահմուտ արուեստագէտք , ասէ Ղբ , հասկանան ամենեքեան զմիտս իրերաց , առնեն և կատարեն զգործս իւրեանց . միայն իմաստասէրքդ և բանակուիք ոչ գիտացեն երբէք լսել միմեանց և 'ի գլուխ հանել զիւրեանցն » : Գանգատ ծանր . այլ եղովկ զի առ ոմանս յոյժ է արգարացի :

ՊՐԸԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բ Ա Ն .

Ղատումն մտաց բառիւք յայտնեալ՝ կոչի բան 46, ասացուած, իմաստ, առած, որ է հիւս բառից յորում հաստատի կամ ժխտի յարմարութիւն հանգամանաց կամ յատկութեան իրիք ընդ այլում իմիք . որպէս, Աստուած է յաւիտենական, Աստուած ոչ է մահկանացու: Ի բանից աստի առաջինն ասի հաստատական, յանձնառական, դաւանական, հաւանողական . իսկ երկրորդն ժխտական կամ ժխտողական, հրաժարական, ուրացական:

Երեք մասունք որոշին ՚ի բանս . բառն յայտնիչ իրին զորմէ բանն է, և ասի ենթակայ, նիւթ բանի . բառն յայտարար հանգամանացն կամ յատկութեան զոր ածեմք զենթակայիւն կամ ՚ի բաց տանիմք ՚ի նմանէ . և կոչի մակդիր, առասուծիւն, և ըստ յունին՝ ստորոգեալ, ստորոգելի 47. և երրորդ նշանն հաստատութեան կամ ուրացութեան, յոր պէտս վարի էլ բայն, որ է թէ միայն իցէ, հաստատութիւն յայտնէ . իսկ եթէ ընդ ոչ ժխտումն: Ըստ այսմ յառաջնում բանին՝ առաջ է ենթակայ, յաւիտենական՝ մակդիր և առասուծիւն, է հաստատութեան նշան:

Ենթակայն և մակդիրն կոչին ՚ի հակաճառից երկու ծայրք կամ եզերք բանին . զի սովորաբար մին ՚ի սկիզբն գնի, միւսն ՚ի վերջն . փոքրագոյն ծայր ասի ենթակայն, զի սակաւ է ընդարձակութիւն նորա, և մեծագոյն մակդիրն, զի նորայն բազում է: Լաւ ևս կոչեսցէ որ զգոսս հայերէն՝ մասունս և զլուխս բանի:

Սովորաբար ենթակայն գոյականաւ կամ համազոր բառիւ յայտնի, իսկ մակդիրն՝ ածականաւ . զոր օրինակ Բարերարութիւնն կամ բար

բարերարեւն է գովելն: Բայց է ուրեք զի մակ-
դիրն գոյական թուի. որպէս Բարերարութիւնն
է առաքինութիւն. սակայն գիտելի լիցի, զի աս-
տանօր մակդիրն առաքինութիւն՝ զածականի զօ-
րութիւն բերէ, իբրու ասել Բարերարութիւնն
է ինչ յայնցանէ որ առաքինութիւնն կոչին, է
մի՛ ՚ի լաւութեանց, առաքինական ինչ:

Բազում բանք ՚ի միոյ անուանէ և ՚ի բայէ ձևա-
նան, և պակաս թուի մակդիրն, բայց բովանդա-
կեալ կայ ՚ի բային. որպէս յասելն Աստուած
գոյ, գոյ՝ իմանի է գոյող, գոյակ. ուստի և ա-
մենայն բայ նոյն է ընդ Եւ բային և մակդրի ի-
միք. որպէս կեալ՝ ընդ կենդանի կամ կեցող
եւ, սիրել՝ ընդ սիրող եւ. որպէս զի թէ ասեմք
Աստուած է, այդ ևս է կատարեալ բան. զի աստ
բայն է ոչ հաստատութիւն միայն ցուցանէ, այլ
և էութիւն կամ գոյութիւն. և բանն հաւասար
է այսմ Աստուած է էակ կամ գոյ:

Եւ բայ միայն երբեմն ամբողջ բան կատարէ,
մանաւանդ յառաջին և յերկրորդ գէմս, յորս նոյն
իսկ յանգումն բային յայանի առնէ զենթակայն.
գոմ, է ասել՝ ես եմ գոյող: Սոյնպէս երեքին
բայքն զոր խօսեցաւ երբեմն Աեսար, Եկի, Տե-
սի, Յաղթեցի, երիս այլ և այլ բանս յայտ ա-
րարին:

Այլ զոր օրինակ բայ միայն բաւական է եր-
բեմն ՚ի լրումն բանի, նմին հակառակ երբեմն բա-
զում բառք մի բան կատարեն, եթէ մի ենթակայ
և մակդիր իցէ, իսկ այլ ձայնքն՝ հանգամանաց
և կերպարանաց և եթ յաւելուած առնիցեն յեն-
թակայն և ՚ի մակդիրն. օրինակ իմն յասելն, Տե-
տոս կայսր հռովմայեցւոց յետ վախճանին Աես-
պիանոսի հօր իւրոյ երկեամ մի առանձինն թա-
գաւորեաց ՚ի Հռովմ, քաղցրութեամբ իշխանու-
թեանն զմարդկան յարգարելով բարեկենդանու-
թիւն. այս ամենայն բառք առնեն մի բան, վասն
միութեան ենթակային Տիտոս, և մակդրին նմա
ընծայելոյ, այն ինքն է եղև թագաւորող կամ
թագաւորեալ. իսկ այլն ամենայն ոչ ինչ այլ ցու-
ցանէ, բայց զղանաղան կերպարանս Տիտոսի, և

զհանգամոնս տեղւոյ, ժամանակի և օրինակի
 թագաւորելոյն:

Եւ բազում բանք ամփոփին 'ի մի. որպէս ա-
 հա սոքա երկօքեան, Աիկերոն էր ճարտասան,
 Աիկերոն էր իմաստասէր, մի լինին յասելն՝ Աի-
 կերոն էր ճարտասան և իմաստասէր:

Սակայն զազգս ազգս բանից՝ որ բարգքն կա-
 չին և որ բազմամասն, որ գլխաւորքն և եկա-
 մուտ, պայմանաւորք և պարզելիք, հաստատա-
 կանք և ժխտականք, ընդհանուրք, մասնաւորք
 և եզականք, ընդգիմակք և անգրագարձք, և որ
 յայլ ևս մի ըստ միոջէ անուանս բաժանին յի-
 մաստասիրաց, փոքր մի ճոխագոյն պարտ է մեզ
 աւանդել, առ իմանալ զզօրութիւն նոցա և
 զպէսս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Բ Ա Ր Դ Ե Ի Պ Ա Ր Ջ Բ Ա Ն , Գ Լ Խ Ա Ի Ո Ր
 Ե Ի Ե Կ Ա Մ Ո Ւ Տ .

Բարդ ասի բանն, եթէ մի 'ի մասանցն կամ
 բայն բարդ իցէ, այսինքն 'ի բազում բառից յօ-
 դեալ՝ որ այլ և այլ գաղափարս յայտ առնիցեն.
 Իսկ պարզ անուանի՝ որոյ պարզ են մասունք, և
 իւրաքանչիւր միոյ գաղափարի նշանակ: Յասելն
 Աստուած է յաւիտենական, պարզ բան է. զի
 քան զհարկաւոր բառս այլ ինչ չգտանի 'ի նմա.
 Իսկ յասելն, Աստուած գերագոյն արարիչ ամե-
 նայն եղելոց անեղ և ինքնագոյ է յամենայն յա-
 ւիտենից, լինի բարդ բան. զի ենթակայն բաց
 'ի գլխաւոր ծանօթութենէն Աստուծոյ, և յա-
 բակից ունի զՎերագոյն արարիչ ամենայն եղե-
 լոց. և մակդիրն բաց 'ի գլխաւոր ծանօթութենէ
 գոյութեան՝ լծորդ ունի և զինքնեզն գոլ և յա-
 մենայն յաւիտենաց:

Յորժամ ընդ ենթակային կամ ընդ մակդրին
 կան այլ բառք յայանիչք յարակից գաղափարի

կամ ծանօթութեան, լինի միշտ բարդ բան. նոյն պէս եթէ և ընդ բային ինչ կայցէ. որպէս Աստուած է արդարև անժամանակ, կամ բնազանցապէս ստուգութեամբ, և առանց իրիւք յերկուանաց, և հարկաւ է անժամանակ. ուր այս ամէնայն ձայնք ոչինչ առնեն, բայց ազդուութիւն տալ հաստատութեանն :

Բազմօրինակ բարդ լինին մասունք բանի: Ածականօք, Այր իմաստուն անխռով է: Բայանուամբք և գերբայիւք, Իկարոս անկեալ 'ի ծով կամ յանկանեղն 'ի ծով հեղձաւ. Պոմպէոս 'ի պարտութիւն մասնեալ զՄիհրդատ՝ յազթանակաւ ել 'ի ճեմելիս և ձաղեաց: Պէսպէս ածանցմամբք, հոլովովք և նախորօք, որ զայլ և այլ անուանս ընդ միմեանս կապեն, Անօթք ոսկեղէնք և արծաթեղէնք կամ յոսկւոյ և յարծաթոյ. Իրք խնամով կամ անհոգութեամբ գործեալք. Գոյութիւն յայս ինչ տեղուոյ կամ յայս նիշ ժամանակի. Պատճառաւորութիւն յայսմ կամ յայնմ իրէ: 'Ի ձեռն եկամուտ բանից որ յարին և խառնին ընդ բուն գլխաւորսն յարաբերականաւն ուր կամ այլով զօգիւ. որպէս, Հեկտոր՝ որոյ սպանեալ էր զՊատրոկղ, սպանաւ ապա յԱքիլեայ. զոր և մարթ է ասել, Հեկտոր յետ սպանանելոյ զՊատրոկղ, իբրև սպան զՊատրոկղ, սպանեալ զՊատրոկղ, սպանաւ և ինքն յԱքիլեայ:

Սակայն գիտելի է նախ, զի զամենայն վերոյեղեալ օրինակս մարթ է ասել եկամուտ բան. վասն զի այր իմաստուն՝ է ասել այր որ իմաստուն է. Իկարոս անկեալ կամ յանկանեղն 'ի ծով՝ նոյն է թէ ասիցի, Իկարոս որ անկաւ 'ի ծով. Պոմպէոս 'ի պարտութիւն մասնեալ զՄիհրդատ՝ է ասել Պոմպէոս որ յազթեաց Միհրդատայ. Անօթք ոսկեղէն կամ արծաթեղէն՝ նշանակեն անօթք որ յոսկւոյ են կամ յարծաթոյ:

Է. Բանք յորս այլ բայ է քան զէականն, առ հասարակ բարդ են 'ի բնէ. Աղէքսանդր յազթեաց պարսից, է ասել՝ Աղէքսանդր եղև յազթող կամ յազթական պարսից. ուր մակդիր է յաղևող կամ

յաշխական, պարսից՝ լրումն մակդրին, իբրև ՚ի մի գլուխ բովանդակելով ասել պարսկայազթ: Նոյն պէս՝ Պարսիկք յաղթեցան յԱղեքսանդրէ, է ասել՝ Պարսիկք եղեն յաղթեալք յԱղեքսանդրէ, ուր յԱղեքսանդրէ է լրումն մակդրին՝ յաղթեալք 48:

Գ. Այս լրումն մակդրի՝ որ կոչի և լրումն բանի, բազում ուրեք անորիչ բայիւ կամ գերբայիւ և եկամուտ բանիւ յայանի. որպէս Աստուած հրամայէ ներել կամ զի ներեսցուք թըշ նամեաց. ուր հրամանն Աստուծոյ յաղագս ներելոյ թշնամեացն է, և զայս նշանակէ բանն՝ Աստուած հրամայէ զներումն թշնամեաց:

Դ. Էն բառք որ թէպէտ ըստ ձայնին պարզ են, այլ բարդ ըստ մտացն. զի բաց ՚ի յատուկ գաղափարէ իւրեանց՝ յարուցանեն ՚ի միտս և այլինչ կից նմին. օրինակ իմն յասելն Ափրիկեցին, ՚ի միտ գայ գաղափար Սկիպիոնի, յՕգոստոսն ասել՝ Ոկտաւիանոսին:

Այս ամենայն պիտանի է ոչ միայն յընտրութիւն բարդ և պարզ բանի, այլ և որ կարեւորագոյն է՝ յորոշել ՚ի խօսս թէ որ բառք որոյ բանի իցեն. առանց այսր հմտութեան անհնարին է գտանել զուղղութիւն նոցա կամ զճոտութիւն, մանաւանդ եթէ բարդ բանն բազմաբառ հանդիպեցի, որպէս յաճախ լինի՝ յորժամ խօսք մերկար ՚ի մի կամ յերկուս բանս բովանդակի:

Բայց յընտրութիւն ճշմարտութեան կամ ստութեան բարդ բանից՝ կարեւոր է ևս գիտել, թէ յաւելուածք, յարակիցք և լծորդք յորոց բարդի մասնն՝ մերթ ամփոփեն և սահմանեն զնշանակութիւնն, և մերթ զարդարեն միայն. յասելն՝ Մեծն Աղեքսանդր՝ անպարտելի արութեամբ այր, խորտակեաց սակաւ արամբ զանթիւ զօրս պարոնից, յաւելուածն Ռծ որոշիչ է, ճշգիւ յայտարարեալ զԱղեքսանդր զորմէ բանն է, նոյնպէս յաւելուածն պարսից ցուցանէ զզօրսն զոր խորտակեաց. իսկ անպարտելի արտեմեամբ այր՝ ոչինչ յաւելուած առնէ յորոշումն Աղեքսանդրի մեծի կամ այլոյ. նոյնպէս և անթիւ ոչ սահմանէ զզօրսն

պարսիկս լինել քան թէ այլս . և սակաւ արաճէն նմանապէս ոչինչ յաւելու կամ պակասեցուցանէ 'ի բայն խորասկեաց : Վասն որոյ երեք այս յաւելուածք չեն կարևոր պէտք բանին , և մարթ է ասել զնոսա պատահականս . իսկ Տէճն և պարսից հարկաւորք են երկոքեան :

Արդ 'ի ճշմարտութիւն գլխաւոր բանին՝ հարկ է ամենայն կարևոր լծորդացն ճշմարտոս լինել . զի յայտնի իսկ ստութիւն է ասել Աղեքսանդր որդի Պրիամու խորտակեաց զզօրս պարսից , կամ Աղեքսանդր մեծն խորտակեաց զզօրս հռոմոց : իսկ եթէ պատահական յաւելուածքն սուտ իցեն առ հասարակ , չեղծանի ճշմարտութիւն գլխաւոր բանին . զոր օրինակ մարթի սուտ լինել թէ մեծն Աղեքսանդր այր եղեալ իցէ անխորտակելի արութեամբ , և զօրք պարսից անթիւ , և սակաւ արամբ վանելն . բայց 'ի վերայ այսր ամենայնի հաւաստի լինել , թէ Աղեքսանդր մեծն եհար ըզզօրս պարսից 49 :

Արժան է ևս ազդ առնել , զի 'ի բարդ բանս որ եկամուտն թուի՝ այն է երբեմն բուն գլխաւորն , և որ գլխաւորն կարծի՝ յաւելուած է եկամտին : Օրինակի վասն , յասելն Հաստատեմես , կամ Յուլիան է թէ ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք սկիզբն 'ի զգայութեանց ունին , բուն գլխաւոր բան է Ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք 'ի զգայութեանց ունին սկիզբն . իսկ էս հասարակէ՛մ կամ Եր-Յէալ է , սոսկ յաւելուածք են հաստատութեան բանին , որ նոյն մնայ եթէ ասիցի՝ Ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք՝ ըստ իմոյ բանի կամ որպէս ցուցեալ է՝ սկիզբն առնուն 'ի զգայութեանց 50 :

'Ի գիտելեաց աստի երկու կարևոր օրէնք ելանեն . մի՝ վասն բանից զոր մէքս յօրինեմք , և միւս՝ վասն որոց լսեմքն կամ ընթեռնութեամբ : 'Ի մերսն՝ զի յամենայնի ճշմարտութիւն փայլեսցէ ըստ արժանի առն իմաստնոյ և արդարոյ , պատկառ կալ ուղղութեան համօրէն յաւելուածոցն կարևորաց , հոգ տանել և պատահականացն ստութեան , և եթէ անհաւաստի ինչ թուիցին՝

ընկեցիկ առնել, որ միշտ է համարձակելի՝ զի չեն՝
ինչ հարկաւոր, կամ թէ չափաւորել՝ երկրոյու,
թեան յեզանակաւ: Յայլոց բանս, ընարել նախ
ընդ կարևոր յաւելուածան և ընդ պատահականան,
և ապա ՚ի վերայ բերել թէ գլխաւոր բանն իցէ
ճշմարիտ կամ սուտ, եթէ յարակիցն:

Գ Լ Ո Ի Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Բ Ա Ջ Մ Ա Մ Ա Ս Ն Կ Ա Մ Խ Ա Ռ Ն Բ Ա Ն .

Ամենայն բան որոյ ենթակայ կամ մակդիր
առաւել է քան զմի, բազմամասն է, և հաւա-
սար այնչափ սարզ բանից որչափ են մասունքն,
այս է ենթակայքն կամ մակդիրքն: Օրինակ իմն,
ըստ ենթակային բազմամասն է այս բան, Արիս-
տոակէ և Պլատոն էին իմաստասէրք. և ըստ
մակդրին այս, Արիստոն էր իմաստասէր և ճար-
տարաիօս. իսկ ըստ երկոցուն այս, Մանիլիոս և
Լուկրեթիոս եղեն իմաստասէրք և բանաստեղծք:

Վեց են գլխաւոր բազմամասնութիւնք բանի,
չաղկապական, անջատական, կցորդական, պատ-
ճառական, համեմատական և զատական, զորոց
համառօտեցուք զկարևորսն:

ա. Շաղկապական են որոց բազում են ենթա-
կայք կամ մակդիրք շաղկապեալք հաստատելով,
որպիսի վերոյգրեալքք են, կամ ուրանալով՝ որ-
պիսի է այս, Ոչ փառք, ոչ մեծութիւն, ոչ պա-
տիւ, ոչ հանգիստ և ոչ հեշտութիւնք բաւա-
կան են երջանկացուցանել զչարագործն: Յուզ-
զութիւն այսպիսի բանից յայտ է թէ պահանջի
՚ի հաստատականն՝ ամենայն մակդրաց անվերայ
պատշաճել բնաւ ենթակայից, իսկ յուրացա-
կանսն և ոչ միոյ մակդրի պատշաճել ումեք յեն-
թակայիցն:

բ. Անջատական են յորս ենթակայք կամ
մակդիրք յօդին առ միմեանս անջատական շաղ-
կապօքն իմ, և իմ, իմ Բէ. որպէս, Ամենայն

գոյակ է հոգեղէն կամ մարմնաւոր : 'Ի ճշմարտութիւն սոցա հարկ է ճշգիւ 'ի համար արկանել զամենայն մասունս բոլորին գորմէ խօսիմք , և հաստատութեան կամ ուրացութեան պատշաճել միումն 'ի մասանց անտի , այլ ոչ և այլոցն միահաղոյն : Ասան որոյ սիալ է սսեւ , Ամենայն ձև է քառակուսի կամ բոլորչի . զի այլ ևս բաղմաստարիկ ձևք են , սուա է թէ Աս երջանկութիւն հարկաւոր է աղնուականութիւն կամ մեծութիւն , զի չէ և ոչ մին . թիւր է թէ 'Ի փրկութիւն բաւական են հաւատք կամ գործք բարիք . զի երկոքեան պահանջին :

Գ . Ացորդական կամ պայմանի են որ թէ ճշմարտեսցի մի մասնն , նովին պայմանաւ հարկ է ճշմարտել և միւսոյն կից նմին . որպէս , Էթէ հոգին աննիւթ է 'ի բնէ , սպա և անմահ է : Յուզողութիւն այսց բանից պահանջի զի հետեւութիւն պայմանին հարկաւ ելանիցէ 'ի նմանէ , իբրև յորինակիք . բայց չէ հարկ թէ պայմանն ինքնին ճշմարտիտ իցէ . նա աւանիկ 'ի ցոյց ստութեան իրիք՝ ճարտարութիւն մի և այն է , ցուցանել զանտեղութիւն ճշմարտութեան նորա . որպէս , Էթէ տիեզերք ամենայն լի և հոծ էին բոլորովին , չարժէր և ոչ մի մարմին :

Դ . Պատճառական են կապեալքն ղի , ասն ղի շաղկապօք , և որ 'ի նոյն սակի , յորս մին զպատճառ կամ զգիտաւորութիւն միւսոյն յայտ առնէ . որպէս , Չէթ յերեսս ջրոյ կայ , քանզի թէթեազոյն է . Մարդ յընկերութիւն եզաւ , զի իւրոց նմանեացն լիցի պիտանի : Յայտ է թէ առ ճշմարտութիւն բանիցս՝ ճշմարտ պարտին լինել պատճառն կամ գիտաւորութիւնն :

Ե . Համեմատական կոչին՝ որ զերկուց առ իրեարս համեմատութիւն ցուցանեն . զոր օրինակ , 'Ի բախել մարմնոց , ըստ ներգործութեան միոյն է և անգրէն ընդգէմ ներգործութիւն միւսոյն : Ուզողութիւն բանիցս հաստատի 'ի չափ համեմատութեան երկոցուն համեմատակցացն . եթէ էական և անփոփոխ համեմատութիւն է , միշտ և պարզաբար ճշմարտ են բանքն , որպէս յեզեալ

օրինակիդ . իսկ էթէ համեմատութիւնն չիցէ էա-
կան , անհնար է արձակաբար ճշմարիտ լինել բա-
նին , այլ չափաւորել պարտ է . զոր օրինակ ,
Մարդոյ որպիսի են կեանք , այնպիսի սովոր է
լինել և մահ :

Է . Չաաական են յորս զմի և նոյն ենթակայէ
հաստատի մակդիր ինչ , և ժխտի այլ իմն . կամ
մի և նոյն մակդիր ընծայի ենթակայի միում , և
հատանի յայլմէ . օրինակ իմն . Ճնողաց արժան է
գթոս և սիրայորդոր առ մանկունան լինել , բայց
ոչ անխորհրդաբար մեղկազէտս և ներողամիտս .
Ոչ ազգատոհմ կամ մեծութիւն , այլ գիտու-
թիւն և առաքինութիւն են ճշմարիտ պարծանք :
Չմարթի այս բանից ուղիղ լինել , էթէ որ հաս-
տատի և ժխտի չիցեն անվրէպ ճշմարիտ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ .

ԲԱՆՔ ՈՐ ԸՆԴ ԲԱՐԴՍ ԵՒ ԸՆԴ ԲԱՁ-
ՄԱՄԱՍՆԵԱՅՍ ԴԱՍԻՆ , ԱՅՍԻՆՔՆ ԵՆ
ՊԱՅՄԱՆԱՒՈՐՔ ԵՒ ՊԱՐԶԵԼԻՔ .

Ի վերայ բանիցս այսոցիկ յոյժ ճոխանային
Դպրոցականք . և անժխտելի իսկ է օգուտ հրմ-
տութեան սոցա 'ի հաւասար ընտրութիւն ճըշ-
մարտութեան բանից այլոց , և յանվրէպ ուղղու-
թիւն մերոցն . այլ մէք առանց 'ի պիտանեացն ինչ
գերև առնելոյ՝ կարճառօտիւք անցցուք ընդ նոսա :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՊԱՅՄԱՆԱՒՈՐ ԲԱՆՔ .

Պայմանաւոր ասացան բանք յորս 'ի յայտ
կան պայմանք հաստատութեան կամ ուրացու-
թեան հանգիտութեան երկուց իրաց : Չորք պայ-

մանք նկատին հանդիտութեան կամ անհանգի-
տութեան . հարկի , հանդիպման , հնարաւորու-
թեան և անհնարութեան . ուստի և քառեակ պայ-
մանաւ բանք որոշին . հարկաւ , հարկ է լինել
'ի տիեզերս առաջին պատճառի . ըստ հանդիպ-
ման , Կէս լինի և խորագէտ մարդկան 'ի պա-
տանս ըմբռնել . հնարաւոր , Մարթ է անկերա-
կուր կեալ բազում ժամանակ . անհնարին , Ան-
կար է նիւթոյ խորհել :

Այլ քանզի հնարաւորութիւն և անհնարու-
թիւն , և ըստ նոցանէ հարկ և հանդիպումն , է զի
բնազանցական է , է զի բնական և է զի բարոյա-
կան , որպէս յառաջին գիրսն ասացեալ է . ապա
յորժամ պիտոյ լինիցի ճշգիւք և անվրէպ ցու-
ցանել թէ յոր միտս առնումք զհարկն կամ
զհանդիպումն , զհնարաւորութիւնն կամ զան-
հնարութիւնն , ոչ է շատ ասել միայն հարկ է կամ
պատահէ , հնար է կամ անհնար է , այլ արժան
է յաւելուլ ևս , բնազանցորէն թէ բնաբար և թէ
բարոյապէս իցէ հարկն և որ 'ի կարգին : Սակայն
'ի խօսս և 'ի գիրս իսկ՝ հաղիւ ուրեք այսբան
ճշգութեան պէտք լինին . մանաւանդ թէ բա-
զում ուրեք չպիտի իսկ ասել հարկ է , գէպ լի-
նի և կամ այլ ինչ , այլ ինքնին 'ի բանէն իմա-
նի : Յասելն , Եւ խորագէտք 'ի թակարդ անկա-
նին , ապաբէն ոչ որ համարիցի հարկի պայմա-
նաւ զայդ ասացեալ . իսկ յասելն թէ ՚ի տիե-
զերս առաջին ոմն պատճառ , ամենայն որ տի-
րապէս հարկաւ լինել իմանայ : Բայց լաւ է գի-
տել զայդոցիկ որոշմունս՝ վարել ըստ պէտս , մա-
նաւանդ իբրև զգէմ որ ունիցի բանից մերոց .
զի որում անհաճոյ է ընդունայն բանակոռու-
թիւն , բազում ուրեք պարտի բացայայտել ճշ-
գիւ՝ յոր միտս հաստատէ ինչ կամ թխտէ :

ՅՕԳՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐԶԵԼԻ ԲԱՆՔ.

Են բանք որ 'ի վերին երեսս պարզ են, բայց յիմաստան խառն բանից հաւասարին. յասելն Աստուած միայն է ամենակալ, բան է հաւասար երկուցս, Աստուած է ամենակալ, և չէ որ այլ: Այսպիսի բանք 'ի Հակաճառից պարզելի կոչին. վասն զի, ըստ մասենագրի Արուեստին խորհելոյ, ծածկեալն 'ի նոսա մասն՝ պէտս ունի մեկ նութեան և պարզելոյ: Այլ թողեալ զյորջորջումն անուանն, չորք են երևելի զանազանու, թիւնք բանիցս, առանձնական, արոհական, բաղբատական, և սկզբնաւորական կամ վախճանական:

Թ. Առանձնական ասին, յորս ցուցանի թէ մակդիրն միում և եթ ենթակայի պատկանի, կամ թէ այնպէս պատկանի ենթակային մի և եթ մակդիր, մինչև յայլոց ամենեցունց 'ի բաց որոշել, որպիսի է նախասացեալ բանն Աստուած միայն է ամենակալ. և այս ևս, խանդումանդ ոչինչ այլ ձգէ քան զերկաթ: Այս բանք ստին՝ յորժամ նոյն մակդիր պատշաճիցի և այլում ենթակայի, կամ յորժամ բաց 'ի միոյ անախ միայնոյ և այլ մակդիր պատշաճիցի ենթակային: Վասն որոյ ծուռ է ստոյիկեանցն վճիռ, թէ ճշմարիտ ցաւք հոգւոյն միայն են. քանզի և մարմնոց ցաւք ճշմարիտ են. նոյնպէս սուտ լինի այժմ ասել, թէ աւագ մոլորակք չեն աւելի քան զվեց, այսինքն են փայլածու, արուսեակ, երկիր, հրատ, լուսնթագ, երևակ. զի այլ ևս հինգ երևեցան առ մեզք, զորս աստեղաբաշխք անուանեցին Եստիա, Հերա, Դեմեար, Պալաս, Ուրանոս:

Թ. Տրոհական են, յորս հաստատեալ ինչ զամենեցունց միանգամայն, ժխտեմք սպա զմիոյ ի մեքէ որ 'ի նմին կարգի. այսպէս ստոյիկեանքն

ասէին զամենայն մարդ յիմար լինել բաց յիւրեանցն իմաստնոյ : Սուա լինին այս բանք , եթէ որ զայլոցն հաստատի՝ այնմ ևս պատշաճիցի զոր 'ի բացն տանիմք . վասն որոյ կարծեալ իմաստունն ստոյիկեանց՝ որ անհոգութեամբ ոչինչ զգայցէ ամենևին , ոչ սէր , ոչ ատելութիւն , ոչ երկիւզ , ոչ յոյս և ոչ այլ ինչ 'ի կարեաց , և զամենայն կարծրագոյն տանջանս ոչ խոստովանեսցի չարիս լինել , և ինչ որ արտաքոյ է իւրոյ հոգւոյն՝ մինչև զմարմին իւր անգամ օտար համարեսցի յանձնէ , արդարև 'ի խելագարութենէ մեծէ մեկուսի ոչ է : Իսկ անկատար լինին , եթէ ոչ առհասարակ հանցին 'ի բաց՝ որ զատուցանել լիքն են . որպէս ահա անկատար է բանս , Ամենայն հրահալք բաց յոսկւոյ լուծանին 'ի թըթուուա բորակային . վասն զի 'ի բաց տանել սղարա է և զլանոսկի ⁵ : որ նմանաբար նմին չլուծանի , և զանագ՝ որ փոխանակ լուծանելոյ 'ի կիր փոխարկի :

Գ . Բաղդատական են յորս համեմատեալ երկու ինչ ընդ միմեանս , միումն տամք զառաւելութիւն . որպէս , Անանց բարիք հանդերձելոյ կենացն առաւել լիցին մեզ փափաքելի քան զանցաւոր բարիս առաի կենացս . և յայտնի իսկ սուա լինին բանքս , եթէ ոչ որում արժանն է հաւատեալ տացի առաւելութիւնն :

Դ . Սկզբնաւորական կոչին յորս սկիզբն իրիք նշանակի . և վախճանական՝ յորս դադարումն կամ վախճանն . զոր օրինակ , Հրեայք յեօթն դարու հասարակ թուականութեանս սկսան կիտակօք վարել 'ի նշան ձայնաւորաց . Հոռոմոց ինքնակալութեանն յարեմուտս զբաւ եղև 'ի հինգ դարու , և յարեւելս 'ի հնգետասանին : Իւ սոքա սուա լինին , եթէ սկիզբն և վախճան իրացն ոչ ըստ արդեանցն նշանակեսցին :

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ՈՐԱԿ ԵՒ ՔԱՆԱԿ ԲԱՆԻ .
ԱՅՍ Ի՛ ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ , ԺԽՏԱԿԱՆ , ԸՆԴԵ
ՀԱՆՈՒՐ , ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԵՒ ԵԶԱԿԱՆ
ԲԱՆԻ .

Հաճոյ թուեցաւ Գալրոցականաց որակ ա-
նուանել բանից զհաստատուութիւնն և զուրացու-
թիւնն նոցա . և քանակ՝ զչափ ընդարձակութեան
նոցա , իմա զընդհանրութեան : Յազագս որակի
սակաւ ինչ ունիմք ասել . զի յառաջագոյն ասա-
ցաք , թէ հաստատական կոչին յորս մակդիրն յա-
րի յենթակայն հաստատելով զհանգիտութիւնն .
որպէս , Աստուած է յաւիտենական . իսկ ժխտա-
կան՝ յորս մակդիրն անջատի յենթակայէն ուրա-
նալով զհանգիտութիւնն . որպէս , Աստուած ոչ
է մահկանացու : Մնայ դիտել թէ բազում բանք
առ երեսս հաստատականք , ՚ի բնի ժխտականք
են⁵² . և այս լինի յորժամ մակդիրն ժխտողա-
կան բառ է . զի յայտ է թէ նոյն է ասել՝ Ան-
կարելի է և Ոչ է կարելի . և թէ՛ Տեղի ամենևին
իաւարչտին է և Չիք ՚ի նմա լոյս ամենևին : Իսկ
զի երկու ուրացութիւնք հաւասար հաստատու-
թեան են , այն ամենեցուն յայտ է . զի նոյն է Ոչ
է անհնարին ասել , և Հնարին է :

Ըստ քանակի բանք լինին ընդհանուր , մասնա-
ւոր , եզական : Ընդհանուր ասին , յորժամ հաս-
տատի ինչ կամ ժխտի զբոլոր սեռէ կամ զբոլոր
տեսակէ . որպէս , Ամենայն մարմին է էակ յօ-
գուածով : Մասնաւոր ասին , յորժամ հաստա-
տի կամ ժխտի ինչ զոմանց միայն ՚ի սեռէն կամ
՚ի տեսակէն . որզան , Են մարմինք որ թափան-
ցիկ են : Եւ եզական կոչին , յորժամ զմիոյ միայ-
նոյ ինչ հաստատիցի կամ ժխտիցի . զոր օրինակ ,
Լուսին է մարմին դիմահար անթափանց :

Այլ գիտելի է ք, զի ընդհանրութիւն բանի չէ հարկ յաւելուլ միշտ զածականսն ամենայն, Բար, Ի-բարանլի-բար. զի եթէ մակդիրն յայնապէս պատշաճի բովանդակ կարգին զորմէ բանն է, զանց զնորք օրէն է առնել. զի ամենայն ք ընդհանուր իմանայ զբանս, Մարմինք են էպիք յօդաւորք. Թէպէտ և հատեալ է 'ի բաց ածականն ամենայն:

Բ. Երկու են ընդհանրութեան տեսակք, պարզաբար և բարոյապէս: Պարզաբար ընդհանուր են բանք՝ յորս հաստատութիւնն կամ ժխտումն ձգի իսկապէս առ իւրաքանչիւրս միոյ կարգի. որպիսի է յառաջասացեալ բանն, և այս ևս. Մարդիկ առ հասարակ մահկանացու են: Բարոյապէս ընդհանուր են, յորժամ հաստատութիւն կամ ուրացուցութիւն ոչ առ մէն մի իւրաքանչիւր տարածանիցի, այլ առ մեծ մասն և եթ. որպէս, Մարդիկ ախտիւք վարին քան բանիւ. որ Թէպէտ առ բազումս բազում անգամ ճշմարտի, բայց զամենեցունց և յամենայնի ճշմարտ համարել անհնար է: Բարոյապէս ընդհանուր բանք Թէպէտ յաճախ առեալ են 'ի խօսս, և օրէն իսկ է առնուլ համարձակ՝ ուր անյերկուանալի իցէ ընդհանրութեանն իմաստ, սակայն յերկրայելիսն զգուշալի է. այլ փոխանակ մեծամեծս կոտորելոյ ամենայն և մշտն ասելով, համ զնեւ և ասել մեծ կէսն կամ յուլովք, և կամ այլ ինչ այսպիսի չափաւորութիւն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ԸՆԴԴԻՄԱԿ ԲԱՆԻ.

Երկու բանք ընդդիմակ ասին միմեանց, յորժամ զնոյն են թակայէ նոյն մակդիր 'ի միումն հաստատի և 'ի միւսումն ժխտի. որպէս, Բուսաք են տունկ. Բուսաք չեն տունկ: Բայց քանզի բանք այսպիսիք է զի երկոքին միանգամայն ընդհանուր

էն , է զի մասնաւոր և է զի եզական , կամ մին
այսպէս և միւսն այնպէս , նմին իրի երբեակ ընդ-
դիմակ բանք զանազանին . հակառակ , ներհակ ,
հուպ ներհակ :

Հակառակ կոչին յորժամ ընդհանուր բան և
մասնաւոր , կամ երկու եզականք միմեանց ընդ-
դէմ ելանեն . որպէս , Ամենայն գաղափարք սկիզբն
'ի զգայութեանց առնուն , Ոմանք գաղափարք չառ-
նուն սկիզբն 'ի զգայութեանց . Երկիր շրջի զա-
րեգակամբ , Երկիր ոչ շրջի զարեգակամբ :

Ներհակ , յորժամ երկու ընդհանուրք ընդ-
դէմ կան իրերաց . հիկէն , Ամենայն ոք է անի-
րաւ , Ոչ ոք է անիրաւ :

Հուպ ներհակ , յորժամ երկու մասնաւորք
դիմամարտին ընդ միմեանս . որպէս , Այր ոմն է
համեստ , Այր ոմն չէ համեստ :

'Ի քննութենէ զօրութեան բանիցդ առ ժա-
մայն տեսանի օ , զի 'ի հակառակսն եթէ մին
ճշմարիտ իցէ , միւսն հարկաւ սուտ է . ապա թէ
ոչ՝ նոյն մի իր լինի միանգամայն և չլինի :

Բ . 'Ի ներհակսն լինին և երկոքեան սուտ , որ-
գունակ 'ի տուեալ օրինակիդ . կամ մին ճշմարիտ
և միւսն սուտ , որպէս թէ ոք ասիցէ , Ամենայն
ախաբ են զգուշալի . Իւր ոչ մի ախա է զգուշա-
լի . այլ երկոցուն միանգամայն ճշմարիտ լինեւ
անհնար է :

Գ . Իսկ 'ի հուպ ներհակսն լինին և երկոքին
ճշմարիտ , որպէս յառեալ օրինակին . և մին ճշ-
մարիտ և միւսն սուտ , զոր օրինակ յասելն ,
Այր մի է մահկանացու , Այր մի չէ մահկանա-
ցու . բայց երկօքբանչիւրոցն անհնարին է սուտ
լինեւ 53 :

Գ Լ ՈՒ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ԲԱՆԻՔ .

Մնորդարձ կոչին բանք որ 'ի շրջէնն զնոսս
և 'ի փոփոխել զմակդիրն յենթակայ և զենթա-
կայն 'ի մակդիր , աակաւին ճշմարիտ մեան . որ-
պէս , Եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռա-
կողմ . Ձև երեքանկիւնի և եռակողմ է եռան-
կիւն : Այս դարձուածք կամ փոփոխութիւնք
երբակի լինին , զոր Գպրոցականք կոչեն սոսկա-
պէս , ըստ սրտաճման և ըստ զիմարութեան :

Սոսկապէս անդրադարձ ասին բանք որ ճշմար-
իտ մեան սոսկ փոփոխումք ենթակային 'ի մակ-
դիր և մակդիրն յենթակայ , առանց այլ ինչ
յաւելուածոյ կամ փոփոխութեան : Չսոյն օրի-
նակ դառնան ք , ամենայն ընդհանուր ժխտա-
կանք . վասն զի եթէ ճշմարիտ է թէ Չիք ինչ
քառակուսի բոլորակ , ապա ճշմարիտ է ևս թէ
Չիք ինչ բոլորակ քառակուսի :

Է . Ամենայն մասնաւոր հաստատականք . զի թէ
ճշմարիտ է , թէ Եռանկիւն մի է հաւասարա-
կողմեան , ճշմարիտ է ևս թէ Ձև մի հաւասարա-
կողմեան է եռանկիւն :

Ը . Ամենայն եղական ժխտականք . քանզի ե-
թէ Խտալիս ոչ է Գաղղիս , ապա և Գաղղիս
չէ Խտալիս :

Բայց ընդհանուր կամ եղական հաւանողա-
կանք և մասնաւոր ժխտողականք չմարթեն փո-
խել առ հասարակ ըստ այսմ օրինի : Չառաջինսն
չէ հնար շրջել , բայց միայն եթէ մակդիրն սահ-
ման իցէ ենթակային , և յայնժամ նոյնաբանու-
թիւն լինի . և կամ թէ ցուցանիցէ հանգամանս
ինչ այնմ ենթակայի և եթ սրտաշաճեալս : Օրի-
նակ իմն քաջ է ասել ըստ որում և 'ի վեր անգր ,
զի թէ Ամենայն եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի
և եռակողմ , ապա Ամենայն ձև երեքանկիւնի և

եռակողմ է եռանկիւն . և թէ Ուղիղ գիծն է կարճագոյնն յորոց ձգին ընդ երկուս կէտս , նոյն պէս Գիծն կարճագոյն ընդ երկուս կէտս՝ է ուղիղ : Այլ անմարթ է ասեւ Նոյնպէս , զի թէ ամենայն եռանկիւն է ձև , ապա ամենայն ձև է եռանկիւն . և ոչ , եթէ Կեսար էր հռովմայեցի , ապա ամենայն հռովմայեցի էր Կեսար . վասն զի 'ի քանս յայտոսիկ առ յոյժ ընդհանրութեան մակդրին քան զենթակայն , ենթակայն ստոյգ պարունակի 'ի դասու անդ զոր մակդիրն նշանակէ . այս է՝ ամենայն եռանկիւն բովանդակի 'ի սեռի ձևոց , Կեսար 'ի թիւս հռովմայեցւոց . բայց անհնար է թէ ամենայն ձևք ամփոփիցին 'ի տեսակ եռանկեանց , կամ ամենայն հռովմայեցիք 'ի Կեսար : 'ի շրջել զքանս զայտոսիկ պարտ է նրբել զնշանակութիւն մակդրին , և 'ի մասնաւոր ըզքանն դարձուցանելով ասեւ , Չև ինչ է եռանկիւն . Հռովմայեցի մի էր Կեսար . և այս դարձուած կոչի ըստ պատահման :

Չմասնաւորսն ժխտողականս մարթ է շրջել սոսկարար , եթէ ենթակայն չբովանդակէ զամենայն ընդարձակութիւն մակդրին . որպէս , Մարդոմն ոչ է թշուառ . Ոմն թշուառ ոչ է մարդ . ուր ենթակայն մարդ՝ չբովանդակէ զամենայն թշուառս : Բայց անհնար է այդմ լինել , եթէ ենթակայն հաւաստեալ բովանդակիցէ զմակդիրն ողջոյն . զի չիք ոք որ ասիցէ , թէ քանզի ոմանք կենդանիք չեն մարդ , ապա մարդիկ ոմանք չեն կենդանի . որ է ժխտել թէ տեսակն պարունակիցի 'ի սեռին : Յայտպիսիս , եթէ հարկ լինիցի՝ որ դուն երբէք պատահէ , պարտ է փոխել զժբիւտումն 'ի բայէն 'ի մակդիրն , և ասեւ , Ոմանք չմարդիկ են կենդանիք . և այս է անուանեալն անդրադարձութիւն ըստ դիմադրութեան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Օ Թ Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՅԼ ԵՒՍ ԶԱՆԱԶԱՆ ՈՒԹԻՒՆԷՔ ԲԱՆԻ
ՄԱՆԱՒԱՆԴ ԸՍՏ ԵՐԿՐԱԶԱՓԻՑ .

Յետ կարևորագունիցն ցուցանելոյ յաղագս զօրութեան և կիրարկութեան բանից, յաւելուլ կամիմ զբացատրութիւն անուանցն, յորս իմաստասէրք և մանաւանդ երկրաչափք որոշէն առանձինն զոմանս 'ի նոցանէ :

Արդ Թ. Սահման կոչի բանն յորում յայտնի բնութիւն իրի կամ նշանակութիւն անուանն. օրինակ զայս, Քառակուսի է ձև ուղղագիծ չորեքանկիւնի և 'ի քառից հաւասար կողմանց պարագրեալ ⁵⁴ :

Թ. Առած ասի յատուկ և վճիռ, որ առաջի առնէ զճշմարտութիւն ինքնին յայտնի. որպէս, Բոլորն մեծ է քան զիւրաքանչիւր մասն իւր :

Ժ. Խնդիր, յորում պահանջի հաւանել հնարաւորութեան աներկբայելի ինչ իրի. զոր օրինակ, 'ի մատչելի մակարդակի հնար է ձգել գիծ ուղիղ՝ կիտէ 'ի կէտ :

Ի. Հայեցողութիւն և տեսութիւն, յորում առաջի դնի ճշմարտութիւն ցուցանելի, պէս զայս օրինակ, Եթէ երկու գիծք հասցեն զմիմեանս, ընդգիմագագաթն անկիւնք հաւասարք են :

Լ. Առաջարկութիւն կամ առարկուած, յորում խնդրի առնել ինչ. սմին օրինակ, Հատանել զգիծ կամ զանկիւն յերկու հաւասար մասունս :

Մ. Առումն յորջորջի բան նախագասեալ հայեցողութեան կամ առաջարկութեան, որ 'ի պէտս է նոցա, և ունի յինքեան ճշմարտութիւն՝ զոր հարկ է ցուցանել յառաջագոյն. ըստ այսմ օրինակի, Եթէ 'ի ցուցանել թէ երեք անկիւնք մտն նայն ուղղագիծ եռանկեանց հաւասար են երկուց ուղղոց, զըուգահէճաականսն 'ի ձեռն առցուք,

արժան է կարգել նախ առումն, թէ 'ի հասա-
նել երկուց զուգահեռականաց յերրորդ իմն գծէ,
փոխադարձ անկիւնքն զոր գործէ՝ հաւասար են
միմեանց. նոյնպէս հաւասար են ներքին և ար-
տաքին համակողմեանքն:

Է. Հետեանք անուանի բանն որ յայտնէ զճըշ-
մարտութիւն անընդմիջաբար 'ի հայեցողութենէ
կամ յառաջարկութենէ ելեալ. օրինակի վասն,
'ի հայեցողութենէն թէ Աշրեքին անկիւնք ուղղա-
գիծ եռանկեանց միանգամայն հաւասար են կրկին
ուղղոց, ինքնին յառաջ գայ՝ թէ ամենայն ան-
կիւն հաւասարակող եռանկեան, որ 'ի հարկէ և
հաւասարանկիւն է, հաւասար է երրորդ մասին
կրկին ուղղոց, կամ երկուց երրորդաց միոյ ուղղոյ:

Ը. Պարապումն, որ յարի 'ի հայեցողութիւն
կամ յառաջարկութիւն վասն առաւել բացայայ-
տելոյ զնոսա, կամ առ 'ի պէտս ինչ 'ի կիրար-
կանել. ըստ այսմ հայեցողութիւնք յատկու-
թեանց եռանկեանց 'ի գործ պիտոյից պատշա-
ճին, յուսուցանել զօրէնս չափելոյ զբարձրու-
թիւն աշտարակի 'ի գեանոյ, զլայնութիւն գե-
տոյ յափանց իւրոց, այլովքն հանգերձ:

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՊԱՅՈՅՑԻ.

Շար բանից յորում ցուցանի ինչ, ապացոյց կոչի. և պատճառք 'ի ցոյց նորին ածեալք, փաստք և հաւաստիք ասին ⁵⁵ :

Յուցեալ է կանխաւ յերես 86, թէ նմանութիւն և աննմանութիւն երկուց գաղափարաց յորժամ անընդմիջաբար ոչ գայ 'ի յայտ, համեմատեմք զերկուսեան ընդ այլում երրորդի, զի 'ի նմանութենէ և յաննմանութենէ նոցա ընդ սմա՝ իմաստք և զնոցին ընդ միմեանս նմանութիւն և զաննմանութիւն ըստ այնմ մասին. և զայս աւսացաք լինել խորհուրդ մտաց և խելամտութիւն : Այս համեմատութիւն և անհամեմատութիւն երկուց գաղափարաց ընդ երրորդին է փաստ և հաւաստիք. և շար բանից որով 'ի համեմատութենէ անտի և յանհամեմատութենէ գաղափարացն ընդ երրորդին՝ ցուցանեմք և զնոցայն ընդ իրեարս յայնմ կարգի, կոչի ապացոյց : Չոր օրինակ ցուցանել կամեցեալ թէ ատելի է գատարկութիւն, առնում երրորդ գաղափար զիմաստ կարութիւն, և ասեմ. Գատարկութիւնն է ատելի, վասն զի իմաստակար է. և ամենայն իմաստակար ատելի է :

Մովորական ոճ ապացուցի և ընտանի 'ի խօսս և 'ի դիրս, այդ իսկ է զոր եզաք, որ և առաւել բնական է. զի բնական կարգն պահանջէ առաջի գնել նախ զոր կամք են ցուցանել, և կցել զկնի զփաստն : Բայց Հակաճառիցն հաճոյ թուեցաւ շրջել վեր 'ի վայր առնել զկարգդ, և նմին հակառակ լաւ համարեցան ասել խոտորնակի, Ամենայն իմաստակար է ատելի, գատարկութիւնն է իմաստակար, ապա գատարկութիւնն է ատելի : Չայս եղանակ ապացուցի անուանեցին նոքա շա-

րաբանութիւն կամ հաւաքաբանութիւն 56. և կարգեցին 'ի վերայ նորա անթիւ օրէնս մեծաւ մասամբ անպիտանս, և ըստ առաւելագոյն մասին խաւարոյինս :

Արտաքոյ այդորիկ և այլ ևս զանազանութիւնք են ապացուցից առ նոսա. որ են եղառած, փաստորդ, երկասյրաբանութիւն, համաբարդութիւն, բազմաբարդութիւն, մակաժութիւն և յարացոյց. այլ սոքա առ հասարակ 'ի շարաբանութիւն գառնան : Ասացուք զմիոյ միոյ կարևորսն առ 'ի ճանաչել զնոսա և բարւոք վարել 'ի պէտս, և թէ հարկ ինչ ուրեք լինիցի : Ոչ զանց առնեմք անցանել սղագունիւք և զտեղեօք ապացուցից կամ զաղբերօք . թէպէտ և արդի արամաբանք թուի թէ ոչ առնուն յանձն մտել յայս խոյլ և խնդիր, ճարտասանից թողեալ բովանդակ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԵԶԱՌԱԾ ԵՒ

ՓԱՍՏՈՐԴ .

Շարաբանութիւն է ապացոյց կազմեալ յերկից բանից այնպէս դասաւորելոց, զի յերկուց առաջնոցն օրինօք բղխէ երրորդն. որպէս է տեսանել 'ի նախակարգեալ օրինակին, և յերկուս յայտասիկ .

1. Ամենայն խոհուն էակ է պարզ .
     Հոգին է էակ խոհուն ,
     Ապա հոգին է պարզ :
2. Ամենայն ծանր է մարմին .
     Օգն է ծանր ,
     Ապա օգն է մարմին :

Եղառած է շարաբանութիւն յորմէ հատեալ է մի յերկուց առաջնոց բանիցն վասն ինքնին ըսելէ այն դիւրիմաց դոլոյ . որպէս յառաջին շարա-

բանու թեւէն հատեալ զերկրորդ բանն, ասեմք
միայն

Ամենայն խոհուն էակ է պարզ,

Ուրեմն հոգին է պարզ:

Եւ յերկրորդէն զեղչեալ զառաջինն, ասեմք սոսկ

Օդն է ծանր,

Ուրեմն օդն է մարմին:

Փաստորդ 57 է շարաբանութիւն յորում առ
մի յերկուց առաջին բանից կամ առ երկաքան,
չիւրն մերձ գնի փաստ իւր, եթէ պէտք իցեն,
այսինքն եթէ ինքնին չիցեն քաջայայտ: Չոր օ-
րինակ յառաջնում շարաբանութեանն փաստի
կարօտի առաջին բանն Ամենայն խոհուն էակ է
պարզ. և փաստն այն է, զի էակ որ ոչ պարզ
իցէ, չմարթէ լինել 'ի նմա միասնաբար գիտու-
թիւն բազում գաղափարաց, ուստի և ոչ բաղ-
դատութիւն, ոչ դատումն և ոչ խորհուրդ ինչ
մտաց չմարթէ առնել: Յերկրորդումն փաստի է
կարօտ երկրորդ բանն թէ Օդն է ծանր. որ և
'ի գիտողութենէ ելանէ, զի օդ 'ի ծանրաչափին
ամբառնայ զսնգիկն, և 'ի ձգողական ջրհանս
զջուրն, և որ 'ի նոյն բերին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ.

Երկու առաջին բանք շարաբանութեան առա-
ջարկութիւնք կոչեն կամ լաւ ևս առաջք 58. մին
մեծագոյն, և միւսն փոքրագոյն. զի սովորաբար
մին ընդհանուր բան է, և միւսն մասնաւոր կամ
եզական. երրորդն ասի հեռեւութիւն և հե-
տեանք, հեռեւաբանութիւն, վախճան, աւարտ և
կնիք, զի երկուց առաջնոցն զհետ գայ, և սպա-
ցոյցն կնքեալ յաւարտումն հասանէ:

'ի շարաբանութիւնս երեք մասունք և գլուխք
որոշին ըստ երկից գաղափարացն բաղդատելոց.

փոքրագոյն, որ զենթակայ բանին յայտ առնէ, մեծագոյն, որ զմակդիրն հաստատեալ կամ ժըխտեալ զենթակայէն. միջնորդ, որ զերրորդ դազափարն ընդ որում բաղդատին երկու առաջինքն:

Աճա 'ի վերջին շարաբանութեան անդ, օդ՝ է փոքրագոյն, մարմին՝ մեծագոյն, ծանր՝ միջնորդ:

Հաստատական կոչի շարաբանութիւնն, էթէ հետեանքն է հաստատութիւն, որպէս 'ի վերոյ գրեալ օրինակսդ. և ուրացական՝ էթէ հետեանքն է ուրացութիւն, իբրև յերկոսին 'ի սոսա.

1. **Ա**մենայն խոհուն գոյակ է պարզ.

Նիւթն ոչ է պարզ,

Ապա նիւթն ոչ է գոյակ խոհուն:

2. **Ե**ւ ոչ մի յօդուածոյ բնութիւն կարող է խորհէլ.

Նիւթն է յօդուածոյ բնութիւն,

Ապա նիւթն չէ կարող խորհէլ:

Շարաբանութիւնն զանազանի ևս 'ի պարզ և 'ի խառն, ըստ որում զի 'ի պարզ բանից է կազմեալ, կամ թէ մի յայնցանէ խառն է: Սկսեալ յառաջնոցն անցցուք ապա յերկրորդսն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐԶ ԸԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻ.

Լայնագոյնս ընդարձակեցան Հակաճառք 'ի կցկցել զօրէնս պարզ շարաբանութեանց, բաղմացուցեալ զնոսա յանբաւս. այլ զբուն և զմիայն ճճմարիտ և զհասարակաց նոցա օրէնս՝ որ 'ի նմին իսկ շարաբանութեանն բնութենէ բղխէ, թուի թէ չիք ուրեք ամենևին տեսեալ նոցա:

Ամենայն պարզ շարաբանութիւն ըստ բնութեանն կազմի յընդհանուր բանէ, որով հաստատի կամ ժխտի՝ թէ այս ինչ դասու իրաց յարմարիցի այն ինչ մակդիր. 'ի մասնաւոր կամ յեզական բանէ, որով հաստատի կամ ժխտի թէ իրն զօրմէ բանքն են՝ իցէ 'ի նմին դասու. և 'ի հետեւութենէն, որով ցուցանի՝ թէ ուրեմն և իրին զօր.

մէ խնդիրն է, պատշաճի կամ չպատշաճի մակ-
դիրն :

Այս 'ի հաստատական շարաբանութեան ,
հեռեութիւնն՝ որով հաստատի յարմարութիւն
մակդիրն ընդ իրին , ճշմարիտ լինի հաւաստեալ
եթէ ստոյգ 'ի նմին դասու իցէ իրն , և մակդիրն
հասարակ յարմարիցի այնմ դասու : Վասն որոյ
ճշմարիտ է թէ պարզ է հոգին . վասն զի ստոյգ
խոհուն էակ է հոգի , և ամենայն խոհուն էակ
պարզ է 'ի հարկէ : Հաւաստի է նոյնպէս մարմ-
նաւորութիւնն օդոյ , զի օդ ծանր է ճշմարաիւ ,
և ամենայն որ ծանր է , մարմին է :

'Ի ժխտական շարաբանութեան՝ առ ճշմար-
տութիւն հեռեութեանն մի յերկուց աստի պայ-
մանաց պահանջի . կամ զի առաջի եղեալն իր՝ չի-
ցէ յայնմ դասու , որում միայնոյ պատշաճի մակ-
դիրն . ուստի ուղիղ հեռելի , թէ նիւթն չէ խո-
հուն գոյակ , զի նիւթ չէ պարզ , և ամենայն որ
խոհուն գոյակ է , հարկ է թէ պարզ է . և կամ
զի իրն , զորմէ բանքն են , յայնպիսի դասու ու-
րեք իցէ , որում չպատկանիցի մակդիրն . վասն
որոյ գեղեցիկ է հեռեութիւնն , թէ նիւթ չէ կա-
րող խորհել , վասն զի նիւթ է գոյակ յօգուա-
ծով , և ոչ մի ինչ յօգուածոյ գոյակ խորհել կա-
րող է :

Մովին և եթ օրինօք համարձակ որոշի ուղղու-
թիւն ամենայն պարզ շարաբանութեան , թէպէտ
հաստատութեան իցէ թէպէտ ուրացութեան . և
չեն ինչ պէտք խառնախորթ խուժանին զոր հան-
ճարեցին Հակաճառք , և մեք աստիտ առնեմք ,
զի մի սնտուովք և չնչիւք ծանրացուցուք ըզ-
բանս : Այլ զի գուցէ ամօթ ինչ ումեք թուեա-
ցի , գոնէ իրբև համութեան իմիք անգիտանալ
այնոցիկ , որ այնքան ժամանակ բռնակալեցին 'ի
գպրոցս , ծախեսցուք առ այդ յաւելուած մի 'ի
վախճան գլխոյս , փոքր 'ի շատէ ճաշակս տալ
ընթերցանելեացն :

Մնայ ազդ առնել , թէ երբեմն երկոքին առա-
ջարկութիւնք շարաբանութեան մասնաւոր են
կամ եղական , առանց իրիք ընդհանուր բանի . և

յայնժամ թերևս կարծիցի թէ 'ի մէնջ աւանդ
դեալ օրէնքն չունիցին անդի : Այսպիսի են օ-
րինակ իմն երկու այս շարաքանութիւնք .

1. Գումար երկուց և երկից՝ հաւասար է հնգի .
Գումար չորից և միոյ նոյնպէս հաւասար
է հնգի .

Ապա գումար երկուց և երկից՝ հաւասար է
գումարի չորից և միոյ :

2. Հոգին է գոյակ խոհուն .

Նիւթն ոչ է գոյակ խոհուն ,

Ապա հոգի և նիւթ չեն մի գոյակ :

Սակայն այսպիսի շարաքանութիւնք , ինքնին իսկ
յայտ է , զի թէպէտ զշարաքանութեան տան
ցոյցս , բայց 'ի բնէ եզադածք միայն են , յորս մե-
ծագոյնն՝ իմա ընդհանուր բանն լուրջայն իմա-
նի , և փոքրագոյնն յերկու բան բաժանեալ է .
որպէս ահա յառաջնումն յայանապէս իմանի զօ-
րութեամբ , թէ Ամենայն գումարք յորոց մի և
նոյն թիւ ժողովի , հաւասար են միմեանց . եդեալ
զայս բան , բուն շարաքանութիւն լինի .

Ամենայն գումարք յորս ժողովի մի և նոյն թիւ ,
հաւասար են միմեանց .

Իսկ արդ 'ի գումար երկուց և երկից , և չորից
և միոյ ժողովի թիւն հինգ ,

Ապա գումարք երկուց և երկից , և չորից և միոյ
հաւասար են միմեանց :

Նոյնպէս յերկրորդումն զօրութեամբ իմանի ,
թէ Արոշեալքն յիսկական յատկութեան չեն նոյն
գոյակ . զոր յաւելեալ 'ի նմա զբանս զայս , ձեա-
նայ ճիշդ շարաքանութիւն ,

Արոշեալքն յիսկական յատկութեան՝ չեն նոյն
գոյակ .

Հոգի և նիւթ իսկապէս որոշին , այնու զի մին
է խոհուն և միւսն ոչ ,

Ապա հոգի և նիւթ ոչ են նոյն գոյակ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՁԱՌԱՆՑԱՆՔ ԿԱՄ ԾԵՔԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ,
ԵՒ ՊԱՏՃԱՌՔ ՆՈՐԻՆ .

Օ առանցանք կամ ծեքաբանութիւն է մոլար ապացոյց , թիւր շարաբանութիւն . որ կրկնակի լինի ըստ Հակաճառից , մի՛ եթէ սխալ է՛ի նիւթն , և միւս՝ եթէ ՚ի տեսակն : Կիւթ զնոյն ինքն ըզբանսն իմանան կամ զառաջարկութիւնսն , և տեսակ զշարահիւսութիւն նոցա ըստ օրինաց : Եւ թիւր է շարաբանութիւն ըստ նիւթոյն , եթէ մի յառաջարկութեանցն սուտ իցէ , և թիւր ըստ տեսակին , եթէ հետեութիւնն ոչ ըստ օրինի հանցի յառաջարկութեանցն : Այլ իբրև թէ անօգուտ ինչ էր ցուցանել զվրիպանա շարաբանութեան ըստ նիւթոյն , զհետ եղեն միայն աւանդել զայլ և այլ օրինակս թիւրութեանն ըստ տեսակին : Իսկ ինչ թուի թէ յայնքան ծեքաբանութեանց զոր լսեմք զօրհանապազ՝ սակաւք են որ սխալիցեն ՚ի տեսակին , իսկ ՚ի նիւթն բազումք : Եւ ո՞ արդարև այնքան խօթամիտ որ յերկուց ուղիղ և օրինաւոր՝ առաջարկութեանց՝ չգիտիցէ անվրէպ ածել զհետեութիւնն , կամ թիւր ինչ կամ միցի բերել : Յերկուց աստի առաջարկութեանց

Ամենայն առաքինութիւն է սիրելի ,

Բարերարութիւնն է առաքինութիւն ,

ո՞ այն որ չգիտիցէ յառաջ բերել զհետեութիւնն , Ուրեմն բարերարութիւնն է սիրելի . կամ ո՞ այնպէս անմիտ որ զհակառակն կամիցի հանել , թէ Ուրեմն բարերարութիւնն չէ սիրելի :

Ապա շարաբանութեանց սխալ բազում այն է զի ՚ի թիւրութենէ առաջարկութեանցն լինի , մանաւանդ մեծագունին՝ որով իմանամ աստանօր զընդհանուր բանն , թէպէտ և Հակաճառքն մեծագոյն սովոր են կոչել զառաջին բանն , եթէ ընդհանուր իցէ , եթէ մասնաւոր և եթէ եզա-

կան: Շարաքանութիւնս, Ամենայն որ ունի բուն
 և ոստս՝ է տունկ, բուստք ունին բուն և ոստս,
 ապա բուստք են տունկ⁵⁹, թիւր է չարաչար,
 ոչ վասն տեսակին, այլ վասն զի թիւր է ընդհա-
 նուր բանն, այն թէ բուն և ոստք շատ իցեն՝ի
 տունկ լինել, կամ թէ ամենայնի՝ որոյ իցեն բուն
 և ոստք ընդ սեռիւ անկոց անկանիցի: Սոյնպէս,
 Ազգերք են կենդանիք, առիւծք են կենդա-
 նիք, ապա առիւծք են վագերք. Յովազ ոչ է
 վագր, յովազ ոչ է առիւծ, ապա յովազ է ըն-
 ձառիւծ. մտար շարաքանութիւնք են երկո-
 քեան, ոչ ՚ի տեսակէն՝ որպէս կարծեն Հակաճա-
 ոողքն, այլ ՚ի նիւթոյն, իմա ՚ի սխալութենէ
 ընդհանուր բանին, որ լռելեայն կայ ՚ի նոսա:
 Քանզի որպէս սակաւիկ մի յառաջ ցուցաւ, չեն
 գորա ճշմարիտ շարաքանութիւնք, թէպէտ և
 այնպէս ինչ թուիցին՝ յերկոց բանից զկազմու-
 թիւնն ունելով. այլ եզառածք են, որոց յառաջ
 նուսն իմանի զգրութեամբ ընդհանուր բանս, Ա-
 մենայն կենդանի է նոյն. և յերկրորդումս՝ Ամե-
 նայն որ չէ վագր կամ առիւծ, է ընձառիւծ:
 Արդ յաւելեալ ՚ի նոսա զերկոսին բանքս, կազ-
 մին երկու շարաքանութիւնք. Ամենայն կենդանի
 է նոյն, իսկ վագերք և առիւծք են կենդանիք,
 ապա վագերք և առիւծք են նոյն. Ամենայն որ
 չէ վագր և ոչ առիւծ՝ է ընձառիւծ, իսկ յովազ
 չէ առիւծ և ոչ վագր, ապա է ընձառիւծ. բայց
 ահա և ոչ միոյ ՚ի շարաքանութեանց աստի խըճ-
 բիծ ինչ կայ ՚ի տեսակին. ապա վրիպակ նոցա
 ոչ ՚ի տեսակն, այլ ՚ի նիւթն է, այս է ՚ի ստու-
 թեան ընդհանուր բանիցն երկոցունց, թէ Ամե-
 նայն կենդանի է նոյն, և թէ Ամենայն որ ոչ
 վագր է կամ առիւծ, ընձառիւծ է: Առ աամիկն
 ինքնին, որ լոկով առաջնորդութեամբ խելաց քա-
 ջիկ ևս քան զՀակաճառսն երբեմն գիտէ ուզա-
 բանել, տեսանեմք զի իմանայ զվրիպակ կարծեալ
 շարաքանութեանց ՚ի նիւթն լինել, և ոչ ՚ի տե-
 սակն: Չի թէ ցուցանել կամիցիմք նմա առաջ
 նսիւ. թէ վագր և առիւծ քանզի կենդանի են
 երկոքեան, են նոյն մի ինչ. տացէ անդէն պա-

տասխանի. ոչ ամենայն կենդանի է նոյն. և թէ
երկրորդաւն առցուք ցուցանել, թէ յովաղ՝ զի
չէ վազր և ոչ առիւծ, ապա է ընծառիւծ, ընդ-
դէմ կրկնեսցէ, ոչ ամենայն որ չէ վազր կամ ա-
ռիւծ՝ հարկ է թէ ընծառիւծ է: Հակաճառիցն
անտես զքննութեամբ արարեալ ճշմարիտ և կեր-
պարանեալ շարաբանութեանց, ասացին զսխալ
երկոցուն դոցա՝ ի տեսակին լինել. իբրև զի յեր-
կուց մասնաւոր բանից, որպիսի են առաջարկու-
թիւնք առջնոյն, չէ հնար հետևեցուցանել ինչ,
և յերկուց ժխտական առաջարկութեանց՝ որպի-
սի երկրորդին են, անմարթ է հաստատական ինչ
ածել հետևութիւն. և այսպէս ստեղծին երկուս
օրէնս, որ թէպէտ բազում ուրեք ճշմարտեսցին,
այլ բազում ուրեք և սուտ գտանին, որպէս ՚ի յա-
ւելուածին ցուցցուք:

Հայնժամ միայն ճշմարտապէս սխալէն շարա-
բանութիւնք ՚ի տեսակին, յորժամ առ խարզա-
խութեան կամ ՚ի վրիպակէ սարդեսցի ՚ի նոսա
աւելի քան զերիս մասունս կամ գլուխս բազգա-
տելիս. որպիսի է այս. Աղածոյ միս տայ ըմպել,
ըմպելն շիջուցանէ զծարաւ, ապա աղածոյ միս
շիջուցանէ զծարաւ. ուր ըմպելն եղեալ է նախ
իբրև գործ ծարաւոյ եղելոյ յապխոցն, և ապա
իբրև զովացուցիչ պապակման. և ապուխտ նախ
առեալ է ծարաւեցուցիչ, և ապա բժշկիչ ծարա-
ւոյ: Արդնպիսի է և այս, Ար վառէ՝ է հուր ճըշ-
մարիտ, խանդն և աժխոյժք վառեն զմիտս, ա-
պա խանդն և աժխոյժք են հուր ճշմարիտ. յո-
րում վառելն եղեալ է նախ ՚ի յատուկ միտս և
բոտ ձայնին, և ապա փոխաբերելով յեռանդն
հոգւոյ:

Ապա մեծաւ խնամով զգուշանալ պարտ է, զի
մասունք շարաբանութեանն յամենայն բազգա-
տութիւնս ՚ի նոյն միտս առցին անվրէպ: Զի
խորհուրդ մտաց, որպէս ասացեալ է, է բազգա-
տութիւն երկուց գաղափարաց ընդ երրորդի,
զի ՚ի հանգիտութենէ և յանհանգիտութենէ նո-
ցա ընդ երրորդին, ՚ի միս առցուք բոտ այնմ մա-
սին և զնոցա ընդ միմեանս համաձայնութիւն և

անհամաձայնութիւն . ապա նոյնպէս և շարաբանութիւն ոչ այլ ինչ է , բայց ցուցանել թէ երկու առաջին գաղափարքն հանգէտ են երրորդին , թէ ոչ : Ամփոք ցուցանել թէ օգն է մարմին . զերկոսին գաղափարսդ միաբանս և համեմատս ցուցանեմք գաղափարի ծանրութեան . և 'ի շարաբանութեանն զոր 'ի դոյն պէտս յօրինեմք , երեք մասունք միայն են ըստ երից գաղափարացն բազդատելոց , այս է փոքրագոյն՝ օգ , մեծագոյն՝ մարմին , միջնորդ՝ ծանր : Իսկ եթէ մի 'ի մասանցն , և մանաւանդ միջնորդն՝ յորում ստէպ լինի սխալէլ , յերկուս զանազան միտս առցի , ոչ ևս երեք մասունք լինին , այլ չորք , յորոց ոչ ինչ է հնար հետևեցուցանել . վասն զի մեծագունին և փոքրագունին չեք ինչ յայնժամ հասարակ կէտ բազդատութեան , և ոչ չափ հասարակաց :

Սակայն և զայսպիսի չորեքմասնեայ շարաբանութեացն զլրիւրակս , եթէ ստոյգ շարաբանութիւնք իցեն և եթէ կարծեօք և կերպարանօք , դիւրաւ է 'ի միտ առնուլ քննութեամբ միայն ընդհանուր բանին , որ յայանի կամ զօրութեամբ կայ 'ի նոսա : Քանզի ահա յառաջնում անդ նախ եզեալ շարաբանութեանցն՝ լուեկայն խմանի , թէ Ամենայն որ արբուցանէ կամ տայ ըմպել , յափուցանէ զպասքումն . որ սուտ է . զի ոչ յարբուցանելոյ՝ այլ յըմպելոյ զովանայ պասքն : Իսկ յերկրորդին խեղաթիւր է բանն , Ար վառէ՝ հուր ճշմարիտ է . զի վառելն կրկին միտս տայ , հարազատ և այլաբանական : Առ ևս յայտ եղև ստի , թէ զոր յընարութիւն ճշմարտութեան և ստութեան պարզ շարաբանութեանց աւանդեցաք օրէնս , ամենեցուն նոցա հասարակաց 'ի գէպ գայ , որպէս զիարդ ինչ և կազմեալ իցեն :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ-

ԽԱՌՆ ԸԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ .

Խառն կոչին շարաբանութիւնք որոց մեծագոյն առաջարկութիւնն է խառն բան : Ի խառն բանից սուրբական ՚ի շարաբանութիւնս են կցորդական ասացեալքն, շողկապականք և անջատականք. և ըստ երկց այդոցիկ յերիս տեսակս հասանին խառն շարաբանութիւնք :

Ա . Կ Յ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն Ք .

Կցորդական են որոց մեծագոյնն է բան կցորդական, պայմանաւ . որպէս, եթէ իցեն ուրեք ործ կամ լորձն հրաբղիից և սունկ քարինք և այլ նշանք հրաբղիի, եղեալ է անգ երբեմն հրաբուղի . իսկ արդ նշանք այսպիսի գտանին ուրեք ճշմարտութեամբ, ապա եղեալ է անգ հրաբուղի :

Ի կցորդական բանի՝ մասն որ զպայմանն յայտնէ, նախագաս կոչի . և որ զհետեանս պայմանին, հետեորդ : Յուղիղ հետեութիւն շարաբանութեանցս պիտոյ է հետեորդին հարկաւ յառաջագայել ՚ի նախագասէն . այս է, զոր յեղեալ պայմանէն յառաջ բերեմք՝ պարտի հարկաւ հետեւէ . որպիսի է եղեալք ՚ի վերոյ շարաբանութիւն : և այս, եթէ չգոյր աիեղերաց արարիչ, չգոյին և աիեղերք . այլ գոն աիեղերք, ապա գոյ և նոցա արարիչ : Իսկ չէ ուղիղ ապացոյց ասելն, եթէ մուրթակ է լուսինն, բնակիչք են ՚ի նմա . իսկ արդ ճշմարտա մուրթակ է, ապա են ՚ի նմա բնակիչք . զի զինչ հարկ մուրթակի բնակս ունել ՚ի բնէ, թէպէտ և չէ ինչ յանհնարից : Եւ տարապարտ շողփաղիէին ճեմականք, թէ եթէ չգոյր ՚ի մարմինս սիրելութեան աղապատանք :

խանդումանդ և երկաթ ոչ ձգէին զմիմեանս . այլ սորա ձգեն զիրեարս , ապա ախտակցութիւն և ազապատանք են 'ի մարմինսն : Չի ձգումն խանդումանդի և երկաթոյ զինչ մօտ իցէ 'ի կիրսն զոր գնեն , զի՞ կայ նորա և սոցա :

Բ • ՇԱՂԿԱՊԱԿԱՆԻ •

Շաղկապական ասին շարաբանութիւնք , որոց մեծագոյնն է բան շաղկապական և ժխտական . որգունակ , Ոչ որ կարէ 'ի նմին ժամու լինել 'ի Հոովմ և 'ի Փարիզ , իսկ այս անուն յայս նիշ ժամու էր 'ի Հոովմ , ապա չէր 'ի Փարիզ :

Առ ճշմարտութիւն սոցա հարկ է երկոցուն իրացն անմիասնականս գոլ և զմիմեանս խափանել , զի 'ի միոյն կալ՝ մի կոցցէ միւսն . ուստի թիւր է ասելն , Ոչ որ կարէ լինել միանգամայն ագահ և շոայլ . իսկ արգ այս որ շոայլ է , ապա չէ ագահ . զի ոչ սակաւք են , որ զնդան յիրսինչ , շարաչար կծծութեամբ կարկամին և ժլատին , և առ նմին յայլս ընդարձակեալ վասնեն անխնայ :

Գ • ԱՆՋԱՏԱԿԱՆԻ •

Անջատական են շարաբանութիւնք յորժամ մեծագոյնն է բան անջատական . որպէս , Ամենայն գոյակ նիւթական է կամ աննիւթ , այլ հոգին չէ նիւթական , ապա է աննիւթ . կամ այսպէս , Հոգին է աննիւթ , ապա չէ նիւթական : Ըստ յեաին օրինակիդ անջատականք դիւրաւ դառնան 'ի շաղկապական՝ փոխելով զմեծագոյնն . ահա այժմու սոսցեալս՝ շաղկապական լինի յասելն . Չիք և ոչ մի գոյակ որ միանգամայն նիւթական և աննիւթական իցէ . այլ հոգի է աննիւթական , ապա նիւթական ոչ է :

Յուզութիւն սոցա պահանջի , զի երկոքին անջատեալքն ճշմարտիւ անմիասնականք իցեն ,

և զի չիցէ ինչ այլ ընդ մէջ նոցա : Վասն որոյ խազոյ բանք էին որով Դիոգոր Կրոն մեղարեան ի մաստակ կարծէր անհնարաւոր ցուցանել զշարժումն , այսպէս ասելով . 'ի շարժել իրիք կամ ուր էն անդ շարժի , և կամ ուր չէն . իսկ չմարթէ շարժել ուր չէն , և ուր էն անշարժ կայ , ապա չիք ինչ որ շարժիցի 60 : Վասն զի անդ իսկ սկսանի շարժումն մարմնոյ՝ ուր էն , և դայ անցանէ՝ ուր ոչն է : Առջնպէս ծագու իրք էն ասելն , ճէնք կամ քրիստոնեայ են կամ մահմետական . այլ չէն քրիստոնեայ , ապա են մահմետական . զի գուցէ հրեայք իցեն կամ կռապաշտք , որպէս և ենն իսկ գիցակրօնք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԹԷ ԵՒ ԽԱՌԵ ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ ԸՆԴ
ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ՕՐԻՆՕՒՔ ՊԱՐԶԻՅՆ ԵՆ .

Եւ յամենայն իսկ խառն շարաբանութիւնս գոյ բան ընդհանուր յայտնի կամ լռելեայն . և ճշմարտութիւն և ստութիւն նոցա յառաջ գայ մանաւանդ 'ի ճշմարտութենէ և 'ի ստութենէ այնր բանի . վասն որոյ զոր յընտրութիւն պարզիցն աւանդեցաք , նոյն օրէնք են և խառնիցն :

'ի շողկապական և յանջատական շարաբանութիւնս ինքնին յայտնի են իրքն . զի անշուշտ ընդհանուր բանք են . Ոչ որ կարէ 'ի նմին ժամու 'ի Հռովմ լինել և 'ի Փարիզ . Ամենայն գոյակ նիւթական է կամ աննիւթական : 'ի կցորդականն գիւրին է նոյնպէս ցուցանել , թէ մեծագոյնն՝ յորում պայմանն է . զընդհանուր բանի զօրութիւն ունի միշտ . քանզի յառաջնումն ընդհանուր բան է , Ուր ժուայթ և լորձն հրաբղխից է և սունկ քարինք և այլ նշանք հրաբղխի , եղեալ է անդ երբեմն հրաբուղխ . յերկրորդին , Չմարթէ լինել գործ աւանց ուրուք գործելոյ , կամ Չիք գործ աւանց պատճառի , և ճշմարտութիւն յա

առջատացեալ շարաբանութեանցն 'ի ճշմարտութեանէ ընդհանուր բանիցս ելանէ. որպէս և ստուծիւն այլոց երկուցն պատճառս ունի զստութիւն ընդհանուր բանիցն որ ծածկեալ կայ 'ի նոսա. այն թէ Ամենայն մուրակաց հարկիւ բնակիչք են. և թէ, Չիք մարմին որ առանց սիրելութեան և աղապատանաց ձգեսցէ կամ ձգեսցի:

Ապա յընտրութիւն ուղիղ շարաբանութեանց և թիւրոց՝ չլիտի այլ ինչ քան զհասարակաց օրէնսն առ 'ի մէնջ աւանդեալս. և զի թիւրութիւնն առաւել յընդհանուր բանին սովոր է լինել կամ 'ի մեծագոյնն, այնմ առաւել միտ գնել արժան է: Իչ ուրեք զի և 'ի փոքրագոյնն գտանի թիւրութիւն, այսինքն 'ի մասնաւոր կամ յեզական բանին. այլ քանզի սորա գործ է միայն յայանի կացուցանել զգաս ենթակայի բանին, գժօւարին է սխալել յայնմ. զի գրեթէ ամենայն ոք հմուտ է կարգի սեռից և տեսակաց իրաց. և գոյզն ինչ գիտութեամբ ոք զկազմին չասէ երբէք կենդանի, կամ տունկ զվագր, կամ զոսկի՝ քար, կամ զդոհար ակն՝ հրահալ, կամ զագահութիւն՝ լաւութիւն, կամ շարութիւն՝ զբարերարութիւն: Իսկ յընդհանուր բանս դիւրին է յոյժ մուրրել. զի որովհետև ընդհանուր գաղափարք և ծանօթութիւնք գումարութիւնք են յօդեալքս առ 'ի մէնջ՝ մասնաւոր գաղափարք հանգամանացն զոր 'ի բազում իրս հասարակ տեսանեմք, դիւրին է թէ յընդհանուր գաղափարի դասու իրիք ոչ ամփոփիցեմք զամենայն հանգամանս նորա, կամ զոմանց և եթ զյատուկան ժողովիցեմք՝ զոր բովանդակ դասուն գրել ոչ է օրէն. ապա ամենեցուն իսկ վկայութեամբ դիւրաւ սպրդէ յոլով վրիպակ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ԵԶԱՌԱԾ.

Ի զառած է, որպէս ասացաք, շարաբանութիւն յորում լռեմք զմի յառաջարկութեանցն,

յորժամ ինքնին զօրութեամբ հեշտեալ իմանի . որպէս , Հոգին է պարզ , ապա է անապական . ուր զօրութեամբ իմանի մեծագոյնն , Ամենայն որ պարզական և սուղական բնութիւն է , անապական է . և կամ այսպէս , Ամենայն աննիւթ գոյակ անմահ է , ուրեմն Հոգին անմահ է . ուր լռելեայն կայ փոքրագոյն , Հոգին է գոյակ աննիւթ :

Քանզի երկու միայն են բանք եղառածի , առաջինն կոչի նախագաս , երկրորդն հեռեորդ կամ հեռեութիւն :

Ճշմարտութիւն և ստութիւն եղառածի նովին օրինօք ընտրի , զոր յազագս շարաբանութեանց եգօք 'ի վերագոյնսն :

Յաւելցօւք թէ փոխանակ շարաբանութեան լաւ է եղառած վարել , եթէ մի յառաջարկութեանցն ստոյգ իցէ և դիւրիմաց 'ի զեղէլն . զի այսպէս համառօտեալ և սերտեալ ապացոյցն աբողագոյն հարկանէ զհակառակորդն և դիւրահաս լինի : Երբեմն և եղառածն իսկ 'ի մի բան ամփոփի , կոչեցեալ վճիռ եղառածեան և կարճաբանութիւն . որպիսի է արխատատելեանն այն , Մահկանացո՞ւդ , մի պահէր ոխ անմահ , որ հաւասար է եղառածիս , Մահկանացու ես դու , ապա մի անմահ քէն պահէր . ընդ որով իմանի զօրութեամբ ընդհանուր բանս , Ար մահկանացու ոք է , չպարտի անմահ ոխս ունել : Իսկ եթէ մի յառաջարկութեանցն դժուարիմաց իցէ կամ անստոյգ , միաս էլռելն . ուստի սխալ գործէ որ ասէն միայն , Հոգին խորհի , ապա է գոյակ պարզ . վասն զի խորհրդոց և պարզութեան խոհուն էակի ոչ ինչ է յստակ և յայանի հաւասարութիւն , զի ընդ լռելն՝ ամենեցուն իմացի . և ոչ իսկ հերիք է աստանօր յաւելուլ միայն զընդհանուր բանն , թէ Ամենայն խոհուն գոյակ՝ պարզ է հարկաւորապէս . այլ արժան է 'ի հետ յարել և զհաւասարին , և 'ի շարաբանութենէ առնել փաստորդ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՓԱՍՏՈՐԴ .

Որպէս կանխաւն ասացաք, փաստորդ է շաբաբանութիւն՝ յորում առ մի յառաջարկութեանցն կամ թէ առ երկոսեանն իսկ մերձ գնի հաւաստիքն, եթէ ինքնին չիցեն պարզ և յայտնի. զօրինակսն եղեալ է անգանօր :

Չուզողութիւն և զթիւրութիւն փաստորդի գիւրին է գտաւել 'ի զօրութենէ փաստիցն, որք 'ի ցոյց առաջարկութեանցն առեալ են :

Չմնայ ինչ այլ ասել առ այս, բայց զի սա է թերևս սովորական և յաճախեալ 'ի պէտս քան զամենայն ապացոյցս. նա՛ չիք ճառ և խօսք և գրուած, որ 'ի փաստորդ ոչ գարձցի : Վասն որոյ՝ խորհելոյ Արուեստին մատենագիր նմանագոյնս խորհի, թէ ճառն Աիկերոնի վասն Միլոնի գառնայ բովանդակ յայս փաստորդ. Ար գարան գործէ կենաց ուրուք, արժանապէս սպանանի 'ի նմանէ. զոր հաստատէ Աիկերոն յիրաւանց բնութեան և ազգաց և օրինակօք. իսկ արդ Ազօգիոս գարան գործեաց կենաց Միլոնի, զոր ցուցանէ 'ի կազմածոցն, 'ի սպառնալեաց և 'ի սպառազինաց որ ընդ նմա էին. ապա Ազօգիոս յիրաւի սպանաւ ի Միլոնէ : Այնպէս ողջոյն մատեան նեւանեան ծանրողութեան կամ ձգողութեան բովանդակի յայս փաստորդ, Ար ինչ միօրինակ վկայեալ է յիրացն բնութենէ, ընդունելի է 'ի բնազննութեան. իսկ նեւտոնեան ձգողութիւնն յամենայն շարժմանց լուսաւորացն վկայեալ է միաբան, որպէս 'ի քննութենէ նոցին յայտ է. ապա ընդունելի է նեւտոնեան ձգողութիւնն :

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՕՐԻՆՔ ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՍՏ ՀԱԿԱ
ՃԱՌԻՅ .

Պարկ մեծ թուեցաւ Հակաճառիցն մանրա-
խոյզ լինել 'ի վեր քան զամենայն քանի ձևս և
քանի եղանակս հնար իցէ ունել շարաբանու-
թեան, իմա քանիպատիկ խառնիխուռն ժիւորել:
Չև իմանային զպէսպէս դասաւորութիւն և զզա-
նազան գործս միջնորդական մասին յերկոսին ա-
ռաջարկութիւնսն. և զի լինի ենթակայ 'ի մեծա-
գոյնն և մակդիր 'ի փոքրագոյնն, մակդիր յեր-
կաքանչիւրսն, ենթակայ յերկաքանչիւրսն, են-
թակայ 'ի փոքրագոյնն և մակդիր 'ի մեծագոյնն,
չորս ձևս սահմանեցին շարաբանութեան, և այն
ոչ առանց բազում խազմի և հզօր կռուոյ յազագս
չորրորդին, զոր կէսք ընդունելի ասէին, և այլք
ըմբոստացեալ ընդգէմ 'ի վեր գային: Եղանակ
իմանային զպէսպէս շարադրական խառնուումն ընդ-
հանուր և մասնաւոր յանձնառական և հրաժա-
րական բանից 'ի շարաբանութեանն, զոր և ամ-
փոփեցին յիննևտասն, բովանդակեալ յառաջի-
կայ մոգական ռտանաւոր տողս, զորոց 'ի գէս
իցէ արգեօք ասել ըստ Պեռնեայ զուարճախօս
քերզողի, տաղք որ դիւահարենն զըռնս:

Պափարան, Էռնարիել, հանդիոյի, Էռիոյոչ.

Պաժաիիդ, Էլեմե, հարիիոյի, Էրիսեմոտ, Էպեսմոչ.

Չեանել, Էմեսցես, Էնլիեոչ, պարօթ:

Հաւադի, Էրապօր, հիսիի, հարիոյի, պրօպրօչ, Էրիսոտ:

Մի որ խոժոռեցի թէ չհասկանայ ինչ յիշ
մաստուն բանից այսի. զի ահա նոցա մեծապէս
սիրով գլծացեալ, ազգ առնեն՝ մի ինչ ամենևին
միտ դնել իմաստից բառիցն, իբրև թէ հնար իցէ
միտս ինչ գտանել 'ի նոսա, այլ հայել միայն 'ի
ձայնաւորս նոցին: Արդ Ա ցուցանէ ասեն ընդ-

Հանուր բան հաւանողական, զոր նոքա նախա-
գասուծիւն ստորասական ասեն. Եւ ընդհանուր
բան ուրացական, զոր ինքեանք բացասական կո-
չեն ըստ խօսից իւրեանց աշխարհին. Ի մասնա-
ւոր բան հաստատուծեան, Օ մասնաւոր բան
ուրացուծեան. այլ 'ի գիւր յիշատակի տողեալ
են զայդոսիկ 'ի սքանչելի ոտանաւորս հոմերա-
կան.

Այն ընդհանուր սքորասական,

Եւն ընդհանուր Բացասական,

Ինին մասնաւոր սքորասական,

Օն մասնաւոր Բացասական:

Հարաբանուծիւն 'ի պարկարանն զայն ասէին,
որոյ երեքին ևս բանք ընդհանուր հաստատական
են. և զայն 'ի շնորհիւն, որոյ առաջինն և եր-
րորդն ընդհանուր ժխտողական են, և երկրորդն
ընդհանուր հաստատական. այսպէս և որ 'ի
կարգին:

Բայց զի մի ոք տարակուսեացի, եթէ լինիցն
արդեօք ուղիղ շարաբանուծիւն երեք ընդհա-
նուր բանիւք, ծանուցանէին սիրողաբար՝ թէ և
եզականքն ընդհանուր են. զի որովհետեւ ենթա-
կայ նոցա եզական է, նմին իրի իսկ հարկաւ ըստ
ամենայն ընդարձակուծեան իւրոյ առեալ լինի.
և այս է ըստ նոցա յատուկ բնուծիւն ընդհա-
նուր բանի. որպէս զի օրինակ իմն Կստովպոս էր
գաճաճ, և այդմ իսկ ընդհանուր բան անուանել:

Եւ քանզի յիրաւի էր ումք զարմանալ, զի
յոմանս 'ի գիւծական ձայնից անտի նոյն ձայ-
նաւորք կան նովին կարգաւ, որպէս 'ի շնորհիւն,
իւն, լեւմեւ, լեւանէզ, մինչ զի կարծեւ անհմտա-
գունիցն խորհրդոյ զօրուծեան գեղեցիկ արուես-
տին՝ թէ նոյն եզանակք կրկնեալք իցեն, անգէն
աճապարեալ նոցա զառաջս առեալ զեկուցա-
նէին, թէ նոյն եզանակ ոչ ևս է նոյն, յորժամ
այլոյ ձևոյ է: Առ բարեոք իմանալոյ զայս, գի-
տելի է զի ոչ շատ թուեցաւ Հակաճառից աւան-
դել միայն զամենայն եզանակս շարաբանուծեան,
այլ կարեւոր գատեցան յոյժ խոյզ և ինգիր լի-
նել, քանիք յեզանակաց անտի ընդ անցնիւր ձևով

անկանիցին . և զի մի և նոյն եղանակ ընդ բազմօք անկանի , հարկ համարեցան կարգել ընդ միով միով , բայց և որոշումն դնել այլ և այլ բառիւք , զի մի յանհնարին լինաս՝ խառնակեցի սորայս ընդ նորայն :

Որք զչորրորդ ձևն տարագիր արարեալ վտարանգի ըստ աշխարհն իւրեանց հանին , ինն եղանակս բաժանեցին առաջնոյն . չորս ուղիղս , պարհաւ , լեւնարիել , հանդիոյի , իեթիցօշ . և հինգ անուղիղս , պարհաւի , լեւմե , հարիոյի , իեթեւոօ , իարեւոօշ . բայց զայս հինգ անուղիղս հարստահարութեամբ մեծաւ բարձին այլք յառաջնոյ անտի , և ետուն չորրորդին . երկրորդին վիճակեցան չորք , լեւանել , լեւմե , իեթիցօշ , պարհաւ . և վեց՝ երրորդին , հաւապի , իեթապօր , հիւսպի , հարիոյի , պարհաւ , իեթեւոօ :

Արդ այժմ սովին յառաջածանօթ տեղեկութեամբք , եթէ հաճեցի Աստուած , մարթեմք իմանալ , թէ լեւնարիել , լեւմե , լեւանել թէպէտ և զնոյն մի ձև կացուցանեն իհարկէս , այսինքն ըստ բնութեան և շարահարգութեան բանիցն , բայց ոչ պարզանակաբար և բարձրապիպէս , իմա ոչ ըստ ամենայնի . վասն զի լեւնարիել է ուղիղ եղանակ առաջնոյ ձևոյն , լեւանել՝ երկրորդին , և լեւմե՝ ըստ ոմանց ծանրագլուխ վարդապետաց՝ է անուղիղ առաջնոյն , և ըստ այլոց ոչինչ ընդհատ մեծագլուխ պատկառեկաց՝ չորրորդին : Իսկ թէ քանիօն իցէ մեծաշահ օգտութիւն և լուսափայլութիւն ի խորութիւնս յայտուիկ , այն ամենեցուն քաջայայտ կայ :

Ապաքէն կարի իսկ դատարկապորտք և ընդ վայրայածք էին Հակաճառք՝ յայսպիսեաց քննութիւնս ժամավաճառ լինել . կամ թէ այնպէս թուեցաւ նոցա , զի որ ցուցանել կամիցի որք , թէ զարգանակ չէ պարտ ըմպել ջերմաջերմ , քանզի խարշառէ , գիտել պարտի ընարել յառաջագոյն , զապացոյցն ՚ի հաւապին արդեօք կարգիցէ , եթէ ՚ի իեթեւօ կամ ՚ի իեթիւօ :

Բաց յառանձին օրինաց իւրաքանչիւր եղանակաց շարաքանութեան ըստ զանազան ձևոցն , ճո

սոմացան Հակաճառք և յայլ ինչ օրէնս հանրա-
 կանս, յորոց կէտք այնչափ յայտնի են ինքնին՝
 զի ակնարկել միայն շատ էր. և կէտք, գոհուած իւր
 Աստուծոյ, սուտ իսկ են: Յաղագս առաջնոցն,
 ո՞ է որ ոչ տեսանիցէ, թէ որովհետև շարաբա-
 նուած իւրն է բաղդատուած իւրն երկուց իրաց կամ
 մասանց՝ ընդ այլում երրորդի, չպարտին լինել
 'ի նմա աւելի քան զերիս մասունս. և թէ քանզի
 միջնորդող մասնն է՝ որ բաղդատի ընդ այլ եր-
 կուսն յառաջարկուած իւրնան, ինքն չմասնէ ա-
 մենե ին 'ի հեռուութիւնն և ոչ իւրք. և զի և ոչ
 զմի 'ի մասանց անախ ընդհանրագոյնս պարտ է
 տունուլ 'ի հեռուութեանն քան յառաջարկու-
 թիւրնան, ապա թէ ոչ, ոչ ևս երեք մասունք լի-
 նին, այլ չորք և հինգ. և զի յերկուց յանձնա-
 սական առաջարկութեանց անհնար է հրաժարա-
 կան հեռեանս յառաջ ածել. և զի եթէ մի յա-
 աջարկութեանցն ժխտական իցէ՝ 'ի ցոյց ան-
 հանդիտութեան միոյ ուրուք 'ի մասանցն ընդ միջ-
 նորդին, յայնժամ և հեռուութիւնն հարկաւ
 ժխտողական է. և եթէ մին յառաջարկութեանց
 մասնաւոր իցէ, այնպիսի լինի և հեռուութիւնն:
 Չայս երկու ինչս յայտ առնելին նոքա ստեղծով,
 Հեռութիւնն ըստ խոնարհագոյն մասին լինի.
 կամ ըստ նոցա խաղաալուր բառին, Եւրպիայոս-
 ինն փարագոյն մասին պարփի հէրեիլ:

Յաւելին և այլ այսպիսի օրէնս, է որ իբրև
 վճիռ, և է որ իբրև հեռեանս. զոր օրինակ՝ թէ
 մասնաւոր բանք բովանդակին յընդհանուրն, ոչ
 ընդհանուրքն 'ի մասնաւորս. թէ ենթակայն է
 որ զբանն մասնաւոր կամ ընդհանուր առնէ, այ-
 նու զի 'ի մասնաւոր կամ յընդհանուր միաս ա-
 ռեալ է. թէ որ ինչ հաստատի կամ ժխտի հա-
 սարակաբար զբովանդակ դասէն, հաստատի կամ
 ժխտի և զմիոյ միոյ իւրաքանչիւր 'ի նմա պարու-
 նակելոց. ուստի որ հաստատէ զբոլորն, հաստա-
 տէ և զմասնն. և այլ ևս սորին սակի բանք՝ ճշշ
 մարիաք, բայց սնտեաց և շնչեոց խնդիրք:

Յայս ամենայն յաւելին այլ ևս երկուս, որ
 թէպէտ բազում ուրեք ճշմարիտ պատահեսցեն,

բայց և յոլով ուրեք 'ի սուտ ելանեն . այն թէ , ոչինչ է մարթ հեակեցուցանել յերկուց ժխտողական բանից , և ոչ յերկուց մասնաւորաց : Վասն ժխտականացն կամէի գիտել , յորժամ ոչ բարի իցէ ինչ և ոչ միջակային , մի թէ չկարիցեմ ուղիղ զհետ բերել , թէ չար է ուրեմն . և յորժամ կէտ մի ոչ 'ի սկիզբն գծին իցէ և ոչ 'ի վերջն , չիցէ՞ համարձակ ասել թէ ուրեմն 'ի միջոցի անդ երկուցն է : Իսկ յաղագս մասնաւորացն նմանապէս չգիտեմ զիարդ յուրաստ կացցեն Հակաճառք իւրեանցն օրինօք , թէ երկու գումարք հաւասարք հնգի կամ այլում որոյ թուոյ և իցէ , չիցեն հաւասար միմեանց : Այն ինչ օգնէ ասելն , թէ յապացուցի աստ երկոքին բանքն եզական են քան մասնաւոր . ապա թէ ոչ , հարցուած զայս մատուցանեմ , եթէ երկու եզական ուղիղ բերեն զհեակութիւնն յապացուցի աստ , զիարդ կամ էր ում չբերիցեն և յայլն . առ ինչ արդեօք իբրև ասիցեմ թորոս է մարդ , Աիրակոս է մարդ , ոչ ունիցիմ զնովիմք ածել , թէ թորոս և Աիրակոս են նոյն մի ինչ , մարդ : Աս զի 'ի նմին իսկ ապացուցի և յայլ նոյնպիսիսն , առ ձեռն է ասլ երկոցուն առաջարկութեանցն զկերպարանս մասնաւոր բանի . և սակայն ուղիղ ածել զհեակութիւնն . որ ասիցէ , Են թիւք՝ որոց գումար է երկոտասան . են և այլք՝ որոց բազմապատկու թիւն է նոյնպէս երկոտասան . ապա են թիւք՝ որոց գումար հաւասար է բազմապատկութեան այլոց ոմանց . մի թէ ոչ առնէ ուղիղ ապացոյց . սակայն առաջարկութիւնքն երկոքեան ահա մասնաւոր են անշուշտ առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ : Այլ այս մինչև ցայսվայր :

Մասենագիրն Արուեստին խորհելոյ , որ յառաջնոց անախ թուի , որք 'ի վերայ հասին՝ թէ ոչ ստութեան , գէթ անպիտանութեան բազմաց յօրինաց աստի , բայց ապա՝ որպէս երեւի այդ յաճախ 'ի մարդիկ՝ իւրում անձինն ընդ հակառակս ելեալ , ընդարձակ ճոխանայ քան զայլն 'ի մեկնաբանել և 'ի ցուցանել մանրամասնաբար զամենայն գաղանածածուկ խորհուրդս եզանակաց

և ձևոց, 'ի կարգ արկեալ յառաջագոյն զամենայն
 առաժս և վճիռս և ընդհանրական օրէնս, և հա-
 նեալ ապա 'ի նոցանէ մի ըստ միոջէ զամենայն
 հեռեանս որչափ և հնար էր: Չկնի այնր ամե-
 նայնի դնէ օրէնս մի ընդհանուր, որ միայն առա-
 ւել արժէ քան զայլ ամենայն խառնամբոխ խու-
 ժան օրինացն. և զգօնութիւն մեծ այն էր, շա-
 տանալ նովին, և մի այնպէս լիաձեռն վատնել
 բաղում վաստակ և հանճար 'ի փցուն և 'ի փա-
 նաքի խնդիրս, որք արդարև չէին արժանի զբա-
 ղեցուցանել զայնքան այր կորովի և յանօտր տե-
 սութիւնս ուժաւոր: Օրէնքն այս ինչ է, թէ
 յամենայն շարաբանութիւնս մի յառաջարկու-
 թեանցն բովանդակէ զհեռեութիւնն, և միւսն
 ցուցանէ՝ թէ հեռեութիւնն բովանդակեալ կայ
 յառաջարկութեան անդ: Օրէնքդ թերևս չիցեն
 այնպէս բացայայտ որպէս ընդհանրական օրի-
 նացն սաՀանջի, որոց զայլն ամենայն 'ի մտաւ-
 ցօնս դարձուցանել հանդերձեալ իցեն. օրինա-
 դիրն ինքնին յերկբայս կայ, թէ 'ի յանձնառա-
 կան շարաբանութիւնս՝ բովանդակիչ բանն մեծա-
 դոյնն իցէ տրդեօք եթէ փոքրագոյնն, եթէ եր-
 կոքեանն իսկ. իսկ 'ի հրաժարականն յայտնա-
 պէս հաւանեալ է ժխտողական բանին. վասն ո-
 ըոյ և այս օրէնք ոչ ինչ օգտէ առաջս կերպա-
 բանեալ շարաբանութեանց, որ յաճախ են 'ի սո-
 վորութեան. սակայն որպէս զիարդ և իցէ, լա-
 ւագոյն է քան զայլն ամենայն զոր մինչև ցայն ժա-
 մանակ հնարեցան Հակաճառք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԵՐԿՍԱՅՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՄԱԲԱՐԴ
ԴՈՒԹԻՒՆ, ԲԱԶՄԱԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆ, ՄԱ
ԿԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՐԱՅՈՅՑ.

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐԿՍԱՅՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Երկսայրաբանութիւն է խառն ապացոյց, յորում անջատական բանիւ նշանակեալ զայլ և այլ մասունս բողորին, ցուցանեմք թէ նոյն և զբողորէն հաստատի միշտ ըստ ամենայն մասանց. որ պիտի է հաշակաւոր երկսայրաբանութիւնն Տերաուղիանոսի առ Տրայիանոս կայսր, որոյ պատուէր տուեալ էր մի ևս 'ի հարցփորձ քննութեան մատուցանել զքրիստոնեայս, սակայն եթէ յայանեցին՝ պատիժ պատուհասի 'ի վերայ զնել. կամ փաստապարտ են, ասէ, քրիստոնեայքդ, և կամ արգար, եթէ փաստակար, ընդէր արգելուս 'ի հարցափորձէ, իսկ եթէ անպարտ, հիմ զատապարտես. որ հակաճառական օրինակաւ 'ի սոյն յանգի. Պատուէրդ 'ի վերայ քրիստոնեից անիրաւ է ամենեւին, թէպէտ յանցաւոր իցեն և թէ անմեղ. զի թէ յանցաւոր, զմէ խափանես 'ի քննութենէ. եթէ անմեղ, էր վասն առնես պարտաւոր:

Այս ապացոյց եթէ ըստ կարգի լինիցի զօրաւոր է յոյժ, զի ամենայն ուստեք անփախուստ արգելեալ պաշարէ զհակառակորդն: Ասայս կարեւոր է

՝. Աւղիղ բաժանել զբողորն 'ի մասունս իւր, և զամենեսեան զնոսա 'ի համար արկանել. զի թէ մնացուսցէ ինչ ոք, առ ոչ ինչ զօրէ երկսայրաւ

բանու թիւն նորա, որպէս ոմանց 'ի նախնի իմաստասիրացն, որ կարծէին թէ ցուցանեն ոչ ինչ ահաւոր զմահ լինել, ասելով. 'ի վախճանել մարմնոցն կամ ոչ ևս կեան որդիքն կամ լուսազոյն կեանս կեան. յառաջնումն ոչ ինչ զգան, յերկրորդումն երանելի ևս են. ապա չիք ինչ երկիր ՚ի մահուանէ: Բայց արտաքոյ թողին զերրորդն՝ որ երկիր զալի առնէ զմահ, այն թէ գուցէ 'ի չարագոյն կեանս փոխեսցին:

Է. Չի հեռու թիւնքն զոր հանեմք յիւրաքանչիւր մասանց՝ ճշմարիտ իցեն և 'ի հարկէ վասն որոյ թիւր խորհէր և խօսէր որ երբեմն ձեռն թափ կամելով առնել զոմն 'ի հաղորդութենէ գործոց անաեսութեան աշխարհին, ասէր. կամ բարի առնես, և մարդկան յաչաց ելանես. կամ չար գործես՝ և աստուածոց յատելութիւն դառնաս. ապա 'ի բաց կաց ամենեւին: Վասն զի ոչ հարկաւ զհետ է բարեբարելոյն յաչաց ելանել մարդկան. և եթէ ամպարչտացն յերեսաց անկանիցի, բարեգործացն ընդ միտ մտանէ և զիւրև զնոսա ածէ, որոց հաճոյ լինել առաւել ցանկալի է առն բարւոյ:

Ը. Չգոյշ լինել, գուցէ փաստն շրջեսցի 'ի դուռի խօսողին, որպէս գիպաւ Պրոտագորայ, ասէ Աւլոս Գելլիոս. զի ուսուցանել յանձն առեալ զճարտասանականն արուեստ Եւատլոսի ումն, սակ արկ նմա՝ զկէս պայմանեալ վարձուն հատուցանել 'ի սկզբան, և զմիւս կէսն՝ իբրև յաղթող էլցէ յառաջին դատաստանէն զոր վարեսցէ: Եւատլոսի ոչ կամեցեալ վճարել զսակն, չարկ երբէք ձեռն 'ի դատ. բողոք բարձեալ սպառնացաւ Պրոտագորաս յատեան քարշէլ զնա, Եւ յայնժամ, ասէ, կամայ թէ ահամայ սակայն հատուցես ինձ. զի կամ յաղթահարես, և ըստ պայմանին վճար արասցես, և կամ նկուռն լինիս, և վղեն կեալ տուժեսցիս ըստ վճռոյ ատենին: Ոչ ինչ բնաւ տոց քեզ, ասէ Եւատլոս. զի կամ պարտեմ զքեզ, և արձակէ զիս ատեանն 'ի պարտուց. կամ յաղթիմ, և ոչ ինչ այնուհետև պարտիմ քեզ ըստ դաշինն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՄԱԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱԲԱՐ
ԴՈՒԹԻՒՆ.

Համաբարգուծիւն է շար բանից, որ այնպէս յեռեալ և կապեալ են ընդ միմեանս, զի զոր 'ի վերայ յեափն ենթակային ածեմք հեռեութիւն՝ նոյն զառաջնոյն հաստատի: Օրէն կազմութեան ապացուցիս այն է, զի մակդիրք առաջին բանիցն լինիցին մի ըստ միոջէ ենթակայ զկնեացն. մինչև 'ի վերջէ ուրեմն ենթակայ առաջնոյն մասցի ընդ մակդրի վերջնոյն: Ըստ սմին օրինակի կամեցեալ ցուցանել զանմահութիւն հոգւոյ, ասեմք. Հոգին է պարզ, պարզն է առանց մասանց, սր առանց մասանց է անբաժանելի է, անբաժանելին է անապական, անապականն է անմահ 'ի բնէ, ապա հոգին է անմահ 'ի բնէ:

Այս ազգ ապացուցի, որպէս ասենն, յիւր բուրիգեայ հնարեցաւ յաշակերաէ Եւկղիզեայ մեգարացւոյ, որ գլուխ և առաջնորդ եկաց իմաստակաց. և յաճախ իսկ 'ի կիր առնուին զսա իմաստակք, զի գիւրին է խաբել սովաւ: Յայն սակս ազգ առնեն արամաբանք, թէ առ ճշմարտութիւն հեռեանացն՝ ամենայն բանքն պարտին անընդմիջաբար 'ի միմեանց բղխել, և ոչ միոյ իրիք ստոյ կամ երկբայելոյ 'ի ներքս խառնել: Մակայն թուի ինձ թէ սովին և եթ օրինօք դժուարին է յանդիմանել զստութիւն համաբարգուծեան թեմիստոկի, որով ասէր ընդ կատակս թէ որդի իւր մանուկ երկեմեան իշխէ ամենայն աշխարհին յունաց. իմ որդին, ասէր, իշխէ մօր իւրում, մայր իւր՝ ինձ, ես ողջոյն աշխարհին յունաց, ապա որդի իմ երկեմեան իշխէ բովանդակ յունաց աշխարհին: Վասն զի 'ի համաբարգուծեան աստ ամենայն բանք ընդելուզեալ են և զմիմեանց ունին առանց իրիք միջնորդի, և ինքնին ճշմար

բիտ էն առ հասարակ : Ապա յաւելցի ուրեմն
 և աստ զոր զշարաբանութենէն ասացաք, թէ մա-
 սունք բանին 'ի նոյն միտս առցին միշտ . որում
 առաւել հոգ տանել պարտ է 'ի համաբարդու-
 թեան, զի 'ի շարս բազմագէմ բանից գիւրագոյն
 է այլ ընդ այլոյ ինչ առնել : Աստի է խաբէու-
 թիւն թեմիստոկղեան համաբարդութեանն . քան-
 զի գրեացուք թէ որդին իշխէր մօրն, և մայրն
 թեմիստոկղի, սակայն այլազգ էր յոյժ նոցա իշ-
 խեւն, և այլ իշխանութիւն թեմիստոկղի 'ի վե-
 րայ ամենայն յունաց . որդւոյն ճշիւ և ժառ-
 թեամբ, մօրն գգուանօք և աղերսանօք, իսկ թե-
 միստոկղին սաստիւ և զօրութեամբ տուեցելով
 նմա 'ի հասարակէն :

'Ի կշտամբութիւն այսպիսի պատրանաց՝ ան-
 ստերիւր հաւաստիք այս է, ընդ միոյ միոյ են-
 թակայի անցնիւր բանից՝ փոխանակել զբուն զա-
 ուջին ենթակայն . եթէ և այնպէս անսխալ ճշ-
 մարտեսցին բանքն, ահա բարի է համաբարդու-
 թիւնն . իսկ եթէ ոչ, թիւր : Աւասիկ յառաջ
 նում օրինակին զոր եգաք՝ ամենայն ճշմարտու-
 թեամբ կարեմք ասել . Հոգին է պարզ, հոգին
 է առանց մասանց, հոգին է անհատ և անբակ-
 տելի, հոգին է անեղծ, հոգին է անմահական :
 Իսկ 'ի թեմիստոկղեայն չիք ասել նոյնպէս, Որ-
 դի իմ երկեմեան տիրէ մօր իւրում, որդի իմ եր-
 կեմեան տիրէ ինձ, որդի իմ երկեմեան տիրէ ա-
 մենայն յունաց . զի զանազանութիւն տիրելոյն
 անգէն 'ի յայտ ելանէ :

Բազմաբարդութիւն կամ կուտակութիւն է
 ազգ ինչ համաբարդութեան, յորում հետզհետէ
 ընծայեմք առաջին ենթակային զայն ամենայն զոր
 մի ըստ միոջէ զիւրաքանչիւր ենթակայիւ կար-
 գեալ բերեմք հետեութիւնս : Ապա տիրապէս
 խօսելով՝ հաւաստիք համաբարդութեանն է, զոր
 արդ իսկ աւանգեցաք . ուստի և օրինակ այնր
 համաբարդութեան փոխի 'ի բազմաբարդութիւն
 յասելն . Հոգին է պարզ, իսկ պարզն է առանց
 մասանց, ապա հոգին է առանց մասանց . իսկ որ

առանց մատանցն է անլուծանելի է, ապա հոգին է անլուծանելի . իսկ անլուծանելին է անեղծական, ապա հոգին է անեղծական. իսկ անեղծականն է անմահ, ապա հոգին է անմահ :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Մ Ա Կ Ա Ճ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ւ Յ Ա Ր Ա Յ Ո Յ Յ .

Մ ա կ ա ծ ու թ իւն է ապացոյց յորում ասացեալ ինչ՝ մի ըստ միովէ զամենայն տեսակաց սեռին կամ զանցնիւրցն ՚ի տեսական եղելոց, զնոյն հաստատեմք ապա զբովանգակ սեռէն կամ զտեսակացն. զոր օրինակ, Տղայի, մանկան, պատանւոյ, երիտասարդի, առն, ծերոյ և զառամելոյ իւրաքանչիւր կարիք են . ապա ամենայն հասակաց են կարիք :

Առ այս հարկ է զի մատանցն թուուին անթերի և կատարեալ լինիցի, և որ զբողորէն ինչ ասի՝ իւրաքանչիւր մատանցն ճշմարիտ պատկանիցի . վասն որոյ թիւր է ասել, Երկաթ, կապար, անագ, պղինձ և արծաթ լուծանին ՚ի թթուուտ բորակոյն, ուրեմն ամենայն հրահալք լուծանին ՚ի նոյն թթուուտ . վասն զի պակասէ ՚ի կարգի անգ ոսկի և լոնոսկի, որ անփօրձ մնան ՚ի նմա :

Կարացուցի ապացոյց զայն ասեմք, յորժամ յեղելոց ինչ իրաց՝ զոր ՚ի նոյն դէպսն լինելոց է իմաստասիրեմք . և սովորաբար բազմաբարդութեան ապացուցիւ վարիմք ՚ի սոյն, յայտնի կամ լուրեւայն : Ըստ այսմ բժիշկն ասէ, Ախտս արս ամենևին նման է այն ինչ ախտի, ապա ըստ նմին և բժշկիցի . իսկ արդ նա այս նիշ գեղով բժշկեցաւ, ապա և սա նովին բժշկեացի :

Առ ուղղութիւն հեռութեանն՝ ամենեցուն խոստովանելի է, թէ պահանջի կատարեալ նմանութիւն յերկոսին ՚ի դէպսն, զի մուտ լինիցի համեմատութեան օրինին, թէ ՚ի նման պատճա-

ուսց նման գործք լինին, և նման գործոց նման
պատճառք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԹԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԶԳԻ ԱԶԳԻ ԱՊԱՅՈՅՅԻ
ՓՈԽԻՆ 'Ի ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ .

[Թ] Էպէս և երկսայրաբանութիւն, համարար,
գութիւն, բազմարարգութիւն, մակածութիւն
և յարացոյց այլազգ ինչ գարձուածս ունեւթը-
ւեսցին քան զշարաբանութեանն, սակայն ամենե-
քեան հեշտեաւ փոխին 'ի նոյն :

Երկսայրաբանութիւնն սովորաբար եղառած է
որոյ մեծագոյնն զօրութեամբ կայ, այս ինքն է
բանն ընդհանուր՝ որ զբոլորն 'ի մասունս իւր
բաժանեալ ցուցանէ : Ասան որոյ յերկսայրաբա-
նութեանն Տերաուղիանոսի իմանի զօրութեամբ,
Ամենայն հրաման 'ի բարի չարագործաց և յե-
ղեան արգարոց՝ անիրաւ է միշտ. առաջարկու-
թիւն մեծագոյն, որոյ զհեա գայ փոքրագոյն,
Իսկ արդ հրաման Տրայիանոսի՝ եթէ չարագործ
են քրիստոնեայք, նոցա 'ի բարի է, զի արգելու-
զհարցութորձ, և թէ անմեղ են, այն նոցա առ-
եղեռանէ լինիցի, զի պատուհաս պատուէր տայ,
ապա ամենայն իրօք անիրաւ է հրամանն :

Մակածութիւն նոյնպէս եղառած է, յորում
լուելեայն իմանի նոյն բան ընդհանուր, որ զբո-
լորն 'ի մասունս իւր ցուցանէ բաժանեալ. որ-
պէս ահա յառաջածեալ օրինակի անդ լուելեայն
կայ, թէ Մասունք հասակաց մարդոյ են տղայու-
թիւն, մանկութիւն, պատանեկութիւն, երիտա-
սարգութիւն, արութիւն, ծերութիւն և զառա-
մութիւն. յոր յարի փոքրագոյն, իսկ արդ տղայ,
մանուկ, պատանի, երիտասարդ, այր, ալևոր և
զառամ ունին իւրաքանչիւր կարիս, ապա ամե-
նայն հասակք մարդոյ զիւրեանց կարիսն ունին :

Համարարգութիւնն յայտնապէս իսկ կուտակ

է եղառածից, յորս մեծագոյնն զօրութեամբ ի մանի. սակս որոյ յեզեալ օրինակի անդ լռելեայն կայ, թէ Ամենայն որ պարզ է, նա և առանց մասանց է. զոր առեալ ՚ի մեծագոյն, առաջին շարաբանութիւնն լինի, Ար պարզ ինչ է, նա և առանց մասանց է. պարզ է հոգին, ապա հոգին է առանց մասանց: Երկրորդն լինի, Արոյ մասունք չեն, նա ինքն անբաժին և անհաս է. իսկ հոգւոյ ոչ գոն մասունք, ապա անհաս և անբաժին է հոգի: Այսպէս և որ այլ ևս մի ըստ մի ջէքն ամենայն:

Այս կուտակ եղառածից յայանագոյնս երևի ՚ի բազմաբարդութեան, որ կատարեալ շարաբանութեամբ սկսանի, որպէս ՚ի վերագոյն եզելուսն յայտ է: Զնոյն և զյարացուցէն իմա, որոյ ապացոյցն ՚ի բազմաբարդութիւն գառնայ. միայն ՚ի սկիզբն սորա սովորաբար իմանի զօրութեամբ ՚ի տեղի ընդհանուր բանի նոյն ինքն համեմատութեանն օրէն, թէ նման գործոց նման և պատճառքն են, և նման պատճառաց գործք նմանք:

Այսպէս զամենայն ապացոյց ՚ի շարաբանութիւն փոխարկելով, առաւել զօրաւոր լինին առամենեւեան օրէնքն՝ զոր աւանդեցաք յընարութիւն ճշմարտութեան նոցին և ստութեան. վասն այնորիկ ՚ի բնական յայանի կամ լռելեայն ընդհանուր բանին առաւել միտ դնել արժան է, զի ՚ի նմա առաւել թաքուցեալ կայ վրիպակն, որպէս ասացեալս է. ապա տեսանել ևս, թէ ընդհանուր բանն ուղիղ յարմարութեամբ առեալ իցէ ՚ի վերայ ենթակային. քանզի է երբեմն զի այնպիսի անյարմարութիւն պատճառս տայ մոլորութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ԱՂԲԵՐՔ ԱՊԱՑՈՒՑԻՑ .

Քանզի նախնի Հակաճառքն սաստիկ անկան
'ի կիրթ և 'ի վարժ ապացուցից , ոչ անփոյթ ա-
րարին և զաղբերս նոցին ցուցանել , զորս Տե-
ղիքն կոչէին : Գրիչն Արուեստին խորհելոյ լաւ
համարեցաւ 'ի հարեանցի և եթ նշանակել զնոսա ,
և ճոխանալ 'ի ցոյց ունայնութեան և անշահու-
թեան այսց ճառից : Իսկ որ յեա նորա Հակա-
ճառք , կամ 'ի զօրութենէ բանից նորա և կամ
յայլմէ իմեքէ՝ գոգցես հասարակ հաւանութեամբ
միաբանեցին 'ի սպառ զանց առնել :

Բայց ոչ գիտեմ որպէս ահանաւորն այն այր ,
յեա այնչափ 'ի ձեռ և յեղանակս շարաբանու-
թեանցն պարսպ տալոյ և դեգերելոյ , այնպէս իմն
ուռչա ընկէց զօրինօք գիւտի ապացուցից , որով
շարաբանութիւնքն յօգին : Իսկ ինձ կարեօրագոյն
թուի զօրինակ գիւտի փաստից ուսուցանել , քան
զգասակարգութեան նոցին 'ի շարաբանութիւն .
զի թէ 'ի հաւան ինչ իրիք ամէլ զոք կամք իցեն ,
հարկ է զփաստն գիտել՝ որով ըմբերանի , և ոչ
ինչ օգնեն բանին՝ օտար ճարտարանք դարձուա-
ծոց շարաբանութեան , զորս նա՝ մանաւանդ ե-
թէ անհմուտ որ արուեստին իցէ , թերես չիմա-
նայ . փոխանակ զի բնիկ և բնտանի ոճն ծանօթ
է ամենեցուն , և բնութիւնն ինքնին 'ի նոյն ա-
ռաջնորդէ . այն ինքն է յստակ և մեկին առաջի
մատուցանել զոր ցուցանելն կամք են , և զհեա
բերել զպատճառսն 61 :

Արդ կիսակատար թուի ինձ բանականն ա-
րուեստ և 'ի կարեօր մասնէ թերի , եթէ չյիշա-
տակեսցէ բնաւ զաղբերս ապացուցից : Բայց թէ
պէտ և սակաւ էր մեզ յայսմ մեղագրութիւն ,
իրբև զի առաջին գիրք մեր ողջոյն է 'ի վերայ օ-
րինաց քննելոյ և ճանաչելոյ զճմարտութիւն .

և որ անգն եդան օրէնք 'ի գիւտ հաւաստեաց ի-
րացն ճշմարտելոյ առ մեզ, ինքնին բաւականք են
և 'ի ցոյց նոցին առ այլս. զի ոչ այլ ինչ ազգ է
խելամեցնուցանել ճշմարտութեան զայլս, եթէ
ոչ որով մեքն եղեաք խելամուտ. այլ յայսր ա-
մենայնի վերոյ՝ սղաբանել ինչ տստանօր ևս ոչ
վերջասցուք. որ թէ յոչինչ դացի պիտանացու,
գոնէ 'ի փոքու ամփոփեալ և ընդ մի կէտ տեսու-
թեան ցուցանիցէ որ ինչ այսր անգր ցիր կայ ան-
գանօր :

Բայց ոչ զհնոց Հակաճառիցն կարգ կալցուք,
այլ զայլ իմն հուպ նմին առաջնոյ գրոցս, կար-
ծեմ թէ և օգտակարագոյն. զի որովհետև ամե-
նայն հմտութիւնք ճշմարտութեան՝ կամ էու-
թեան իրաց են, կամ հանգամանաց նոցին և կամ
համեմատութեանց, և ոչինչ արտաքոյ մնայ այսց
ճշմարտութեանց, զոր առաջի առնել կամիմք և
ցուցանել այլոց. տեսցուք ապա որ այն աղբիւրք
իցեն ապացուցի երեցունց գլխոցս :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԱՊԱՅՈՅՅԻ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆԳՈ-
ՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԻ ԵՒ ԳՈՐԾՈՅ .

Որ յաղագս գոյութեան իրաց և գործոց բանք
իցեն, 'ի մի յօգուած բովանդակեմք. զի ցոյց
գոյութեան գործոյ ոչ այլ ինչ է, բայց ցոյց
գոյութեան արարող ստաճառին, կամ արդեանց
իրացն և կամ երկոցուն միանգամայն :

Ա . ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՅ ԵՒ ԳՈՐԾՈՅ .

Քանզի ամենայն ինչ կամ աննիւթական է և
կամ նիւթական, զցոյց գոյութեան իրաց սկսցուք
նախ յաննիւթից : Անհնար է, որպէս ասացեալ

էմք, անժխտելի ցուցանել ումք զգոյութիւն
 հոգւոյ իւրոյ, եթէ ոչ 'ի ներքին դիտակցութենէ
 մտացն վկայելոյ. զի որ գիտէ թէ խորհի, չմար-
 թի անգիտանալ թէ է ինչ 'ի նմա էակ խոհուն :
 Աոյնպէս զգոյութիւն ոգւոց այլոց մարդկան և
 կենդանեաց՝ ոչ իւրք ասացաք մարթ է ցուցա-
 նել, բայց եթէ համեմատութեամբ պառչածու-
 թեան, այսինքն է 'ի նշանաց զգայութեան, մա-
 ծութեան և այլոց, որ 'ի նոսայն երևին հոգւոյ
 միայն պառչածեալ զօրութիւնք :

Յաղագս գոյութեան Աստուծոյ ասացեալ է
 նոյնպէս, թէ ուղղորդ սպացոյց 'ի գոյութենէ
 մերոյ հոգւոյս ելանէ. քանզի ծանուցեալ սորա
 զիւրն էութիւն, և զի ոչ իւրով ինչ զօրութեամբ
 ունի զէանալն, հարկ է ապա թէ է ոմն առաջին
 պատճառ էական, իւրոյ գոյանալոյն գոյարար .
 և այս սկիզբն պատճառաց հարկ է զի էական
 իցէ, ինքնակաց և անպատճառ. ապա թէ ոչ՝ յա-
 լիսեան գործք լինիցին առանց սկզբնապատճա-
 ռի, որ է՝ ամենեւին իսկ առանց իրիք պատճառի,
 զի թէ առաջինն ոչ իցէ, և ոչ այլքն զկնի լի-
 նիցին. որ անհնարութեան իրք են : Բայց և
 այլք յարարածոցն յապացոյց Գան էութեանն
 Աստուծոյ. և չիք բոտոս աղկաղկ, ոչ սաղարթ
 և ոչ ծաղիկ, ոչ խաիւ և ոչ կրկուտ, որ 'ի ձեռս
 իմաստասիրին զնոյն մեզ ոչ հաւատարմացուսցէ :

Իսկ գոյութեան այլոց հոգւոց, հրեշտակաց
 ասեմ, բազում ուրեք բանք եղեն թէ 'ի յայտ-
 նութենէն Աստուծոյ և եթ առնումք սպացոյցս,
 և ոչ այլ ուստեք. բայց և սորա զօրութիւն լի
 բովանդակ է յանխարութենէն Աստուծոյ :

Գոյութիւն հանուր զգալի արարածոց ցուցա-
 նի 'ի ներգործելոյ նոցա 'ի մեզ մանաւանդ 'ի հա-
 կառակելոյ նոցա ընդ կամս մեր, զոր մեր ինչ գործ
 համարել ոչ ունիմք : Իսկ յաղագս իւրաքանչիւր
 մարմնոց գոյութեան, զօրագոյն սպացոյց առ այլս
 է 'ի ներքոյ գնել զնոսա զգայութեանց նոցին. զի
 անձամբ զփորձ առցեն զգալի արդեանց իրացն
 ստուգութեան : Բայց հասանէ բազում անգամ
 և զգոյութիւն այնոցիկ յայտ ածել, որ զգայնոց

ոչ զննին . որպէս զգոյութիւն տարրեղէն հրոյ կամ զչփհրոյն 'ի մարմինսն լինելոյ , որ զգայութեան ոչ ազգիցի , չիք հաւաստել ըստ գմին օրինակի : Ապա յայնժամ լաւագոյն ապացոյցք գոյութեան նոցա են արգիւնք նոցին և արգասիք . մատուցի ջերմաչափ 'ի մարմինսն , և ժիւակին ծաւալեալ՝ ցուցցէ ոչ միայն զգոյութիւն տարրական հրոյն 'ի նոսա , այլ և զչափն ևս . ձգումն թեթև և մանրիկ մարմնոց և բացատութիւն թելից շրջհրաչափին՝ ցուցցեն զչփհրոյն գոյութիւն : Ամանապէս էութիւն այլ և այլ գոյացութեանց որ 'ի տարրումն միոյ մարմնոյ յօգանան՝ ցուցանի 'ի տարրախուզից զանազան արգեամբքն որ լինին 'ի նոցանէ , յորժամ մարմինն ընդ փորձ անցանիցէ հրոյ կամ լուծողականաց : Պարզաբար ասել , ամենայնի սովորական ապացոյց է 'ի բնագիտութեան՝ զգոյութիւն իրին յարգեանցն ցուցանել :

Որպէս յարգեանց գոյութիւն պատճառին 'ի յայտ գայ , է ուրեք զի և 'ի պատճառէն գոյութիւն արգեանցն իմանի . բայց այս ոչ միշտ ստուգութեամբ , այլ միայն եթէ յայտ իսկ անհնար իցէ անգործ կալ պատճառին : Գիտեմ 'ի տեղւոջ ուրեք հրաբուլիս երբեմն բորբոքեալ . զհետ բերեմ , թէ գոն ուրեմն անգէն լորձունք և տղուկք և ժայթք հրաբոլիս , կամ սունկ քարինք , կամ սեաւ կիճք , կամ կաւարծաթ և ապակիք կամ հող հրայրեաց և կամ որ այլ ինչ սովորական արգասիք իցեն հրաբոլիսից : Գիտեմ զի և զարգիս վառին կշանէ և Աեսուբ . ապա գոն ասեմ 'ի նոսանիւթք հրացեալք , լուծեալք , ապակիացեալք , և որ 'ի կարգին : Աոյնպէս յանմեղկելի ցրտութենէ բեւեռային շրջանակաց՝ իմանամ յաւէժ սառնապատ զվայրսն լինել . մինչդեռ արեգակնն 'ի յեղյեղակն այժեղջեր գտանիցի 'ի դեկտեմբերի , 'ի միտ առնում թէ 'ի հարաւային կիւսագնաին ծաղիկք փթթեալ են և պտուղք ամարայնոյ իայծեալք :

Սակայն եթէ պատճառին ընդ արգեանց չգուցէ հարկաւ կցորդութիւն , 'ի նորա էութենէն ոչ ևս անշուշտ իմանի գոյութիւն արգեանցն .

ո՛ է որ 'ի ծառայն լինելոյ, 'ի հարկէ և զպատուն
ասիցէ գող, հաւանութիւն է թէ լինիցի այն
երբեմն, այլ ոչ անշուշտ ստուգութիւն : Ապա
'ի պատճառաց զայն արգիւնս միայն օրէն է դու-
շակել՝ որ հարկաւ անվրէպքն են, ոչ որ 'ի գի-
ւաց արգասիքն, որոց մարթի լինել և չլինել որ-
պէս զիարդ ինչ գէպն տայցէ :

Եւ զի ապացոյցք՝ են որ 'ի յառաջագունէ են
և են որ 'ի յետնագունէ, ըստ դպրոցական բառին,
այսինքն է՝ 'ի պատճառէն առ արգիւնսն կամ
յարգեանց առ պատճառն, յայտ է թէ 'ի բնա-
կանս առաւել սովորական է երկրորդն քան զա-
ռաջինն, մանաւանդ զի յանձնօթս գողով բուն
էութեան մարմնոց և բազում հանդամանաց նո-
ցա, առանց յառաջագոյն արգասեացն գիտու-
թեան՝ առյապա արգեանց նոցա դուն ուրեք հա-
սանեմք : Բայց և այս ապացոյց յարգեանց առ
պատճառն, ոչ է միշտ անսխալ, առ անվրէպ ստու-
գութիւն նորին պահանջի նախ, զի արգիւնքն
'ի պատճառէ անտի լինիցի՝ յորմէ կարծին, և
միւս ևս՝ զի յայլմէ իմեքէ չմարթիցէ լինել : Զինչ
պատճառաց չգործիցի խառնակութիւն 'ի կաղ-
մածի ուրեք, մանաւանդ 'ի խառնախաղտեալսն,
ևս առաւել 'ի մարմնի մարդոյ, որ քան զամե-
նայն է բազմահատուած և հրաշակերա, իւր և
կործանումն տանց, անպաղութիւն անդաստա-
նաց, և որ այն ևս : Ապա չէ հնար յարգեանց
աստի զգոյութիւն պատճառին ցուցանել, եթէ
ոչ տեղին և իրացն գէպք 'ի հարկէ յայտ առնի-
ցեն, թէ արգարև նորա արգասիք են :

Բաց յայսցանէ, զորս մարթ է ասել ներքին
ապացոյցս, 'ի հաւաստիս գոյութեան իրաց զօ-
րեն և արտաքին ապացոյցք, որք առ հասարակ
'ի մի բովանդակին, 'ի վկայութիւն այլոց : Եւ
զի անտի տուեալ ապացոյցք՝ առաւել 'ի ցոյց
գոյութեան գործոց են, յայնս եկեսցուք :

Օրէն է և զապացոյցս ինչ գործոց կոչել
ներքինս : Աղփամանակեան գործոց բուն ստոյգ
հաւաստիք են արգիւնքն երևեալք և հետք զոր
թողին, որպէս զգայուեալ ժայթք հրաբղխի և այլ

արգասիք՝ ապացոյց մեծ է վաղեմի հրդեհի հրա-
բլխից՝ ի տեղիս տեղիս . ծովային մարմինք և խե-
փորք ի լերինս գտեալք , նշանաւոր ապացոյցք
են ծովու անդ եղելոյ երբեմն : Նա և արդի գոր-
ծոց բուն և զօրաւոր ապացոյցք նշմարք արդեանցն
են . զոր օրինակ աւերակք ի հրկիզութենէ
մնացեալք , յերկրաշարժէ , ի ջրհեղեղէ , ի շան-
թէ , ի կարկաէ , և որ այլ ևս : Արտաքին ա-
պացոյցք ելանեն յանգիր աւանդութենէ և ի
գրաւոր , որոց ահանատես զանձինս ասեն իրացն
եղելոց : Չոցա զօրութենէն ոչինչ յաւելումք
աստանոր ի նախաճառեալն ճոխաբար յառա-
ջին գիրսն յերես 165 : Այլ յաղագս ապացու-
ցից անգոյութեան իրի և գործոյ ասասցուք ինչ :

Բ. ԱՆԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՅ ԵՒ ԳՈՐԾՈՅ .

Առաջին ապացոյց անգոյութեան կարծեալ ի-
րաց՝ է ցուցանել զի բնէ անհնարութիւն նոցա .
այսպէս ցուցանի անգոյութիւն բազմաստուա-
ծոց , զի և ոչ ոք լինի Աստուած , ըստ որում
հաւաստաբանէ մեզ բնականն աստուածաբանու-
թիւն :

Բ. Հաւատարմացուցանել զգոյութիւն այլոյ
իրիք , որ հարկաւ մերժիցէ զմիւսն . և յիրաւի
ով երբէք ասասցէ սառամանիս լինել ի տեղւոյ
անդ , ուր ցուցանեմք թէ հուր բորբոքեալ կայ :

Գ. Հաւաստել թէ տեղին կամ ժամանակն կամ
այլ դէպք և հանգամանք իրացն չառնուն յանձն
զգոյութիւն իրին և չներեն նմա կալ : Եթէ ա-
սասցէ ոք , թէ փիղք կան ի Ասպոնիա , կամ թէ
մարգագեալինք նորա ծաղկաւետին ի յունուա-
րի , ոչ ապաքէն դիւրեալ յանգիմանի ստու-
թիւնն : Քննութիւն հանգամանաց պիտանի է
յոյժ մանաւանդ ի ցրել եղծանել զգործսն . այս-
պէս նշաւակի ստութիւնն , թէ Բիդէի զիւրո-
վին գնացեալ իցէ առ սէր Էնեայ , զի երեքա-
րիւր ամաւ կրտսեր է նա քան զսա . այսպէս և

'ի քերեւ յումեքէ զգոյութեանն բասիր, կամ զսպանութեան և կամ զայլոյ իրիք փասու, հզօր իրաւունք այն են, ցուցանել թէ 'ի ժամանակի սճիր չարեացն գործելոյ 'ի տար աշխարհ գտանէր այրն :

Դ. 'ի բազումս շատ է և ցուցանել միայն, զի թէպէտ չեն ինչ անհնարիք, սակայն ընդգէմ են կարգի օրինաց բնութեան. որպէս այն թէ Արիղոսայք գուցեն՝ հսկայք միականիք 'ի ճակատու, կամ թէ արք շանագլուխք կայցեն :

Ե. Եթէ գործք՝ որով ցուցանէ ոք զգոյութիւն իրիք, սուտ իցեն կամ անհամեմատ ընդ նմա, կամ թէ այլ ինչ նոցա պատճառք իմացին, այն իսկ զօրաւոր ցոյցք են՝ յաղարտել ըզգոյութիւն նորին : Ըստ այսմ սուտ հանեմք ըզգոյութիւն յորձանաց նուրբնիւթոյն, զոր Աարդեսիոս հնարեցաւ 'ի մեկնել զճախրագայութիւնս աստեղաց. զի այն շարժմունք անհամեմատ են յորձանացն. սուտ ցուցանեմք զգոյութիւն ցրտաբեր մասանց, որ զինքնաբուն ցրտութիւն բերիցեն տանիցեն այսր անդր. քան զի հաւաստիք կան, թէ 'ի թողանալոյ միայն ջերմութեանն լինի ցրտութիւն :

Զ. Բազում անգամ և լոկ յանդիմանութիւն անբաւականութեան ապացուցիցն որովք հաստատէ ինչ ոք, շատ է 'ի ջրել զայն, կամ գոնէ յերկբայս արկանել : Այսպէս ահա ընդ օգս ցընդեցան գոյացական տեսակք, ընդհանուր բնութիւնք, աղապատանք կամ սիրական համբոյրք և չհամբոյրք, և փոխան դիմակալութիւնք ճեմականաց. սղատոնական և ստոյիկեան հոգին կամ շունչն տիեզերաց. ուրուապատկերք կամ անօրկերսարանք և երեսք իրաց զորս 'ի մարմնոց հատանել ասէին եպիկուրայքն, և գալ կազմել ըզգաղափարս մտաց մերոց. բնածին գաղափարքն կարգեսեանց, և որ 'ի նոյն համարի :

Աստանօր 'ի միտ առնուլ է, զի տկարութիւն փաստից ուրուք 'ի ցոյց գոյութեան իրի կամ գործոյ, թէպէտ և իրաւունս տայ մեզ չհաւանել բանից նորա, զի որ կամի ոք հաւատարիմ զբանսն

առնել, պարտի դէպեքէս ըստ արժանի ցուցու-
նել. բայց չտայ միշտ իրաւունս բացէ 'ի բաց
յուրաստ լինելոյ, թող թէ զհակառակն հաստա-
տելոյ: 'ի ցոյց անգոյուլթեան իրիք, բաց 'ի ցու-
ցանելոյ թէ պակասեն փաստք զօրաւորք 'ի հա-
ւաստիս գոյուլթեանն, որ կոչի պակասական ասպ-
ցոյց, հարկ է և իսկական ասպցոյցս յառաջ մա-
տուցանել, որք ուղղակի ցուցանիցեն՝ զի ոչ գոյ
ճշմարտութեամբ, կամ զի անգամ և կարէ իսկ
ոչ գոյուլթիւն ունել, որ զօրաւորագոյն է յա-
սպցոյցս:

Է. Անգոյուլթիւն իրի և գործոյ ցուցանի և
արտաքին ասպցուցիւք, պակասաբար՝ առ 'ի
չգոյէ վկայից և յաննմանութենէ մատուցելոցն,
և իսկապէս՝ քաջ 'ի դէպ բանիւք այլոց վկայից, որ
ժխտիցեն զայն կամ զհակառակն հաստատիցեն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՊԱՅՈՅՅՔ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՅ ԻՐԱՅ.

Հանգամանք որ ինքնին առանց միջնորդի 'ի
ծանօթութիւն գան զգայութեանց, որպէս հոտ,
համ, ձայն, գոյն, ձև, կշիռ և այսպիսիք, աներկ-
բայաբար հաւաստին՝ յորժամ զգայութեանցն 'ի
փորձ դնիցին իրքն, յորոց զգացմունքն և իմա-
ցուածքն լինին: Իսկ որ զգայարանաց անզննելիք
են, հաստատութեամբ ցուցանին յարդեանցն՝ ու-
րոց մին 'ի յայտ գայցէ: Օգոյ ծանրութիւն 'ի
ճնշմանէն ցուցանի՝ զոր ներգործէ 'ի սնդիկ ծան-
րաչափին. ծանրութիւն սնդկի քան զջուր և քան
զձէթ՝ և առանց կշռելոյ յայտնի լինի յանսխալ
փորձոյ. զի թէ երեքին հեղանիւթքն յաման ար-
կանիցին, սնդիկն իջանէ 'ի յատակն, 'ի վերայ
նորա կայ ջուրն, և ջրոյն 'ի վերայ ձէթն: Ասղ-
գուրիչ և մեղկիչ հանգամանք զանազան դեղոց
ընդ փոքր և ընդ շատ, յարդեանցն հաւաստար-
մանան՝ զոր ցուցանեն 'ի մարմինս կենդանեաց ու-
րոց սրաչափն:

Գոյութիւն հանգամանաց իրիք խմանի յաճախ
 'ի գոյութենէ այլոյ իրիք, որ զայն հարկաւ պա-
 հանջէ. որպէս 'ի խոհականութենէ հոգւոյ յա-
 ռաջ գայ պարզութիւն նորա, և 'ի պարզութե-
 նէն անեղծութիւնն: 'Ի յայտ գայ ստէպ և պատ-
 շաճութեամբ սեռի կամ տեսակի իրին. օրինակ
 զայս ցուցանի զգայութիւն ունել որդանն անար-
 գի. վասն զի զգայութեան հանգամանաց ա-
 մենայն շնչաւորք բաժանորդք են: Ընդ հակա-
 ռակս 'ի հաւաստիս անգոյութեան իրիք հանգա-
 մանաց հզօրագոյն ապացոյց է այն, թէ ընդդէմ
 ելանէ այլում՝ որ անշուշտ է յիրի անդ. այսպէս
 'ի խոհականութենէ հոգւոյ անհնարին ցուցանի 'ի
 նմա տարածումն մասանց, զի տարածումն և խոր-
 հուրդ հակառակ միմեանց են. սոյնպէս ցուցանի 'ի
 հակառակէն, թէ անհնար է նիւթոյ խորհել:

Անգոյութիւն հանգամանաց հաւաստի և 'ի
 չգոյէ սովորական արգասեաց նոցա, և 'ի հակա-
 ռակացն երևելոյ. ըստ այսմ մարմին որ փոխան-
 ցիչ է շփհրոյ յայլա, ոչ է 'ի բնէ շփհրական.
 Երկաթ շփեալ ընդ խանդումանդ եթէ ոչ ձգի-
 ցէ զերկաթ, չէ զգեցեալ զզօրութիւն խանդու-
 մանդի:

Նա և համեմատութիւն պատշաճութեան ի-
 րաւունս տայ ժխտել զհանգամանս իրիք, յորոյ
 դասակարգէն օտար են այն հանգամանք, կամ
 այլում դասակարգի ուրոյն են՝ յորմէ ինքն չէ.
 սովաւ յուրասա կամք արգարապէս թէ բոյսք և
 հանք և ամենայն իսկ անշնչականք չեն զգայուն:

Եթէ ոք զհանգամանս ինչ 'ի դիտողութենէ,
 'ի փորձոյ և 'ի վկայութենէ ցուցանիցէ, հերքին
 հակառակ ընդդէմ դիտողութեամբ, փորձով
 և վկայութեամբ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՊԱՅՈՅՅԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ԻՐԱՅ .

Նոյնութիւն իրի հաւասարի 'ի նոյնութեւէ աւաջին և վերջին հանգամանացն . ապա թէ ոչ , փոխեալ է կամ որիչ : Նմանութիւն և աննմանութիւն իրաց գտանի քննութեամբ հանգամանացն յորս միաբան են կամ օտար :

Համեմատութիւնք քանակի , յորս՝ որպէս աւացեալ է յառաջին գիրս , բովանդակի տարածութիւն , թիւ , տեղի , ժամանակ , շարժումն , և ամենայն ինչ որ աճումն և նուազութիւն առնու , որք և ժողովին առ հասարակ 'ի հաւասարութիւն և յանհաւասարութիւն , ցուցանին բազմատութեամբ ընդ միմեանս : Չափաբերք , որոց գիտութիւն է բովանդակ 'ի համեմատութիւնս յայտոսիկ , սկիզբն առնեն 'ի հաւասարութեանէ և յանհաւասարութեանէ պարզիցն , իբրու ասել երկուց գծից , երկուց անկեանց , երկուց եռանկեանց . և այն սկսմունք լինին նոցա յետոյ 'ի տեղի փաստից՝ ցուցանել զբանս և զհամեմատութիւնս խառն քանակաց :

Չգողութիւն և վանողութիւն , ընտանութիւն և ներհակութիւն այլ և այլ գոյից , զոր մեք համեմատութիւն միայն իմանամք , մինչև յայտնեացին պատճառք նոցա , ոչ ինչ իւրիք ցուցանին , բայց միայն յարդեանցն :

Յաղագս համեմատութեանց ամենայն պատճառաց և գործոց , և ապացուցից նոցա խօսեալ է բաւականութեամբ յառաջին գիրսն , յերես 153 :

Համեմատութիւնք պարտականութեան , որպէս 'ի տեղւոջ անդ նշանակեալ է , յերես 160 , ցուցանին 'ի բնական իրաւանց , 'ի գրական կամ դրիւ անուանեալ իրաւանց՝ որ են աստուածային և մարդկային օրէնսգրութիւնք , և յիւրաքանչիւր դաշանց և ուխտից :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՅԼ ԵՒՍ ԱՂԲԵՐՔ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՊԱ-
ՅՈՒՅԻՑ .

Տեղիք ապացուցից յորս պատաղեալ թարթա-
փէին հին Հակաճառքն, էին փ, ստուգաբանու-
թիւն անուանց և ծագումն բառից . ֆ, սեռ,
տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ, պատահումն,
սահման և բաժանումն . ֆ, պատճառ և գործ,
բոլոր և մասն, նմանութիւն և աննմանութիւն,
ընդդիմաքննութիւն, ներհակութիւն և հանգա-
մանք : Առաջինքն 'ի տեղեաց աստի 'ի Ալաբեր-
գիոսէ ումեմնէ քերականականք կոչեցան, երկ-
րորդքն՝ բանականք, երրորդքն՝ բնազանցականք .
իբրև զի զստուգաբանութիւն և զածանցութիւնս
բառից զորս նոքա լծորդս կոչէին, քերականու-
թեան է աւանդել . զսեռէ և զտեսակէ և զորոց
'ի կարգին Բարոցականք 'ի բանական արուեստին
ճառէին . իսկ զպատճառէ և զգործոյ և զայլոց՝
'ի բնազանցութեան կամ յանուանեալ մասինն
էակաբանութիւն :

Այլ յաղագս ապացուցից 'ի սեռէ և 'ի տե-
սակէ, և 'ի տարբերութենէ՝ որ որոշումն և զա-
նազանութիւն է տեսակացն, 'ի յատկութենէ և
'ի պատահից, և զորոց 'ի պատճառէ և 'ի գոր-
ծոյ, 'ի նմանութենէ և յաննմանութենէ, 'ի ներ-
հակութենէ և 'ի հանգամանաց, բաւական են
յառաջագոյն ասացեալքն : Մնայ ասել ինչ հա-
մառօտս յաղագս ստուգաբանութեան, ածանց-
ման, սահմանի, բաժանման և ընդդիմաքննու-
թեան :

Ստուգաբանութիւն է յայտնել զճնունդս բա-
ռից . որպէս իմաստասէր, 'ի ձայնիցն իմաստ և
սէր, միայնակեաց, 'ի բառիցն միայն և կեաց :
Աստի ապացոյցք ելանեն 'ի ցուցանել զնախ-
նեացն միտս, յորմէ եկին այնպիսի անուանս գնել
իրացն, կամ 'ի հաստատել զոր կամիմքն, այնու

զի իրքն համեմատ լինիցին անուանցն : Այսպէս
ցուցանի, թէ որ կամի իմաստասէր անուն ժա-
ռանգել, պարտի ճշմարիտ սիրող լինել իմաս-
տութեան. և սուրբն Հերոնիմոս ասէր առ միայ-
նակեաց ոմն, Չի՞ կայ քո և ամբոխին, որ մինա-
ւորդ ես :

Ածանցեալ ասին բառք, որոց արմատք են
այլք, ընդ որս իմա և զբարդս և զամենայն յօ-
դուածոյս և զկցուածոյս. որպէս մարդկային, 'ի
մարդոյ. ողորմածութիւն, յերկուց՝ ողորմ և ա-
ծեմ : Ըստ այսմ մարթ է յարմարել, թէ մի ոք
'ի բնաւորականաց մարդկային բնութեանս զանձն
ազաա համարեացի. որպէս Տերենտի բանն ասէ,
Մարդ եմ, և զմարդկայինսն յանձնէ ոչ օտար
համարիմ. և թէ արժանի գթոյ է չուան, զոր
միւս բանն ունի, Չինչ արժանի ողորմածութեան
քան զողորմելին :

Սահման է որ ամփոփէ և պարագրէ զգաղա-
փարսն ընդ նովին ձայնիւ արկեալս. և աստի
առնումք ապացոյցս, եթէ ասացեալն զիրէն բո-
վանդակիցի թէ ոչ 'ի ծանօթութեան կամ 'ի գա-
ղափարի անդ իրին :

Բաժանումն է որով հատանեմք զբոլորն 'ի մա-
սունս, և տայ ապացոյցս 'ի հաւաստել, թէ
ճշդիւք բաժանեալ իցէ բոլորն, և թէ այն ինչ
գտանիցի՞ արդեօք 'ի բոլորումն, թէ ոչ : Այլ
օրէնք սահմանի և բաժանման՝ 'ի վեց պրակին
կացցեն մեզ իբրև 'ի գիպան տեղւոջ խօսել :

Ընդդիմաքննութիւն, որ և բաղդատութիւն,
առեալ է աստանօր միայն իբրև նշան գուշակու-
թեան առնելոյ 'ի հաւասարէ կամ 'ի բազմէ և
'ի նուազէ. և սովաւ լինին ապացոյցքն կոչե-
ցեալք 'ի նմանւոյ կամ 'ի հաւասարէ, ցուցա-
նել թէ որ պատշաճի իմիք, և նմանւոյ նորա և
հաւասարին պատշաճեացի. անուանեալքն 'ի փո-
քուէ առ մեծ, որ ցուցանեն՝ թէ որ եղևն 'ի փոքր
պատճառէ, ևս առաւել 'ի մեծէն լինիցի. 'ի մե-
ծէ առ փոքր ամացեալքն, որով ցուցանի, թէ
գործ որ ոչ գործեցաւ 'ի մեծ պատճառէ, ևս ա-
ռաւել չմարթի 'ի փոքուէն :

ՊՐԸԿ ԶՈՐՐՈՐԳ

ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ .

Իմաստակուծիւն կամ իմաստագարուծիւն 'ի հարազատ միտս է խաբեբայուծիւն, սլատրոզաբանուծիւն, ապացոյց թիւր՝ կերպարանօք ճրչմարտուծեան և 'ի խորհուրդս չարուծեան առ 'ի զայլս խաբելոյ . և առեալ է յանուանէ նախնի իմաստակացն, որոց արուեստ էր այնպիսի բանիւք պաշարել և շլացուցանել զայլս: Իսկ ոմանք յընդարձակ միտս իմաստակուծիւն իմանան զամենայն մոլոր ապացոյց, եթէ առ խորամանգուծեան է, ղեալ՝ որ ոչ երբէք վայելէ լաւի առն, և եթէ վրիպակաւ և եթէ և յանդգաստից, որ ամենեցուն մարթի պատահել . բայց յայնժամ տիրապէս առանցանք կոչի, կամ ծեքեալ բան:

Բայց թէպէտ և 'ի զգուշուծիւն իմաստակուծեանց և ծեքաբանուծեանց բաւական թուին օրինադրեալքն, որով ուսուցաք զուղիղ կարգս հաւաստաբանուծեան, զոր օրինակ շատ է ցուցանել ուղևորին զարահետն որ տանի զնա 'ի տեղի իւր . այլ որպէս գեղեցիկս զեկուցանէ մատենագիրն Արուեստին խորհելոյ, քանզի խէթ վտանգին առաւել ազգողագոյնս խրատէ քան ըզպատուիրանսն, օգուտ համարիմ նշանակել զգրլխաւոր պատճառս թիւր և մոլոր ապացուցից . զի մի մեզէն ինչ 'ի նոյնս շաղեալ վարակիցիմք կամ գլորիցիմք, և մի յայլոց խարդաւանիցիմք 'ի հաղբս, այլ խայտառակեսցուք զնոսա: Եւ քանզի յիմաստակուծեանցն է որ 'ի բառսն դարանեալ կայ, և է որ յիմաստսն, ասասցուք զոր առ երկաքանչիւրսն կարևոր թուին մեզ զգուշուծեան խրատք:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԲԱՌԻՅ .

Սակաւ են սոքա , և բազում անգամ գիւրաւ երևին . բայց և ոչ սակաւ պաշարեն զանզգաստան , և 'ի բազում պատրանս ընկենուն :

Առաջինն է վարել երկգիմի և հոմաձայն բառիւք , այս ինքն որոց նշանակութիւնն անստոյգ է կամ 'ի կրկին միտս : Չայս արարին հոռոմք , որպէս 'ի զրոյցսն կայ , զի ստիպեացեն զԱնախոքոս հառանել ընդ մէջ զամենայն նաւս իւր . նորա յուխտ մտեալ էր և դաշինս կռեալ տալ նոցա զկէս նաւացն , իմանալով զկէս համարոյն , այլ նոքա պահանջեցին զկէս իւրաքանչիւր , որպէս զի դքնաւսն կորուսցեն , և այնպէս միջաբեկ և քամակակոտոր զինքն իսկ զթագաւորն կացուցեն :

Ընդ սովաւ է և պիտակութիւնն տարտամ բառից կամ այլաբանելոց , որ է զի յայս և է զի յայն միտս հարկանեն , զորոց բերեալ է օրինակս քանի մի յերես 230 . յաւելցի ընդ նոսա և ասպացոյցն ստոյիկեանց , որով զնչաւորութիւնն աշխարհի ցուցանել նկրտէին , այն թէ բոլոր տիեզերք միով հոգւով շնչաւոր իցէ իբրև զմարդ . Շնչաւոր , ասէին , լաւագոյն է քան զանշունչ . իսկ աշխարհ լաւագոյն է յեղականացս , ասա շնչաւոր է աշխարհս : Բազում թիւրութիւնն բառից ծածկեալ կայ աստանօր . նախ 'ի մեծագոյնն՝ շնչաւոր իմանի էակ ինչ առանձինն , որպիսի մարդ . և 'ի փոքրագոյնն ոչ ևս առանձինն ինչ գոյակ իմանի լաւագոյնն , այլ բովանդակութիւնն ամենայն էից , որ ինքնին անմարմին և անիրան գաղափար միայն է . երկրորդ՝ շնչաւոր 'ի մեծագոյնն նշանակէ միայն որ ունի հոգի . զոր ասպքէն լաւ իցէ ունել քան չունել . իսկ 'ի հեռութեան ցուցանէ սոսկ որ ունի մի ևեթ հոգի . իբրու այն թէ բազումսն ունել , զի և բազում իսկ են յաշ

խարհի ոգիք, այնպէս ինչ իցէ՝ որպէս թէ ա-
մենևին չունեւ:

Երկրորդ իմաստակուծիւն է երկխօսուծիւն,
յորում այնպէս կարգին բառքն, զի իւրաքան-
չիւր լինել ենթակայ և մակդիր, ներգործող և
կրող. այսպիսի է, օրինակ իմն, հրաման պատաս-
խանւոյն առ Պիւռոս 'ի պատգամախօսէն, զոր
վասն պատերազմին իւրոյ ընդ հռովմայեցիս է-
հարց՝ յաջողեացի՞ թէ ոչ. ասէ,

Քեզ էաիւտն ասեմ յազնել հռովմայեցոց .

որով խրատուսեալ ինիզատեաց յաղթական լի-
նել, սակայն 'ի պարտուծիւն մատնեցաւ. այլ
քուրմք ցուցին նմա թէ պատգամն զհակառակն
ազգէր: Այսպիսի էին գրեթէ ամենայն պա-
տասխանիք պատգամախօսաց. զոր շեղապէս յար-
մարէին քուրմք, զի որպէս զիարդ և պատահեա-
ցեն ելք իրացն՝ կարող լինիցին ասել, Ճշմարիտ
գուշակեալ պատգամին:

Երրորդ իմաստակուծիւն է զբաժանեալ միտսն
առնուլ 'ի մի, և զմիաւորեալսն բաժանել. զոր
Բարոցականք խաբէուծիւն միաւորուծեան և
բաժանման անուանեն: Զոր օրինակ աւետարա-
նական բանն Յիսուսի յաղագս իւրոց սքանչե-
լեացն, Աոյրք տեսանեն, խուլք լսեն, կաղք
գնան, 'ի բաժանեալ միտս իմանալի է, թէ որ
յառաջն կոյր էին և խուլ և կաղ, այժմ տեսա-
նեն, լսեն և գնան ողջանգամ. և որ 'ի մի միտս
առնուլ ոք կամիցի, իբրև թէ կոյրքն կուրու-
ծեամբն տեսանիցեն, և բաղայս եգեալ զայն 'ի
բիծ տանիցի տերունեան գրոյն ստուծեան, կա-
րի անմիտ է: Իսկ զառաքելոյ ասելն, Աչ ագահք,
ոչ արբեցողք, ոչ բամբասողք և ոչ յափշտա-
կողք զարքայուծիւնն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն,
իմանալի է 'ի միացեալ միտս, այս է ցորժամ 'ի
նոյն մեղսն կայցեն, և ոչ 'ի բաժանեալ միտս,
եթէ ապաշխարիցեն և 'ի բաց կացցեն. և նմին
գունակ յիմար է որ զբանիւքդ ածիցէ, թէ որ
բամբասեաց ոք միանգամ, կամ զայլոյ ինչ եհան,
կամ ագահեաց, այնպիսւոյն հատեալ է յոյս
փրկուծեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Կ Ի Ի Մ Ա Ս Տ Ի Ց .

Ի մաստակուլութիւնք որ ոչ 'ի թիւրութեանէ բառից միայն լինիցին, այլ և իմաստից կամ իրաց, այսինքն 'ի թիւր սկզբանց և օրինաց դնելոյ, կամ 'ի թիւր հետևութեանց հանելոյ, յաւէտ բաղմամբիւ են և առաւել աչալուրջ զգաստութեան կարօտ 'ի յանդիմանութիւն:

Առաջինն, 'ի ճեմականաց անգիտութիւն խնդրոյ ասացեալ, այն է՝ յորժամ պայման խընդրոյն փոխի, և յայլ կերպարան յեղաշրջի բանն: Այս իմաստակուլութիւն էր կարգեսեանց, որ խժբժեալ պախարակէին զնկատնեանսն, թէ ձգողութեամբն իւրեանց յարուցանեն զգաղանի ուրակսն ճեմականաց. իբրու այն թէ նկատնեանք ձգողութեամբ մեկնել կամիցին, որպէս ճեմականքն աղապատանօք, զպատճառս բերման մարմնոց առ իրեարս. ուր նոքա ձգողութեամբ ոչ ինչ իմանային, բայց զարդիւնս իրացն՝ դիտողութեամբք և փորձիւք հաստատեալ, այս է՝ զնոյն ինքն զբերումն և զձկտումն մարմնոց և առ իրեարս գալ:

Երկրորդն է սուտ վարկածն ասացեալ. յորժամ ասացոյցք հաստատին յայն ինչ որ չէ, և գոյ կարծի ստութեամբ: Սորին սակի էին ամենայն աղանդասար գուշակութիւնք աստեղանըմար և նշանագէտ ախտարակաց և ժամագէտ ծննդաբաշխից, զոր 'ի զանազան դիմաց աստեղացն հմայէին 'ի վարս, 'ի բարս, 'ի բախտ և 'ի վիճակ մարդկան և 'ի պէսպէս պատահարս նոցա. իբրև թէ այն ամենայն յաստեղացդ ազգեցութենէ գործիցի, որոց չիք ինչ ամենևին ընդ նոսա:

Բազում սուտ վարկածք փոխանակ 'ի պատճառն ելանելոյ, 'ի բուն իրն կրթին: Պլուտարքոսի լուեալ, թէ մարուկք հալածեալք երբեմն 'ի

գայլոյ՝ արաքաթուիչ են քան զայլնն 'ի վազս ,
 յերկուց զպատճառսն իմանայ . զի գուցէ յամ-
 րաքայլքն 'ի բուռն անկեալք իցեն , և թեթևըն-
 թացքն միայն ճողոպրեալ , և կամ զի առ ահին
 թեթևացեալք յայնժամ , սովորութեամբ 'ի նմին
 յարանայցեն . բայց ապա զնովիմբ ածէ , թէ և
 իրն ինքնին 'ի գլխովին թերևս ոչ է հաւատարի :
 Զայս վերջին բան Պլուտարքեայ 'ի գլուխ բա-
 զուժ պատմութեանց արժան էր կարգել , որ ան-
 սովոր և հրաշանշան իրաց զրոյցս տան : Սակայն
 մարդկան 'ի զուարճութիւն զարմանալեաց հրա-
 պուրեալ , բազում այն է զի սիրեն հաւատալ
 նոցա , և ապա գուն ընդ վայր գործեն կարկա-
 տել ինչ պատճառանս անգոյիցն . և այսգունակ
 զօր ամենայն նորանոր յառնեն առասպելք :

Երրորդ է զեղծումն կամ կրկնումն սկզբան .
 հաստատել զապացոյցն 'ի սկիզբն ինչ կամ յօ-
 րէնս , որ ինքն իսկ կարօտ է ապացուցի : Այս-
 պիսի էր այն , որով ճգնէին Ճեմականք ցուցա-
 նել զերկիր 'ի միջակէտ տիեզերաց կացեալ , որ-
 պէս զեկոյց Գալիլէոս . Ամենայն ծանուկք , ա-
 սէին , գիմեն 'ի միջակէտ աշխարհի . իսկ տեսա-
 նեմք զի ամենեքեան 'ի միջակէտ երկրիս գիմեալ
 են , ապա միջակէտ երկրիս միջակէտ է աշխար-
 հի : Այսպիսեալ վարեցան և կարգեսեանք , ո-
 ռով համարեցանն ցուցանել զզանազանութիւն
 հոգւոյ 'ի նիւթոյ . այնու զի բնութիւն նիւթոյ
 է տարածութիւն , և հոգւոյ բնութիւն՝ խոհա-
 կանութիւն : Այլ եթէ չէին մեզ առ ձեռն այլ
 հաւատարիք խարութեան հոգւոյ և նիւթոյ , այն
 ինքն է հարկաւ պարզութիւն միոյն և յօդաւո-
 ռութիւն միւսոյն , 'ի նոցա ապացուցէն վայ էր
 մեզ . զի զիարդ էր կարելի կարգեսեանցն՝ բնու-
 թիւն նիւթոյ ցուցանել զտարածութիւն , որ
 հանգամանք ինչ և եթէ 'ի նորայոցն , մանաւանդ
 թէ , որպէս այլուր ցուցցի , սոսկ համեմատու-
 թիւն . զի չէ ինչ տիրապէս , բայց համագոյու-
 թիւն բազում մասանց , որ է բազում իրաց շա-
 րադրելոց ⁶² :

Չորրորդ է յուր շրջան ասացեալն . յորժամ

առաջինն երկրորդաւն ցուցանի, և երկրորդն
 դարձեալ առաջնովն. որպէս և թէ ասիցէ որ,
 գիծ ինչ կարճագոյն է ընդ մէջ երկուց կիտից,
 վասն զի է ուղիղ. և հարցեալ ընդէր ուղիղ ի
 ցէ, ասցէ պատասխանի, քանզի կարճագոյն է:

Հինգերորդ է ՚ի պատճառ գրեւ զոր չէն, ա-
 նուանեալ ՚ի Վարոցականաց Աջ պատճառ իբր
 պատճառ: Այսպէս Ճեմականք զվերելս ջրոյ ՚ի
 ձգողական ջրհանս՝ ընծայելին մտացածին խորշման
 կամ զարհուրանաց բնութեան յերեսաց գատար-
 կի. կարծելին թէ սառն և պաղ մածնուցու ՚ի ցըր-
 տաբեր մասնկանց, որ ընդմտեալ ՚ի ջուրն՝ պնդի-
 ցեն զմասունս նորա. և թէ շանթն ՚ի ծծմբային
 հրկիզութեանց գոյանայ յօդս պատահելոց. և թէ
 այսպիսի վառմունք են հիւսիսայգն և գիսաւորքն.
 Թէ սոքա և լուսաւորացն խաւարմունք պատ-
 ճառք են սրածութեան, պատերազմաց, սովոյ,
 մահու իշխանաց. և միով բանիւ բովանդակ ա-
 սացեալ, ամենայն վերիպիտոսութիւնք որով ՚ի վե-
 րայ ածէին երբեմն և տակաւին ածեն բազումք,
 թէ այն ինչ յայնմ իմեքէ ունի սկիզբն, զի զնո-
 րա կնի եկն երևեցաւ, զոր Վարոցականքն կռ-
 չէին Յետ այսորիկ, ասպա վասն այսորիկ:

Չորսն խմաստակութիւն մեզանչէն և որ ան-
 ծանօթ գործոց պատճառս կամելով գտանել, ան-
 նշան ձայնիւք գրգջել սկսանին: Այսպիսի իմն էր
 գրեթէ բովանդակ բնախօսութիւն Վարոցեանց.
 Եթէ հարցանէիր, Առ իմ խորշիցի ջուր ՚ի ձի-
 թոյ. ասյին պատասխանի, Չի այս երկու բնու-
 թիւնք առ առելութեան չհամբուրին ընդ մի-
 մեանս: Ընդէր երկաթ առ խանգումանդ ձգիցի.
 Վասն զի սորա ընդ նմա աստակցութեան աղա-
 պատանք և սիրելութեան համբոյրք են: Է՞ր ա-
 զագաւ թմբիր ածէ խաշխաշ. Քանզի զօրութիւն
 է նորա թմբրարար: Չի արդ լուանայ աճալ զփոր.
 Վասն զի մաքրողական ունի զօրութիւն. և որ
 այլն ևս: Էւ համարէին այսու քաջայայտ իմա-
 նալ պատճառս այս ամենայն արգասեաց. բայց
 այդ զնոյնս այլով բառիւք երկրորդել է, և ոչ
 այլ ինչ. ջուրն մերժի ՚ի ձիթոյ, քանզի մերժի-

երկաթ գիմէ առ խանդուժանդ, վասն զի գիմէ, խաշխաշն զմրեցուցանէ, զի զմրեցուցանէ, և որ 'ի կարգին: Այլ յետ խափանելոյ դպրոցական խմաստասիրութեանն, տակաւին չև է 'ի սպառ գաղարեալ այս խմաստակութիւն: Բազմաց ամօթ մեծ թուի, յորժամ զպատճառս ինչ իրաց հարցանիցին, խոստովան լինել աղատադէմ զագիտութիւն իւրեանց. յիմաստութիւն իմն պատճառին և ընտրեն գիմնակա անուր զերեսօք շատխօսութեամբ բանիւք սնուողք և անհամութեան, քան անպատրուակ դաւանել, որ գովելն է և գեղեցիկ, թէ չգիտեն՝ զոր ոչն արդեօք գիտեն:

'Ի սոյն խմաստակութիւն գլխի և ընծայելն ինչ միոյ և էթ պատճառի, որ 'ի բազմաց իցէ. զոր օրինակ, միում արատ զնել վասն իրիք գործոյ՝ յոր բազում իցէն գործակիցք. 'ի մի միայն պատճառ հանել կուտել զբամբասանս նուազութեան տարեոր հնձոց, անյաջողութեան գործոց, փնասակար արկածից ակտի, որ 'ի յօքունց եղանիցին, գուցէ և եղեալ իսկ իցեն: 'Ի սոյն բերի և զառիժն պատճառ ասել գործոյ, որպէս է թէ որ զքրիստոսակրօն հաւատովքն բարուրս կարկատեալ բիծս շփեցէ զայնչափ անչափ մահունսն որ պատճառանօք նորա և հակառակ իւրում վարդապետութեանն գործեցան:

Վեցերորդ խմաստակութիւն է անկատար թըւումն մասանց: 'Ի նոյն գան ամենայն անջատական բանք, որոց բաժանումն թերի է և մասանցն թուումն. զօրինակսն եղեալ էմբ յերես 253:

Եօթներորդ՝ անուանեալ 'ի Գպրոցականաց խարեութիւն պատաճման, այն է յորժամ 'ի հարկէ ինչ որ համարիցի զառ 'ի գիտացն արգասիս: Սովին պատրանօք մեղադիր լինել համարեցաւ Ռուսօ և խօտան ցուցանել զամենայն գիտութեանցն հոյս, և հանգերձ բոլոր արհեստիւքն հետ աղխաղխեալ վարել մերժել 'ի մարդկանէ իրրև ապականիչս բարուց. որպէս է թէ անառակ ստահակութիւնք սեփական ինչ և 'ի հարկէ արգասիք իցեն արուեստից և գիտութեանց, և ոչ

ըստ հանգիւման պատահար նորիմբք զեղծելոցն .
 օրինակ իմն որպէս որ զի անգոսնել և վարեւ
 կամիցի 'ի բժշկականութենէ զանգիկ . զհոյզ խաչ
 խաչի և զյունաբար, զայն ինչ նոցա բիծ եղեալ՝
 զի երբէք երբէք տիմարաբար առեալք 'ի կիր՝
 անհնարին գործեն աոյժս : 'Ի սոյն մեղս կան և
 որ յամենայնի ճշմարիտ համարին ինչ որ մի ան
 դամ հաւատարմացեալ է ըստ գիւպոցն պատա
 հելոյ . զոր օրինակ թէ ծածկագիտութիւն կա
 բող է գուշակել զթիւս վիճակի, իբրև զի եր
 բեմն պատահմունք 'ի դէպ ելին գուշակելեացն .
 կամ թէ անուրջք հանդերձելոյ ինչ իրաց իցեն
 նախագիտութիւնք, զի յեղելոց ինչ երբեմն 'ի
 ճահ պատահեաց երազոցն :

Ութերորդ՝ առնուլ զբոլորն փոխանակ մա
 սանց, զպատկանեալն ոմանց միայն 'ի մասանցն՝
 'ի վերայ բոլորին ածեալ հեռութիւն . ըստ այսմ
 Պղատոն զքնաւ քերդոսն 'ի մի ջրերեալ՝ յիւր
 մէ քաղաքականութենէն տարագիր և հալածա
 կան յաքսորս հանել կամեցաւ, զի են 'ի նոցա
 նէ որ շնասակարք են . սմին նման լեմբ զոր հա
 նապազ խառն բամբասեալ զհամագումար միա
 բանութիւն ինչ ժողովոյ մարդկան, կամ զկարգ
 մի ողջոյն, այլ և զքաղաք մի համօրէն և զժողո
 վուրդ և զազգ՝ յաղագս ուրուք ուրուք յոռու
 թեանց և ապիրատութեանց միահամուռ ընդ
 վայր հարեալ և դատափետեալ . աստի են և ա
 մենայն թիւր և ստահակ ապացոյցք 'ի մասնա
 ւորէ առ ընդհանուր, որ և յաճախեալ իսկ են
 քանդի առ հանրական մակածութիւն կազմելոյ՝
 սովորաբար շատ թուին մարդկան երկու կամ ե
 րեք օրինակք :

Իններորդ՝ անսահմանաբար ընծայել իմբք զոր
 ոչն յարմարի նմա առանց պայմանի կամ չափոյ,
 զոր 'Իպրոցականք կոչէին զըստ իմբքն պարզա
 բար ճշմարիտ դնել : Այսպիսի է շնասակարն
 'ի բնէ ասել զպտուղ, որ շնասէ միայն խակա
 կու թ կերեալ կամ փուռ կամ անչափ . զմարդ
 մահկանացու ասել բոլորովին, զի մահկանացու
 է մարմնով :

Տասներորդ՝ կարելւոյն 'ի վերայ բերել զարգեանցն ճշմարտութիւն. իմաստակութիւն սու վորական: Է՞ ինչ որ կարելի է, ուրեմն ճշմարիտ է. ոչ ինչ հակառակ կայ թէ իցեն հակայք սոսկավիթխարք ազգաւ, ապա ուրեմն գոն. մարթի հոգւոյ խորհել միշտ, և 'ի քուն ևս, թէ պէտ և յետոյ ոչ ինչ յիշիցէ 'ի խորհեցեւոցն, ուրեմն միշտ խորհի: Այսպիսի է երբեմն և ի մաստասիրացն ուղղախոհութիւն, թող թէ սամկին: Ոչ ինչ գոյր ասել, եթէ առ այսոսիկ կարծեօք և եթ վարէին, կամ գէթ իբրև ուրեք երբեք հաւանականս ունէին. համայն նոքա ընդ հաւաստիսն կարգեն:

Մեասանն է զեղծումն օրինակաց և նմանութեանց, յորս առաւել զառածանի խաժամութն. անբաւական գոլով 'ի խորագնին քննութիւն իրացն, շատ են նմա նճմարանք ինչ նմանութեան իրաց, և անգէն զմիոյն ընդ միւսոյն խառնակէ. զսմանէ ասացաւ և յերես 191:

Արտաքոյ այսոցիկ նշանակէ Աք այլ ևս երիս իմաստակութիւնս. զորս նենգութիւն և խարգախութիւն 'ի դէս է ասել քան իմաստակութիւն, և յաճախեալ են առ մարգիկ:

Առաջին, զոր ինքն կոչէ ապացոյց 'ի սրտկառանաց, այն է՝ յորժամ առ 'ի չգոյէ այլոց փաստից՝ 'ի մէջ առնուցու ոք, բազում այն է զի և ստութեամբ, զքան և զվկայութիւն արանց՝ ընդ որս չիշխէ սոտին 'ի վէգ մտանել, սրտկառեալ յանուանէ նոցա կամ յաշտիճանէ կամ յընասանութենէ:

Երկրորդ՝ յորջորջեալ առ նմա ապացոյց 'ի ագիտութենէ, այն է՝ զի ոք սրահանջիցէ 'ի հակառակորդէն հաւան լինել ընդ իւր 'ի կարծիսն, ապա թէ ոչ՝ զլաւագոյնն 'ի մէջ մատուցանել. որպէս թէ ըստ կարգի ուղիղ իցեն մեր կարծիքն, յորժամ ասոյեանն տկարանոյցէ լաւագոյն ինչ այլ յառաջ ամէլ: Չոյգ սմին է իմաստակութիւն, եթէ սուտ գրեցցէ ոք զգոյութիւն իբիք, վասն թագուն օրինակաւ ներգործելոյն, կամ զհանգամանաց ինչ՝ վասն սրտաճառին անյայտ լի.

նեւոյ . որպէս եթէ զհոգւոյ դոյու թիւն որ ժխտի
ցէ , այնու զի անհաս է օրինակ ներգործելոյ նո-
րա 'ի մարմին . կամ զհանրական ձգողութիւն
մարմնոց , զի անդէտ եմք իրացն լինելութեան :

Երրորդն անուանի 'ինմանէ ապացոյց 'ի մար-
դոյ կամ առ մարդ , և այն է որ 'ի նեղ արկեալ
ստիպեմք զոք ըստ իւրոց օրինացն ընդունել զմեր
կարծիսն : Այս ապացոյց ծանօթ էր և հնոցն
նովին անուամբ ⁶³ , բայց չհամարեալ յիմաստա-
կութիւն . և չէ իսկ , յորժամ ցուցանել միայն
ուամբ կամիցիմք , թէ յիւրոց իսկ օրինացն սխա-
լէ . այլ մանաւանդ իւրով զինուն զնա հարկանել
է . բայց յիմաստակութիւն զնայ , եթէ յիւրոյ
օրինացն՝ մերոց բանիցս հաւաստիս առնուցումք .
զի գուցէ սուտ իցեն օրէնքն , և զոյդ նոցին բանք
անիրաւ գտանիցին :

ՊՐԸ Կ ՀԻՆԳԻՆՐՈՐԴ

ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՐ •

Ուսումնասիրելու նպատակով կերպարանօք տեսանեն զիրս, և ամենեցուն 'ի մի կարծիս միաբան լինել անհնարին է. ուստի և երկպառակ կարծեաց և հակառակութեանց չիք երբէք վասխան: Սակայն է ուրեք զի օգտակար դատանի այդ. քանզի 'ի մրցել կարծեաց, և 'ի շահատակել փաստից աստի անտի յասպարէզ խաղացելոց, ճշմարտութիւնք որ 'ի միտան և 'ի թաքնութեան խառնափնդոր և երկբայելի կային, տակաւ զերծեալք և 'ի խաւարի կտսպանաց արձակեալ 'ի լոյս ելանեն: Բայց սխտոյ է նախ, զի վէճքն յիրս օգտակարս լինիցին, և մի յանշահ խնդիրս. երկրորդ՝ կարգ ունել և շաւիղ վայելչական, և մի որպէս լինի բազում անգամ յընդունայն ամբոխ աղաղակի երթալ վասխանել: Վասն որոյ դիցուք նախ զգուշութիւնս 'ի վերայ ամենայն վիճաբանութեանց, և ապա ասասցուք ինչ յաղագս աղգի աղգի օրինակաց վիճմանց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԱՐԳ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԻՃԱԲԱՆ
ՆՈՒԹԵԱՆՑ •

Սախ քան զամենայն, միայն սէր ճշմարտութեան և ցանկութիւն ճանաչելոյ զնոյն կամ այլոց 'ի ծանօթս ամելոյ՝ առաջնորդեացէ մեզ 'ի վիճաբանութիւն, և մի շահ ինչ անձին և մարդահաճոյ կողմնաւոր կամօք աչառել երեսաց. մի

կոյր և շամբուշ նախանձայուզուծիւն, և կա-
մակոր յամառուծիւն 'ի մտահաճուծիւնս . մի
խեղաթիւր սովորուծիւնք և կանխակալ օրէնք մը-
տաց . մի սնտի փառասիրուծիւն զանձն յերևան
տալոյ, և մոլեգնուծիւն ոսոխելոյ առ ամենայն .
զի սոքա են մայր յոլով բանակուուծեանց և
պատերազմաց, քան զոր չիք ինչ չար :

Թ. Սովին խոհական խորհրդով կարգեալ զմա-
քառումն, սկսանելի է յստակ և ճիշդ առա-
ջի առնել զկարծիսն զոր ջատագովել առեալ
եմք, զի ուղիղ կարգաւ ընթացուք . 'ի մեկնու-
թեանն մի մտցէ բառ ալօտ, կեղակարծ և երկ-
գիմի, մի շեղ ինչ երկխօս կամ խառնակուծիւն
ձայնից . առցին բառք ճշգրտագոյնք և յստա-
կագոյնք, և այնպէս կարգեսցին 'ի շարի, զի հա-
րազատ իմաստքն անդէն յանդիմանաբար ակներև
կայցեն :

Ժ. Եթէ զանյայտից ինչ խնդիրք իցեն, կամ
յաղագս միոյ իրիք յաննիւթական ծանօթու-
թեանց՝ որ ըստ մարդկան այլ և այլք են, ճշ-
գրտեսցին նախ զգուշուծեամբ գաղափարքս մեր,
ցուցեալ զոր իմանայցեմքն ընդ նովին բառիւ .
զի մի, որպէս ստէպ պատահէ, բովանդակ բա-
ռից իցեն վիճանք և ճառատանք, և միայն յու-
ղեսցին 'ի խռովասուծ ձայնս թիւրիմացս :

Ի. Եթէ խնդրոյն բազում իցեն մասունք, բա-
ժանեսցին ճշգիւ, և սկսեալ 'ի միոյն, մի լիցի
յայլն անցանել՝ մինչև կատարեսցի այն և 'ի
զլուսի ելցէ հաստատուծեամբ :

Կ. Յուցեալ յայտնապէս զսրայման խնդրոյն,
երկոքին կողմանքն եկեսցեն 'ի փաստս, հաւաս-
տել զիւրաքանչիւր կարծիս, և բնական կարգն
պահանջէ, զի որ հաստատէ ինչ՝ նա լիցի առա-
ջին 'ի բերել զփաստս հաստատուծեանն, և որ
ժխտէն՝ հերքեսցէ նախ զփաստս հակառակոր-
դին, ապա թէ ունի ինչ այլ ևս յիւրմէ թերէն՝
յառաջ առցէ և զայնս :

Լ. 'ի ցուցանելն զկարծիս իւրեանց՝ երկա-
քանչիւր կողմանքն զգոյշ լինիցին յիմաստակու-
թեանէ և 'ի խրթին մանուածոյ բառից, մի տա,

րապարտ ըստ խնդիրն ելանել, այլ անսասան 'ի կարգին կալ, և հաւաստաբանել բուռն և զօրաւոր և անաղարտելի փաստիւք, բայց և ճիշդ և աննենգ:

Է. Մի կողմն մի ընդմիջեացէ զխօսս միւսոյն, մինչև վախճանեացէ. բայց և սա չափաւոր լիցի 'ի բանսն և համառօտս հատցէ. զի մի կարծիս տացէ ինքեան և եթ կամել խօսելոյ:

Ը. 'ի բաց կացցեն պոռոտախօս խաղմարար կառաջմուկք, զի մի այնպէս ինչ թուլիցի' եթէ սաստկութեամբ աղաղակի լուծանելոց իցէ խընդիրն և ուժգնութեամբ թոքոց. հետի լիցի և աւելորդ և անպարտ ջերմութիւն, զի մի որ 'ի դիւտ ճշմարտութեան շարժեցաւ խնդիրն, 'ի յայտնի մարտամբօխ պատերազմ կրթեացի, գայթաղութեամբ հանդերձ, որպէս բազում անգամ պատահէ:

Թ. Անհետ լիցին և կծանող զրոյցք, հենգն և բանկն, երգիծանք և հայ հուչ արհամարհոտ բարբառք, և ինչ որ խոժոռութիւն և զայրացուկս ածէ ակոյնին կամ ընդ ակն խոցէ, զի չվայելէ բարեխրատ անձանց. ևս առաւել բացէ 'ի բաց հերքեացին թշնամանք և լուտանք և յիշոցք, որ դուեհաց և սինլքոր խուժանին են այդ քարուականք:

Ժ. 'ի վազել հակառակորդին զխնդրովն, օրէն է դարձուցանել զնա անդրէն քաղաքավար քաղցրութեամբ, և 'ի նմին հաստատուն պահել. և յորժամ երևեսցի թէ փոխել կամի զիմացուած բառիցն, յոր հաշտ և հաւան միաբանեալ էր յառաջն, յուչ առնել զայն նմա: Եթէ ամենեքին 'ի սմին զգուշութեան պինդ կային, բազում պայքարք 'ի սակաւ բանս վճար առնուին, և ոչ որպէս յաճախ տեսանի' այնքան ահագին կագք և կռիւք լինէին զոչնչից, մինչև զկնի սակաւ ինչ բանից՝ երկոցուն կողմանցն անկանել 'ի խառնախառն բաւիղ, որ յայլ ինչ ամենեին յորմէ սկսանն հանէ զնոսա:

Ժա. Մի ոք յամբարհաւաճ անձնասիրութեան կամ 'ի վայրասլար ամօթոյ հրասլոյրս անկեալ,

վէս և յամառկոտ լիցի 'ի կարծիս, զի և յես
'ի միտ առնչոյ զսխալն՝ տակաւին 'ի խժդան կալ
և Զատագով մոլորութեան իւրոյ արձանանալ,
քան խոնարհել սյարկեշտութեամբ և յեսս 'ի
մրցարանէն նաճանջ լինել: Սխալէլ ամենայն մար-
դոյ է, բայց խոնարհ խոստովանութիւն կամ խո-
րագէտ հրաժեշտ՝ առաւել փառս բերէ յայնժամ
քան զկամշոտ յամառութիւն պնդութեան:

ԺԷ. Եւ որ արգարանայ 'ի բանս իւր յաղթող
ելեալ 'ի հանգիսէն, մի բարձր յօնիւք կոկոզա-
վիզ գոռոզութեամբ զքիթն 'ի վեր տարցի և
ոանհար լինիցի ոսոխին. այլ հնարեսցի մանա-
ւանդ ըստ կարի զպարտութեանն կեղտ քերել
'ի նմանէ և կանգնել զկորանսն. ինքնին ծած-
կեսցէ կամ ամոքեսցէ զանխորժ կերպարանս
քաջութեան յաղթանակին. ինքն անձին իւրում
մեզ գիցէ, սողիւտ լիցի՝ թէ գուցէ 'ի սկզբանն
ոչ բարեոք յայանեաց զմիտս իւր, ապա թէ ոչ՝
հաւանեալ է, թէ և հակառակորդն 'ի նոյն կար-
ծիս միաբան լինէր. 'ի հաւանականսն միայն, ա-
սասցէ՝ բամ ես ըստ իմոց փաստից այսպէս իմա-
նամ զբանն, այլ թերևս և ես ինքն 'ի խարս ի-
ցեմ: Իսկ յանժխտելի ստուգութեան իրաց, իբրև
տեսանէ զի կողմ տուեալ խուսափէ ակոյեանն,
մի զհեա պնդեսցի և վանեսցէ, մինչև սուր 'ի
փող առնել նմա և տապաստ արկանել. մանա-
ւանդ թէ ընդ նշմարելն 'ի նմա ապառում հես-
տութիւն ըմբոստ և անխոնարհելի՝ առ որ չգնան
բանք, ինքն տեղի տուեալ մեկնեսցի իմաստու-
թեամբ 'ի կռուանոցէն:

Չայս ձև օրինակի բարեկարգ և հրահանգ վի-
ճարանութիւնք գովելի են և օգտակար. ապա
թէ ոչ, սպրսաւելի և զենակար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԱԶԳ ԱԶԳ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ .

Ս Իճարանութիւնք կրկին են , առանին՝ որ՛ի զրուցատրութիւնս յառնեն , և հրապարակաւ՝ որ առնին յատենի դատաստանաց կամ ՚ի դպրոցս : Առանին վէճք ՚ի զրուցատրութիւնս սովորաբար կատարին բերան ՚ի բերան խօսակցութեամբ , ուր այր իւրաքանչիւր ըստ մտի հարցուածս մտաուցանէ և պատասխանիս : Ատենական մաքառմունքն լինին ճառիւ , յորում դատախազն՝ ոսոխ և ամբաստան՝ սկիզբն առնէ տալ զամբաստանութիւնն , առաջարկել և ցուցանել զբանս իւր ամենայն փաստիւք իւրովք . կողմն որ ՚ի դատվարեալ և յատեան ձգեալ է , և կոչի պարտաւոր՝ ամբաստանեալ՝ դատափետ և ատենաքարչ , պատասխանի առնէ փաստից ոսոխին , և յաւելու զիւրսն . կրկնէ անդրէն ոսոխն և աղարտէ զհերքումն նորա և զփաստս , և այլ ինչ թէ ունիցի յատեան հանէ , կամ զառաջինսն հաստատէ . յաւելու և դատափետեալն տալ պատասխանի , զոր կրկնումն ասեն , ցրելով զնոր փուրսիչ ամբաստանութեան դատախազին , և նորանոր փաստս ՚ի գիմի հարեալ նմին յիւր ջատագովութիւն : Ապա յետ այնորիկ ելանէ վճիռ ՚ի դատաւորէն : Ի դպրոցս սովորաբար կրկնակի լինին վիճարանութիւնք , շարաբանօրէն ձեռով և կաճառօրէն , որ է նոցա անուանցն որոշումն ⁶⁴ : Յառաջնումն առարկուն՝ որ և դիմախօս ասի , առեալ մի ՚ի բանից հակառակորդին՝ որ ջատագովն կոչի , կազմէ ՚ի վերայ նորա շարաբանութիւն կամ եղառած , ցուցանել թէ սուտ է բանն այն : Ջատագովն երկրորդէ նախ ՚ի բերան զդիմադրեալ շարաբանութիւնն կամ զեղառած , յայտ արարեալ թէ քաջ ՚ի միտ առեալ է . ապա միւսան դամ սկիզբն արարեալ ասէ զմեծագոյնն , և ՚ի

հաւան գայ՝ եթէ ճշմարիտ իցէ, կամ ժխտէ՝ ե-
 թէ սուտ գտանիցի. իսկ եթէ երկբայելի կամ
 երկդիմի թուիցի, զանազանութիւն դնէ. նոյն-
 պէս եթէ ՚ի մասնէ ճշմարիտ իցէ և ՚ի մասնէ
 սուտ. իսկ եթէ ոչ համարիցի զայն ըստ կարգի
 և առանձինն պատշաճեալ առ խնդիրն, զանց
 առնէ. զնոյն գործէ յետոյ և ընդ փոքրագոյնն,
 և երկրորդեալ ապա զհետևութիւնն՝ ժխտէ բո-
 լորովին, եթէ զմեծագոյնն կամ զփոքրագոյնն
 արձակ արձակ ուրացեալ իցէ, կամ ըստ մասնէ՝
 եթէ զանազանութեամբ ըստ մասանց և եթ ու-
 րացեալ իցէ զայնս: Աինի երբեմն հաւանել եր-
 կոցուն առաջարկութեանցն, և յուրաստ լինել
 ՚ի հետևութենէն, որ ոչ ըստ օրինի ելեալ իցէ
 յառաջարկութեանց անախ. որպէս թէ ոք ասի-
 ցէ, Փայտ ոչ զգայ, քար ոչ զգայ, ապա չևք ինչ
 զգայուն: Եւ խոստովանել զամենայն, բայց
 վրիպական ասել զապացոյցն, յորժամ յայլ
 ինչ արտաքոյ խնդրոյն վախճան առնուցու. զոր
 օրինակ եթէ ՚ի ցոյց մահկանացութեան ոգւոց
 ասիցէ ոք, Ար ոչ անարար է և ինքնագոյ, չէ
 մշանջենաւոր. իսկ ոգիքն չեն անարար և ինք-
 նեղ, ապա չեն մշանջենականք, մարթ է յանձին
 ունել զամենայն, բայց ժխտել թէ այնու մահ-
 կանացութիւն ոգւոցն ցուցանիցի: Սակայն ՚ի
 շարաքանութեամբ վարելն այս երկու ինչ ոչ պա-
 տահէ, եթէ առարկուն իւրում արուեստին ար-
 մենե ին անհմուտ ոչ իցէ, և ոչ յայտ յանդիման
 նենգաւ խորամանգել խնդրիցէ. երկոքեան եպե-
 րանք անհնարին: Իսկ յեզառածին լինի երբեմն
 յանձն առնուլ զնախագասն, և մերժել զհետե-
 ւորդն, և այս առանց ինչ զառարկուաւն քամա-
 հանս ածելոյ. զի յայնժամ ՚ի լռելեայն բանէն
 հրաժարեմք՝ յորմէ հետևորդն ելեալ է. որպէս
 եթէ ասիցէ ոք, Ագիքն չեն անեղականք, ապա
 չեն անմահք, ընկալեալ զնախագասն ուրանամք
 զհետևորդն, որոյ ստուծիւնն է ՚ի լռելեայն բա-
 նէն, թէ Ար անեղ ոչ է, նա և ոչ անմահ է:
 Վասն որոյ ուղիղ փաստաբանութեան սիրողն
 զգոյշ լիցի չտալ տեղի հաւանելոյ նախագասին

և ժխտելոյ զհետևորդն . զի մի անմտութեան տա-
ցէ կարծիս , կամ չարարուեստ խորամանգու-
թեան՝ գողանալոյ զստութիւն լռելեայն բանին .
որով յոր կոյս և դարձցի , դսրով լինիցի և փա-
շաման կրեացէ :

Երկարեցաք զառաջին ապացուցէն , զի այն է
այլոցն ամենեցուն օրինակ : Արդ առեալ առար-
կուին զպատասխանի առաջին ապացուցին , զեր-
կրորդն յառաջ մղէ , այլ իմն շարաբանութիւն
կամ եզառած , որով 'ի թիկունս հասանէ ճշ-
մարտութեան իւրոյ բանին , զորմէ նայն յուրաստ
եղև : Եւ ջատագովի կրկնեալ անգրէն զապացոյցն
զայն ողջոյն , դառնայ երկրորդէ զնոյն միւսան ,
գամ մասն առ մասն , դաւանէ , ուրանայ , զա-
նազանէ և կամ 'ի յետ ընկենու ըստ սլատշածի
սլիտոյիցն : Յորժամ խնդիրն ձևով լուծանելի
իցէ , 'ի նոյն ստէպ կան , մինչև այլ ոչ ևս կա-
րողացի ջատագովի ուրանալ և ոչ զմի ոք 'ի դի-
մագրեալ բանիցն , և բռնագատեցի գալ 'ի խոս-
տովանութիւն ճշմարտութեան բոլորիցն . կամ
առարկուն ոչ ևս մարթասցի հաւաստել զբանսն
յորոց միւսն յուրաստ կայ : Այլ հազիւ ուրեք
թէ հասանիցէ բանն յայդ սահման , կամ թէ և
բնաւ իսկ ոչ . զի յետ փոքր 'ի շատէ ձևով ա-
պացուցից , լինի անցանել յանուանեալն արտաձև ,
ուր ցուցեալ առարկուին զվերջին բանն՝ զորմէ
միւսն յուրաստ եղև , յառաջ վարէ առանց շա-
րաբանութեան և կարգաւոր բանիւ զայլ ամենայն
ընդգիմագրութիւնս իւր , և ջատագովին համա-
ռօտեալ նախ զայն ամենայն , լուծանէ կարգաւ
մի ըստ միոջէ , կնիք ածեալ 'ի վախճանի զճշ-
մարտութիւն բանին որում սլաշտպան կանգ-
նեցաւ :

Կաճառօրէն վիճաբանութիւնք նման են ա-
մենևին ձևով վիճմանցն , բաց միայն զի յետ միոյ
և երկուց շարաբանութեանց կամ եզառածից՝ ետ
ընդ ետ մուտ առնի յարտաձևն :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԴՒՊԱԳՈՅՆ ՕՐԻՆԱԿ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ
'Ի ՀԱՒԱՍՏԵԼ ԶՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ .

Տեսեալ զազգ ազգ բանակառու թեանցն, ասասցուք ո՞յր առաւել և ո՞յր նուազ է պիտանու թիւն 'ի յայտ յանդիմանու թիւն ճշմարտութեան, որ միայն պարտի լինել վախճան ամենայն բանամարտութեան: Ինձ լաւագոյն քան զամենայն թուի շարաբանօրէն ձեն, եթէ վայելուչ կարգօք և օրինօք լինիցի, և 'ի տոկ անկեալ ձգեսցի միահեա մինչև ցվերջին հեռու թիւնն՝ առանց յարտաձևինչ փոխելոյ: Չի որովհետև 'ի սմա ամենայն բանք յստակ են և ճիշդ և ինքնին յեռեալ ընդ միմեանս և զիրերաց ունին, վաղվաղակի յետ սակաւ ինչ ապացուցից՝ լիցի միոյն զպարտութիւն խոստովանել: Սակայն յայժմու սովորական օրինակն հայեցեալ, իշխեմ ասել զսա յոռեգոյն քան զամենայն 'ի լուսաւորութիւն և 'ի ստուգութիւն ճշմարտութեան: Չի այն ինչ հասեալ 'ի դժուարութիւն խնդրոյն, անցանեն յարտաձևն, և առաջին ձեւաւոր ապացոյցք լինին անօգուտ ինչ հանդերձանք և ճանճրալի կրկնաբանութիւնք, զորս մարթ է 'ի մի կամ յերկուս ամփոփել⁶⁵ և արտաձև մի եւթ թողեալ առարկուին, չտան նմա թոյլ կրկնել՝ թէ և հարկ լինիցի խնդրոյ իւրում. և այսպէս ստիպի չև ևս նկուն եղեալ՝ յետս կալ 'ի հանդիսիցն ասպարիզէ: Նոյն բանք են և զկաճառօրէն պայքարմանցն, յորս միայն շարաբանութեանցն տաղտուկ ոչ է:

Այլ ասասցէ ոք թերևս, այս վիճաբանութիւնք չառնին 'ի հանդէս ճշմարտութեան, այլ 'ի կորզան կրթութեան մանկտոյ, զի սերտեսցին 'ի դտեալ ճշմարտութիւնսն, կամ զի զուսելոցն ինչ ընծայեսցեն ճաշակս: Սակայն և այնպէս անօգուտ համարեսցի ձեզ առ կատարումն՝

յոր 'ի բնէ կարգեալ են վիճական մաքառմունք .
 և մնայ տեսանել իցէ արդեօք դիպողագոյն և 'ի
 նպատակ անդր՝ յոր դեռ փոխեցան . զոր 'ի յա-
 ջորդ յաւելուածիդ բննեսցուք :

Բան առ բան մրցութիւնք ըստ սոկրատեան
 օրինի , զոր առ Պլատոնի յաճախ տեսանեմք ,
 խիտ առ խիտ հարցուածովք և պատասխանեօք՝
 զոր հետ զհետէ ճշգիւ տալ ստիպի հակառա-
 կորդն , և կամ թէ ազատ և արձակ օրինօք , որ
 պէս յիմաստասիրական շարագծածս Աիկերոնի
 երևին , և սովոր են 'ի կենցաղակից զրուցաարու-
 թիւնս , օգտակար են 'ի յայտնել զճճմարտու-
 թիւն , եթէ միայն յուսալի իցէ պահել անվրէպ
 երկոցուն կողմանցն 'ի հակաճառելն զկարգ օրի-
 նին զնշանակեալն 'ի վերոյ յառաջին գլուխն , և
 ոչ ուրուք խոտորել 'ի բուն խնդրոյն ըստ ար-
 տուղի անկեալ զրահեմ , կամ միջամուխ խըն-
 դրովք որ յօտարակողմն կուսաց ամենուստ 'ի
 ներքս դորդիցեն , և եթէ հէնն և աղաղակ և ան-
 ժուժու թիւն ունին դնելոյ փաստից միւսոյն , և
 մարմաջ և կողանք իւրոցն յառաջ խթելոյ , թոյլ
 արասցեն՝ ոչ ասեմ զխնդիրն լուծանելոյ , այլ
 գոնէ զերկաքանչիւր կողմանցն իմանալ զխօսս :

Ապա 'ի բազմաց աստի վիճաբանութեան օրի-
 նակաց , օգտակար զայն է ասել 'ի գիւտ ճճմար-
 տութեան , զոր 'ի փուրջիչսն վարեն : Քանզի
 երկոցուն կողմանցն ազատ կացեալ՝ անհատ 'ի մէջ
 մատուցանել յառաջին խօսսն զամենայն փաստս
 իւրեանց , ազատ և յերկրորդսն 'ի պատասխանել
 ամենայն առարկութեանց միմեանց , դիւրին է
 'ի միտ առնուլ զպայման խնդրոյն , և զմէտ կըշ-
 ոութեան փաստիցն : Մին այսր իրի աղագաւ
 յամենայն դատարանս՝ ուր հաւաստի խելամտու-
 թիւն ճճմարտութեանն պահանջի առ 'ի զվճիռ
 վարկին արդարաս էս հատանելոյ , այս ազգ վիճ-
 ման ընկալեալ է ձայնիւ կամ գրով : Բայց թէ
 պէտ և 'ի սմին իսկ պաճուճեալ բանք պերճա-
 խօսացն՝ ճարտարլեզուութեան ցայն զօրեն ար-
 դարև ստուերածս ածել աչաց դատաւորացն ,
 մինչև ընդդէմ արդարոյ յանիրաւին կողմն տալ

զդատակնիքն , և իրաւունս թուի զԱրիսպագին
 աթենացւոց այսրէն դարձուցանել զկարգ և զօ-
 րէնս՝ ՚ի բաց զամենայն դաւ և զհնարս հալածե-
 լով զճարտասանացն արուեստգիտութեան . սա-
 կայն ոչ կարգի ոճոյն են այդ պարսաւանք , որ
 հանգոյն Արիսպագին անտար այգոցիկ խորաման-
 գութեանց է , այլ կամ միոյ կողմանն՝ որ ոչ գի-
 տէ տեսանել և ըմբռնել զհակառակորդն ՚ի նեն-
 գութեան իւրում , և կամ դատաւորացն անզգաս-
 տութեան՝ որով որս մատնին ՚ի ծուղակս խա-
 բէութեանն :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

ԱՌՏՆԻՆ ԵՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԻ ՎԻՃԱԲԱՆ
ՆՈՒԹԻՒՆՔ 'Ի ՎԱՐԺ ԿԱՄ 'Ի ՓՈՐՁ ՀԱՄ-
ԲԱԿԱՑ ⁶⁶.

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌՏՆԻՆ ՎԻՃԱԲԱՆՆՈՒԹԻՒՆՔ 'Ի ՎԱՐԺ
ՀԱՄԲԱԿԱՑ.

Ս ԻՃԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆՔ՝ յորս հրահանգին մանկուհիք՝ վարժարանին, թէպէտ և օգտակար լինիցին այլ և այլ օրինակաւ, սակայն տարակուսանք են ինձ, թէ արդեօք և որով վարիմքս յաճախաբար՝ ցուցանիցեն զպտուղ իւրեանց որչափ ակն ունիմք: Կարևոր տեսանեմ վարժել զաշակերտեալսն յառաջարկել յստակ և ճիշդ զճշմարտութիւնսն՝ որոց հաւանեալն են, և ապա ցուցանել ճշգրտաիւ. կարևոր գատիմ մարդել զնոսա՝ ի գտանել արագ զվրիպանս թիւր ապացուցի առարկուին, եթէ ի տարտամութեան բառիցն զօղեալ կայցեն, և եթէ յանստուգութեան և յանհարազատութեան՝ որպէս լինի բազում անգամ, և եթէ յայլում իմիք գթիցեն. սակայն չգիտեմ ընդէր իցէ կրթել զնոսա՝ ի գոյն՝ շարաբանականն ձևով, զոր յետ միանգամ ի գայրանոցէն ելանելոյ՝ ոչ ևս բնաւ վարեցեն յամենայն ի կեանս իւրեանց. քանզի չտեսանեմ ո՞ր այն ուրեք ակումբ արանց ընտրականաց, որ զինդրոց յուզելոց անգագար յերաստս նոցին ի ճարակ զրուցատրութեան, շարաբանութեամբ երբէք խօսեսցի, ընդունիմ ասելով, ուրանամ, զանազանիմ, և զոչանի մեծագոյնս, զոչանի փոքրագոյնս. առ իմէ՞ չմարդիցին մանա-

ւանդ յայն տարազ խօսից, զոր յամենայն ժամ
'ի դործ արկանելոց են:

Հաւանիմ, եթէ այնպէս կամք իցեն, թէ բար-
ւոք է գիտել աշակերտին առնել ըստ տեղւոյն
ուղիղ ինչ շարաբանութիւն, եղառած կամ երկ-
սայրաբանութիւն, յորժամ օգնեսցէ 'ի հատա-
նել զհանգոյց խնդրոյն, կամ յանձկի զոսոխն կա-
ցուցանել, որ ըստ խնդիրն արտաքս արշաւել
կամիցի, և 'ի բանս տարապարտս զրահեա վարել-
կամիմ ևս քաջակիրթ զնա գուլ յուղիղ զանազա-
նութիւն. բայց ոչ ըստ խաղտախուղտ և խափա-
րածայն հագագայիցն նի-Ռահանապէս, փեսանաբար,
Իրանապէս, զօրո-Ռենաբար, Ժաղսպորոգապէս, ներ-
ընդո-նանաբար 67, որպէս լինէր երբեմն յամե-
նայնի առ 'ի շտոգանել զամենայն. այլ այնպէս,
զի բուն վրիպակ բանին 'ի վեր ելանիցէ, եթէ
բառքն ոչ պարունակիցեն զուղիղ գաղափարս ընդ
նոսա պատշաճեալս, և թէ ընդարձակելով կամ
ճշգելով քան զարժան խնդրոյն առեալք իցեն.
իցէ թերևս պիտանի ուսանել և զուղիղ կարգ
ձևով վիճաբանութեանց, և տեսանել օրինակս
ինչ զնոցա, զի զհամ առցեն, և եթէ գիպես-
ցին ուրեք, մի անտեղեակս երևեսցին, և գիտաս-
ցեն դատաստան առնել զնոցանէ, և եթէ պէտք
լինիցին՝ ինքնին ևս 'ի վար արկանել:

Սակայն ցանգ 'ի ձևով պայքարումն թեքել
զնոսա, և զայն միայն գիտութիւն համարել տալ,
միասակար թուի ինձ քան շահաւէտ: Քանզի
նախ բովանդակ այն ժամանակ զոր 'ի պատրաս-
տութիւն և 'ի զբաղանս նոցին ծախեն, կորուստ
է ամենևին. փոխանակ զի կարէին ուսանել ինչ
յայնժամ: Ալ ոչ ինչ են բանք ասել, թէ նո-
վաւ սերտին յուսմունսն. զի լաւ ևս կատարի
այդ յաճախ քաղուածով, կամ դարձագարձ կրկ-
նութեամբ դասուն համարոյ, կամ թէ այլազգա-
բար ինչ վիճմամբ, առ որ փոքու ժամանակի
պէտք իցեն կազմութեան:

Է. Առարկուն՝ քանզի ըստ օրէնս պաշտամանն՝
տկարագոյն կողման պաշտպան մտեալ է, պար-
տի ըստ այնմ և թեթեւ փաստիւք 'ի թիկունս

կալ նմա . զի անհնար է ճշմարտութեան յերկուս հակառակ բանս դտանել , որպիսի են աւարկուին և ջատագովին . որով յանդգայս վարժի յիմաստակութիւն , 'ի խարդախութիւն և 'ի ստութիւն :

Գ . Եւ քանզի օրէնք են՝ յետ միանգամ ընդունելոյ զբան ինչ , ոչ ևս 'ի մէջ տանուլ զայն միւս անգամ 'ի զանազանել կամ 'ի ժխտել , և չէ իսկ մարթ տեսանել միշտ 'ի բազմաթիւ շարաբանութիւնս՝ թէ յո՞ արդեօք տանիցի հաւանեալ բանն , այսպէս փոքր փոքր առ երկիւղի զեղծանելոյ ստիսին իւրով հաւանութեամբն , յամենայն իսկ 'ի բանս կասկածաւոր ուսանի , սակաւ իմիք հաւան լինել , և այն ահիւ և դողութեամբ , բիւր զանազանութիւնս սնտախս զմիմեամբք կուտակել վարկպարազի , ժխտել ստէպ և զյայտնիս . և այս ամենայն ըստ հռչակաւոր օրինի ձեռով վեճաբանութեանց , Գուն ուրեք հաւանեա , զանազանեա ստէպ , ուրացիր յաճախ :

Դ . Եւ զի սովորակի երկոցուն պատերազմողացն կէտ ցանկալի դիտաւորութեան ոչ ճշմարտին է խոյզ խնդրոյ , այլ մրցանակին պսակ , երկոքեան առ հասարակ զամենայն ճիգն իւրեանց յայն ժողովեն . և որում յաջողէ հարկանել զախոյանն , համարի զանձն յիրաւանցն թեր կացեալ , ողն առեալ նազի սէգ պարծանօք և վիզամբառնայ . ոչ ինչ յուշ տարեալ ամենեւին , անձին ինչ քաջութեամբ՝ եթէ առ անաւագութեան և անկաժութեան ոսոխին ստուերամարտիկ ընդօդս կռուեալ տարաւ զյաղթութիւն , ուղղութեամբ արդեօք՝ եթէ մանկաւ , հաւաստի՞ փաստիւք՝ եթէ պատրանօք , պատճառօք՝ թէ աղմուկեալ աղաղակաւ . որ և առաւել պատահէ այդ , յորժամ 'ի զերծ ինչ տեղի 'ի կռուարան իջանիցեն և միայն ընդ միայն մարանչիցին . ուր չիք որ մարտիցն ոստիկան կայցէ , յանդիմանել զթիւրն և զթերին , և յուղիղն առաջնորդել : Իսկ թէ այդու քանի օրէնք թիւրք և քանի սուտ վճիռք մտանեն ներկանին 'ի փքացեալ միտս խրոխտաւանձ խայտացելոցն պատիր յաղթանակաւն , և

որոց յուսկնդրու թիւն նոցին կան ընկերք 'ի կա-
ցըրդին, որք առ չգիւտ անվրէպ դատաստանի
վերտեն և դիւրահաւանք են յոյժ և ճարտարակք
'ի հայթայթանս բանից, փարաւազ տալ, վաճ
դրուատ կեցցէ ձայնել յաղթականին, զայն ես
ոչ ունիմ ասել:

Արդ համառօտեալ զցայսվայր ասացեալքս,
օգտագոյն թուի ինձ 'ի հրահանգութիւն համ-
բակաց՝ պարապեցուցանել զնոսա 'ի քաղուած և
'ի յաճախ կրկնութիւն ուսելոցն, զի խոր տար-
բացին 'ի միտս նոցա, և կարող լիցին արագ յի-
շատակել և վարել 'ի պէտս: Զամենայնի պա-
հանջել 'ի նոցանէ հարցաքննութեամբ զհաւաստի
համարս, զի յորժամ հարկ լինիցի՝ մարթասցին
և այլոց ցուցանել: Արժեղ զնոսա 'ի գիւտ ախ-
րական դժուարութեան բազմամանուած խըն-
դրոց, և 'ի հատանել զնոսա 'ի սակաւ բանս,
յէզառած, 'ի շարաբանութիւն կամ 'ի փաս-
տորդ: Ընդդիմաբանել նոցա 'ի վերայ ուսեալ
ճշմարտութեանցն, է զի շարաբանօրէն և է զի
այլազգ. մերթ ևս խաբկանօք բանս պատիրս զայն
նոցա ընդդէմ սրել. զի 'ի վարժի կացցեն և փորձ
գացին աջողակաբար լուծանել զամենայն կրն-
ճիւն, և գտանել զբուն վրխապին և զպատճառս
խոտելոյ ասպացուցից՝ եթէ թիւրոցն, և եթէ
կերպարանելոց կամ անհաւանելեաց: 'Ի կիրթ
արկանել զնոսա երբէք երբէք և 'ի պայքար ընդ
միմեանս մտանելոյ. բայց ըստ սովորութեան օ-
րինաց՝ զոր առաւել պարտին ուսանել. ցուցեալ
նոցա միանդամայն՝ ոչ միայն զկարգն վաղ հասա-
նելոյ յուղիղ հետևութիւն, այլ և զարժանաւոր
և զվայելչական օրինակ պայքարելոյ բարեկիրթ
անձանց: Հրահանգել զնոսա երբեմն և շարաբա-
նօրէն ձևով վէճ ընդ իրեարս գնել, առաւել 'ի
գիտել թէ զինչ է, քան թէ ուսումն ինչ և սո-
վորոյթ առնել անձանց:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԻ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ 'Ի
ՓՈՐՁ ՀԱՄԲԱԿԱՑ .

Որպէս յառանին, նոյն և 'ի հրապարակաւ պայ-
քարս բանից, որք առնին զի մանկտին զուսման
իւրեանց աացեն ինչ զփորձ, ոչ ունիմ ասել թէ սո-
վորական ոճս ընտրեւագոյն իցէ: Տեսանեմ զի քաղ
հանեն 'ի խնդրոց երիս՝ և թէ ևս քաջ՝ չորս, և
յայնս 'ի վարժի կան հարուստ մի ժամանակ, զայն
ամենայն աստիսա և գրեթէ 'ի սպառ մոռացոնս
արարեալ: Բազում այն է, զի և զպատասխա-
նիս դիմագրութեանց խնդրոցն ինքնին հրահան-
գիչն ստիպի պատրաստել, և բովանդակ քաջու-
թիւն և շնորհ ջատագովին է միայն անձեղաց պէս
'ի բերան առնուլ և կարկաչել: Գովեսցեն այլք
զարագութիւն նորա յերկրորդել զապացոյցսն,
և 'ի գնել ըստ տեղւոյն գէպ զանազանութիւնս .
սակայն քաջ գիտեն ամենեքեան, զի և այդ պար-
ծանք անհաստատ են: Լուեալ իսկ է իմ զուսմանէ
բազում գովութիւն ժառանգեալ երբեմն 'ի մա-
սինդ յայգմիկ, վասն ընդ այլում ամենայնի ան-
բաւական լինելոյ: Այնչափ էր սա աղքատ յուշ-
մութենէ, զի իբրև հանդերձեալ էր յայս փորձ
մատչել, չյուսացեալ վարժապետին ոչ թէ իցէ
ինչ ատակ երկրորդել միայն ասպացոյց մի յանպա-
տրաստից, այլ և ոչ իսկ գոնէ երկրորդել ևեթ,
բայց եթէ յերկար ընդ հրահանգս ելանիցէ և
քաջ 'ի միա առնուցու սերտողաբար, յանձն առ-
ինքնին յօրինել կազմել բազում ամսովք յառաջ
զամենայն ասպացոյցսն, և անհաւատալի երկայն-
մտութեամբ արար նմա 'ի բերան առնուլ մի ըստ
միջէ: Իբրև մերձեցան աւուրք հանդիսին, ա-
ղաչեաց այրն զբարեկամսն, զորս ընտրեալ էր
յառարկուս, ոչ զի ծանուցեն նմա զհակաճա-
ռութիւնսն՝ զոր հանդիսել կամէին, որ և այդ

ոչ անսովոր ինչ է, այլ զի ինքեանք յիւրմէն առ-
 նուցուն զոր պատրաստեալն էր, և ինքեանք 'ի
 միտ առցեն զայնս: Զարմանք նոր, այլ զի ար-
 դեօք եղև: Շատեալ առարկուացն իմաստիւքն
 միայն, ոչ հարկ համարեցան մինչև 'ի ձայնաւոր
 խեցխեղեփս բառիցն հաւատարիմ լինել: Միա-
 միտ ջատագովն, որ ընդ բոլոր աշխարհի ոչ փո-
 խանակէր նշանախեց մի վրիպեցուցանել 'ի բա-
 ռից անտի իւրոց, երկրորդէր բայ զամենայն ա-
 պացոյց հարազատ ըստ իմաստիցն, սակայն այ-
 լաձայն բառիւք ամենեւին ըստ որում սերտեալն
 էր 'ի հարուստ ժամանակաց: Ունկնդրացն ան-
 տեղեակ պատահեալ իրացն եղելոց, և տեսեալ
 թէ համարձակ խելամուտ լինի ամենայն ապա-
 ցուցի, և զնոյնս օտարաձայն բայիւք պէսպէս
 յեղանակէ, յապուշ միտս կրթեալ սիրացեալ
 կային, և հնչեաց ակումբ բազմականին մեծաձայն
 ծափահարութեամբ. իսկ պարզամիտ պատա-
 նեակն յայնքան փառսն իւրում զամօթի հարեալ
 կայր կոր 'ի գլուխ և զերկիր նշմարէր, դիտելով
 չափ քանիօն արժանաւոր իցէ այնպիսում ծափա-
 ձայնութեան:

Զոր օրինակ դէս լինի այսպէս թանձրագոյն
 պապկայի սքանչելի և վեհ երևել 'ի հանգիսի,
 նոյնպէս յետս ընդդէմքն մարթին հանգիպել
 մտացեաց և քաջուշիմ պատանեաց, որ չառնու-
 ցուն յանձն հպատակել հնարագէտ հայթայթա-
 նաց, 'ի շփոթ մատնել և ձեռս 'ի գլուխ ելանել
 խայտառակ և ակնկոր. և փոքր մի ահա պատա-
 հէր այդ ումեմն, որ սակայն անխոնջ ձգնու-
 թեամբ քաջ մակացու էր եղեալ և խելամուտ
 իրացն, և ամենայնի ընդ կիրթ անցեալ: Առ այ-
 լով դրութեամբքն ջատագովել առեալ էր և
 զՊոէրհաւին յաղագս հաւասար ծաւալման տար-
 րական հրոյ ըստ միջոցաց, որ սովորական էր առ
 բնագէտս ժամանակին: Եւ այս փորձ է յորմէ
 եկն Պոէրհաւ յայն կարծիս: Եղեալ 'ի սենեկի
 ուրեք այլ և այլ մարմինս հաւասարս քանակաւ և
 ձևով, բայց զանազանեալս բնութեամբ և խտու-
 թեամբ, որ փայտեայ, որ երկաթի, որ 'ի քա-

րէ, և որ այլ ինչ, և կախեալ 'ի մէջ նոցա զՉեր-
 մաչափն. յետ ժամանակի՝ մինչև հուրն հաւա-
 սարապէս սփռեցի 'ի նոսա՝ եթէ առ մի մի 'ի
 նոցանէ մերձեցուցես զՉերմաչափն, շարժուին
 ինչ ամենևին ոչ ցուցանէ. որով յայտ է, ասէր
 նա, զի թէպէտ և զանազանեալ են խառնութեամբ
 մարմինքն, սակայն վասն հաւասարութեան քա-
 նակին, ծծեալ են նոյնչափ հուր: Արդ սկսաւ
 առարկուն մերժել զայդ հետեութիւն, զոր հա-
 նեալ էր Պոէրհաւ 'ի փորձոյ աստի իւրմէ, որ
 հիմն է դրութեանն: Այդ փորձ, ասէ, ցուցա-
 նել ցուցանէ թէ իւրաքանչիւր մարմին առեալ
 է մասն ինչ հրոյ ըստ իւրում բնութեանն չա-
 փոյ, այլ ոչ եթէ յանցնիւրսն զուգաչափ իցէ
 մասնդ. զի եթէ օրինակ իմն, երկաթոյ երկոտա-
 սան չափք պատկանին, սնդկի տասն, ութ քարի
 և վեց փայտի, յամենեսին այլ և այլ չափով է
 հուրն. քայց քանզի յիւրաքանչիւրսն այնչափ ինչ
 կայ որչափ անկանի նմա, 'ի մերձեալ Չերմաչա-
 փին՝ չիք տեղի թէ սնդկի նորա թողացուցէ 'ի
 նոսա մասն ինչ յիւրմէն, կամ նոքա մասն ինչ
 յիւրեանցայոցն 'ի սնդկին. վասն որոյ անխլիրտ
 մնայ 'ի գործւոյն: 'Ի միտ առ ուշիմ Չատագոյն
 զզօրութիւն ապացուցին, առ որ չունէր պատ-
 րաստ գտանել 'ի պատասխանիս, նա զի և չիք
 բնաւ մուտ գոռութեան բանից: Ըստ բախտի
 պատահար 'ի դէպ եկեալ նմա, վերջին գաւաւ այս
 յընդդիմագրութիւնս ոսոխին, և արտաքոյ ձեռոյն.
 վասն այնորիկ ասպարէզ լայն և ընդարձակ ունե-
 լով 'ի պատասխանիս նախկի առարկութեանցն,
 իբրև եկն 'ի վերջինս յայս՝ մարթաց սայթաքել
 զայն և հարևանցիկ առնել, կուռ և անհեա թօ-
 թափեալ զանազան օրինակս փոփոխութեանց Չեր-
 մաչափի 'ի հպել իւրում յայլ և այլ մարմինս,
 յորս ազգի ազգի չափով կայ հուրն. և ապա զնո-
 վիմբ ածեալ, թէ նոյնպէս լինէր և 'ի փորձի անդ
 յիշատակեալ մարմինս, եթէ այլով և այլով չա-
 փով էր 'ի նոսա հուրն. և այսպէս առանց ու-
 բուք իրազգաց լինելոյ քողարկեաց զակարութիւն
 պատասխանւոյն. ապա թէ ոչ, եթէ ապացոյցն

'ի սկզբանն էր առարկեալ, վասնզ մեծ մտա-
լուա 'ի վերայ կայր նմա, քաւ յամենայն փա-
սուէ, գումարել և ափ 'ի բերան մնալ ծանր թե-
թեութեամբ:

Այդ ոճոյն է փնաս և ստգիւտ. զիարդ է հնար
խամ և նորաթեք պատանւոյ կազմ կալ յօտըն-
կելեաց անախ 'ի պատշաճ և յօդաւոր պատաս-
խանիս, գոռալ 'ի վերայ ամենայն յեղակարծ ա-
ռարկուածոյ՝ որ ընդ նորա գէմ ընկեացի: Ո՞
այն ոք և 'ի ներհուն մարդկանէ, որ ձեռն յաֆ-
ձին հարեալ արտաքոյ յանդգնութեան դատաս-
տանի ժտեացի 'ի հրապարակ անդր տալ զինքն,
չասեմ 'ի վերայ երից կամ չորից դրութեանց,
այլ և միոյ և եթ, մանաւանդ յանստոյգ և 'ի հա-
ւանական միայն խնդիր, 'ի հարցփորձ և յանպատ-
րաստ պատասխանատուութիւն, յաչս եղեալ
զամենայն ընդգիմագրութիւն, զոր կարեն այլք
գտանել կամ հնարել, և ոչ ինքն գուշակօրէն 'ի
կարծիս լինել:

Ապա լաւ իցէ, ըստ իս, 'ի պատիւ և յօգուտ
համբալկացն, յայս ամենայն փորձ քննութեան ոճ
զայն ունել, որ վարի յաշխարհագրութեան, 'ի
ժամանակագրութեան, 'ի պատմութեան և 'ի չա-
փաբերութեան. 'ի խնդիրս յորս պարապեալ ի-
ցէ մանկտին, այնք 'ի հանգիսի անցցեն, յատեան
կոչեացին, և 'ի վերայ նոցա 'ի խուզափորձ մա-
տիցեն, և պահանջեացին զհաւաստի համարս ուս-
մանցն. զի այս միայն խնդրի 'ի նոցանէ, և ոչ
այլ ինչ աւագ բան: Սովին օրինակաւ ոչ յերիս
կամ 'ի չորս ինչս միայն, այլ 'ի բազումս, մանա-
ւանդ թէ և 'ի բոլորեօին իսկ 'ի վարդապետեալն
կարող են կազմ գտանել. իսկ զշահ օգտի այսր
քաղուածոյ ոչ ինչ է հարկ ասել: Յայանագոյն
փայլեն առն առն իւրաքանչիւր վաստակք քա-
ջութեան, և նենգութիւն չլինի 'ի նոսա գա-
մագիտ, յորմէ չգիտեմ քանիօն կարեւոր իցէ վա-
ղագոյն ամրացուցանել զհամբալկան 'ի զգուշու-
թեան պահելով: Արպէս որ մարձիչք և հանդեր-
ձիչքն են նոցա 'ի փորձ նահատակութեանն
թեթեանան ոչ սակաւ 'ի ծանր և տաղաուկ աշ-

խատութեանէ յոր կապեալ կան այժմ, նոյնպէս
 և որոց անուամբ իւրիք հանդիսատես լինել հասա-
 նէ 'ի լսարանին, վճարին 'ի բազում ձանձրու-
 թեանն, որ չէ ինչ անսովոր. և եթէ պիտանի ինչ
 խնդիրքն իցեն և կարևոր 'ի բնէ, ընդ ձանձրոյն
 փոխանակ և հեշտութեան հանդիպեսցին :

ԳՐԱԿ ՎԵՅՆԵՐՈՐԳ

ՈՃ .

Օւամենայն կարգ և ղյեղանակ գործելոյ իրիք
 ոճ անուանեմք այժմ . վասն որոյ ոճ է կրթա-
 նաց , ոճ է ուսանելոյ , ոճ քննելոյ զճշմարտու-
 թիւն և ոճ ուսուցանելոյ զնոյն : Այլ 'ի սկզբա-
 նէ ոճ ոչ ինչ այլ էր իմանալ , բայց զօրէնս և
 զհանգամանս վարդապետելոյ ինչ ումէք , որոյ
 կրկին են գլխաւորք , շարագրական և վերլուծա-
 կան : Շարագրական ոճն սկսանի յընդհանրոց և
 գայ իջանէ 'ի մասնաւորս . իսկ վերլուծականն
 սկիզբն 'ի մասնաւորաց առեալ գնայ ելանէ յընդ-
 հանուրս : Զիւրաքանչիւրոցն ասացուք ինչ նախ
 առանձինն , և ասլա տեսցուք ո՛ր յերկոցուցն ըստ
 տեղւոյն նախամեծար իցէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՇԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ՈՃ .

'Ի նախնի երկրաչափից , մանաւանդ յԵւկղև
 դեայ առաւել պատուեցաւ ոճն շարագրական ,
 զոր այլով իւրիք անմարթ է յայանի կացուցանել ,
 բայց որով վարեցանն նոքա օրինակաւ :

Արդ Եւկղևիդէս սկիզբն առնէ 'ի Սահմանաց
 բառիցն , զորս 'ի կիր առնու յառաջին վեցեակ
 գիրս սկզբանցն , յորս բովանդակի մակարդակ
 երկրաչափութիւնն . այս ինքն են կէտ , գիծ ,
 մակերևոյթ , մակարդակ , անկիւն , ձև , այլովք
 հանդերձ :

Սոցա զհետ գան խնդիրք , զորս դիւրին է կա-

տարել, զոր օրինակ ձգել գիծ ուղիղ կիտէ 'ի
կէտ, երկայնել զեդեալ ուղիղ գիծն, 'ի միջա-
կիտէ իմեքէ անջրպետութեամբ իւրք գծել բո-
լորակ:

Չկնի սոցա յաջորդեն Առածք կամ Աճիւք,
իմա ընդհանուր և ինքնին յայտնի ճշմարտու-
թիւնք. զոր օրինակ թէ Բոլորն մեծ է քան ըզ-
մասն իւր. 'ի հաւասար քանակս յաւելեալ այլ
հաւասար քանակս, կամ բարձեալ 'ի նոցանէ, կան
մնան հաւասարք. Եթէ երկու քանակք հաւա-
սար իցեն այլում երրորդի, հաւասար են ընդ
միմեանս. և որ 'ի կարգին. թէպէտ և զյետինդ
ընդ հայեցողութիւնս արժան է գասել քան ընդ
առածս, որպէս տեսաք յառաջին գիրսն յե-
րես 110. 'ի 21 ծանօթութեան:

Չհետ անցանեն Հայեցողութիւնք և Առա-
ջարկութիւնք, որ են մասնաւոր բանք որ ընդ-
հանրօք և միմեամբք ցուցանին. 'ի հայեցողու-
թիւնսն նախ առաջի դնի ցուցանելին, և զկնի յա-
րի ապացոյցն. իսկ յառաջարկութիւնսն նախ որ
ինչ գործելոցն է կարգի, ապա աւանդի տարազ
գործելոյն, և յետոյ ցուցանի թէ բարւոք գոր-
ծեցաւ:

'ի հայեցողութեանց և յառաջարկութեանց
կարգեալ գան Հետեանքն ինքնին հարկաւ 'ի նո-
ցանէն յառաջ բղխեալք. և եթէ յաւելուլ ինչ
պիտոյ լինիցի 'ի բացայայտել զհայեցողութիւնն
և զառաջարկութիւն, կամ առ 'ի գործ ինչ պի-
տոյից պատշաճեցուցանել զնոսա, կարգի և այն
զկնի հետեանացն Պարապումն անուն առեալ:

Եթէ առ հայեցողութիւնն կամ առաջարկու-
թիւն պահանջեսցի այլ ինչ բան ինքնին անյայտ
և չցուցեալ կանխաւ, աւանդի այն յառաջագոյն
քան զայն՝ Առումն կոչելով:

Այս կարգ է աւասիկ երկրաչափիցն, զոր ու-
մանք՝ մանաւանդ Քրիստիանոս Արլփիոս, մու-
ծին և յայլ գիտութիւնս:

Յայտ եղև թէ շարագրական կարգն վեր 'ի վե-
րոյ նոյն իսկ շարաբանականն է, յորում սկիզբն
լինի յընդհանուր բանէ, զհետ գայ մասնաւորն

կամ եղական, և հուսկ յետոյ գայ հեաւու թիւնն :
 Յայս ոճ կարեոր քան զամենայն է ճշգրտութիւն
 նախակարգեալ սահմանացն և բաժանմանց. վասն
 որոյ մինչև յայլ մասուսն անցեալ, զսոցանէ ա-
 սասցուք :

ՅՕԴՈՒ ԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՍԱՀՄԱՆ .

Սովորութիւն է սահման ասել զբան յայտա-
 րար իրի կամ նշանակութեան անուան . ուստի և
 բաժանի 'ի սահման իրի և անուան : Այլ տիրա-
 պէս ամենայնն է սահման անուան . զի առ անգի-
 տանալոյ զընդաբոյս բնութիւն իրաց, չմարթեմք
 մերով սահմանօքս 'ի յայտ բերել զնոցա զիսկն,
 այլ զոր իմանամքն միայն անուամբ նոցա : Եւ
 ո՞վ բաւական իցէ ասել զինչ է ոսկի կամ արծաթ
 'ի բնութեան իւրում : Եթէ ասեմք, ոսկի է հրա-
 հալ ամենածանր, գեղին, տարածուն, կռանելի,
 և այլն, ոչ ինչ ասեմք, այլ թէ ոսկւոյ անուամբ
 իմանամք գոյացութիւն, որոյ այս յատկութիւնք
 են . բայց քանզի չճանաչեմք զամենայն մարթելի
 յատկութիւնս ոսկւոյ և ոչ զբուն էութիւնն ու-
 րա, և այլում ծանուցանել ոչ ունիմք : Եւս ա-
 ռաւել էթէ ոչ առանձինն զոսկւոյ իցեն խնդիրք,
 այլ զամենայն հրահալից . և ևս առաւել՝ էթէ
 ոչ զմարմնոց, այլ զիմանալի էակաց իցէ բանն,
 որպէս զառաքինութենէ և զչարութենէ, զա-
 րուեստէ և զգիտութենէ . զի որովհետև արտա-
 քոյ մեր ոչ ինչ է սեռ և ոչ տեսակ, այլ սոսկ
 յօրինուած մերոց գաղափարացս, որպիսի են և
 ծանօթութիւնք իմանալի էակաց, ընդհանուր ա-
 նուամբ հրահալի կամ հանածոյի, և չանձնաւոր
 անուամբ արուեստի կամ գիտութեան ոչ ինչ
 ցուցանեմք բաց 'ի յօրինուածոյ անտի գաղափա-
 րացն, զորս ընդ անուանսն եմք լծորդեալ . վասն
 որոյ և անուան սահմանք են նոցայքն :

Գծնդակ պատերազմն որ երբեմն 'ի Ճեմա,
 կանան գրգռեցաւ յաղագս սահմանի իրի և ա-
 նուան, անտի էառ սկիզբն, զի զանմարմին տե-
 սուլթիւնս իւրեանց ընդ անձնաւոր բնութիւնս
 կամեցան կարգել, և համարեցան թէ իրօրէն ար-
 տաքոյ ինքեանց գուցեն ընդհանուր բնութիւնք,
 գոյացական տեսակք, սեռք, տեսակք և էութիւնք,
 որպէս գոյին 'ի խելս իւրեանց: Սակայն
 ըստ մատենագրի Արուեստին խորհելոյ, զզա-
 նազանութիւն սահմանի անուան և իրի մարթ
 է տակաւին պահել ուրեք. անուան սահման ի-
 մանալով զնշանակութիւն առանձին իմացուածոյ
 բառին ըստ ումեմն, և իրի սահման՝ զհասարա-
 կաց իմացուած ամենեցուն: Յայս միտս՝ անուան
 սահմանք տեղի գտանեն միայն 'ի յայանութիւն
 նորոյ իրեք, յորմէ ստիպի ոք անուն նոր 'ի ներքս
 մուծանել, կամ հնոյն նոր միտս տալ արտաքոյ
 սովորութեան, որ զգուշալի է յոյժ, և յայնժամ
 միայն համարձակելի՝ եթէ օգնէ 'ի ճշգրտել և 'ի
 հաստատել զանյայտ և զտարտամ իմացուած ա-
 նուանցն:

Առ լաւութիւն սահմանի անուան և իրի՝ ե-
 րեք պայմանք պահանջին. ա, Բացայայտութիւն,
 յստակ և յայտանկատ տեսութեամբ առաջի առ-
 նել զիրն զոր սահմանէ. որպէս խաւարումն լուս-
 նի սահմանի, Նսեմութիւն լուսնոյ 'ի ստուերէ
 երկրի որ կշիռ դէպ արեգական և լուսնի պա-
 տահիցէ: Ըստ այսմ մասին յուր են նախ ամե-
 նայն սահմանք, յորս են բառք՝ որ ոչ և մի յստակ
 տեսութիւն առաջի ոչ առնեն. այսպիսի է որով
 սահմանեաց Արիստոտէլ զշարժումն, Ներդոր-
 ծութիւն էակի 'ի կարողութեան ըստ որում է
 'ի կարողութեան. զի 'ի բառից այտի ոչ ոք լաւ
 ևս իմանայ զշարժումն. նոյնպիսի էին և արիս-
 տոտէլեան սահմանքն չորութեան և խոնաւու-
 թեան, ջերմութեան և ցրտութեան, և որ այլն
 ևս. 'ի նոցա սակի է և սահման ուղիղ գծին 'ի
 Պլատոնէ աւանդեալ, թէ Յորում ծագք հովա-
 նի առնեն միջոյն. զի անիմանալի է, զիարգ ան-
 հատ և անբանակ կէտ ստուեր արկանիցէ այլոց

անբաժին և անիրան կիտից : Երկրորդ յոռի են սահմանք, եթէ սահմանեալ իրն մասնէ 'ի սահման անգր . որպիսի է եւկղիդեան սահման ուղիղ գծի, թէ հարթհաւասար ձգի ընդ մէջ ծագաց իւրոց . որ զայս միայն տայ խմաստս, թէ ամենայն կէտք նորա ուղիղ կան 'ի մէջ երկուց ծագաց, որ է ասել՝ ուղիղ գիծն է ուղիղ գիծ . 'ի նոյն առցես ինձ և զարբիմիգեանն, թէ Ուղիղ գիծ է կարճագոյնն ընդ երկուս կէտս . քանզի 'ի չափել զայն պարտ է 'ի ձեռն առնուլ զայլ գիծ ուղիղ . իբրև թէ ասէր, ուղիղ գիծ է որ չափեալ այլով ուղղով՝ գտանի կարճագոյնն ընդ մէջ երկուց կիտից : Երրորդ յոռի են գրեթէ ամենայն սահմանք սոսկ ուրացականք, յորս ցուցանի թէ զինչ չէ իրն, և ոչ թէ զինչ է . որպէս եթէ ոք զարուեսան քանական սահմանիցէ, Արուեստ որ ոչ ճառէ զհիւանդութեանց, և ոչ զպատերազմէ . առանց ասելոյ զորմէ ճառիցէ ⁶⁸ : Բայց ոչ այսպէս է երբեմն, յորժամ ուրացութիւն միոյն հարկաւ բերէ զհաստատութիւն այլոյ . որպէս յասելն, Պարզ է որ ոչ 'ի մասանց յօդանայ . առանց մասանցն ասել՝ ինքնին հաստատութիւն է սոսկ միութեան :

Է . Ճշդութիւն և ճշգրտութիւն, ողջոյն սահմանելոյ իրին պատշաճել և նմա միայնոյ : Ասան որոյ ոչ է ուղիղ սահմանել զեռանկիւն, Չև յերից հաւասար կողմանց և յանկեանց . զի ոչ ամենայն եռանկեանց է այդ 'ի գէս . և քառակուսին ոչ ուղիղ սահմանի, Չև 'ի չորից հաւասար կողմանց, զի այդ և տարանկեանցն յարմարի . առաջինն յանցանէ ըստ առաւելութեան, զի յաւելու յատկութիւնս անպատեհս ամենայն եռանկեանց, և երկրորդն ըստ նուազութեան, զի ոչ բերէ զամենայն պատկանեալսն քառակուսւոյ :

Ը . Անդրադարձութիւն կամ փոխադարձութիւն ընդ սահմանելոյն, որպէս զի մարթիցէ գնել միշտ զսահմանն 'ի տեղի անուան իրին . որպէս յասելն, Եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռակողմ, մարթ է ասել և ներքուստ 'ի վեր ընդ հակառակս, Ամենայն ձև երեքանկիւնի և

եռակողմ է եռանկիւն . իսկ որ ասէ թէ Քառա,
կուսի է ձև 'ի չորից հաւասար կողմանց , ոչ ու-
նի ասել և ընդ հակառակս , Ամենայն ձև 'ի չո-
րից հաւասար կողմանց՝ է քառակուսի :

Բայց գիտելի լիցի , զի թէպէտ և անդրադարձ
ձուլթիւն կարևոր յատկութիւն է սահմանի , այլ
ոչ բաւական . կամ թէ ասել , ամենայն ուղիղ
սահման անդրադարձ է , այլ ոչ ամենայն անդրա-
դարձ՝ ուղիղ : Սահմանեալ զեռանկիւնն ձև յե-
րից հաւասար կողմանց և յանկեանց , կարեմք
ասել անդրադարձութեամբ՝ ամենայն ձև յերից
հաւասար կողմանց և յանկեանց է եռանկիւն .
այլ ոչ այնու ուղիղ իցէ սահմանս . նման սմին
անդրադարձ են առ հասարակ որք մեղանչենն
ըստ առաւելութեան , բայց ոչ ինչ սրակաս յո-
ւի են :

Իսկ կատարեալ են 'ի սահմանի երեքին սրայ-
մանքն , ըստ Աիկերոնի , եթէ 'ի մերձաւոր սե-
ռէն և 'ի վերջին տարբերութենէն կազմեալ իցէ .
այսինքն յայտ արասցէ զսեռն կամ զտեսակն մեր-
ձաւոր յորում կարգի է իրն , և զտարբերու-
թիւնն որով որոշի յայլոց ամենեցունց որ 'ի նմին
սեռի կամ 'ի տեսակի : Սորին վասն բարւոք սահ-
մանի մարդ Աենդանի բանական . զի մերձաւոր
դասիւ կայ 'ի սեռի կենդանեաց կամ շնչաւո-
րաց , և բանիւ զանազանի յամենեցունց որ յայնմ
սեռի . բայց ոչ ուղիղ սահմանի Աենսաւոր բա-
նական . զի կարգ կենսաւորաց սեռականագոյն
է , ընդ իւրև ունելով և զսարգ հոգիան : Աչ ու-
ղիղ սահմանեցաւ և 'ի Պղատոնէ , Աենդանի եր-
կոտանի և անփետուր . զի չէ բաւական տարբե-
րութիւնդ մեկնել զնա յայլոց կենդանեաց , որ է
զի 'ի բնէ անփետուր են և երկոտանի , որպէս
մարդավայրիք կամ մարդաճիւղալքն առացեալ
ազգ կապկաց , և է զի արուեստիւ առնին այն-
պիսիք . զոր և արար իսկ 'Իոգինէս շնական ընդ
հենգս նմին և 'ի անազ . զի առեալ ընկէց առա-
ջի նորա հաւ մի ողջ և փետեալ , և ասէ , Աւա-
սիկ մարդն սղատոնեան :

Անդստին 'ի բնութենէ սահմանին յայտնի է

բաւական , թէ զպարզ ծանօթութիւնս և զգա-
 ղափարս անմարթ է սահմանել . քանզի սահման
 է տիրապէս 'ի յայտ բերել զպարզ ծանօթութիւնս
 և զգաղափարս պէսպէսս , որ յօդեալ կան 'ի խառն
 ծանօթութեան և 'ի գաղափարի . զոր անհնար է
 առնել , եթէ ինքն իսկ ծանօթութիւնն և գա-
 ղափարն պարզ և առանց մասանց իցէ : Սակայն
 եթէ պիտոյ լինիցի , մարթ է այլ և այլ օրինակաւ
 թէ ոչ սահմանել , գէթ իմանալի գործել և զայ-
 նոսիկ : Առաջին՝ յանգիման առնել զիրսն յորոց
 գան այն գաղափարք և ծանօթութիւնք . զոր օ-
 րինակ ասել , թէ կանաչ ասի երանգ գալարեաց ,
 և կարմիր՝ արեանն գոյն : Արկրորդ՝ յայտ ածել
 իւ յայնս հասանեմք . որպէս ասել , թէ ձայն է
 ազգու մն զոր զգամք ընդ լսելիս : Արրորդ՝ որ ինչ
 առ նոսա ոչ պատկանի 'ի բաց քեցել , ըստ
 այսմ կէտն ասի անբաժանելի ինչ կամ անչափա-
 կան , իմա որոյ ոչ երկայնութիւն է , ոչ լայնու-
 թիւն և ոչ խորութիւն : Այլ լաւ ևս 'ի գի-
 տութիւն գայ կէտն , եթէ փոխանակ պակասա-
 կան ծանօթութեանցս՝ իսկական ինչ յառաջ առ-
 ցուք ասելով , կէտ է ծագ գծի , առեալ զծագն
 իբրև սպառուած միայն , և ոչ իբրև մասն գծի :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ .

Յորժամ նիւթ ճառիցն բաղմամասնեայ է ,
 հարկ է բաժանել , առ 'ի յստակ և պարզ տե-
 սութիւն իրին և մասանց նորա : Հնգեակ է բա-
 ժանու մն . ա , Յօդուածոյ ենթակայն բաժանի 'ի
 մասունս իւր , որպէս տարին յեղանակս , աշխարհ
 'ի նահանգս , 'ի գաւառս :

Բ . Սեռն հատանի 'ի տեսակսն որ ընդ իւրև ,
 զոր օրինակ գոյացութիւն 'ի մարմին և 'ի հոգի ,
 կենդանի 'ի մարդ և յանասուն :

Գ . Փոխանակ անուան տեսակացն նշանակին

տարբերութիւնքն . որպէս , ամենայն գոյացու-
թիւն պարզ է կամ յօդաւոր . ամենայն կենդա-
նի բանաւոր է կամ անբան :

Դ . Նշանակին ընդդիմակ պատահմունքն զոր
մարթեն ունել . օրինակ իմն , ամենայն մարմին
կամ 'ի շարժման է կամ 'ի դադարման :

Ե . Հանգամանք կամ պատահումն բաժանի ըստ
ենթակայիցն յորս գտանի . զայս օրինակ չարիք
որոշին 'ի քրէականս և յառանձնականս . հեշտու-
թիւնք 'ի զգալիս և յիմանալիս , կամ 'ի հեշտու-
թիւնս մարմնոյ և 'ի հեշտութիւնս հոգւոյ :

Բազում անգամ մասունք բաժանմանն կրկին
բաժանին . զոր օրինակ բաժանեալ նախ զգալա-
փարսն 'ի պայծառ և յաղօտ , պայծառքն ստորա-
բաժանին 'ի ներքնաբաժինս , 'ի յստակ և 'ի շփոթ .
յստակքն 'ի կատարեալ և յանկատար . կատա-
րեալքն 'ի ճշգրիտ և վեր 'ի վերոյ :

Օրէնք ուղիղ բաժանման այս են . ա , Չի կա-
տարեալ իցէ , այս ինքն՝ մասունք բաժանմանն
բովանդակեցեն զբաժանեալ ենթակայն ըստ ա-
մենայն ընդարձակութեան իւրոյ . որպէս ահա
կատարեալ է բաժանումն թուոյ 'ի դար և կո-
ճատ , գոյացութեանց՝ 'ի պարզ և յօդաւոր . իսկ
ոչ բարւոք բաժանի մարդ յառաքինի և յախտա-
ւոր , զի բազումք չեն և ոչ մին :

Բ . Անգամք կամ կողմանք բաժանմանն դիմա-
դրեացին միմեանց և մերժեացեն զիրեարս , որպէս
դար և կոճատ , պարզ և յօդաւոր . վասն որոյ
ոչ ուղիղ բաժանին զուգահէտագիծք յուղղան-
կիւնս , 'ի շեղանկիւնս , 'ի քառակուսիս և 'ի տար-
անկիւնս . զի յուղղանկիւնսն բովանդակին քա-
ռակուսիք , և 'ի շեղանկիւնսն տարանկիւնք :

Գ . Մասունք բաժանման լիցին յստակ և ճիշդ ,
և մի տարտամ և անյայտ . սւստի ծաղրական է
բաժանել զգիծս յերկայն և 'ի կարճ , զմարդիկ
'ի յաղթանգամ և 'ի նկնահասակ :

Դ . Ըստ կարի համառօտ լիցի բաժանումն , զի
դիւրահաս լինիցին մասունքն . վասն այսորիկ
անդէպ է ջոկել զանասունս 'ի շուն , կատու , ձի ,
ոչխար , այծ , առիւծ , գայլ , արծուի , և այլն :

Առաջին բաժանումն ցուցցէ միայն զընդհանուր ջոկան . և ապա ջոկ ջոկ իւրաքանչիւր վերստին տրոհին յազգս ազգս, ազգք 'ի ցեղս, և ցեղք յայլ և այլ զարմազանութիւնս :

Բայց մի ճղճիմ ոք լինիցի խղճիւ պինդ ունել զօրէնան Ռամոսի, թէ ամենայն բաժանման և ստորաբաժանման երկու և եթ լինիցին մասունք, և թէ սոքա երկու երկու գնայցեն թափօրասպէս . ըստ որում ինքն զտարած քանակն փոխանակ ընդ այլոց 'ի գիծ, 'ի մակերևոյթ և 'ի հաստատուն բաժանելոյ, ասէր նախ՝ մեծութիւն է գիծ կամ գծաւոր ինչ, և ապա թէ գծաւոր է մակերևոյթ կամ հաստատուն : Մարթին լինել մասունք երեք, չորք և աւելի ևս, բայց միայն մի քան զարժանն կոտորեացին . ոչ ոք սագասնէ զմեզ, եթէ բաժանեմք զերկիր 'ի չորս մասն, Եւրոպէ, Ասիա, Ափրիկէ և Ամերիկա, կամ զտարին յեղանակս չորս, և զիւրաքանչիւր եղանակ յերկու երկու ամիսս :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՌԱԾԻ, ԽՆԴԻՐԻ, ՀԱՅԵՅՈՂՈՒԹԻՒՆԻ,
ԱՌԱԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆԻ, ԵՒ ԱՅԼՆ .

Ոչ յամենայն գրուածս պիտոյ լինին խնդիրք . զի ոչ յամենայնսն խնդրելոյ պէտք են առնել ինչ . բայց յամենեւին գտանին վճիռք և առածք, իմա ակներև ճշմարտութիւնք որ հիմն են ճառիցն :

Երկու ինչ նկատել կայ յառածսն . զի ինքնին առանց ապացուցի յայանի իցէ ճշմարտութիւն նոցին, և զի յորժամ այնպիսիք իցեն՝ մի ժամա վաճառ և սնավաստակ լինել 'ի ցուցանել զնոսս : Առաջին յատկութիւնն պակասէ յառածից ամտի Եւկղիգեայ . երկու ուղիղ գիծք հատեալք յայլմէ երրորդէ, եթէ գործեացեն 'ի նմին կողման երկու ներքին անկիւնս փոքրագոյնս քան

զկրկինն ուղիղս, յերկայնեւն ըստ նմին կողման
 կցին ընդ միմեանս. Երկու ուղիղ գիծք չպարա-
 գրեն ինչ միջոց. Երկու ուղիղ գիծք չմարթեն
 ունել հասարակ հատուած: Այս ամենայն ա-
 ռածք ասպացուցի կարօտին, մանաւանդ յետ այն-
 սիսի յոսի սահմանի ուղիղ գծին, զոր ետ Եւ-
 կղիդէս: Արէս էն՝ ի բացայայտութենէ և երկու
 առածք մասենագրի Արուեստին խորհելոյ, այն
 թէ Ար ինչ պարունակի ՚ի պայծառ և յստակ
 գաղափարի իրիք, ճշմարտութեամբ ընծայի նմա-
 որ որպէս տեսաք յառաջին գիրս յերես 113, բա-
 զում ուրեք սխալէ. և թէ Մարմին զմարմին
 չկարէ շարժել, եթէ ոչ նախ ինքն շարժիցի. որ
 ոչ ճշմարտութուի ՚ի վերայ անշարժ մարմնոց
 որ ձգեն կամ մղեն զայլ մարմին. զի չէ յայտ,
 թէ պատճառ շարժման ձգեալ կամ մղեալ մարմ-
 նոյն՝ ՚ի նմա իցէ, եթէ ՚ի ձգողն կամ ՚ի մղիչն
 կամ թէ յայլում ումէք ներգործողի: Յերկրորդ
 պայմանէն սխալեաց Առլփիոս, որ ՚ի նանիր աշ-
 խատ եղև ցուցանել, թէ բոլորն չմարթէ փոքր լի-
 նել քան զմասն իւր. մինչև գոգցես երկբայու-
 թիւն իմն արկանել ՚ի վերայ քաջայայտ ճշմար-
 տութեանն, եթէ էր ինչ հնար տարակուսանօք
 ընդ այն հայել:

Չհայեցողութիւնս յստակաբար կարգել ար-
 ժան է, և ճշգիւք ցուցանել ՚ի սահմանաց, յա-
 ռածից և յայլոց ճշմարտութեանց ցուցելոց յա-
 ռաջին հայեցողութիւնսն, կամ ՚ի պահանջեալ
 պայմանաց հայեցողութեանցն, և ՚ի նոցին կազ-
 մութենէն:

Իսկ ասպացոյցք՝ էն որ ուղղորդ էն, և էն որ
 անուղղորդ. ուղղորդ՝ յորժամ ցուցանեն զպատ-
 ճառս լինելոյ իրին որ ինչ ասի գոլ. անուղղորդ՝
 յորժամ անտեղի միայն ցուցանեն զչլինելն այն-
 սէս: Արդ ըստ մարթելոյ ընտրելի էն ուղղորդ
 ասպացոյցք. զի բաց ՚ի ստուգութենէն բացայայտ
 ևս էն. տես գիրք Ա. երես 115. և բաց ՚ի խե-
 լամտեցուցանելոյ, լուսաւորեն և կրթեն ևս ըզ-
 միաս: Այսմ ոչ միշտ զգուշացաւ Եւկղիդէս.
 զի բազում ուրեք անուղղորդ ասպացուցիւք վա-

րի, փոխանակ զի ուղղորդքն անդէն գիւրադէս
առ ոսս կային:

Յառաջարկութիւնսն փոյթ լիցի զի ըստ կա-
րի հեշտընկալ և պարզ իցէ լուծումնն, և քա-
ջայայտ ցուցիւք հաւաստեսցի:

Հետեանք մի հանցին 'ի հայեցողութեանց և
յառաջարկութեանց, բայց եթէ ինքնին ելանի-
ցեն իբրև ինքնեկ և յայանի հետևութիւնք, ապա
թէ ոչ, զհետ բերել և զապացոյցն:

Պարապումն օգտակար է, եթէ զպէտս ինչ հայե-
ցողութեանցն և առաջարկութեանց ուսուցանի-
ցէ, կամ հմտութիւնս ինչ կարևորս. իսկ եթէ
յուժմպէտս զմատեանն խռկիցեն, անշահ են:

Այլ զայս ամենայն ջանալի է պատշաճագոյն
կարգաւ դասաւորել. զնիւթս ճառիցն վայելչա-
պէս բաժանել և յիրեարս ընդելուզանել. 'ի
գիւրիմաց և պարզ բանից ոսն ոսն 'ի գժուա-
րինսն անցանել և 'ի մանուածոյս: 'ի կարգէ
աստի հետի գտանին սկզբունք Եւկլիդէայ, ո-
րոյ 'ի ձևացութենէ հաւասարակող եռանկեան
հաւ արարեալ, ապա գայ ուսուցանէ ձգել գիծ
մի ուղիղ հաւասար այլում, և յերկուց անհաւա-
սար ուղղոց եղելոց՝ հատանել 'ի մեծէն մասն ինչ
հաւասար փոքուն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՃ.

ՈՃ վերլուծական և ոճ գիւտի ասացեալ,
կարգ ունի ամենեւին հակառակ շարադրականին.
զի սա զընդհանուր սկզբանց բուռն հարկանէ,
անտի հանել զմասնաւոր հետևութիւնս. իսկ
վերլուծականն 'ի քննութենէ մասնաւորացն ա-
րարեալ սկիզբն, հետադօտեալ ճանապարհ հոր-
դէ յընդհանուրս. 'ի շարադրականն ամենայն ինչ
սահմանի և բաժանի և բաշխի 'ի հայեցողու-

Թիւնս, յառաջարկուԹիւնս, 'ի հեռեանս և յայլն ըստ կարգի. իսկ 'ի վերլուծականին չիք գրեԹէ և ոչ մի սահման, և ոչ բաժանումն. ոչ յիշատակ հայեցողութեան, ոչ առաջարկութեան, և ոչ հեռեանաց, այլ բովանդակն է միայար և անհատ, և ամենայն ինչ կարգ ըստ կարգէ արձակի գայ 'ի վերլուծութենէ անախ իրացն, որ 'ի քնին առեալք իցեն:

Արդ փոխանակ 'ի գլուխ ճառիցն կարգելոյ զանուանս իրացն և սահման 'ի վերայ նոցա ածելոյ, յայս ոճ սովորութիւն է աւանդել նախ զպարզ ծանօթութիւնս և զգաղափարս, յորոց յօդուածոյքն կազմին, և ապա զանուանս նոցա: Աամեցեալ, օրինակ իմն, վերլուծարար ճառել զներգործութեանց մտացն, ասեմք՝ Թէ յորժամ արտաքին իրք ազգ ինչ առնիցեն 'ի մեզ, ցնցեն զԹեւն որ յուզոյ գլխոյն 'ի գուրս սփռին 'ի մասունս մարմնոյ զգայունք կոչեցեալս. այս Թելք որ նեարդք և ջիւքն ասին, զազգեցեալ ցնցումնն տանին յուզեղ անդր, և անգիտելի օրինակաւ անցանէ 'ի հոգին. և ներգործութիւնն որով զգայ զայն հոգին, այն իսկ է որ զգացումն յորջորջի: Յաւելումք ասել, Թէ յորժամ խառն զգայմունք իցեն 'ի հոգւոջն, մերթ յայս մերթ յայն առանձինն և ուշի ուշով պարապի. և այս ներգործութիւն է որ կոչի մտադրութիւն. և որ 'ի կարգին մի ըստ մրոջէ:

Փոխանակ բաժանման 'ի Թիւ արկանին մասունք բոլորին, և ապա կարգի անուն բոլորին. որպէս խօսել առեալ զերկրաւորացս, սկսանիմք ասել, Թէ կէսք 'ի սոցանէ գործարանաւորք են, ինքնաշարժք և զգայունք, զոր օրինակ մարդ, շուն, ոչխար, եղն. այլք գործարանաւորք միայն, առանց ինքնաշարժութեան և զգայութեան, որպէս ծառք, բանջարք, արմախք, ունդք. իսկ ումանք և 'ի գործարանաց և յինքնաշարժութենէ և 'ի զգայութենէ անբաժ են, որգոն քարինք, հողք, աղք, հրահալք: Այսոցիկ զկնի յարեմք, Թէ առաջինքն կոչին շնչաւորք, երկրորդքն բոյսք, երրորդքն հանք. և բոլորեքեան միահամուռ ա-

Նուանակոչին երեք ցեղապետութիւնք կամ վիճակք և բաժինք բնութեան :

Յապացոյցսն սակաւ ուրեք գայ 'ի պէտս շարաբանութիւն. և անդ ևս բանն մասնաւոր կամ փոքրագոյնն միշտ յառաջ գնի. զոր օրինակ եթէ ցուցանել կամք իցեն թէ զպատկառուկ անուանեալ առնկն չէ օրէն ճշմարիտ զգայուն ասել, ասաի սկսանելի է. Յայս տունկ կան ամենայն նշանակք լոկ և եթ բուսականաց սեփականք. և ապա թէ Աջ ումեք 'ի բուսոց պատշաճեցաւ երբէք զգայութիւն, ապա և սմա ոչ պատշաճի. իսկ զի 'ի շօշափելն ամփոփէ զտերեւն, մերկ ազդեցական և անշնչական բունի խաղաեւոյ միսնրաթելիցն խոստովանեացի այն :

Առաւել 'ի գործ ածի մակաժութիւն և համաբարդութիւն. որպէս ահա հանգամանք ընդ հանուր դասուց, ծառոց կամ կենդանեաց, մակաժութեամբ ելանեն՝ թուելով զմասնաւոր տեսակսն կամ զմի մի իւրաքանչիւր յորս այն հանգամանք երևին. և յապացոյց անմահութեան հոգւոյն բուռն հարեալ, պարտ է նախ ըստ օրինի համաբարդութեան որ յերես 246, ցուցանել, թէ հոգին խորհի. ապա թէ խոհուն գոյակն 'ի հարկէ պարզ է. և ապա թէ պարզն բնութեամբ՝ անբաժանելի է, զի է առանց մասանց. յետոյ թէ որ անբաժանելին է, հարկ է թէ և անապական է, զի ապականութիւն է խարխարումն և քայքայումն մասանց. յորմէ հուսկ վերջին յառաջ բերցի բան, թէ անապական 'ի բնէ ելով հոգին, անմահ և բնութեամբ է :

Յայս ոճ ամենայն խնամոյ պէտք են, զի վերլուծութիւնքն ճշգրիտ լինիցին և անթերի. եթէ 'ի տալն զժանօթս բառի՝ անտես առնիցի ինչ 'ի դաղափարացն, եթէ 'ի թուել զմասունս բոլորի՝ մոռացի մի 'ի նոցանէ, եթէ 'ի մակաժութեան ուրեք ոչ յիշատակեացին ըստ բաւականին տեսակք կամ առանձնաւորք, որոց պատշաճիցի մակդիրն՝ զոր համօրէն սեռին և կամ տեսակին կամիմք ընծայել, եթէ յաղխաղխեալ հեռուութիւնսն կամ թէ ասել 'ի համաբարդութեանն չի

ցեն ամենայն բանքն ինքնին քաջայայտք և կամ
ցուցիւք հաւաստեալք, բովանդակ վերլուծու
թիւնքն յոչինչ լուծանին. և անկար է իմանալ
'ի նոցանէ և ոչ ինչ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՇԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԵՒ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՃՈՅ.

Մաժ էր առ հինան, թէ ոճն վերլուծական
'ի գիւտ ճշմարտութեան միայն է պիտանացու,
իսկ յառաջարկել զայն և 'ի ցուցանել շարադրա-
կանաւն վարելի է: Քոնախլէաք ուժգին 'ի գի-
մի հարաւ վճռոյս այսմիկ, սնդեալ աստ անգ յա-
ճախակի 'ի մատեանս իւր, թէ վերլուծականն է
միայն և ուղիղ ոճ, ոչ 'ի գիւտ և եթ ճշմարտու-
թեան, այլ և յուսուցանել զնոյն. այնիւ միայն
է, ասէ, հասանել 'ի բուն սկզբունս իրաց, բե-
րել զնոցա ստոյգ և հաւաստի գաղափարս, ցու-
ցանել զընտանութիւն նոցա և զազգակցութիւն
առ իրեարս, և ուղիղ ածել 'ի նոցանէ հարազատ
հեռուութիւնս:

Թէպէտ և այս ամենայն վկայեալ է վերլուծա-
կան ոճոյն շնորհ, բարեոք թուի ինձ յառաջ
քան զընտրութենէ միոյն վճիռն հատանել, իրա-
րոց 'ի մէջ արկանել ճառելի իրացն և անձանցն
առ որս ճառքն են: 'Ի բանս խորին վարդապե-
տութեան առ մտավարժսն և տեղեակս փոքր 'ի
շատէ ճառելեացն, ոճ լաւ քան զվերլուծականն
չիք ուրեք: Նա միայն է անստերիւր առաջնորդ
'ի բուն և յանսայթաք հմտութիւն իրացն, նա
միայն հաւաստի և անսխալ լուծանէ զնոսա 'ի
տարերս իւրեանց, և ընդ հետս գիւտին ընթա-
նալով 'ի քաղցր զբօսանս կախարդէ զընթերցողն
և զլսելին. զի թուի թէ ճշմարտութիւնքն ինք-
նին ակնյանդիման նոցա 'ի գուրս արձակիցին,

կամ թէ նորա անձամբ դտանիցեն զնոյնս մի ըստ
 միոջէ, քան թէ յայլմէ ուսանիցին: Իսկ եթէ
 բանքն 'ի սէտս դոյզն ինչ տեղեկութեան իցեն,
 որպէս համառօտութիւնքն, կամ առ անձաշահսն
 և դեռավարժս 'ի մտածութիւն, որպէս յո-
 լովք 'ի սկզբնատարերցն գրոց, չիշխեմ սլա-
 տեհագոյն ասել զխիստ և զանվրէպ վերլուծա-
 կանն. զի 'ի կարճառօտս անհնարին է կատա-
 րեալ վերլուծութիւն. և ես լաւ համարիմ բնաւ
 ձեռնպահ լինել, քան կիսակատար ինչ կցկցել.
 Իսկ անփորձ և տրմուղ համբալք, մանաւանդ
 սրտանեակք, ևս առաւել մանկունք, ոչ կար-
 ծեմ թէ բաւականք իցեն ըստ արժանի խելա-
 մուտ լինել: Անկիրթ եղելոցն 'ի մտածութիւն,
 դժուարին է անցանել ընդ երկայնատող հետեւու-
 թիւնսն վերլուծականս, որոց զբազմացն անհնար
 է տեսանել զկատարածն յոր տանին, մինչև անգր
 հասանիցեն, և եթէ խզեսցի թելն տողանի, նոյն
 որ յուլունսն՝ սլատահէ և անդ, բոլորիցն ցան և
 ցիր վայրավատին լինել:

Սակայն ինձ այսպէս թուի, թէ 'ի սկզբնատա-
 րերս գիտութեանց լաւագոյն ոճ խառն վարել
 է զչարագրականն և զվերլուծական: Անգէն 'ի
 նախագրունս բանին բարդել զչեղջակոյս սահմա-
 նաց, խնդրոց, առածից, ըստ շարագրական օրի-
 նին, տարածամ ծանրաբեռնել համարիմ զուշն
 կուտակօք անուանց և հատակոտոր կցկտուր ի-
 րաց. որ և նմին իրի դժուարաւ գանձին 'ի մտի,
 և ուսանելն տաղտուկ և ձանձրոյթ, զի դեռ ևս
 առ ժամն ոչ երևի պիտանութիւն նոցա: Աոյն
 պէս և բաժանելն և ստորաբաժանել զբոլորն
 անգստին 'ի սկզբանէ 'ի հազար մասունս, և որ-
 պէս Սենեկա ասէ՝ 'ի փոշի լուծանել, ինձ առա-
 ւել աղմուկ շփոթի արկանել թուի, քան յստակ
 տեսութիւն: Իսկ զսկիզբն խօսիցն դնել համա-
 ռօտ սահմանաւ իրին՝ զոր հանդերձեալ է որ ա-
 ւանդել, ապա հատանել զայն 'ի գլխաւոր մա-
 սունսն, յետոյ մանր մանր զիւրաքանչիւր մասն
 'ի ձեռն առեալ՝ կարգել նախ և զնորա սահման.
 յաւելուլ, եթէ հարկ լինիցի, և զերկրորդ բա-

Ժանուումն յլսս մանր մասունս . այս լաւագոյն թուի
շաւիղ տանել զհամբակն 'ի պայծառ տեսաւորու
թիւն իրացն , քան թէ վերլուծորէն հապճեպով
վազս առեալ ընդոստ մուծանել զնա յաշխարհ
անծանօթ , և անգէն առաջնորդել նմա ընդ եր
կայն ուղևորութիւնս անծայր և անզրաւ , զորոց
չգիտէ իսկ բնաւ յո՛ առեալ հանեն զնա :

Վասն երկուց պատճառաց նախամեծար ըն
տրեմ 'ի սկզբունս գիտութեանց զճշգրիտ սահ
ման քան զճարտարանս վերլուծութեան . նախ
զի 'ի լսել և յընթեանուլ համբակին անուն նոր ,
մտադիւրագոյնս անսայ առ հեռաբերութեան
գիտելոյ զիմաստ անուանն , քան յորժամ մանրա
կտիտ առաջի տեսանիցէ կանխաւ զգաղափարսն՝
զորոց չտեսանէ ուրեք զվախճան , և ապա զա
նունն լսիցէ . երկրորդ անգամ , զի գիւրին է 'ի
մտի ունել զսահման քան զվերլուծութիւն : Ե
թէ ասեմք ցնա , Վամք է զօրութիւն անձնիշխա
նական հոգւոյ՝ որով հաւանի ընդունել ինչ կամ
'ի բաց մերժել , և յերկուց ընտրել զմին . յոր
ժամ հարցանիցի թէ զինչ է կամք , կամ զանունն
միայն լսիցէ , անգէն կարէ տալ պատասխանի այ
լոց և անձին , երկրորդելով զսահմանն : Իսկ ե
թէ ասասցեմք , 'ի փորձոյ և 'ի վկայութենէ մտաց
յայտ է հանապազօր , զի յընդառաջել իմիք՝ իշ
խանութիւն ունիմք ընդունել զայն կամ մեր
ժել . և եթէ երկու ինչ միանգամայն հանդիպեա
ցեն , նոյնպէս իշխանութիւն ունիմք ընտրել զմին
և խոտել զմիւսն . արդ այս ինքնիշխան զօրու
թիւն է կամ անձնիշխանութիւն որ կամքն կոչի .
ոչ գիտեմ թէ իբրև սրահանջիցի համբակն՝ եթէ
զինչ է կամք , կարող իցէ՝ որպէս որ զսահմանն
'ի միտ առ՝ իսկ և իսկ պատասխանի առնել , թէ
պէտ և կարի քաջ մտադիր եղեալ իցէ և խելա
մուտ վերլուծութեանն . վասն զի յիշողութիւնն
նովին կարգաւ յուշ ածէ զգաղափարսն որով և
ուսեալն է , և ոչ հակառակ ընդգէմ ներքուստ
'ի վեր . զայս և ամենայն ոք յանձին փորձոյ ու
նի հաւաստել , օրինակ իմն՝ թէ իցէ արդեօք ա
տակ նովին համարձակութեամբ որպէս յուղիղ

կարգի ասել ներքուստ 'ի վեր խոտորնակի զհրու-
չակաւորս զայս տող վերգիլեան ,

Չարդարո-թի-ն խրաբէաւ ուսի+ Դից թ' Լինել անարգո- .

Նմանապէս և 'ի բաժանման գիւրաւ առնու
'ի միտ համբակն թէ քանաբար բաժանիցի խըն-
դիրն , յորժամ լսիցէ նախ զանուն բողորին և ա-
պա զմասանցն , քան թէ նախ զանուանս մասանցն
և ապա զբողորին . զոր օրինակ զգորութիւնս
հոգւոյ բարւոք իմանայ թէ քանի իցեն , իբրև
լսիցէ թէ վեց են , զգալ , մտածել , ճանաչել ,
յիշել , կամել և գործել , քան յորժամ երկար
վերլուծութեամբ ցուցանիցեմք , թէ յազգել իրիք
'ի զգայունս , կարողութիւն է հոգւոյն իրազեկ
լինելոյ , և այս է զօրութիւն զգալոյ . և թէ յոր-
ժամ բազում զգացմունք միանգամայն իցեն 'ի
նմա , կարող է յառել զուշն յայս քան յայն . և
այսր անգր տարուբերել , և այս է զօրութիւն
մտածելոյ , և որ 'ի կարգին :

Յաղագս խնդրոց , առածից և այլոց այսպի-
սեաց ասացեալ եմք յառաջագոյն , թէ աւելորդ
չու և կարաւան աղխամաղխի թուին մեզ յա-
ռաջոյ առաքեալ , մինչդեռ չէ յայտ ուր և յինչ
պիտանացու լինիցին : Իսկ եթէ պիտանի կար-
ծիցին 'ի փոյթ ապացոյց ճշմարտութեան որ նո-
ցա կարօտիցի , ոչինչ է ըստ իս պարսաւելի նշա-
նակել և եթ զնոսա , զի ինքնին յայանի են և ան-
կարօտ այլում , և ըստ պատշաճ պիտոյից 'ի գործ
արկանել :

Վայրասար և իմաստակաց գործ համարիմ և
զբաժանելն ըստ ոմանց զբնազանցական , զբա-
րոյական , զքաղաքական և զբնագիտական խըն-
դիրս 'ի հայեցողութիւնս , յառաջարկութիւնս ,
'ի հեռեանս և 'ի սարասմունս . բայց բարւոք թուի
բաժանել 'ի գիրս , 'ի մասունս , 'ի հատածս , 'ի
պրակս , 'ի գլուխս , 'ի յօդուածս , 'ի համարս ,
և զի մի մի թուեմ . և մակագրել 'ի գլուխ գրոցն ,
մասին և հատածոյ և այլոցն զպարունակեալն 'ի
նոսա . և սակաւ բանս ժողովել 'ի մի համար , 'ի
յօդուած և 'ի պրակ , որպէս զի որ ընթեռնուցուն

կամ ուսանիցի՝ առժամայն հանգէալ տեսանիցէ
 զճանաստարհն զոր գնալոց իցէ, և կարասցէ սաէս
 սաէս գուլ աւնուլ և ոգի կլանել ըստ մտացն գիւ-
 ըի, առանց կասկածելոյ՝ թէ ընդհատել ուսմանն
 կամ ընթերցանութեան գուցէ զեան գործեսցէ
 նմա յառաջիկայն: Արկայն գլուխ անյոյս 'ի հան-
 գրատենէ բայց 'ի կատարածէն, յոյժ երկեղուկս
 արկանէ որում ընթեռնուլն առաջի կայցէ. ևս
 առաւել հատած և մասն և գիրք ողջոյն առանց
 գլխակարգութեան:

Իսկ ոճ ապացուցի առաջի կացեալ ճշմարտու-
 թեանց, բայ չկամիմ զգարոցականն զայն և զվա-
 զեմի շարաբանական. ոչ առարկիցես, սփայիցես,
 Լախանիցես, պարասխանէմ, և ոչ Լուի Ին անպէս
 Լէ, ուրանամ և զանազանէմ, զորոյ ցոցման դարձեալ
 զանազանէմ զխորագոյնն, այլ է ընդդէմ. բայց և ոչ
 կամիմ թէ ընդ մահուցամի մեզս համարեսցի շա-
 րաբանութիւն մի առնել ըստ տեղոյն պատշա-
 ճելոյ, և զանազանութիւն մուծանել յընդգի-
 մագրութիւնն՝ առ 'ի հատանել զկնճիւն և նշա-
 ւակել առ տեղեալն զպատրանս իմաստակ և խա-
 բեբայ առարկուածոյն: Սակայն է ուրեք ուր
 շարաբանութիւն առցի 'ի կիր, է ուրեք ուր է
 զառած, է զի փաստորդ կամ երկսայրաբանու-
 թիւն, և է զի համաբարդութիւն կամ մակա-
 ծութիւն կամ յարացոյց. զիարդ ինչ և գէս
 թուիցի՝ իւրաբանչիւր ումէք որպէս և միտք իւր
 վարեսցեն յընտիր առնեմք. ևս յաճախագոյն
 այն օրինակ լինիցի հաւաստաբանելոյ, զոր քան
 զամենայն պարզ և բնական ասացաք լինել. ուղ-
 զորդ և յստակ առաջի մատուցեալ՝ զոր ցուցա-
 նելն կամք իցեն, և 'ի վերայ բերել զպատճառն
 առանց ինչ Հակաճառիցն արուեստակութեան:

Չայս ոճ գոնէ 'ի գիրս սկզբնատարերց գի-
 տութեանց վայելչագոյն և 'ի կարգի համարիմ.
 և թէպէտ 'ի շարագրականն յաւէտ հուս է սա-
 քան 'ի վերլուծականն, ոչ կամիմ մերժել և զսա-
 նա աւանիկ ասացի իսկ խառն յերկոցունց զսա-
 ստեղծանել: Արդ գասաւորութեան իրաց զվեր-
 լուծականն սիրելի է ինձ ունել, մի ըստ միոջէ

'ի միմեանց հանել զամենայն, և 'ի սրարզից վերանալ հետ զհետէ 'ի յօգուածոյսն, 'ի գիւրնոց առ զժուարինսն, 'ի մասնաւորաց յընգհանուրս : Եւ եթէ վերլուծութիւն լուսաւոր առնիցէ զսահմանն, հաճոյ է մեզ նախ զայն տալ. չեմք ինչ զժկամակ երբեմն և փոխանակ սահմանի՝ վերլուծութեամբ շատանալ, մանաւանդ 'ի հեշտինս և 'ի համառօտս, վասն փոփոխութեան և 'ի հմտութիւն զայն ածելոյ : Միայն կամիմ թէ երկոքին ոճքն այնպէս իսառնեացին ընդ միմեանս, զի առանց ընդ հարկաւ մտանելոյ միոյն կամ միւսոյն, մերթ այս և մերթ այն 'ի գործ վարեացի, որպէս ինչ գէտ և պատեհ թուեացի վասն հեշտի և անվրէպ խելամտութեան համբակաց :

ՎԱԽՃԱՆ

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

1. * Տրամաբանութիւնն 'ի նախնեաց և յարգեաց կոչի և Արուեստ բանական. վասն զի ամենայն գիտութիւն մարդոյ յերիս բաժանի. բանական, բարոյական, բնական: Յառաջնումն՝ գլուխ է ամենայնի տրամաբանութիւնն. զհետքան քերականութիւն, ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն, և այլք. յերկրորդումն բովանդակին ամենայն գիտելիք բարոյական մարդոյն, որ 'ի վարս և 'ի բարս, 'ի կրօնս և յօրէնս հային, յարտաքին և 'ի ներքին մարդոյն երջանկութիւն. յերրորդումն են ամենայն բնախօսականքն, եթէ զգալիք և եթէ իմանալիք, որ 'ի բնութեան էից հոգեղէն ինչ կամ մարմնաւոր, և չափաբերութիւնք առ հասարակ:

Արդ արուեստն ուղիղ խորհելոյ 'ի միտս, որով կազմի և հաստատութիւն առնու ներքին բանն և խորհուրդ մտաց, կոչի Արուեստ բանական կամ բանականութեան, Տրամաբանութիւն, Λογική. իսկ արուեստն ուղիղ ճառելոյ արտաբերական բանիւ զխորհուրդս մտաց, որով և արտաքոյ կայումն առնու բանն ըստ ուղիղ խորհեցելոցն, կոչի Տրամախօսութիւն, և վիճմամբն՝ Հակաճառութիւն, Διαλεκτική. 'ի սոյն միտս և տրամաբանութիւնն վարի առ նախնիս մեր. զի բան զներքին և զարտաքին յայտ առնէ, իսկ խօսք զարտաքինն միայն:

2. 'Ի բազմաց բազմօրինակ սահմանեալ է բանն կամ բանականութիւնն. զոր մէքս ընկալաք՝ ընդ արձակագոյն է քան զամենայն, և զամենեւեան բովանդակէ:

3. Յովհաննէս Յակովբ Առլսօ գենեւացի սովին կարողութեամբ կատարելութեան առաւել զանազանեալ ասէր զմարդ քան զանբանս:

4. Վասն որոյ արուեստն բանական արժանապէս կոչեցաւ բանալի գիտութեանց. վասն զի

բանայ զնոցա մուտան, և առանց այնր դժուար
րին է մտանել 'ի նոսա :

5. Բնատուր բանականութիւնն այն իսկ է զոր
սովոր եմք ասել խելք, հասարակաց միտք :

* Այս բանականութիւնն բնական է 'ի մեզ,
զի բնաւոր զօրութեամբ ըննի. ընդաբոյս և տրն-
կակից և բնաբոյս, զի տնկեալ է 'ի բնութեանս
և բոյսք բարուցս են. ընդակից, զի յար կից կայ
բնութեանս. այլ և սննդակից, զի 'ի ծնէ մինչև
յաւագոյթ ընդ մեզ սնանի, իբրև զոչինչ մի
սկսեալ՝ ընդ մեզ աճէ և զարգանայ և 'ի կատա-
րումն դայ : Բայց ոչ է ծննդակից և ընդածին
կամ բնածին. զի ոչ եթէ 'ի ծնանելն 'ի բնէ ընդ
մեզ բերեմք զոր 'ի մեզս գտանեմք այժմիկ, այլ
զգայութեամբք և փորձիւ և ապա մտածութեամբ
ստանամք. նախուստ ոչինչ այլ 'ի մեզ բերելով,
բայց զզօրութիւնն կամ թէ ասել զկարողութիւնն
միայն : Այս է զանազանութիւնն ձայնիցդ, գո-
նէ ըստ մեզ :

6. Չիք ինչ, ասէ գաղղիացին այն գրիչ Բա-
նական արուեստին կամ Արուեստին խորհելոյ,
չիք ինչ սլատուական քան զմիտս և քան զուղղա-
դատութիւն մաաց ընդ ճշմարիտն և ընդ սուս.
բայց զարմանք այն են, զի այսչափ դժուարա-
գիւտ է :

* Մէք ոչինչ բնաւ զարմանամք ընդ այդ. զի
ամենայն սլատուականք յէկիցս գոյզնագիւտք են.
և խելք և միտք սլատուականագոյն են քան զոս-
կի և քան զականս :

7. * Յայս միտս ճշմարիտ է և լոկ գաղափար
ինչ 'ի միտս ինքնին առանց համեմատելոյ ընդ
իրան. վասն զի է ինչ, է որ ինչ են. իսկ թէ հա-
մեմատ իցէ իրացն՝ թէ ոչ, այն բանական ճշ-
մարտութեանն է ընտրութիւնն : Մոյնպէս և ար-
ծաթ կամ ոսկի ինքնին 'ի բնութեան իւրեանց
ճշմարիտ են, զի բնութիւնք ինչ են, որ զինչ
և իցեն. իսկ թէ 'ի մէնջ ուղիղ ճանաչիցին և
կօչիցին, եթէ թիւր, այն բանական ճշմարտու-
թիւն է կամ ստութիւնն : Չայս ախորժեցին ի-
մաստասէրքն բնազանցական ճշմարտութիւն կա-

չել, ըստ որում յինքեան և յէութեանն նկատէ զիրսն, առանց ինչ ընդ մեզ համեմատութեան. զոր թերևս օրէն իցէ և այլազգաբար վայելուց ևս կոչել, կամ թէ բնաւ իսկ ընդ աւելորդ նըրբութիւնս դարոցաց գրել. զի զի կայ մեր և այնր իրի, որոյ չիք ինչ ընդ մեզ համեմատութիւն կամ կցորդութիւն. և որոյ չիք ինչ ընդ մեզ այդպիսի, ընդ անգոյսն է գնելի, գէթ ըստ մեզ. զի որ է ինչ, նորա և բանք ինչ արդեօք ընդ մեզ լինիցին:

8. * Մերս Ներսէս Լամբրոնացի յերկոտասան դարու զնոյն ճշմարտութիւն յայտնի դաւանէր. զի ասէ, « Որակն և գոյնքն անմարմին է, նոյն և ձևքն. այնու զի 'ի մտածութիւնս աննիւթաբար տեսանին: » Է՛ր ը՛ր է՛ր:

9. Աջ ամենայն տրամաբանք և բնազանցախօսք առնեն զայս հաւաստի ընտրութիւն ընդ զգացումն և ընդ իմացուած կամ ըմբռնումն. այլ առհասարակ ըմբռնումն անուանեն զամենայն ներգործութիւն հոգւոյ, որով իմանայ զհանգամանս ինչ զիւր: Զպիտանութիւն մերոյ խտրութեանս տեսցուք յառաջիկայսդ:

10. Մտածութեան զանազան սահմանք են. զոր լիցի քննել հոգեբանութեան, որպէս և զամենայն հանգամանս մտադրութեան:

11. * Թէպէտ և Սոաւէ ոչ բացայայտ ասէ, այլ լռելեայն երևի 'ի բանս նորա, զոր ոմանք յարդի իմաստասիրաց հաւաստի գնեն, թէ չիք տիրապէս ժխտողական դատումն. զի որ այնպէսն կարծին, լուծանին ամենեքեան 'ի հաստատական. որպէս ասա Բոլորակն չէ քառակուսի, է ասել՝ Բոլորակն է չքառակուսի, բոլորակն է այլ ինչ արտաքոյ քառակուսւոյ: Զայս հմտութիւն յոյժ պիտանի կարծեն 'ի բովանդակ իմաստասիրութեան:

Գիտելի լիցի ևս, զի զոր մէք ժխտական և հաստատական եղաք, այլք ոմանք բացասական և ստորասական ասացին ուսմնական լեզուաւ. և զոր մէք հաստատել, հաւանել, յանձն առնուլ ասեմք, և կամ ժխտել, ուրանալ, նոքա ասեն ստորասել և բացասել:

12. * Գաւիթ անյաղթ 'ի գիրս Սահմանաց ,
երես 139 , զայս ներգործութիւն կոչէ Երևա-
կայութիւն . իսկ զանուանեալն ըստ մեզ Երևա-
կայութիւն՝ Սոսկ Մտածութիւն կոչէ : Աչ ան-
կիրթ թուի մեզ այս ընտրութիւն Գաւթի :

13. Գաղափար իմանայ Լոք զայն ամենայն ,
յորս խորհին միտք . մինչև ընդ նովին անուամբ
առնուլ՝ ոչ միայն զգաղափարս և զծանօթու-
թիւնս անցելոց իրաց , այլ և զհանգամանս և
զկերպարանս 'ի ներկայ ազգեցութեանց 'ի մեզ
երևեալս : 'Ի նոյն միտս առեալ են զձայնդ և յո-
ւովք 'ի տրամաբանից և 'ի բնազանցախօսաց : Սա-
կայն եթէ է ինչ արուեստ կամ գիտութիւն , յո-
րում հարկ իցէ ճշգրութիւն բառից և ճշգրտու-
թիւն , այս իսկ է : Յիւրում տեղւոջն տեսցին
բազմօրինակ շփոթութիւնք ծագեալք 'ի խառ-
նավարութենէ գաղափար ձայնին յախուռն և
անխափր առելոյ 'ի վերայ ամենայնի :

14. * Սուսէ ընդ այլ երկու բնազանցախօսս
ընտրեն կոչել Վերածանալուսն . մեզ ոչ կիրթ թուե-
ցաւ ձայնդ , իսկ իմասան նոյն ընդ յիշատակու-
թեան , որպէս լիագոյն իմանալ է 'ի բնազանցու-
թենէ :

15. * Ընդ որս և մերս Գաւիթ անյաղթ
յայտնապէս խոստովանի յասելն 'ի գիրս Սահ-
մանաց . « 'Ի զգայութեանց ծնանի հմտու-
թիւն » : Էւ երանելի Ոսկիբերանն իսկ այդմ
վկայէ , ոչ միայն զբոլորից զգայութեանցս , այլ
և զմիոյ միայնոյ որ քան զամենեսեան պատուա-
կանագոյնն է , զաչացն ասեմ . քանզի ասէ ուրեք
այսպէս , ցուցեալ թէ և Առաքեալ 'ի նոյն միտս
էր . « Զոր օրինակ արեգակն 'ի վերայ ամենայն
տիեզերաց լուսատու է , այսպէս և աչք 'ի վե-
րայ բոլոր մարմնոյն . եթէ շիջուցանես զարե-
գակնն , զամենայն կորուսեր և շփոթեալ խառ-
նակեցեր . և եթէ զաչս շիջուցանես , ամենայնքն
անպիտանք լինիցին , և ոտք , և ձեռք , և բոլոր
անձնն . վասն զի 'ի կուրանալ սոցա՝ զհետ գայցէ
անգիտութիւն ամենայնին : Սոքօք զԱստուած
Ճանաչեցաք և ճանաչեմք . զի աներևոյթք նորա

խակզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տե-
սանին, ասէ երանելի առաքեալն: Ասլա ուրեմն
ոչ էթէ միայն մարմնոյն է ճրագ աչքն, այլ և
հոգւոյն է յառաջ քան թէ մարմնոյն: Մէկն.
Յ. Է. 598:

16. Չոր մեք ընդ Քոնստիլեաքայ իմանալի
կամ բարոյական էակս կոչեմք՝ Լոք հանգամանս
կամ կերպս անուանէ, և զատուցանէ 'ի պարզ
և 'ի խառն. պարզ զայն ասելով՝ որ պարզ և
նոյնատեսակ գաղափարաց են գումար, որպէս
երկոտասանեակ մի կամ քսանեակ. և խառն՝ որ
յայլայլախառն պարզ գաղափարաց են յօգուածք,
իբրև գեղեցկութիւն կամ ագեղութիւն, առա-
քինութիւն կամ չարութիւն: Բայց թէպէտ և
տիրապէս ոչ այլ ինչ իցեն այդոքիկ, այլ հան-
գամանք կամ կերպարանք գոյացութեանց, ստ-
կայն քանզի բազում անգամ իբրև էակս արտա-
քոյ ամենայն ենթակայի հրաժարեցուցեալ բա-
նիւ տեսանեմք զնոսա, իմանալի կամ բարոյա-
կան էակի կոչումն յայտնագոյնս զնոսա ցուցա-
նէ՝ քան հանգամանքն ասել. մանաւանդ զի յե-
տինդ այդ յայնժամ ածի առաւել 'ի վար, յոր-
ժամ կերպարանքն յենթակայի հաշուին քան բա-
ժանաբար:

17. Սմին իրի ոչ յոյժ իրաւամբք արար Քոն-
ստիլեաք, զի խափանել կամեցաւ զբաժանումն
գաղափարաց յազօտ և 'ի պայծառ, պնդեալ 'ի
բանիցն վերայ, թէ մինչ ասի ումեք ազօտ ունել
գաղափարս, ասելի է բնաւ իսկ չունել ամենևին:
Բայց այլ է՝ բնաւին չունել ինչ զիրիք գաղափար,
և այլ՝ այնպիսի ունել, զոր չգիտիցէ ընարել և
'ի միտ առնուլ:

18. Այսպիսիք կոչին և էակ բանի:

19. * Կամ ըստ նոր լեզուի տարրալուծից,
լուծանելի 'ի թթուում բորակային և ծծմբա-
ղային, և անլուծանելի 'ի սոսկ թթուում բո-
րակային:

20. Տես 'ի պատմութեան իմաստասիրութեան.
յերես 57, 58:

21. Իսկ Որ նոյն են ընդ միում երրորդի՝ նոյն

էն ընդ միմեանս , ոչ է յատուկ ինքնագիմարար
ճշմարտութիւն , այլ խելամուտութեան կարօտ .
բայց յառաժան դասեցաւ , վասն զի հեշտին իմն
մտախոհութեան կէթ կարօտի :

22 . Չպակասական երկբայութիւնն առաւել
տգիտութիւն արժան է անուանել , քան երկ-
բայութիւն . զի թէ հարցցի ոք , աստեղացն թիւ
զոյգ է թէ անզոյգ , ասպքէն չգիտել ասիցէ քան
յերկուանալ :

23 . Տես 'ի պատմութեան իմաստասիրութեան .
յերես 18 :

24 . * Ար է ասել , թէ այլ և այլ բանիւք կամ
դարձուածով ոճոյ զմի և զնոյն ասեմք հանապաղ .
յորմէ և յառաջ գայ , թէ ուրեմն անձանօթն նոյն
է ընդ ծանուցելոյն : Աչ զայդ ասէ Քոնտիյլէաք ,
որսէս մէք կարծեմք , և ոչ իսկ կարէր ասել .
այլ ոմանք , որսէս և Սոաւէ , այնպէս իմացան
զբանս նորա , կամ ցայն վայր ընդարձակեցին զի-
մաստս նորա . բայց թէ չսխալեմք , հարազատ
միտք Քոնտիյլէաքայ այն թուի 'ի բուն բանս նո-
րա , թէ անձանօթն ծածկասէս պարունակեալ
կայ 'ի ծանուցելումն . արդ այսմ հաւանեալ են
ամենայն քաջասոհք , առ որս ընդունելի է ա-
ռաժն՝ թէ չլիք մեզ յանձանօթ ինչ անցանել բայց
եթէ ընդ ծանուցեալն , հաւան է և ինքն Սոա-
ւէ , որսէս տեսցի զկնի . զոր օրինակ յերես
132 , 243 :

25 . Ոմանց ուղիղ թուեցան օրէնքդ այդ 'ի
ցոյց ճշմարտութեան քան թէ 'ի գիւտ . այլ ես
առ երկոսեան զգա միայն գիտեմ անմոլար առաջ
նորդ :

26 . Սոքա են Պատագոն կամ Բագակոն ա-
նուանեալ բնակիչք մագելլանեան երկրի , որոց
դնեն ոմանք երկայնութիւն հասակի 'ի մետասան
ոսնաչափ :

27 . * Ելէքարականութիւն ասացեալն կէս
յոյն կէս հայ բառիւ ոչ ուղիղ տալ թուի մեզ
զձանօթս իրին , մանաւանդ ըստ այժմու բնախօ-
սութեան , զի ոչ 'ի սաթն միայն տեսանի այդ
երևոյթ , և որ 'ի սաթին երևի՝ ոչ է մեծն և նշա .

նաւորն յերևոյթս : Իսկ 'ի մեր բառի ոչինչ ի մասսա բերէ ձայնդ . ընդ որոյ ոչ անպատշաճ թուեցաւ մեզ փոխանակել զհայկական յօրինուածն , որ գէթ 'ի յայննագոյն երևութէ ի բացն առեալ է , այն է շփումն , առանց որոյ ոչ ներգործէ այդ ծածուկ զօրութիւն բնութեան , և կերպարան հրոյ և բոցոյ՝ որ բազում ուրեք ընդ նմին երևի , և առմկին իսկ 'ի յայտ գայ . զի շփմամբ ցոլմունք իբրև կայծականց հրոյ և ցնցուղք լուսոյ հատանին , ոչ միայն 'ի շփհրական անօթոյն , այլ և 'ի կատուին շփելոյ , և յայլոց իրաց : Եւ լաւագոյն թուին մեզ այն բառք , որ զիրն ըստ ստոյգ զգայութեան և իմացուածոյ բազմութեանն յայտ առնեն , քան թէ ըստ սակաւուց սմանց իմաստանոց : Արդ մեք շփհրութիւն իմանամք . զէլէքարականութիւնն , և շփհրհուր զէլէքարական նիւթն կամ զհուրն : Տես և զճանօթութիւնն 45 , յոր յաւելցի ևս , թէ այսպիսի կէս յոյն կէս հայ բառք , որպէս մեքենականութիւն , քիմիականութիւն , էլէքարականութիւն , նման են գռեհիկ ձայնիցն է+Պե+Ճի-Բի-ն , էօլփաշու-Բի-ն , շաշխշն-Բի-ն , և այլն :

28. Առաջին վարկածն է Փրանկլինի , երկրորդն Նուտտի :

* Առ ժամանակօք Սոաւէի դեռ 'ի վիճի կային բնախօսք , և բազումք 'ի Փրանկլինի կարծիս հաւան դասն . բայց այժմ նուտտեան վարկածն իբրև քաջ միաբան երևութիցն , ընդունելի եղև առ ամենեւեան : Եւ վասն երկրորդ վարկածին ազգառնեմք , զի այժմ բազումք հաւանեալ են բնալուծութեան օրինօք կատարել շարժման դնդերաց 'ի ձեռն արեան և անօսր սղոխաց մարմնոյ , կամ 'ի ձեռն շփհրական նիւթոյ ընդ նեարդսն խաղացելոյ . այլ այս ոչինչ սանանէ վարկածին :

29. Այս վարկած կոչի և անուամբ ձգողութեան և ընդհանուր ծանրողութեան . ձգողութիւն նշանակէ զօրութիւն՝ որով մարմինք յինքեանս ձգեն զմիմեանս . ծանրողութիւն է զօրութիւն որով բերին և դիմեն առ իրեարս : Արպէս և վարկցի ոք , եթէ ձգել մարմնոց զմիմեանս ի

ւիք օրինօք , և եթէ բերիլ առ իրեարս նուլին օ-
 րինօք , արդիւնքն նոյն են . բայց ինձ ծանրողու-
 թիւնն ըստ բազում պատճառաց նախամեծար
 թուի . քանզի նախ ամենեցուն ծանօթ ինչ առա-
 ջի առնէ . զի ամենայն ոք գիտէ , թէ ծանր մար-
 մինք 'ի բնէ յերկիր գիմեն , և այնու գիւրաւ
 ըմբռնէ զգիմել երկրորդական մոլորակաց առ
 գլխաւորան , և զգլխաւորացն յարեգակն կոյս .
 երկրորդ՝ ծանրողութիւնն զգործն և եթ ցուցա-
 նէ , զմատչել ասեմ մարմնոց առ միմեանս , որ
 ճշմարիտ է և հաւասար և ծանօթ , առանց մտա-
 նելոյ յանծանօթ պատճառս . իսկ ձգողութիւն
 վարկանել թուի , թէ գործն սկիզբն ունիցի 'ի
 ներքին իմն զօրութենէ մարմնոց զմիմեանս ձգե-
 լոյ . իսկ թէ զկարգ ներգործիցէ այն զօրութիւն՝
 մանաւանդ ընդ երկայն տարակացութիւն , ան-
 իմանալի է : Սակայն 'ի վերայ այսր ամենայնի
 զձգողութիւն առաւել 'ի կիր արկեալ տեսանեմ
 առ բնասօսս . և օրէնք ձգական զօրութեան , ըստ
 նոցա մեկնելոյ , է 'ի սարզ և յուղիղ համեմա-
 տութեան կուտոցացն , և 'ի խոտորնակ և կրկնա-
 պատիկ համեմատութեան տարակացութեանցն .
 այս է , մարմին ինչ այնչափ առաւել զօրութեամբ
 ձգէ զմիւսն , որչափ առաւել է ձոյլ և կուտոց
 իւր , այսինքն քանակ , կոյս և թանձրութիւն նիւ-
 թոյն , և որչափ փոքր է քառակուսի տարակա-
 ցութեան իւրոյ , իմա արտագրեալն տարակացու-
 թեան բազմապատկելոյ ինքեամբ : Ասան որոյ ե-
 թէ կուտոց միոյ մարմնոյն իցէ իբրև 4 , և միւ-
 սոյն իբրև 2 , առաջինն կրկնապատիկ զօրութեամբ
 ձգէ զերկրորդն . և յերկուց հաւասար մարմնոց ,
 մին տարակաց իբրև 3 և միւսն իբրև 2 յերրորդ
 իմն մարմնոյ , եթէ առաջինն 4 զօրութեամբ ձգի ,
 ցի յերրորդէ անախ , երկրորդն ձգի ց զօրութեամբ :

30 . Չայս յօդուած վարկածից առաւել առ
 բնասօսսն պատշաճեցաք , զի կարի յաճախ են
 առ նոսա . բայց ոչ 'ի բնասօսութիւն և եթ են
 նոքա պիտանացու , այլ մտանեն և 'ի բնազան-
 ցութիւն , 'ի բարոյականն և 'ի քաղաքականն և
 յայլ ամենայն գիտութիւնս . բազում գտանին

և 'ի հանապազորդ դատմունս մեր և 'ի բանս և
 Բարձրամիտ ամբարտաւանութիւն մարդոյ ցան-
 կայ և փութայ զամենայնի գտանել և տալ ըզ-
 պատճառսն . և իբրև բունն ոչ 'ի յայտ գայցէ ,
 քան 'ի տարտամութեան զմիասն թողուլ՝ առա-
 ւել ախորժէ կցկցել ինչ ըստ քիմս : Աստի ստեղ-
 ծան ընդ ժամանակս ժամանակս այնքան սնոտի
 վարկածք և յօրինուածք յամենայն գիտութիւնս ,
 և տակաւին այսու գամք զօր ամենայն 'ի հնա-
 ընել յիրս իրս անհամար վարկածս ստութեան :
 'ի կարճել զպատճառս մոլորութեան նոցա այլ
 հնար չիք , բայց 'ի մտի ունել զաւանգեալ օրէնսդ ,
 և իրացն գէս լինելոյ վայելչապէս մերձ դնել :

31. Զաքարիայի Յանսէնի կամ Հանսէնի միգ-
 գէլբուրգեցոյ :

32. Օրինակ իմն , 'ի գիրս շարժաբանութեան
 կամ հնարագիտութեան գործեաց , զգործս լծա-
 կի , ագցանի , անուոց և այլոց , չափաբերքն այն-
 պէս հաշուին , որպէս թէ այն անօթք ամենևին
 կարծր իցեն , անընկճելի , անմաշ և առանց ծան-
 րութեան . բայց 'ի գործւոյ իմէքէ զուր է ակն-
 կալել խնդրեալ գործոյն , եթէ ոչ այն ամենայն
 'ի հաշիւ արկանիցի :

33. Մանկանց բժշկաց առաւել անկ է հոգ-
 տանել մեծապէս այսմ զգուշութեան , զի թուով
 են ախտք որոց մի իցէ սկիզբն և գործիչ , և ևս
 սակաւագոյնք՝ որ 'ի պէսպէս խառնուածոց և այ-
 լոց դիպաց , կամ 'ի զանազան բնական և բարոյա-
 կան պատճառաց չլինիցին կերպարանափոխ :

34. Ստորին մատենագիրք առաւել հեշտընկալ
 կարծին ոմանց , և լաւագոյն 'ի նոցանէ զսկիզբն
 առնել համարին . այլ բազում ուրեք խաբէու-
 թիւն է այդ . որոյ յստակ և ուղիղ գաղափարք
 չեն զառաջիկայ իրացն , որով և 'ի հարկէ անտե-
 դեակ է և ոչ քաջահմուտ , այնպիսւոյն և ոչ բանքն
 բացայայտ և դիւրահաս լինիցին : Մակայն և ոչ
 օրէն է յայնց մատենագրաց առնել սկիզբն , ո-
 ռոց լայնագոյնս և խորագոյնս ճառեալ իցէ զիրան :
 Բայց սկզբնատարերց բազում գիտութեանց և
 արուեստից ոչ սլակասեն գրեանք յականաւոր ա-

րանց յօրինեալք, զորոց 'ի դէպ է բուռն հարկանել՝ ապախտ զայլն արարեալ:

35. 'Ի ցրել զուշն ո՞ր և է յանկարծ փոփոխութիւն միապէս պատճառք լինի. 'ի մթան և 'ի խոր լուսութեան շատ է փոքր մի լոյս և շքն ջիւն. իսկ 'ի լոյս սաստիկ և 'ի շշուկ՝ բաւական է յեղակարծ դադարումն: Բայց առաւել գործէ զայդ կրաւոր ասացեալ յիշողութիւնն. բաղում անգամ յառաւելն ջանալ հեռացուցանել զգաղափարս ինչ որովք ամբօխէ զխորհուրդս մեր, նորա սնդագոյնս կան և առաջի արշաւեն մեր: Յայնմ պահու, ասէ Քոնախլէաք, յօդնութիւն կոչել զամենայն զօրութիւնս մեր, ու շի ուշով յառել յիրն զոր ուսանիմք, 'ի ձայն բարձր երկրորդել զտեսեալն, ստիպել զյիշողութիւնն յուշ ածել զայլ նման իրս, զարթուցանել զառ 'ի նոցանէն ներգործեալ ազգմունս և զմեր 'ի վերայ նոցա դատմունս, 'ի բաց տանել զամենայն զգալիս՝ որոց է ինչ ընդ զքօնեցուցիչ խորհրդոցն, և այլն: Իսկ եթէ և այս ամենայն առ ոչինչ զօրեացէ, լաւ է ընդմիջել զուսումնն և 'ի բաց թողուլ՝ մինչև դադարեացի հաւածանքն, քան յամառել կալ 'ի նմա վայրապար և 'ի մնաս:

36. Գեղեցիկ կրթութիւն է առ այս, և 'ի սրութիւն մտաց յոյժ օգտակար, 'ի յաւելուլ զնրբութիւն նորա և զճարտարութիւն, առնուլ զառաջարկութիւն ընտրեալ մատենին, խնդրել նախ մեզէն զլուծումն նորա կամ զապացոյցս, և ապա տեսանել թէ նման գտանիցիմք մատենադրին, ո՞ւր և ո՞րպէս:

37. Ըստ զարգանալ հասակի դժուարին է մերկանալ յիւրոց մտահաճոյ սովորութեանց, վասն որոյ կանխել պարտ է յայդ քննութիւն: Յալեոյթ գնալով մարդկան, ասէ Մալպրանշ, ևս քան զևս կարծրանան 'ի մոլորութիւնս իւրեանց՝ առ ամբարհաւաճութեան կամ առ ստէպ սովորութեան 'ի կանխակալ օրէնսն ապաւէն տանելոյ:

38. « Տեսի ես զամենայն զբաղումն զոր ետ Աստուած որդւոց մարդկան զբաղնուլ 'ի նմա . . .

նա և զամենայն յաւիտեանս ետ 'ի սիրտս նոցա .
 զի մի գտցէ մարդ զարարածն զոր արար Աս-
 տուած իսկզբանէ մինչև ցկատարած : » ԳԼ Գ .
 10 . 11 :

39 . Իմաստութեամբ յայտնի առնէ Մալ-
 սրանչ զպատճառս գիւրահաւանութեան մարդ-
 կան և 'ի մտաւորականս . զգլխաւորսն նշանա-
 կեմք , որ են՝ բնաւորական տաղտկոտ պղերգու-
 թիւն մարդկան յաշխատութենէ ինքնին մտա-
 խոհ լինելոյ , բազմաց անհմտութիւն խոկալոյ՝
 առ 'ի չգոյէ իմաստից կամ կրթութեան , գիւր-
 անսաց հպատակութիւն կարծեաց այլոց՝ մա-
 նաւանդ յորժամ զինի ախորժակացս իցեն , յո-
 մանս անբան մեծարանք առ արեանառուս և բա-
 րեկամս , առ համակրենս և հայրենակիցս , յայլս
 կոյր հնապաշտութիւն՝ զի հաւանեալ են բազ-
 մահմուտս քան զմեզ գոլ զհինսն , 'ի կէսս զա-
 չոցու զարմանք ընդ ամենայն հեռաստանեայս և
 այլազգի նորաձեւութեանց սէր՝ մինչև 'ի կարծիս
 անգամ , և յայլս անմիտ զիջողութիւն ընդ որս
 տոհմիւ , գոյաւորութեամբ , պատուով կամ ա-
 նուամբ նշանաւորք իցեն :

40 . Ասաց իմաստասէր ոմն , յօրինեմք մեզ
 օրէնս խորհելոյ զանազանս ըստ ցանկութեան
 շահիցն որ զօրանայ 'ի մեզ :

41 . 'ի պիտակութենէ աստի օրինակաց թերևս
 սկիզբն կալան բազում մտացածին կարգածք :
 Ապակի աղօտացեալ , որ եթէ ջնջեցի՝ 'ի պայ-
 ծառութիւն իւր դառնայ , կամ արեգակն՝ որ
 ծածկի և փարատեալ զիւրև զամպս լուսալիր ճա-
 ռագայթէ , ազդումն ինչ թերևս ետուն Պիթա-
 գորայ և Պլատոնի՝ կարգել թէ և ոգիքն նմա-
 նապէս մերկացեալ զնսեմազգեաց մառախուղ
 մարմնոցն , առնուն միւսանգամ զգաղափարսն զոր
 ունէին յառաջ քան զխառնելն ընդ մարմինսն :
 Քար՝ զի անվթար պահէ 'ի տոկ զգրօշեալսն 'ի
 նմա տառս , թերևս հաստատութիւն ետ կար-
 ծեացն կարգեսեանց և այլոց , որ ջատագով մտին
 անեղծ գաղափարաց և օրինաց 'ի բնէ յոգիան
 դրօշմելոց : Հայելի՝ զի կենդանի նկարէ զերեսս

իրաց, խորհուրդ ընդ միա արկ Մալարանչի,
 թէ 'ի նոյն տիպ նմանութեան և հոգին զամե-
 նայն յԱստուած տեսանիցէ: 'Ի նմին հայելոյ
 եկն և Ալիքնիտիոս յիմանալ զմիութիւնս իւր,
 որ զտիեզերս տապացուցանեն: Չայնարձակու-
 թիւն բարեյարմար լարից արուեստականաց եւ
 հանճարել Բոսպինէթի զղգայական և զիմացա-
 կան և զկամեցողական թելս, որ յուղեղն լարեալ
 անդրէն ընդգէմ կրկնիցեն միմեանց ըստ համե-
 մատութեան երրորդի և հինգերորդի: Միաբա-
 նութիւն երկուց զուգամանակ ժամացուցից ա-
 ռանց նստաստ լինելոյ միմեանց՝ 'ի հաւան ամ զԱր-
 փիոս ուժգին ջատագով ամբառնալ լէիքնիտեան
 նախակարգեալ դաշնակութեան խորհրդոց հոգ-
 ւոյ ընդ շարժմանց մարմնոյ, և այլն որ 'ի կարգի:

42. * 'Ի նմանութենէ կամ օրինակօքն խոր-
 հել և դատել՝ բազում անգամ ոչինչ աւելի է քան
 զխրատն Սերենոսի Սամմոնիկոսի, որոյ լուեալ
 'ի հասարակաց խօսից աւանդութենէ, թէ չոր-
 րորդ գիրք Իլիականին Հոմերի այնպէս ջերմ է՝
 մինչև գիմակալել քառօրեայ տենդի, 'ի բժշկա-
 կանին իւրում սրատուիրեաց 'ի դեղ ջերման կա-
 պել 'ի գլուխ ախտացելոցն զչորրորդ գիրսն զայն:

43. Այլ այդ բաժանումն մասանց բանի չէ
 ուղիղ. վասն զի զանուն և զածական յերկուս
 դասս արժան էր առնել, և զդերանուն և զբայա-
 նուն կէս մի ընդ անուանս կարգել և կէս մի ընդ
 ածականս:

44. Նոյն բանք են գոգցես և զայլ ամենայն
 ձայնից, որ հասարակաց նոյնանշան թուին. և
 օգտակար վաստակ էր, եթէ յիւրաքանչիւր լե-
 զուս յօրինէր ոք բառարան՝ յընտրութիւն հա-
 րազատ և ճիշդ նշանակութեան ձայնից, ըստ ո-
 րում հոգացաւ առնել Դէառ 'ի գաղղիականն,
 և զկնի նորա Բուպօ և այլք:

* Խնդիր է առ իմաստասէրսն և քերդողս՝ ոչ
 անօգուտ, թէ իցեն արդեօք ճշմարտիւ ամենեւին
 նոյնանշան բառք 'ի լեզուս: Չարգեամբք լինելն
 այսր կամ այնր բառի 'ի լեզուի ուրեք, դժուա-
 րին է ցուցանել, այլ թէ մարթին լինել, ընդ այն

մէք ոչինչ յերկուանամք . թէպէտ և դիտեմք ,
 զի ոմանք բնաւ ժխտեցին զիրացն հնարաւորու
 թիւն : Այլ յորժամ ուշիւ ոք և աւագ աչօք
 տեսանիցէ , զի 'ի սկզբանէ ազգ մարդկան առա
 ւել աճեաց 'ի սերունդ որդւոց բաղմուծեան քան
 'ի գիտութիւն իմաստից , ուստի և մինչև զար
 գացեալ՝ հարկեցաւ սփռել և հեռանալ 'ի բնոյն .
 և իւրաքանչիւր պայազատութիւնք նահապետու
 թեան ցեղից ազգաց առանձինն բարգաւաճեցան
 յիմաստս և 'ի բառս ինքնագիւտս և 'ի մօտա
 ւոր ժողովրդոց ընկալեալ . և զի ըստ կենցաղա
 կից կցորդութեանն հարկեցան մերթ զայս ձայն
 և մերթ զայն վարել , և վասն երևելի միութեան
 և ընտանութեան ազգին և բարբառոյն յապա
 եկեալքն մի համարեցան զլեզուն . և ապա մա
 տենագիրք առ ամենեցուն հաճոյ լինելոյ և հեշա
 ընկալ՝ խառն զնոսին 'ի գործ արկին . և զի ոչ
 միշտ ճշգախօս իմաստասէրք եղեն սոքա , իսկ ա
 ռաջինք յարուեստս բանի՝ ամենևին ոչ , այլ
 քերդողքն և բանաստեղծք , արք՝ փոփոխութեան ,
 ուժգնութեան , վայելչութեան և քաղցրութեան
 սիրողք . և զի յեա մատենագրացն բովանդակե
 ցաւ 'ի մի և սահմանեցաւ լեզու ազգին , և այնու
 հետև քերականք և բառագիրք յօրինեցան . որ
 զայս ամենայն զմտաւ ածիցէ , ոչինչ երկմտեացէ ,
 թէ նոյնանիչ ձայնք մարթէին լինել 'ի լեզուս
 լեզուս : Եւ այնպիսի է հնարաւորութիւնդ , զի
 և յարդեանց իրացն ոչ յոյժ է հեռի :

45 . Եթէ արդարև նոր իրքն և գաղափարքն
 իցեն , և նորոց բառից պէտք , փոյթ լիցի այնու
 հետև ըստ կարի հանել յարմատոց լեզուին , և
 յերիւրել ըստ բնութեան և յատկութեան նու
 րա , կամ 'ի գաւառական խօսից աշխարհին : Իսկ
 և 'ի սոցա պակասել , եթէ յօտար բարբառոց
 առնուլ ինչ ոք ստիպեացի , լաւ համարիմք հայոյն ,
 զի զմերսն ասացուք , արտաքոյ հայերէն խօսից
 'ի պարսից առնուլ կամ 'ի հելլենականէն . զի
 պարսկայինն դրացի է մերուս և առու արեան ,
 և հելլենն առ այնու զի վասն բառիցն բարդու
 թեան դիւրաթարգմանելի է 'ի մերս , նա և յա

բուեաստս և 'ի գիտութիւնս արդէն իսկ յաճախեալ է : Ոչ կամիմք արդելուլ 'ի սպառ , եթէ հարկն տագնապեսցէ , և յարդի լեզուաց առնուլ . բայց և զգոյշ լինել մի առ հեղգութենէ ինչ , անհմտաբար և ստամբակերէն նորասիրութեամբ , առ նորաձևութեան և սարկաբար նմանողութեամբ կամ հեռուողութեամբ խթել և խծկել ինչ և բռնազբօսել 'ի բարբառս մեր առանց հարկի , զի մի ազգասէր լեզուասիրացն և 'ի հարկին կապեսցին ձեռք առ զգուշութեան :

* Այգ ծանօթութիւն զուգաձայն այլոց ողջամտաց , Սոաւէին է , բաց 'ի բառիցն որովք զառխտալացիս ասացեալսն առ մեզ պատշաճեցաք :

46. * Զարտաբերական բանն ոմանք առ մեզ յոճ իմաստասիրական սովորեցին նախագասութիւն ասել . սակայն յունականն πρότασις և լատինն propositio ոչ նախագասութիւն նշանակեն ճշգիւ , այլ յառաջ ձգումն և առաջադրութիւն . ապա թուի թէ լաւ ևս էր ասել գոնէ առաջարկութիւն . զոր և 'ի նոյն միտս յաճախագոյն գտանեմք առ նախնիս մեր քան զնախագասութիւն . թէպէտ ճշգիւ և առաջարկութիւն է πρόβλημα երկրաչափական : Մեզ անպատէհ իմն թուեցաւ , զի 'ի տրամաբանութեան և 'ի բանական արուեստի՝ ոչ ինչ ուրեք գտանիցի համբուն և ոչ գլուխ մի 'ի վերայ Բանի , որոյ ուղղութեանն գիտաւորութիւն է կատարումն արուեստիս . մանաւանդ իբրև տեսաք ևս զի բաց յանուանց արուեստին՝ և շարաբանութիւն կամ հաւաքաբանութիւն 'ի նմին բառէ են կազմեալ . զի և չեն ինչ այլ քան զշար երկից բանից : Ասն հաստատական և թիտական կամ ուրացական կոչելոյ բանին տես զծանօթութիւնն 11 :

47. * Ստորագել է ստորասել կամ ըստ որոյ ասել . և իմանի ընծայել , վերագրել ումեք , յոր միտս է և մակագրելն և առասելն և վերագրելն և վերաբերելն և ստորագրելն : Մեք վասն այն չընտրեցաք զայգձայն , վասն զի 'ի բովանդակ կարգի բանից Սոաւէի իբրև ածական բացատրեալ է իրն , որպէս և է իսկ , զոր պարզ ևս մակդիրն յայտ առնէ

սովորաբար. և զի հոլովքն սփռոգեալ, սփռոգելոյ,
 սփռոգելով շփոթին ընդ բայանուան և դերբայի:
 Իսկ առասուծիւն, վասն զի է ասացուած 'ի
 դէմս ուրուք, և զի ածականք 'ի հասարակ և
 ընդհանուր անուանց են, որք են առասականք
 ըստ նախնեաց. մինչ զի եթէ մակդիրն մասնա-
 ւոր ինչ թուիցի և յատուկ, դարձեալ 'ի հասարակ
 և յընդհանուր միտս առեալ է. զի միշտ ընդ-
 հանրագոյն պարտի լինել քան զենթակայն, որ-
 պէս յառաջն ասաց և փոքր մի զկնի ևս ազդ առ-
 նէ ինքն Սոսեէ 'ի բանն Բարերարութիւնն է առա-
 քինութիւն. զոր և յայլս է տեսանել. և նմին իրի
 ուղիղ ասի Մարդն է կենդանի, այլ ոչ թէ Աեն-
 դանին է մարդ. զի որ մարդ է, հարկ է թէ և
 կենդանի է յառաջագոյն. իսկ որ կենդանի ինչ
 է, չէ հարկ թէ մարդ իցէ:

Փոքր մի զկնի զծայրս կամ զեզերս բանին լա-
 ւագոյն դատեցաք ըստ մեզ մասունս և գլուխս
 կոչել. զի ոչ ինչ յստակ նշանակէ 'ի մեզ եզեր-
 նախադասութեան, նախադասութեան յերկուց ծայրից
 կամ եզերաց կապի, և այլն. իսկ Տասունս կամ գլուխս
 Բանի, Բանն յերկուց Տասանց կապի կամ յերկուս գլուխս
 Բովանդակի, ամենայն ումէք դիւրաւ և պարզ իմա-
 նի: Նա զի և ըստ մերոյ լեզուի սովորաբար ոչ
 յերկուսին ծայրսն կան մակդիրն և ենթակայն,
 այլ յառաջ քան զբայն, թող զայլ ևս պէսպէս
 դասաւորութիւնս. զի ասեմք, Առաքինութիւնն
 սիրելի է, է առաքինութիւնն սիրելի, է սիրելի
 առաքինութիւնն, սիրելի է առաքինութիւն, ա-
 ռաքինութիւնն է սիրելի, սիրելի առաքինու-
 թիւնն է: Իսկ գլուխ և մասն կոչելն և այլ իմն
 յստակութիւն բերէ. զի 'ի բարդ բանս բազում
 բառքն և յաւելուածքն յերկուս գլուխս բովան-
 դակեալ ժողովին իբրև 'ի գլխաւոր ինչ. և ան-
 աշխատ իմանայ զայդ ուսանողն, որպէս և զայն
 թէ զինչ բաղմամասնութիւնն իցէ բանի: Առ
 Գաւթի մերում իմաստասիրի գտանեմք սահման
 կոչեալ զեզերսն և զբառս, թերևս 'ի դէպ ևս.
 այլ զքանի ինչ իրս սահման կոչեսցուք մէք 'ի
 միում գիտութեան:

48. * 'Ի բնագրին չիք այդ օրինակ կրաւորա-
կան բային. վասն զի առ խտաւացիս ոչ գոյ յա-
տուկ բարդ բայ կրաւորական, այլ 'ի բնէ էական
բայիւ և բայանուամբ վճարի: Նոյնպէս մեկ
նութիւնն Պարսկայաղթ՝ յաւելուած է 'ի մէնջ,
'ի պարզել զբնագիրն, որ կամի իմն զայն ասել
մեկնութեամբն՝ բայց ոչ կարէ, առ 'ի չգոյէ քե-
րականական բարդութեան յիտաւական լեզուի:

49. Գիտելի է ևս, զի եթէ անունն ինքնին
կամ յաւելուածով իւրիք որոշեալ է ըստ բաւա-
կանին, այլ յաւելուածք 'ի վերայ բարդեալք
յառաւել որոշումն, չհամարին հարկաւորք, այլ
պատահականք. ուստի և մարթին սուտ լինել
առանց ստելոյ գլխաւոր բանին: Յասելն Մեծն
Աղեքսանդր որդի Արամազդայ կոտորեաց զպար-
սիկս, թէպէտ սուտ պարծանք էին որդի լինել
Արամազդայ, բայց քանզի չէ հարկաւոր յաւե-
լուածդ, զի մեծն Աղեքսանդր որոշէ բաւական
զգէման, ոչ ստէ այդ զգլխաւոր բանն. իսկ եթէ
միայն ասիցի Աղեքսանդր որդի Արամազդայ,
սուտ լինի. զի ոչ զոք գիտեմք ծնունդ Արա-
մազդայ Աղեքսանդր յաղթող եղեալ պարսից.
և 'ի ճշմարտել զնոյն պարտ է յաւելուել, Աղեք-
սանդր յանուան որդի Արամազդայ: Են և յա-
ւելուածք որ ինքնին բաւական թուին յանվրէպ
որոշումն իրացն, բայց առ զանազանութեան կար-
ծեաց մարդկան չեն բաւական. օրինակ իմն, յա-
սելն Ճշմարիտ կրօնք, ոչ ինչ պակաս թուի 'ի
յաւելուածիդ. զի կրօնք Ճշմարիտ չմարթի լի-
նել աւելի քան զմի. այլ քանզի ուղղադաւանք և
այլաղանգք, հազարացին և հրեայն առ հասարակ
զիւրեանց կրօնսն միայն Ճշմարիտ համարին, ա-
ռանց այլոյ իրիք յաւելուածոյ բնաւ անյայտ մնայ
բառն. վասն որոյ այսպիսի բառիւք բան Ճշմար-
իտ լինի առ ոմանս, և առ այլս սուտ: Յասել
ուրուք Ճշմարիտ կրօնք արդեւուն զգինի, բան
սուտ է ըստ մեզ, և ուղիղ ըստ հազարազնեայց,
որ Ճշմարիտ կրօնս զիւրեանցն իմանան՝ որ ար-
դեւու զգինի. իսկ առ ամենեսեան Ճշմարտել
զայսպիսի բանս, այլով յաւելուածով բառնալ

արար է զտարաամուլթիւն բառին . որպէս ահա
աստ փոխանակ ճշմարիտ կրօնքն ասելոյ, յայտ-
նի ասել՝ հագարացոց կրօնքն :

50. Յոլով ուրեք և յայսպիսի բանս երկբայել
է, թէ որ գլխաւորն իցէ և որ յաւելուածոյ . և
անհնարին է երկմտութեանն լուծումն, եթէ ըստ
տեղւոյն և 'ի բովանդակ կարգէ խօսիցն ոչ 'ի
յայտ եկեացեն միտք խօսողին : Եթէ 'ի ճեմա-
կանաց ոք ասիցէ՝ հասարակաց կարծիք են, թէ
գոյնք, համք և հոտք 'ի մարմինսն են, գլխաւոր
բան ըստ նորա է հաւաստեալ 'ի մարմինսն լինել
հանգամանացդ, ըստ կարգի խօսիցն վկայելոյ՝ ո-
րոց կնիք 'ի վերայ ածէ, թէ գոն 'ի նոսա հաւաս-
տեալ : Իսկ թէ յարգի իմաստասիրաց ոք զնոյն
բան ասիցէ, ըստ սորա գլխաւոր այն լինի, թէ
հասարակաց կարծիք են, այլ ինքն զնովիմք ածէ,
թէ ամենեւին սուտ են կարծիքն :

51. * Իմա զհրահալն յիտալացոց Platino ասա-
ցեալ . գաղղիարէն Platine և Or blanc .

52. * Չայս իմա ըստ կազմութեան շարագրա-
ծոյն, ապա թէ ոչ, ըստ ներքին իմաստից զհա-
կառակն ասեն ոմանք յարգեաց և 'ի գլխաւորաց
իմաստասիրացն . որպէս ակնարկեցաք 'ի ծան . 11 :

53. Ընդ սոսա յաւելուն Դարոցականք և զըս-
տորակայ կամ զստորագաս անուանեալսն, որ եր-
կոքին իսկ ճշմարիտ են, բայց ընդդիմակս ասել
զնոսա օրէն ոչ է, թէպէտ և մին ընդհանուր ի-
ցէ և միւսն մասնաւոր . քանզի երկոքին ևս ժխտա-
կան են կամ հաստատական, և միշտ մին միւսոյն
հարկաւ հետեանայ . որպէս, Չամենայն գաղա-
փարս մեզէն ստանամք . զոմանս 'ի գաղափարաց
մեզէն ստանամք . զգաղափարն Աստուծոյ մեզէն
ստանամք . ուր ինքնին յայտ է, զի թէ զամե-
նայն, ապա և զոմանս, ապա և զԱստուծոյն :
Կամ այսպէս, Չիք ինչ գաղափար բնածին, մի
իմն գաղափար չէ բնածին, գաղափարն Աստու-
ծոյ ոչ է բնածին . ուր նոյնպէս ակներև կայ, զի
թէ չիք ինչ բնաւ, ապա և ոչ մի իմն, և ոչ իսկ
Աստուծոյն :

54. Բաղուիք 'ի տրամաբանից 'ի ճառս աստ

ամենայն բանից սովոր են կարգել զառանձին օրէնս սահմանի և բաժանման, իբրև զի երկոքին բանիւ յայտնին: Այլ ինձ ոչ թուի այդ իրաւունս աստէն աւանդել զնոսա, զի մի յանչափութիւն կրթեացի ճառս. թողցուք ապա ընդարձակ ճառել զայն 'ի վեց սրահին, ցուցանել և զերկաքանչիւր նոցա զպէտս:

55. Փաստ և հաւաստիք բազում անգամ 'ի տեղի ապացուցի ևս առեալ են. և մեք ինքնին առնուիք երբեմն 'ի կարգի բանիս, ուր չեք ինչ կասկած երկբայութեան:

* Զապացոյցն ոմանք և ձեռնարկութիւն կոչեցին 'ի մեզ ըստ յունիսն ἐπιχείρημα. այլ ձեռնարկելն 'ի մեզ նշանակէ բունն հարկանել, ձեռն 'ի գործ առնել, սկսանել, յօժարել. և յոյն ձայնդ այժմ յատկացեալ է առ ազգ ինչ ապացուցի, զոր մեք փաստորդ կոչեցաք: Տես զծառնութիւնն 57:

56. Զպարծանս գիւտի շարաբանութեան կամ գէթ զկարգաց և զօրինադրութեանց արուեստին՝ Պառթէլըմի գաղղիացի 'ի ճանապարհորդարանի կրտսերոյն Անաբարսեայ՝ Արիստոտելի ընծայէ. իսկ թէ քանիօն շնորհապարտ առ նա գտանիցի իմաստասիրութիւն յաղագս այնր գիւտի, ոչ գիտեմ: Բնաւ անշահութիւն շարաբանութեան առ հմտութեանցն գիւտս՝ յառաջագոյն ցուցեալ է 'ի Առքէ. վասն զի շարաբանութիւն յընդհանուր բանից առնէ սկիզբն՝ գալ անտի իջանել 'ի մասնաւորս. իսկ հմտութեանց հասանել ոչ է՝ բայց 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս գնալով: Եւ 'ի ցոյց ճշմարտութեան, որպէս տեսաք վերագոյն, ընդգէմ բնաւորական կարգին գործէ. և հաղիւ ուրեք թէ գտանիցի ոք որ 'ի խօսս կամ 'ի գիրս շարաբանականն վարեացի ձևով: Այն է նորա միայն սխտանութիւն, զի գիւրաւ յաղթահարեմք և նուաճեմք նովաւ զխեռ և զկնճացեալ միաս. զի 'ի հաւանել երկուց առաջնոց բանիցն, եթէ ուղիղ իցէ շարաբանութիւնն, ոչ ևս կարէ այնուհետև խոյս տալ յերրորդէն. և թերևս 'ի սոյն պէտս իցէ զայն ճարտարեալ Արիստոտելի

ընդ այն ժամանակս, յորս ընդ ամենայն աշխարհէն
 յունաց իմաստակացն եռային դասք: Սակայն
 և զայս օգուտ սորա հակաճառողքն արագ հնա-
 րեցան ունայնացուցանել. զի նրբին զանազանու-
 թեամբք գտին բիւր շաւիղս խուսափել սրժա-
 նել 'ի ձեռաց, այն ինչ մերձ 'ի բուռն անկանել
 թուէին. մինչև հակաճառութիւնն եղև առ նո-
 սա իբրու ասել սրախաղութեան արուեստ քան
 կարգաբանութեան. և յետ բազում հրոսելոյ
 մրցմանց և բախմանց և պաշտպանութեանց՝
 հրաշք մեծ էր եթէ 'ի հեռուութիւն ինչ երթեալ
 հասանէին: Բայց առաւել փնաս շարաբանու-
 թեան առ ուղիղ իմաստասիրութիւն այն եղև,
 զի ընկղմեալ առհասարակ 'ի շարաբանական ա-
 րուեստակութեանցն ճարտարանս և 'ի բանա-
 կութիւ աղճատմունս զոր ընդ իւր բերէ, ոչ ևս
 պէտ արարին իմաստասէրք ոչ վերլուծութեան,
 ոչ դիտողութեան և ոչ փորձոյ. ուստի և իմաս-
 տասիրութիւն ընդ հարուստ դարս ժամանակաց 'ի
 շաղակրատ գուպարս բանամարտութեան ձայնից,
 'ի փցուն և 'ի գեանաքարչ նրբութիւնս, 'ի սնա-
 վաստակ և յառանցեալ խն իրս անշահից հողա-
 հեղձոյց թողեցաւ:

57. * Գիտեմք զսա յոմանց տրամախոհութիւն
 կոչեցեալ, այլ անճահս. զի ամենայն ապացոյցք
 տրամախոհութիւն են, այսինքն խորհուրդք մտաց.
 և նոցա արժան էր ևս խտրութիւն գնել ընդ
 այս ապացոյց և ընդ խորհուրդս մտաց, զոր սո-
 վոր են տրամախոհութիւն անուանել: Մեզ հա-
 ճոյ թուեցաւ փաստորդ ասել զսա, առ զփաս-
 տրն կից ունելոյն պատճառաւ: Հելլենական
 ձայնն ἐπιχείρημα անուն այսր ապացուցի, 'ի մեզ
 լաի ձեռնարկ, ձեռնարկումն, որ է 'ի ձեռն առ-
 նուլն, ձեռն մսելն, սկսանելն, յօժարելն:

58. * Ըսա որոյ կաղմեալ է բանն եղառած,
 որ է միոյ առաջարկութեան ունակ. զոր և 'ի
 նախնեաց ունիմք փոխանակ այնր զոր Հնաբ
 տասցին յետինք: Նոյնպէս և զհեռութիւնն
 ոմանք եզրակացութիւն ևս ասացին: Մեք, որ-
 պէս տեսաւ, ընդ նախնեաց եղաք եղառած և

հեռուութիւն, վասն յստակութեան, զի ուր և գտանեմք յստակագոյն և վայելուչ և բնտանի ձայնս ըստ յստակարանութեան լեզուիս, առնումք անխափր և անաչառ: Տանուցանեմք ևս, զի յայս միտս պահեցաք զառաջարկութիւնն. բայց թուի մեզ, թէ զայս օրէն էր նախագատութիւն կոչել, քան թէ զսոսկ բանն. վասն զի և այս իսկ է նախագատեալ կամ նախակարգեալ բան Praemissae. և առաջարկութիւն է երկրաչափական Problema.

59. Չայս շարարանութիւն մարթ է և այսպէս կարգել. Բուսաք ունին բուն և ոստս. իսկ որ ունի բուն և ոստս՝ է առնել, ապա բուսաք են առնելք: Չխորդ և կարգեցի, յատուկ մեծագոյն է միշտ ընդհանուր բանն, Ամենայնի որոյ են բուն և ոստք, է առնել:

60. Պատմի թէ ուս իմաստակիս էլեալ է երբեմն յանրակէն. կոչեցեալ Արոփիլոս վերաբոյժ հաստատել զայն ՚ի աեղի իւր, իսազ առնէ զնա վաւ՝ իւրով իսկ բանիւն, թէ անհնար է ուսոյն խախտել ՚ի աեղւոջէն:

61. Տես զոր յազագս այսորիկ ասացեալ է յերես 222, 238:

62. * Աստանօր թուի մեզ թէ ոչ ուղիղ խորհի Ստաւէ, և ինքն ընդ անձին ոգորի. զի յօգաւորութիւն նիւթոյ և տարածութիւն ասել, նոյն է. և առ խոհականութիւն հարկաւ պարզութիւն պահանջի, և իմանի իսկ ՚ի բանի կարգեսեանց. և եթէ հանգամանք ինչ միայն է նիւթոյ տարածութիւն, նոյնպիսի է և յօգաւորութիւնն. զի որ տարածուն ինչ է, նա և ՚ի մասանց յօգեալ է, և որ յօգաւոր մասամբք, նոյն և տարած բնութեամբ: Ապա ՚ի կարգեսեանցն բանի ոչ զայդ էր ասելի եղծումն սկզբան, այլ զայն՝ զի հոգւոյ էութիւն զնեն զխոհականութիւն, ընդ որում և զպարզութիւնն հարկաւ. իսկ խոհականութիւն ոչ էութիւն կամ գոյացութիւն է հոգւոյ, այլ գործ և արգասիք հոգւոյ:

63. * Չայս մերն Պաւլի ընդգիմայարակա յութիւն կոչէ. այլ գոնէ չորիւր մասն չորեքկանդ նեան բաւիդ իմաստս ինչ աայցէ:

64. Առ ժամանակօք առաջին տպագրութեան
իմաստասիրական հրահանգացս այս սովորութիւն
կայր 'ի բազում դպրոցս . այժմ խափանեալ
թուի . բայց լաւ իցէ գիտել թէ զինչ էր, առ 'ի
տեսանել իրաւամբք մերժեցաւ թէ յանիրաւի :

65. Օրինակ իմն էթէ որ կամեցեալ հերքել
զանմահութիւն հոգւոյ ասիցէ, Չիք ինչ ապա-
ցոյց 'ի հաւաստիս անմահութեան հոգւոյ, ապա
զուր կարծիք և թուիք են . Չի որ ենն ապա-
ցոյցք, են որ ներքինք են և են որ արտաքինք .
այլ երկրորեան անօգուտ . ապա ոչ իւրիք օրինա-
կաւ անմահութիւն հոգւոյ ցուցանի . Ասան զի
ներքինքն կամ 'ի յառաջագունէ են և կամ 'ի
յեանագունէ . այլ ոչ 'ի յառաջագունէ և ոչ 'ի
յեանագունէ ցուցանի անմահութիւն հոգւոյ,
ապա անօգուտ են ներքին ապացոյցք . 'ի յառա-
ջագունէ ապացոյցք առեալ են 'ի նմին իսկ 'ի
բնութենէ հոգւոյ . իսկ 'ի բնութենէ հոգւոյ ոչ
եղանէ անմահութիւն նորա, ապա ոչ ցուցանի
այդ 'ի յառաջագունէ . Չհոգին 'ի բնէ պարզ
համարին և անաի առնուն զանմահութիւն նորին .
այլ հոգւոյ պարզութիւն չէ յայտ ամենեւին, ա-
պա և ոչ անմահութիւնն . Պարզութիւն հոգւոյ
'ի խոհական զօրութենէն առեալ է, այլ խոհա-
կանին զօրութեան ոչ է հարկ պարզութիւն, ա-
պա հոգւոյ պարզութիւն անյայտից իրք են :
Կարգեաց սա այսպէս վեցեակ ապացոյցս, այլ
այն զի առնէ . զի ոչ ինչ աւելի ասաց քան թէ
անմահութիւն հոգւոյ ոչ ճշմարտի 'ի նորին պար-
զութենէն, և սա 'ի խոհական զօրութենէն . իսկ
հաւաստիս առ այդ մատոյց և ոչ ինչ ամենեւին :

66. Իբրև զառաջինն 'ի լոյս ել մատեանս, երկո-
քեան առաջակայ յօգուածքդ էին Գ. և Ե. գլուխք
այսր պրակի . բայց քանզի զոր 'ի նոսա հանդեր-
ձեալս եմք ասել՝ վարժապետաց առաւել քան
աշակերտաց է անկ, նմին իրին պատշաճաւ որ դա-
տեցաք յերկրորդել տպագրութեանն հատանել

'ի կարգէ անտի, և իբրև յաւելուած զչինի յարեւ: 67. * Մ'ի 'ի հաղարաց նշանակեալ են 'ի կարգիդ, այլ բաւական են միտս տալ քննողաց, զի թէ զայստակ յազգս իւրեանց ձալ և բրբիջ առնեն եւրոպէացիք, որ յիւրեանց խկ ելին և սովորեցին գարս յուզս, նոցա զինչ է տակի, որ զօտար նորաձևութեան տարազ տանխթի յարամբի յիւրեանց հայրենի աշխարհն անսանեն մտեալ: Եւ եթէ առ նոսա տասն իցեն այնպիսի անլուր և խժական բառք, դպրոցական և Հակածառից ոճոյն մնացորդք, առ մեզ հարիւր գտանիցին. վասն զի և հանգէպ բազում ընտանի և վայելուչ ձայնից նոցա լեզուին, զհակառակն գտանեմք 'ի մեզ եդեալ յոմանց օտարոտիս և դժուարալուրս առանց հարկի, զորս յընտիր և 'ի հայեցի շարագրածս ոչ որ համարձակի առնուլ 'ի կիր. ուստի և մեք աւելի ինչ քան զՍոաւէն հարկեցաք ուրեք ուրեք 'ի մեզ ստգտանել: Եւ որ չառնու որ 'ի մէնջ 'ի կիր զայն ձայնս, 'ի հարկէ զհաւասարն գտանէ 'ի լեզուին, զորս վարէ փոխանակ նոցա. զի ոչ եթէ յերկէ և յեռանդէ սկսաւ խորհել և իմաստասիրել լեզուն հայկական. ապա ուրեմն կան 'ի նմա այլ բնիկ ձայնք վայելուչք և հաւաւ սարք օտարոտեացն, բաց յոմանց, որոց վկայեմք և պարծիմք ևս զի չգտանի ինչ 'ի մեզ համեմատ, վասն անհնարին սնտաի նրբութեանն և այլանգակ մտածութեանն, որոց վասն ստեղծեալ են. քանզի բազում բառից անշահութիւն և խորթութիւն, յանշահից և 'ի սնտաեաց և յանհեղեղ մտածութեանցն յառաջ են եկեալ. և զի՞ բնաւ պէտք են մեզ անշահիցն, և զինչ հարկ այնուհեան բառիցն. ոչ որ, կարծեմք, պատիւ համարեացի չնչից և ինասակարաց նախանձաւոր լինել, և ուսմնական անուամբն զտգեղութիւն նոցա բարեբել:

Այլ յետ այնքան ինքնօրէն ազատութեան, կարծեալ լեզուն այն ուսմնական գոնէ ճշգութիւն և որոշումն ունիցի բառից ըստ իւրաքանչիւր գաղափարաց. բայց չեհաս և ոչ այնմ, որ պէս ինքնին անսանէ մտադիր ընթերցողն: Եւ

վկայ առ ձեռն են բառքն քրատօբանասիրան , քրա-
 մախանութիան , քրա-նութիան , քրա-ման , բարասական , յեան-
 արի-նութիան , համաբնաբանութիան , սաստնականութիան ,
 քե-տալի , էզր , էզրայադ-նութիան , նախարասութիան , ա-
 ռ-ն-ը-րի-նութիան , էնթար-նութիան , էերընդո-նական , սքա-
 ռ-տել , սքարոգել , մակաբերութիան , մակածութիան , և
 այլք յոլովք . յորոց ոմանք այլ և այլ իրս նշա-
 նակեն 'ի նժին ուսման , և ոմանք ոչ զոր պարան
 է ճշգիւ ցուցանեն . այլք ըստ բուն ձայնից լե-
 զուին՝ որ մշանջեհնաւոր է՝ այլ ինչ նշանակեն , և
 այլ ինչ ամենեին և օտար իմաստս տան ըստ միտս
 և ըստ կամս գրողին , որ այսօր է և վաղիւ չերևի .
 և կէսք այլ և այլ ձայնիւք զմի և նոյն յայտ առ-
 նեն 'ի բուն լեզուին , իսկ յուսմանն զանազա-
 նին՝ չգիտեմք որպէս . են ևս որ ոչ ինչ բնաւ
 նշանակեն , և սոցա առաւել շնորհակալ եմք , զի
 առ անիմանալի գորոյն ոչ որ թերևս այսուհետև
 վարեցի նորք 'ի խանգարումն լեզուին , և զի
 անգոսնողացն իւրեանց սակաւ աշխատութիւն
 հասուցանեն :

Ահա այսպէս եղև առ մեզ և առ այլս՝ առանց
 հարկի և 'ի յայանիս անգամ՝ յերկուս բաժանել
 լեզուաց , 'ի սովորական և յուսումնականն ասա-
 ցեալ . զոր այժմ՝ Եւրոպէ համօրէն 'ի բաց խա-
 փանել կամ յստակել ջանայ : Ազգայի ընթերցողն
 մեր վերստին յակն արկանել և որսձալ զնախա-
 շաւիղ Բանական արուեստիս , զերկուս գլուխս
 մտորութեանց՝ որ մօտ 'ի վախճան առաջին
 գրոցն , զերկրորդ գլուխս առաջին պրակի երկ-
 րորդ գրոցս , զյաւելուած երրորդ պրակին , և
 զճանօթութիւնսն 27, 45, 46, 47, 55, 57, 58 :
 Այս ամենայն յայանի է որք առանց ակնառու-
 թեան զիրսդ քննիցեն . սակայն որպէս մեք իսկ
 ինքնին յանձինս մեր վկայեմք , ոչ ումեք 'ի բա-
 բենախանձ և հայրենասէր վաստակաւորացն է
 այս մեզ , քաւ մի լիցի , որոց ոչ ինչ են պարսա-
 ւանք յայնքան աշխատանսն յոյնել երբեմն , զի
 ննջէ երբեմն և քաջն Համերոս , ասէ առական .
 այլ ժամանակին , որ ոչ ինչ գիտէ փութով և
 առ ժամայն առանց բազում գլթելոյ 'ի կատա-

բուժն անկէ: Իսկ ՚ի լաւն փոփոխուածիւնն ոչ է-
թէ սագիւտ ինչ լցէ, այլ մանաւանդ գովուածիւնն.

՚Ի յեղյեղուկ յայտ՝ աշխարհի անկայունն,

՚Ի արձք խորհրդոց միտք են յաճախ հաստատունն:

68. * Սեքստոս ներհմտականն ասացեալ, ըստ
իւրում պիւռոնական իմաստակուածեանն կա-
մեցեալ ցուցանել զազգ իւր և զաշխարհ, Ես,
ասէ, ոչ գերմանացի եմ, ոչ հուսվմայեցի, ոչ
թերացի, ոչ հնգիկ, ոչ եգիպտացի, ոչ սարմա-
աացի, ոչ սկիւթացի, ոչ պարսիկ, ոչ թրակացի,
ոչ ասորի, ոչ սպարաացի, ոչ գեաուղացի, ոչ
կիլիկեցի, և ոչ լիբէացի: Որ կարողն է իմացի
զինչ էր: Չիղջ է մեզ յայնքան առատուածեանն
չտեսանել ոչ մի և հայոյն շնորհեալ: Չայս յառ-
նէ իմաստասիրէ եգտք օրինակ, թէ ոչ յաւելեաց
ինչ և վայրապար աղգ առնէ խրատն Սոաւէի:

Յ Ա Ն Կ Գ Լ Խ Ո Յ

Չեղացուցի Ռարգմանլին .	5
Յառաջագան Տաբեհագրին .	7

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Բ Ո Ի Թ Ե Ա Ն .

Գ. Լ. Ա. Իմաստասիրութիւնն նախնի ազանց .	2
Քաղաքացւոց .	2
Պարսից և հայոց .	4
Արաբացւոց .	5
Եգիպտացւոց .	5
Հրեից .	7
Փիւնիկեցւոց .	8
Հնդկաց .	8
Ճիննաց կամ սինէացւոց .	9
Եթովպացւոց, Տարթականացւոց, Ռեալացւոց, սիւրբացւոց և կելպացւոց .	9
Գ. Լ. Բ. Հին Իմաստասիրութիւնն յաւանց .	11
Յանախան կամ յանիախան Գրչոց .	12
Սկրապեան Գրչոց .	14
Մեգարեան ազանդ .	16
Եգիպտական և Երեւրդական ազանդ .	16
Աւարտեմեան ազանդ .	17
Ճիննական կամ արիստոքելեան ազանդ .	19
Կիւնիկեան կամ շնական ազանդ .	21
Սորոյիկեան ազանդ .	22
Կիւրենեան ազանդ .	25
Եգիպտացւոց ազանդ .	24
Գ. Լ. Գ. Իմաստասիրութիւնն նախնոյն Իսրայէլայ .	25
Պիւնագրեան ազանդ .	25
Եգիպտական ազանդ .	29
Պիւրոսեան և սկելպիկեան ազանդ .	51
Յազագիւ Էպրոբացւոց և Լափինացւոց .	52
Գ. Լ. Դ. Յազագիւ շնագրականաց .	54

Գ.Լ. Ե.	Յազագոս պաշտօնէանց կրօնբաց կամ յեփնոց .	37
Գ.Լ. Զ.	Անցանել իմաստասիրութեան ասո՛՛մառ ըրի՛ կամ արաբացի .	39
Գ.Լ. Է.	Իմաստասիրութեան Վարդապետանաց .	41
Գ.Լ. Ը.	Առաջին նորոգութեան իմաստասիրութեան .	46
Գ.Լ. Թ.	Երկրորդ նորոգութեան իմաստասիրութեան .	49
Գ.Լ. Ժ.	Երրորդ նորոգութեան իմաստասիրութեան .	53
	Տանօթնութեան .	66

Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Կ Ա Մ

Տ Բ Ա Մ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն .

Նախաշարիչ . 75

Գ Ի Բ Բ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն .

Օրէնք քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութեան . 80

Պ Ր Ա Կ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն .

	Մասունք կամ զօրութեան և ներգործութեան և հոգոյ .	82
Գ.Լ.	Ա . Չօրութեան զգալոյ և ճառածելոյ .	83
ՅՕԴ .	Ա . Չգալ .	83
	Բ . Մառածել .	85
Գ.Լ.	Բ . Չօրութեան ճանաչելոյ և յիշելոյ .	86
ՅՕԴ .	Ա . Ճանաչել .	86
	Բ . Յիշել .	88
Գ.Լ.	Գ . Չօրութեան կամելոյ և գործելոյ .	90
ՅՕԴ .	Ա . Կամել .	90
	Բ . Գործել .	91

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ .

	Գաղափարք և ծանօթանութիւնք .	93
ԳԼ . Ա .	Գաղափարք և ծանօթանութիւնք ըստ բնանութեան իւրեանց .	94
ՅՕԴ . Ա .	Նկարագիրք և աննկարագիրք .	95
	Բ . Պարզք և յօդանածոյք .	95
	Գ . Անջնանարք և անանջնանարք .	96
	Դ . Մանանարք և ընդհանարք .	97
ԳԼ . Բ .	Գաղափարք և ծանօթանութիւնք ըստ քէսնութեան ճարտ .	99
ՅՕԴ . Ա .	Պայծառք և ազօքք .	99
	Բ . Յարալք և շէնք .	99
ԳԼ . Գ .	Գաղափարք և ծանօթանութիւնք ըստ իրացն զոր յանդիման ատենէն .	102
ՅՕԴ . Ա .	Կարարեալք և անկարարք .	102
	Բ . Ճշգրիտք և վերջի վերոյք .	103
	Գ . Հասարակք և ճարտածիւնք .	104
	Դ . Ճշմարիտք և սոսքք .	105

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ .

	Հարսնութիւնք , զանազանսնութիւնք նոցին , և օրէնք գիտարի հասա- նականսնութեան նոցա իմ սարս- գոնութեան , որ է ուղղադարսո- նութիւն .	108
ԳԼ . Ա .	Հարսնութիւնք որ ինքնադիմի և որ ցոցիւնք , որ ազգամայն և որ սո- վորսնութեամբ .	109
ԳԼ . Բ .	Սարսգ , հասանական և երկրայեւելի հարսնութիւնք .	111
ՅՕԴ . Ա .	Յարսնի նշանք սարսգոսնութեան , կարծեաց և երկրայոսնութեան .	111
	Բ . Պարճառք սարսգոսնութեան , կար- ծեաց և երկրայոսնութեան .	113
ԳԼ . Գ .	Չափ սարսգոսնութեան և հասանա-	

	իանու-նի-ան արգի արգի հարու- նի-անց .	117
ՅՕԴ . Ա .	Չափ սարս-գո-նի-ան գոյո-նի-ան ի-րաց .	118
	Ա . Անի-նի-ան գոյաց-նի-ան .	118
	Բ . Կի-նի-ան գոյաց-նի-ան .	121
	Բ . Չափ հա-ան-ի-ան-նի-ան գոյո- նի-ան ի-րաց .	124
	Գ . Չափ սարս-գո-նի-ան և հա-ան-ա- ի-ան-նի-ան հանգ-մանաց ի-րաց .	126
	Գ . Չափ սարս-գո-նի-ան և հա-ան-ա- ի-ան-նի-ան հա-մե-մար-նի-անց .	128
	Ա . Մի-նի-ան և Բա-մար-նի-ան, նի-ան-նի-ան և ան-ման-նի-ան , պարս-ան և գործ , ըն-սան-նի-ան և նի-հա-նի-ան .	128
	Բ . Կո-նի-ան .	129
	Գ . Հա-մե-մար-նի-ան և ան-ի-նի-ան .	131
	Գ . Հա-մե-մար-նի-ան և պարս-ան նի-ան .	132

ՊՐԱԿ ՉՈՐՐՈՐԴ .

	Հար-նի-ան և զոր մե-ղին սարս-ան- և հա-մար-սար սահ-ման գի-րո- նի-անց .	134
ԳԼ . Ա .	Հար-նի-ան գոյո-նի-ան և հան- գ-մանաց ան-նի-նի-ան գոյի-ն .	134
ԳԼ . Բ .	Հար-նի-ան գոյո-նի-ան և հան- գ-մանաց նի-նի-ան գոյի-ն .	136
ՅՕԴ . Ա .	Հա-մար-սար պարս-ի-նի-ան գի-րո- նի-անց .	136
	Բ . Կար-նի-ան ի-րար-սար սար սար- նի-ան և զար-նի-ան և զար-նի-ան մար-նի-անց .	141
	Գ . Վար-նի-ան .	144
	Գ . Ի զի-նի-ան գի-րո-նի-ան .	148
ԳԼ . Գ .	Հար-նի-ան հա-մե-մար-նի-անց .	150

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ .

Օրէնք առաջարկելոյ և յորոշանելոյ զճշմար տութիան .	193
Նախաշարիչ .	193

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ .

Բառք .	195
ԳԼ . Ա . Ազգի Բառից , և իարեւորագոյնքն ի յայտնել զիմաստս ճարաց .	196
ԳԼ . Բ . Պէտպէս Բաժանճանի Բառից ըսք Հանաճառից .	198
ԳԼ . Գ . Պէտք և պիտակոնքիսն Բառից .	200

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ .

ԳԼ . Ա . Բան .	203
ԳԼ . Ա . Բարդ և պարզ Բան , գլխաւոր և էկամար .	205
ԳԼ . Բ . Բազմաճանն իմ խառն Բան .	209
ԳԼ . Գ . Բանի որ ընդ Բարդս և ընդ Բազ մաճանեայս դասին , այսինքն էն պայճանաւորք և պարզելիք .	211
ՅՕԴ . Ա . Պայճանաւոր Բանք .	211
ԳԼ . Բ . Պարզելի Բանք .	213
ԳԼ . Գ . Անուանելաւ որակ և չանակ Բանի , այն է՝ հասարականն , յիսարականն , ընդհանուր , ճանաւոր և եղական Բանք .	215
ԳԼ . Ե . Ընդդիմակ Բանք .	216
ԳԼ . Զ . Անորոշ Բանք .	218
ԳԼ . Է . Այլ ևս զանազանութիանք Բանի՝ ճանաւանդ ըսք երկրաւորից .	220

Պ Բ Ա Վ Ե Բ Բ Ա Բ Դ .

	Ապացոյց .	222
ԳԼ .	Ա . Շարաքանոս-նիւն, Եղատած և թաղ բորտ .	227
ՅՕԴ .	Ա . Շարաքանոս-նիւն և առ հասարակ .	224
	Բ . Պարզ շարաքանոս-նիւն .	225
	Գ . Չառանցանք և յամ ծէքաքանոս-նիւն, և պարճառք նորին .	228
	Դ . Խառն շարաքանոս-նիւն .	232
	Ա . Կորդականք .	232
	Բ . Շաղկապականք .	233
	Գ . Անշարականք .	233
	Ե . Թէ և խառն շարաքանոս-նիւն և ընդ հասարակաց օրինոք պարզիցն էն .	234
	Զ . Եղատած .	235
	Է . Փասքորտ .	237

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ .

	Օրէնք շարաքանոս-նիւն ըսք Հայաճառից .	238
ԳԼ .	Բ . Երկնայաքանոս-նիւն , համաքար- դոս-նիւն , բազմաքարդոս-նիւն , մակածոս-նիւն և յարացոյց .	244
ՅՕԴ .	Ա . Երկնայաքանոս-նիւն .	244
	Բ . Համաքարդոս-նիւն և բազմաքար- դոս-նիւն .	246
	Գ . Մակածոս-նիւն և յարացոյց .	248
	Դ . Թէ ամենայն ազգի ազգի ապա- ցոյց և ինքն ի շարաքանոս-նիւն .	249
ԳԼ .	Գ . Աշխերք ապացոյցից .	251
ՅՕԴ .	Ա . Ապացոյց և գոյոս-նիւն և անգոյոս- նիւն իրի և գործոյ .	252
	Ա . Գոյոս-նիւն իրաց և գործոց .	252
	Բ . Անգոյոս-նիւն իրաց և գործոց .	256
	Բ . Ապացոյց և հանգամանաց իրաց .	258
	Գ . Ապացոյց և համեմաքոս-նիւնաց իրաց .	260
	Դ . Այլ և աշխերք ամենայն ապա- ցոյցից .	261

ՊՐԱԿ ՉՈՐՐՈՐԴ.

		Իմաստախնայութիւնք .	263
ԳԼ .	Ա .	Իմաստախնայութիւնք Բառից .	264
ԳԼ .	Բ .	Իմաստախնայութիւնք Իմաստից .	266

ՊՐԱԿ ՀՆՆԳԵՐՈՐԴ.

		Վիճաբանութիւնք .	273
ԳԼ .	Ա .	Համարոպ կարգ ամենայն վիճաբանութիւնց .	273
ԳԼ .	Բ .	Ազգ արգ վիճաբանութիւնց .	277
ԳԼ .	Գ .	Գիտաբանայն օրինակ վիճաբանութիւն Ի հաստատել զճշտութեան .	280

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ .

		Առաջին և հրապարակաւ վիճաբանութիւնք Ի վարժ կամ Ի քրոջ համբակաց .	283
ՅՕԴ .	Ա .	Առաջին վիճաբանութիւնք Ի վարժ համբակաց .	283
	Բ .	Հրապարակաւ վիճաբանութիւնք Ի քրոջ համբակաց .	287

ՊՐԱԿ ՎԵՅԵՐՈՐԴ .

		ՈՃ .	292
ԳԼ .	Ա .	Շարադրական ոճ .	292
ՅՕԴ .	Ա .	Սահման .	294
	Բ .	Բաժանումք .	298
	Գ .	Առածք, Խնդիրք, հայեցողութիւնք, աստղաբանութիւնք, և այլն .	300
ԳԼ .	Բ .	Վերլուծական ոճ .	302
ԳԼ .	Գ .	Բարդաբանութիւն շարադրական և վերլուծական ոճայ .	305
		Ծանօթութիւնք .	311

Էջ ՏՈՂ: ՎՐԻՊԱԿԻ

ՈՒՂԻՂԻ

49.	14.	ախոյանքն	ախոյանքն
62.	35.	բնական	բանական
154.	30.	ուլթ ունկի	ուլթ լիար
155.	37.	տեղագործական	դեղագործական
192.	18.	զայն մոլորակ :	զայն մոլորակ զոր հինքն Չրուան և մեք երևակ կոչեմք :
201.	22.	առաւել, է	առաւել է,
231.	26.	սրասքն	սրասուքն
234.	31.	Ժուայթ և լորձն հրաբղխից է	Ժայթք և լորձն կամ խանձողք հրաբղ- խից են

